

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Sara A. Nikolić

ANTROPOLOGIJA NOVOBEOGRADSKIH
BLOKOVA: URBANO STANOVANJE,
STVARANJE DRUŠTVENIH PROSTORA I
NOVI ŽIVOT PROSTORNIH ZAJEDNIČKIH
DOBARA

doktorska disertacija

Beograd, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Sara A. Nikolić

ANTHROPOLOGY OF NEW BELGRADE
BLOCKS: URBAN DWELLING, CREATION OF
SOCIAL SPACES AND THE NEW LIFE OF
URBAN COMMONS

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

Mentorke:
dr Ildiko Erdei, redovna profesorka
dr Nina Kulenović, vanredna profesorka
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Vesna Vučinić-Nešković, redovna profesorka
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Slobodan Naumović, vanredni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Srđan Radović, viši naučni saradnik
Etnografski institut SANU

Datum odbrane: _____

Reči zahvalnosti

O pisanju se često govori kao o usamljeničkom poduhvatu. Iako se, verovatno, na taj način može misliti i govoriti i o pisanju ove doktorske disertacije – rad na njoj, istraživanje koje joj je prethodilo i dugi dani tokom kojih je nastajala *zajednički* su.

I zato, pre svega, svoju zahvalnost dugujem prkosnim i ponosnim Novobeograđanima i Novobeograđankama – kako onima koji su u njega „smešteni“ zahvaljujući sistemu raspodele stanova u društvenoj svojini ili tako što su kao deca u njegovim parkovima napravili prve korake, tako i onima koji su godinama kasnije kupovali novobeogradske stanove i na taj način birali da među prefabrikovanim betonskim zidovima stvaraju dom. Posebno sam zahvalna onima među njima koji su mi ukazali poverenje, posvetili vreme i u izazovnom kontekstu pandemije koronavirusa – otvorili vrata svojih domova.

Moje interesovanje za studije doma i stanovanja raslo je svakom novom selidbom i svakim novim privremenim (i radoznom posmatraču možda: uzaludnim) stvaranjem doma na svakoj od jedanaest adresa na kojima sam stanovala otkako sam 2012. godine upisala osnovne studije etnologije i antropologije. Ne samo tematski, već i generalno, ova teza ne bi postojala bez iscrpljujućeg, dugog i prekarnog podstanarskog staža koji je oblikovao moju radoznalost, i podsticao moju borbenost. I zato se zahvaljujem svim svojim cimerima i cimerkama, prijateljima sa kojima sam delila krov nad glavom, troškove Infostana i ručkove koje su nam majke spremile i po vozačima međugradskih autobusa slale izdaleka.

Naravno, formativnu ulogu u mom antropološkom obrazovanju, podršci od prvih obrisa ideje o „prisvajanju kružnog stana“ do poslednjih stranica ovog teksta i – uopšte – u mom profesionalnom razvoju i inspiraciji na naučno stvaralaštvo ima moja mentorka, profesorka Ildiko Erdei. Zahvalna sam joj na brižljivom čitanju i na crvenim, plavim i žutim redovima teksta kroz koje me je učila da „gusto“ pišem, a još „gušće“ čitam, da pažljivije slušam i fokusiranije gledam. Konačno, zahvalna sam joj na tome što nije obeshrabrivala moje nepoverenje prema srednjoj klasi i što je uvek znala da proceni da li su mi potrebni prostor i sloboda, ili podrška i vođstvo – i što ih je godinama i bez zadržke davala.

Zahvalna sam svojim najbližim prijatelji(ca)ma, Ani Perić, Emi Stepanović, Leli Radivojević, Srđanu Đurđeviću, Pavlu Pavloviću i Anji Vujović na podršci i hrabrosti koju su mi ulivali u poslednjim nedeljama pisanja, kao i na razumevanju koje su imali za moje privremeno povlačenje iz „drugarskih dužnosti“. Zahvalna sam svojim saborcima, Danilu Ćurčiću i Jovani Timotijević, na brojnim razgovorima kojima su u meni zapalili iskra za kritičko promišljanje stanovanja. Uz to, zahvalna sam i koleginicama-drugaricama, Ani

Đorđević i Teodori Jovanović, koje su svojim prijateljstvom i vršnjačkim savetima ovaj naučni rad, iskustvo terenskog istraživanja i proces pisanja učinile manje usamljeničkim poduhvatom.

Zahvalnost dugujem i svim organizatoricama i organizatorima, učesnicima i učesnicama RC21 Letnje škole u Delhiju koji su me u septembru 2019. godine ugostili u vreme jedne od prvih akademskih „kriza identiteta”. Posebno sam zahvalna Onuru Đeritoluu koji se sa mnom odmetnuo u posetu izložbi o mirisnim pejzažima Delhija, na kojoj sam otkrila svet senzorne antropologije.

Na finansijskoj podršci realizaciji ovog doktorskog istraživanja, koja mi je omogućila da se temeljno (ali i bezbrižno) posvetim svim aspektima naučnog rada, zahvalna sam Sylff Asocijaciji i posebno Branki Janda Marković.

Posebno sam zahvalna svim svojim prijateljima i saborcima, aktivistima i aktivistkinjama Solidarne kuhinje koji su me od samog početka pandemije – i terenskog rada na ovom doktorskome istraživanju – svakim danom i svakim pripremljenim obrokom podsećali šta u praksi znače solidarnost, hrabrost i zajedništvo.

Konačno, zahvalna sam mom Marku na tome što je duge dane tokom kojih je ovaj tekst nastajao umeo da učini *zajedničkim*, i na безусловnoj ljubavi za radoznalu devojčicu u meni.

ANTROPOLOGIJA NOVOBEOGRADSKIH BLOKOVA: URBANO STANOVANJE, STVARANJE DRUŠTVENIH PROSTORA I NOVI ŽIVOT PROSTORNIH ZAJEDNIČKIH DOBARA

Sažetak

Predmet ovog rada je antropološka analiza urbanog stanovanja, svakodnevice društvenog prostora i prakse zajedničkog u novobeogradskim blokovima 22 i 45. Prvi cilj ovog rada je da ispita i objasni promene u kulturi i načinu urbanog stanovanja u novobeogradskim blokovima. Drugi cilj ovog istraživanja je da proširi fokus antropološkog istraživanja stanovanja ka sagledavanju urbanog stanovanja u širem smislu, neodvojivo od života u susedstvu i (mesnoj) zajednici. Treći cilj ovog istraživanja je ispitivanje i procena dometa kritičkog angažmana samorganizovanih praksi i komšijskog udruživanja na Novom Beogradu. Konceptualnu i teorijsku osnovu istraživanja čine Lefevrova teorija proizvodnje društvenog prostora, kritičke teorije zajedničkih dobara i teorije privatizma. Etnografsko istraživanje novobeogradskih blokova 22 i 45 realizovano je u periodu od juna 2020. zaključno sa decembrom 2021. godine. Istraživanje je realizovano kroz tri konsekventna koraka, to su: senzobiografsko šetanje, foto-elicitacija i dubinski intervjui kod kuće. U istraživanju je učestvovalo dvadesetoro stanovnika i stanovnica istraživanih blokova.

Interpretacija rezultata empirijskog dela istraživanja organizovana je u četiri celine. Najpre su interpretirani rezultati koji se odnose na svakodnevicu novobeogradskih blokova i zadovoljstvo stanovanjem. Zatim, u drugom delu, izloženi su nalazi o re-familifikaciji Novog Beograda kao specifičnoj podvrsti džentifikacije post-jugoslovenskog, post-socijalističkog neoliberalnog grada. U trećem delu predstavljeni su uvidi o praksama stanovanja u užem smislu, odnosno o stambenom privatizmu i prisvajanju kroz potrošnju i transformaciju, a zatim o privatizmu javnih prostora i promenama odnosa prema zajedničkom prostoru i imovini koje su rezultat masovne privatizacije društvenog stambenog fonda. Konačno, u četvrtom delu prikazani su uvidi o komšijskom samoorganizovanju i aktivizmu na Novom Beogradu, te su diskutovani kritički dometi aktivizma koji se temelji na kulturi privatizma.

Ključne reči: velika stambena naselja; zajednička dobra; samoorganizovanje; Novi Beograd; privatizam; prisvajanje kroz transformaciju; džentifikacija.

*DRUŠTVENO-HUMANISTIČKE NAUKE
ETNOLOGIJA I ANTROPOLOGIJA*

ANTHROPOLOGY OF NEW BELGRADE BLOCKS: URBAN DWELLING, CREATION OF SOCIAL SPACES AND THE NEW LIFE OF URBAN COMMONS

Abstract

The subject of this study is an anthropological analysis of urban dwelling, everydayness of social space, and commoning practices in New Belgrade's large housing estates (blocks) 22 and 45. The first goal of this study is to examine and explain changes in the culture and manner of urban dwelling in New Belgrade. The second goal of this research is to expand the focus of anthropological research on housing towards the perception of urban dwelling in a broader sense, inseparable from life in the neighborhood and local community. The third objective of this research is to examine and evaluate the scope of critical engagement of self-organized practices and neighborhood engagement in New Belgrade. The conceptual and theoretical basis of the study is Lefebvre's theory of the production of social space, the critical theory of commons, and the theories of privatism. The ethnographic research of blocks 22 and 45 was carried out from June 2020 to December 2021. The research was carried out through three consequent steps: a senso-biographic walking, participant-generated photo-elicitation, and in-depth interviews at home. Twenty residents of the researched large housing estates participated in the study.

The interpretation of the results of the empirical part of the research is organized into four parts. First, the results related to the everyday life of the New Belgrade blocks and housing satisfaction are interpreted. Then, in the second part, the findings on the refamilification of New Belgrade as a specific subtype of gentrification of the post-Yugoslav, post-socialist neoliberal city are presented. In the third part, the insights about dwelling practices in the narrower sense, that is, about housing privatism and appropriation through consumption and transformation, are interpreted. After that, the insights about the privatism of public spaces and changes in attitudes towards common space and property relations resulting from the "give-away" privatization of public housing stock are discussed. Finally, in the fourth part, insights about neighborhood self-organization and activism in New Belgrade are presented, and the critical scope of activism based on the culture of privatism is discussed.

Key words: large housing estates; urban commons; self-organization; New Belgrade; privatism; appropriation through transformation; gentrification.

*SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY*

Sadržaj

1. UVOD	11
1.1. Obrazloženje teme naučnog istraživanja.....	14
1.2. Ciljevi istraživanja	17
1.3. Predmet naučnog istraživanja	18
1.3.1. Istraživačka pitanja.....	18
2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	19
2.1. Društveni prostor.....	19
2.1.1. Prisvajanje prostora	23
2.2. Prostorna zajednička dobra	26
2.2.1. Zajednička dobra i (urbano) samoupravljanje.....	30
2.3. Privatizam	31
3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	35
3.1. Opšti pristup istraživanju	35
3.1.1. Kritika fenomenoloških pristupa	37
3.2. Sprovođenje istraživanja	38
3.2.1. Organizacija istraživanja (tokom vanrednog stanja i globalne pandemije)	40
3.2.2. Odabir učesnika i učesnica u istraživanju	42
3.3. Faze terenskog istraživanja	45
3.3.1. „Mirisne šetnje“	46
3.3.1.1. Senzorna antropologija	46
3.3.1.2. Preliminarno mapiranje	48
3.3.1.3. Šetnja kroz blok	50
3.3.1.3.1. Walk-along intervjui	50
3.3.1.3.2. Senzobiografska šetnja	51
3.3.2. Foto-elicitacija (odozdo)	54
3.3.3. Dubinski intervjui kod kuće	56
3.4. Participativnost istraživačkog procesa	58
3.5. Crtica o digitalnoj humanistici	60
4. INTERPRETACIJA REFERENTOG OKVIRA ISTRAŽIVANJA	61
4.1. Stanovanje	61
4.1.1. Stambena politika u socijalističkoj Jugoslaviji	64
4.1.1.1. <i>Stanarsko pravo</i>	69
4.1.1.2. Društveni stan i stan solidarnosti.....	70
4.1.1.3. Samoupravljanje u stanovanju.....	71
4.1.1.3.1. Tri faze upravljanja javnim stambenim fondom.....	73
4.1.1.3.1.1. Period administrativnog upravljanja stambenim fondom (1945-1953).....	73
4.1.1.3.1.2. Prva faza samoupravnog upravljanja stambenim fondom (1953 – 1974)	73
4.1.1.3.1.3. Druga faza samoupravnog upravljanja stambenim fondom (1975 – 1990).....	75
4.1.1.3.2. Mesne zajednice	75
4.1.1.3.3. Raspodela stanova	77

4.1.2.	Privatizacija javnog stambenog fonda	80
4.1.2.1.	The Right to Buy	80
4.1.2.2.	Privatizacija javnog stambenog fonda u Jugoslaviji.....	82
4.2.	Novi Beograd	84
4.2.1.	Tri faze izgradnje Novog Beograda	86
4.2.2.	Novobeogradski (socijalistički) modernizam	88
4.2.3.	Beogradski stan	89
4.2.3.1.	Novobeogradski stan	90
4.2.4.	Blok	93
4.2.4.1.	Blok 22 - Betonski barok.....	95
4.2.4.2.	Blok 45 - Naselje Sunca	97
4.2.5.	Novi Novi Beograd – brisanje brisanja.....	98
5.	INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA	103
5.1.	Život u novobeogradskim blokovima: kako je prostor postao mesto	105
5.1.1.	„Džungla od betona“	107
5.1.1.1.	<i>Ikoničnost i samoreflektujuća slika „betonske utopije“</i>	<i>114</i>
5.1.2.	Postajanje komšijom u novobeogradskim blokovima.....	120
5.1.2.1.	<i>Društvena kohezija novobeogradskih komšiluka.....</i>	<i>126</i>
5.1.2.1.1.	Deljene vrednosti i građanska kultura.....	126
5.1.2.1.2.	Društveni poredak i društvena kontrola.....	127
5.1.2.1.3.	Društvene nejednakosti.....	127
5.1.2.1.4.	Privrženost mestu i lokalni identitet	128
5.1.3.	„Moja mera je Novi Beograd“: Zadovoljstvo stanovanjem.....	134
5.1.3.1.	Nasleđena Infrastruktura	135
5.1.3.1.1.	Socijalistički modernizam u arhitekturi i „briga o malom čoveku“	137
5.1.3.2.	Otvoreni blok i zajedništvo	139
5.1.3.3.	Saobraćaj i (ne)zadovoljstvo stanovanjem.....	141
5.2.	Džentifikacija Novog Beograda.....	146
5.2.1.	Meka džentifikacija Novog Beograda	147
5.2.2.	Izmeštanje kroz arhitekturu.....	149
5.2.3.	„Penzioneri nemaju para za nove prozore“ ili: refamilifikacija betonske utopije	154
5.2.3.1.	„Odetinjavanje“ blokova i „javno roditeljstvo“	156
5.3.	Privatizam	160
5.3.1.	<i>Stambeni privatizam.....</i>	<i>161</i>
5.3.1.1.	Privatnost	163
5.3.1.1.1.	Spavaće sobe.....	164
5.3.1.1.2.	Kupatila.....	166
5.3.1.2.	Prisvajanje kroz transformaciju	169
5.3.1.2.1.	Živeti u spomeniku: valorizacija prostorno-kulturno-istorijske celine Centralne zone Novog Beograda.....	175
5.3.1.2.2.	Kuhinje	178
5.3.1.2.3.	Dnevne sobe.....	185
5.3.1.3.	Vinjeta o siromašnom kućevlasniku.....	198
5.3.2.	<i>Javni privatizam</i>	<i>201</i>
5.3.2.1.	Zajedničko kao podjednako ničije	203
5.3.2.1.1.	Odnos prema zajedničkoj imovini	204
5.3.2.1.2.	Finansijska ograničenja	211
5.3.2.1.3.	Institucionalna ograničenja	213
5.3.2.1.3.1.	Blok 22: rupe u betonu, rupe u zakonu	213
5.3.2.1.3.2.	Blok 45	220
5.3.2.2.	Zajedničko kao produžetak privatnog	224
5.3.2.2.1.	Blokovske bašte	225
5.3.2.2.2.	Blokovske fasade	235
5.3.2.2.2.1.	Grafiterski kodeks bloka 45	238

5.4.	Zajednička dobra i lokalni aktivizam	242
5.4.1.	Blok 22.....	244
5.4.2.	Blok 45.....	251
6.	ZAKLJUČAK	264
7.	LITERATURA.....	272
8.	INTERNET IZVORI.....	311
9.	IZVORI	313
10.	PRILOZI	314

1. Uvod

Jednog tmurnog decembarskog popodneva pre nekoliko godina, u iznajmljenom stanu u zgradi sa „mermernim“ kockicama u ulici Narodnih heroja, teskobu mi je izazivala jedna sasvim obična novobeogradska kuhinja. Sekla sam luk na maloj drvenoj dasci, na malom narandžastom stolu sa pločom od iverice, u toj maloj kuhinji sa velikim prozorima i podom od žutog linoleuma. Komadići luka ispadali su sa daske, na sto i na linoleum. U stanu pored komšinica je, kao i obično, razgovarala telefonom. Kao i obično, sve se moglo čuti prilično jasno. Srbija je zemlja malih daski za sečenje – rekao je pre par godina Marko Živković birajući dasku na otvaranju robne kuće Ikea koje smo Ildiko Erdei on i ja posetili. I bio je u pravu. Male su nam daske i tesne su nam kuhinje. „Uostalom, skučen stan je jadan zbeg“ (Kara-Pešić 1977, 7). Umesto „američkog ostrva“ u tom novobeogradskom stanu smo imali „jugoslovenski kredenac“. Ustvari, nisam sigurna da li je kredenac pravo ime za tu uzidanu policu sa vratima. Moja majka je, kad god bi svratila, umela da kaže da je baš praktičan. I moram se složiti. Da nije bilo tog kredenca, preslišavala sam se, ne znam gde bismo držali rasparene tanjire, šerpe, brašno, čaj, sočivo, kuskus, secka, mikser, plastične posudice koje se pod obavezno moraju vratiti u Loznicu, med, lepe slatkiše i one druge, rezance, začine i par kocki za supu; jer, osim kredenca, u našoj kuhinji u bloku 33 nije bilo mesta za mnogo kuhinjskih elemenata. Imali smo samo fijeke, jedan viseći ormarić, sudoperu i onaj ormarić ispod u kome nikad ne stoji ništa pametno. Uz to, u našoj studentskoj kuhinji imali smo još i rasklimani narandžasti sto sa tri stolice, frižider, šporet, tranzistor i jedan uramljeni poster Džimija Hendriksa. Kuhinjsku teskobu koju sam pokušavala da umirim nabranjem predmeta prekinuo je zvuk trube koji se iznenada razlio modernističkim krajolikom. Nekoliko tamnoputih trubača sa Deda Mrazovim kopicama zaszviralo je u podnožju zgrade. Jedna žena sa četvrtog sprata bacila im je novac zakačen štupaljkom za veš. Vazduh je mirisao na barut, zlatni *Lenor* i pečenje.

Nekoliko dana kasnije, prednovogodišnje raspoloženje prekinula je poseta neobične delegacije: agent za nekretnine – imenjaka jednog poznatog sovjetskog šahiste – i jedan anonimni bračni par u potrazi za stanom. Tom agentu ovo nije bio prvi put da po nalogu naše gazdarice pokazuje stan zainteresovanim, kreditno sposobnim, mladim kupcima. Pitao me „greju li lepo“ i ne sačekavši odgovor potencijalne kupce uputio u dnevnu – to jest moju – sobu. „Nećemo te deranžirati“. Ubrzo zatim kupci su izvadili metar i počeli da premeravaju i kuckaju po zidovima, plakarima, pločicama i prozorskim oknima. Usledili su sporazumi o tome gde bi došao *walk-in* garderober, a gde dečija soba. Povremeno bi me pitali da li je neki zid „noseći“. I oni su se – kao i svi koji su pre njih dolazili – odmah složili da bi prvo porušili zid koji deli kuhinju od dnevne (to jest „moje“) sobe. Bez ustručavanja pomerali su krevet i prilazili spornom zidu, kuckali ga i osluškivali. Tih večeri

sanjala bih kako se zid ruši i zatrpavaju me komadi betona i gazdaričini gobleni u zlatnim ramovima. Dobro je, rekoše, nije noseći. Obično bi govorili i da je dobro što kuhinja ima svoj prozor i što je hrastov parket svuda zdrav, što nigde „ne radi”. Nakon njihovih poseta ponovo bih zavolela našu malu, narandžastu, „komunističku” kuhinju. Mala daska za sečenje, prozor koji ne dihtuje, raspareni tanjiri i nedostatak prostora za odlaganje bili su manji problem od potencijalne selidbe u sred zime. Na kraju su, ipak, ovi „porodični džentrikatori” kupili stan koji smo zvali svojim – baš pred početak pandemije i ovog istraživanja, za nešto manje od 90 000 evra (gotovo duplo jeftinije od toga koliko takav stan u istom bloku košta danas). A ja sam – možda podsvesno iz osvete – u međuvremenu u službi nauke počela da posećujem njihove stanove, kuckam zidove i zagledam kuhinje.

Istina je, zapravo, da se ideja o ovom istraživanju rodila mnogo pre nametljivih poseta agenta za nekretnine i njegovih klijenata, krajem osnovnih studija. U to vreme sam – u drugoj cimerskoj garnituri – stanovala u jednom trosobnom „kružnom“ stanu s pogledom na Sava Centar. Inspirisana neobičnom strukturom stana, tonama šuta u uredno složenim belim džakovima pored svakog kontejnera u bloku i tekstom Kristine Fehervari o „američkim kuhinjama“, luksuznim kupatilima i potrazi za „normalnim“ životom u post-socijalističkom gradu (Fehérváry 2002) počela sam da razmišljam o „radu na kući“ kao ideološkom činu. Tada, pre otprilike osam godina, društvenim mrežama još uvek su vladali optimizam i „besprekorna estetika“, a na novobeogradskim bulevarima ste često mogli sreći turiste sa Zapada i dalekog Istoka kako sa skupim fotoaparatom oko vrata tumaraju u potrazi za „egzotičnim“ i „autentičnim“ kadrovima post-socijalizma. Njihovu maštu su, mislila sam, sigurno golicale teške sintagme o ovom gradu „u ratu sa samim sobom“, u kome su „uredno poslagani kolektivni mrtvački sanduci“ o „betonskoj spavaonici“ koja je „gluvo i nemo dno bivšeg mora“ i druge grandiozno-depresivne teze o pustinji post-socijalizma. Svakako, kada su pre sedamdeset pet godina, u eri intenzivne „proizvodnje gradova“, dobrovoljci omladinskih brigada nasuli prve lopate peska na močvarno tle koje je delilo „dva carstva“, verovatno nisu ni sanjali da postavljaju temelje grada koji će – pola veka kasnije – kolonizovati prostor njihovog idealizma i postati simbol „svega protiv čega su se oni i njihovi očevi u prethodnom ratu borili“ (Dimitrijević 2009, 107). U ovom novom ratu „sa samim sobom“ bile su jasno iscrtane demarkacione linije između ere društvenog idealizma, planiranja i modernizacije, i ere koju pokreću sile tržišne ekonomije i privatizacije „svega postojećeg“. Uz jutarnju kafu sa „studentske“ terase sa koje se vijorila crvena zastava gordo smo posmatrali instagram-turiste kako pokušavaju da se snađu u poslovično zbunjujućim blokovima (u to vreme navigacija na telefonima još nije bila zaživela). Nisu obraćali pažnju. Važna je bila instagramična fasada, ali ne i svakodnevnica ljudi „sa druge strane zida“.

U to vreme sam, vođena istraživačkom radoznalošću i mladalačkim prkosom, poželega da ispričam „našu priču“. Zamislila sam je kao priču u kojoj bih prezasićene i dobro poznate teze o „otisku“ ideologije na javni prostor ostavila u drugom planu, kao priču kroz koju bih pokušala da dokučim i raspoznam suptilne načine na koje te iste ideologije deluju „iza zatvorenih vrata“, u sferi doma, sferi privatnog. Zatim je ta priča rasla zajedno sa mnom. Mladalački prkos i bes koji su u meni od malena izazivali nepravda i ugnjetavanje vremenom sam počela da kanališem kroz aktivizam. Taj aktivizam sam zatim godinama „kalila“ kroz različite inicijative – od studentskih i protestnih, preko skvoterskih i onih za pravo na stanovanje, i konačno – početkom pandemije, a time i početkom ovog terenskog istraživanja – kroz samoorganizovanje i uzajamnu pomoć za kakve se zalažem kao aktivistkinja Solidarne kuhinje. A zatim sam, zahvaljujući uzajamno prepoznatim „disidentskim“ težnjama ka pravednijem društvu, sredinom 2018. godine, kao istraživačica-pripravnica, počela da radim na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju. Na taj način postala sam delom „kontrainstitucije“ u čijem delovanju važno mesto zauzimaju kritičko promišljanje i prakse društvenog angažmana. Sa takvim zaleđem, inicijalna ideja o istraživanju potrošnje i transformacije stana Beogradske škole granala se ka senzornoj i arhitektonskoj antropologiji, ali i ka kritičkim studijama stanovanja i zajedničkih dobara. Vremenom je prerasla u etnologiju „blokofske svakodnevice“ u čijem se središtu nalaze narativi o stambenom i javnom privatizmu, prakse i življeno iskustvo koje zamagljuje (i ponekad pomeraju) jasno iscrtane demarkacione linije između idealizma i materijalizma. Etnologiju o gradu u kome ni intimno ni javno ne nalaze sasvim svoje mesto.¹

¹ *Where Neither the Public Nor The Intimate Find Their Place*, naziv fotografskog/tekstualnog ASCII printa na predlošku fotografije blokova iz ptičije perspektive, inspirisan Lefevrovim tekstom o samoorganizovanju na Novom Beogradu. Autori su Sabine Biter i Helmut Veber. Rad je nastao 2008. godine u okviru projekta Centra za vizuelnu kulturu Muzeja savremene umetnosti pod nazivom „Diferencirana susedstva Novog Beograda“. <http://test.lot.at/archive/where-neither-the-public-nor-the-intimate-find-their-place> Pristupljeno: 22.11.2023.

1.1. **Obrazloženje teme naučnog istraživanja**

Antropološko interesovanje za proučavanje arhitekture seže do klasika devetnaestog veka poput "Houses and House-Life of the American Aborigines" (Morgan [1881] 2003). Rani antropolozi poput Luisa Henrija Morgana proučavali su (vernakularnu) arhitekturu kako bi potkrepili svoje opštije komparativne teorije (Vellinga 2011). Nešto kasnije, početkom dvadesetog veka, za funkcionaliste poput Marsela Mosa arhitektonska forma predstavljala je jednu od ključnih tehnologija društvenog života (Mauss 2006), dok su sredinom veka za strukturaliste i struktural-konstruktiviste poput Kloda Levi-Strosa i Pjera Burdijea arhitektonski raspored i organizacija koliba i naselja predstavljali oličenja univerzalnih društvenih struktura, mesto intimnosti i „autonoman univerzum porodičnih odnosa i porodične ekonomije“ (Burdije 1999, 161).

U međuvremenu je napisan veliki broj studija o oblicima i rasporedu, oblikovanju i uređenju prostorija i objekata u društvima širom sveta, o ritmovima domaćeg života, simboličkim strukturama i svakodnevnim ritualnim praksama vezanim za dom (Miller 2001; Cieraad 1999; Pink 2004; Malaia 2020; Hurdley 2006; Easthope 2004; Madigan, Munro 1996; Mah 2009; Marcoux 2001). Naravno, arhitektae su takođe proučavale vernakularnu arhitekturu širom sveta kao izvor estetske inspiracije, u cilju upoznavanja sa njenim funkcionalnim, tektonskim ili materijalnim karakteristikama, ili kako bi postavili temelje na kojima bi razvijali sopstvene opšte teorije o arhitekturi (Stender, Bech-Danielsen, Landsverk Hagen 2021, 2). Međutim, autori poput Marsela Vellinge upozoravaju da insistiranje na interesovanju za vernakularnu ili „narodnu“ arhitekturu može podstaći redukcionističke i romantičarske predstave o Drugom (Vellinga 2011). Konačno, uprkos važnosti koja se pridaje ulozi arhitekture, istraživanja u oblasti urbane antropologije retko su se bavila pitanjima stanovanja u Zapadnim društvima, čija privatna i intimna priroda otežava terenski rad. Međutim, značajni istraživački „proboji“ u privatni život savremenog čoveka umnožili su se u drugoj polovini dvadesetog veka, nakon što je sredinom pedesetih godina Ričard Hogart opisao „življene kulture“ i logiku koja strukturira privatni svet radničke klase (Hogart 2017).

Na tom tragu, ova disertacija rezultat je interesovanja za antropologiju „kod kuće“ i „o kući“. Budući da je po sredi antropološko istraživanje, u središtu mog interesovanja se ne nalaze (samo) „kuće“, već oni koji u njima borave, odrastaju, i stare, oni koji ih uređuju, opremaju, nasleđuju, kupuju i prodaju. U tom smislu, moje istraživanje usmereno je na proživljeno iskustvo bivanja „kod kuće“ i „u bloku“ koje, rečima Sare Ahmed, „uključuje obmotavanje subjekata u prostor koji nije jednostavno izvan njih“, odnosno koje ukazuje da subjekt i prostor propuštaju i naseljavaju jedan drugog (Ahmed 2000, 89).

Druga linija inspiracije za ovo antropološko istraživanje urbanog stanovanja, preciznije stanovanja u velikim stambenim naseljima, vođena je literaturom o (neoliberalnom) post-socijalizmu. Naime, od sredine 1990-ih godina svedočimo rastućem trendu antropološke literature koja na različite načine tematizuje i problematizuje postsocijalističku transformaciju ekonomija i društava Centralne i Istočne Evrope (Harloe, Szélényi 1996; Smith 1996; Marcuse 1996; Burowoy, Verdery 1999; Berdahl 1999; Bach 2002; Cook 2007; Romjin, Scott-Smith, Segal 2012; Fehérváry 2011; 2011b; 2013, Khalvashi 2019 i dr.). Dok su se pojedini autori i autorke (npr. Verdery 1999; Simić 2017; Mijić 2011) usredsređivali na strategije pamćenja i zaborava, drugi su razmatrali izmenjene geografije proizvodnje i potrošnje (Kojanić 2018, Veenis 2012; Erdei 2014; 2018), a najuticajniji među njima (npr. Kotkin 1997; Buchli 2000; Verdery 2005; Weszkalnys 2010; Collier 2011) posvetili su se neuspesima arhitektonskih i urbanističkih zamisli državnih socijalizama.

Sa jedne strane, većina ovakvih studija teritorijalno je omeđena prostorom nekadašnjeg Sovjetskog Saveza, te se stoga pojedini neuspesi objašnjavaju kao nepredvidiva posledica isuviše rigidnog ili naivno reduktivnog sistema centralnog planiranja (Murawski 2018). Prema Mihalu Muravskom, ovakvi „dijagnostičari“ postsocijalizma u svojim analizama nisu ostavljali dovoljno „prostora za složenost svakodnevnog života i nepredvidivost vremena koje protiče“ (Murawski 2018, 907). Dominacija ovakvih teorijskih pozicija izgrađenih oko propasti državnih i ideoloških „projekata“ i „eksperimenata“ ne samo da je obmanjujuća i ideološki determinisana, već i zbunjujuća, ako se uzme u obzir u kojoj meri „mnogi stanovi, komunalne usluge i javni prostori izgrađeni od strane socijalističkih režima“ i dan danas služe svojim stanarima i korisnicima (Murawski 2018, 909). Muravski naglašava da „svedočanstva o ovim uspesima i izdržljivosti (bilo da su dostupna u etnografskom, arhivskom ili kvantitativnom registru) često dospevaju u naučne izveštaje, iako uglavnom u središnjim poglavljima smeštenim u retoričke senke naslova, podnaslova i zaključaka baziranih na neuspesima“ (Murawski 2018, 909). Sa druge strane, budući da su pomenute studije ograničene društvenim, političkim, ekonomskim i geografskim kontekstom nekadašnjeg Istočnog bloka, u ovom polju upadljivo izostaje specifična perspektiva jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, odnosno (post) jugoslovenskih post-socijalizama.

Međutim, skoriji teorijski doprinosi antropološkim i društveno-humanističkim istraživanjima gradova i kulture stanovanja svedoče da ovakav akademski trend, iako dominantan od sredine devedesetih pa sve do duboko u dve hiljadite, nije nezaustavljiv. U tom smislu posebno se ističu studije istoričarki Katarine Lebow (Lebow 2013) i Brižit Le Norman (Le Normand 2014), kao i antropološkinje Kristine Fehervari (Fehérváry 2013) i sociološkinje Virag Molnar (Molnár 2013) koje su istraživale urbano stanovanje u socijalizmu, kao i studija Vesne Vučinić-Nešković (Vučinić-Nešković 1999) o prostornom ponašanju u Dubrovniku. Pored predmeta istraživanja, zajednički imenilac ovih studija predstavlja i ideja da se ljudi – ukoliko su rešeni da se u tom

smeru angažuju – mogu uspešno odupirati urbanističkim rešenjima arhitekata i ideologa. U regionalnom kontekstu, studije Valentine Gulin Zrnić o „prazninama“ (2015) i javnoj familijarnosti Novog Zagreba (2009) pokazuju da se na isti način u ljudi mogu odupirati i tranzicionim silama spekulativnog investitorskog urbanizma.

Konačno kada je reč o užem socio-prostornom okviru ovog istraživanja, u domaćoj akademskoj zajednici takođe svedočimo porastu literature koja se na različite načine bavi Novim Beogradom. S jedne strane, većina radova iz polja arhitekture i urbanizma (Blagojević 2007; Ristanović 2009; Nikezić 2013; Alfirević i Alfirević Simonović 2013; 2018; Ignjatović i Čuković Ignjatović 2014; Milojević, Maruna, Đorđević 2019 i dr.) bavi se interpretacijom realizovanih projekata i mogućim unapređenjem javnih prostora. Uprkos činjenici da se Novi Beograd pred našim očima rapidno menja, u domaćoj arhitektonskoj i urbanističkoj teoriji i praksi retki su radovi poput doktorske disertacije Dalie Dukanac (2023) koji uzimaju u obzir perspektivu korisnika prostora. Kada je o društvenim i humanističkim naukama reč, tek se nekolicina socioloških studija (Petovar 1976; Petrović 2007; Backović 2010) bavila stanovanjem na Novom Beogradu. Međutim, u sociologiji grada i srodnim disciplinama gradovi su često interpretirani kao „entiteti nezavisni od svojih stanovnika“ (Magnani, Neale 2005, 11-29). Takvim pristupima gradovi se zamišljaju kao potpuno determinisani tranzicionom ekonomijom, lokalnim elitama, političkim lobijima, demografskim varijablama i ostalim makro faktorima. Lin Lofland (1990) tvrdi da je ovakva tendencija sociologa da omalovažavaju određena polja istraživačkog interesovanja karakterišući ih kao nedovoljno „velika“, nedovoljno „bitna“ ili nedovoljno podložna „tvrđim“ tehnikama istraživanja zapravo manifestacija sindroma koji ona naziva „preterana muškost“ (Lofland 1990, 315-316). Kritikujući klasične sociologe poput Milsa, prema kome bi skromne, svakodnevne, kućne, frivolne aspekte ljudskog života trebalo ignorisati budući da nisu vredni istraživačkog interesovanja „pravih sociologa koji znaju šta su pravi problemi“ (Lofland 1990, 317), Lin Lofland se zalaže za reflektivnu, samokritičnu, „meku“ sociologiju.

Ovakvo viđenje sociologije u sazvučju je sa kulturno-antropološkim pristupima proučavanju stanovanja i urbane svakodnevice. Na temelju takvih antropoloških studija, među kojima su i „Etnologija naše svakodnevice“ (Rihtman Auguštín 1988), „Ulice moga grada“ (Rihtman Auguštín 2000), „Kvartovska spika“ (Gulin Zrnić 2009), „Politics in Color and Concrete“ (Fehérváry 2013), „Behind the Gates: Life, Security and Pursuit of Happiness in Fortress America“ (Low 2004), koje *običan* život *običnih* ljudi u *običnim* gradovima minuciozno smeštaju u središte svog istraživačkog interesovanja, pažljivo balansirajući između „teleskopskog“ i „mikroskopskog“ pogleda, počiva i inspiracija za ovo doktorsko istraživanje. Međutim, među malobrojnim recentnim domaćim antropološkim istraživanjima koja u središtu imaju urbano stanovanje još su ređa ona čije je „etnografsko oko“ (Grimshaw 2001) zagledano ka

svakodnevnom životu na Novom Beogradu (Ajduk, Pišev 2018; Dražeta 2016; Mijić 2008, Nikšanović 1978), čime je potreba za jednim ovakvim istraživanjem dodatno opravdana.

1.2. Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj ovog istraživanja je da se ispitaju i objasne promene u kulturi i načinu urbanog stanovanja, a naročito promene u vezi sa različitim praksama kojima se društveni prostor stvara i prisvaja, te angažovanim praksama kojima se javni i zajednički prostori rekomunalizuju. Drugi cilj ovog istraživanja je da se, u kontekstu antropoloških i društveno-humanističkih istraživanja stanovanja, iskorači iz atomizovane sfere porodičnog doma, te da se urbano stanovanje konceptualizuje u širem smislu, kao neodvojivo od života u susedstvu i (mesnoj) zajednici. Kao treći cilj ovog istraživanja postavlja se ispitivanje da li samoorganizovano „praktikovanje zajedničkog” (Harvey 2012; Stavrides 2016; Gibson-Graham, Cameron, Healy 2016; Kovačević 2018), odnosno mnoštvo praksi – od urbanog vrtlarstva i kolektivnog održavanja ulaza, preko protesta protiv zauzimanja zelenih površina, do angažovanih činova građanske neposlušnosti na samom rubu zakona – služi kao kritika neoliberalnih stambenih politika i načina upravljanja „gradom-preduzetnikom“ (Harvey 1989a), kao i procena dometa ovakvog kritičkog angažmana.

Emska² perspektiva i pogled „odozdo“ na pomenute društvene procese i prostorne prakse, u kombinaciji sa teorijski utemeljenom interpretacijom, predstavljaju način za dopunu i obogaćivanje postojećih pristupa u proučavanju i razumevanju društvenog prostora novobeogradskih stambenih blokova. Pored toga, ovo istraživanje usmereno je ne samo na svakodnevne prakse i kulturu stanovanja, već i na prakse otpora dominantnim politikama i urbanističkim trendovima koji zavređuju pažnju u studijama iz uže naučne oblasti antropologije stanovanja i urbane antropologije, ali i ekonomske antropologije. Upravo je tačka preseka te dve poddiscipline uža naučna oblast u koju je smešteno ovo istraživanje.

² Emski pristup u antropološkim istraživanjima označava posmatranje kulture „iznutra“, odnosno uvažavanje kulturne perspektive aktera, odnosno učesnika u istraživanju.

1.3. Predmet naučnog istraživanja

Novobeogradski blokovi, stambeni urbani lokaliteti nastajali u jeku intenzivne „proizvodnje grada“ sredinom prošlog veka, predstavljaju teritorijalni okvir ovog istraživanja. Kada je reč o vremenskom okviru, uobičajeno za antropološka, a pre svega etnografska, istraživanja, ovo istraživanje vremenski je usidreno u sadašnji trenutak. U tom smislu, istorijski izvori o projektovanju i izgradnji Novog Beograda ne čine glavni korpus analitičke građe, već polaznu osnovu. Bogata građa istorijskog karaktera, kao i izvori iz oblasti arhitektonske i urbanističke teorije uzeti su u obzir u okviru socio-istorijske kontekstualizacije terena, što je najpre izloženo u poglavlju o interpretaciji referentnog okvira istraživanja.

Međutim, predmet ovog istraživanja usmeren je na današnjicu i savremene načine upotrebe nasleđa socijalističkog modernizma upisanog u novobeogradske blokove. Konačno, predmet ovog doktorskog istraživanja predstavlja antropološka analiza urbanog stanovanja, svakodnevice društvenog prostora i praktikovanja zajedničkog (*the practice of commoning*, en.) u novobeogradskim blokovima 22 i 45. Ova dva bloka odabrana su tako da predstavljaju različite zone prioriteta izgradnje Novog Beograda (Le Normand 2014), prostorne, infrastrukturne ali i demografske odlike populacije.

1.3.1. Istraživačka pitanja

2. Postoji li distinktivna kultura stanovanja u novobeogradskim blokovima, i ukoliko da – koje su njene odlike?
3. Na koji način su promene u političkom i socioekonomskom kontekstu postsocijalističke transformacije uticale na odnos prema domu, stanovanju i privatnom vlasništvu na Novom Beogradu?
4. Na koji način su promene u političkom i socioekonomskom kontekstu postsocijalističke transformacije uticale na odnos prema prostornim zajedničkim dobrima i javnoj svojini na Novom Beogradu?
5. Koja je uloga i doprinos urbanističke/prostorne morfologije u načinu urbanog stanovanja, praktikovanju zajedničkog i proizvodnji društvenog prostora?
6. Koja je uloga i doprinos društvenih/kulturnih/klasnih faktora u konstituisanju kulture urbanog stanovanja, praktikovanju zajedničkog i proizvodnji društvenog prostora?
7. Da li se, u kojoj meri i u kom obliku, na Novom Beogradu danas praktikuje zajedničko i prisvaja prostor?
8. Koje su prakse lokalno specifičnog, *grassroots* (en.) aktivizma najzastupljenije u novobeogradskim blokovima, i koji su njegovi najznačajniji uzroci?

2. Teorijski okvir istraživanja

2.1. Društveni prostor

*Space is not a scientific object removed from ideology or politics:
it has always been political and strategic.*

(Lefebvre 1976, 31)

Koncept „društvenog prostora“ igra značajnu ulogu u savremenom antropološkom razumevanju kompleksnih odnosa između ljudi, njihovog okruženja i društvenih interakcija. U tom smislu, pojam društvenog prostora ne označava samo fizički prostor, odnosno izgrađeno okruženje, već i društvene i kulturne komponente koje oblikuju naše razumevanje i iskustvo prostora. Ne samo da u antropološkom razumevanju prostor društveno konstituišu (Berger, Luckman 1967; Rodman 1992) ljudi koji ga naseljavaju i poznaju, već se prostor smatra politizovanim, kulturno, istorijski i kontekstualno određenim (Rodman 1992, 641). Stoga Seta Lou (Setha Low) naglašava da antropološka teorija prostora (i mesta) mora biti orijentisana na proces, uvažiti individualne perspektive i ostaviti prostora za delovanje (Low 2009, 22). Ovako nijansirana antropološka teorije prostora neraskidivo je povezana sa „prostonim zaokretom“ u društvenim naukama.

Podela prostora na fizički i društveni – ukorenjena u sociološkoj tradiciji koja je pre nego antropologija tokom devetnaestog i ranog dvadesetog veka u središtu interesovanja imala život u gradovima – rezultirala je višedecenijskim zanemarivanjem fizičkog prostora. Međutim, pred kraj dvadesetog veka dolazi do prevazilaženja ovog dualizma. Zahvaljujući „prostornom zaokretu“ (Radović 2016, 147; Timotijević 2018, 66), razumevanje prostora repositionirano je od „prostora kao datog“ ka „proizvedenom prostoru“. „Prostornim zaokretom“ ili „zaokretom ka prostorima“ (Ristić, Marinković 2015) smatra se period kasnih sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka tokom koga su teorijske pretpostavke o spacijalnosti proširene od filozofije ka sociologiji, društvenoj geografiji (Harvey 1989b), a zatim i antropologiji (Gupta, Ferguson 1992), kritičkoj teoriji (Balibar 2009), umetnosti, arhitektonskoj i urbanističkoj teoriji, itd.³ Na taj način teoretičari su pozivali na promišljanje uloge (fizičkog) prostora u konstituisanju i transformaciji društvenog života, svakodnevice, odnosa moći, pa i odnosa unutar zajednice (Soja 2009).

³ Za detaljniji istorijski osvrt na „prostorni zaokret“, vidi: Kūmin, Beat and Cornelia Usborne. 2013. “At Home And in the Workplace: A Historical Introduction To The ‘Spatial Turn’”. *History and Theory*, 52: 305-318.

Jedan od teoretičara koji su inspirisali pomenuti zaokret ka prostorima, a čiji je rad ostavio trag i u savremenoj marksističkoj misli je Anri Lefevr. Sve do Lefevra, još od Engelsovog eseja *The Housing Question* (Engels 1872), retko ko se od društvenih teoretičara i marksističkih mislilaca bavio pitanjem prostorne dimenzije društvenog života. U periodu između 1966. i 1974. Lefevr se bavio „ponovnim promišljanjem dijalektike u kontekstu prostora“; te „pokušao da oživi naše shvatanje modernog kapitalizma tako što ga je istisnuo kroz zanemareno sito prostora” (Smith 2003, IX). Njegovim rečima: „Zamisliti prostor kao 'okvir' ili kontejner u kojeg ne može biti stavljeno ništa što nije manje od tog primatelja, zamisliti da taj kontejner nema druge svrhe od one da čuva šta je u njega pohranjeno – to je verovatno početnička greška. Ali, da li je to greška, ili je ideologija? Ovo drugo je mnogo verovatnije. Ali ako je tako, ko je promoviše? Ko je iskorišćava?“ (Lefebvre 1992, 91).

Ovaj marksistički sociolog i filozof pronicljivo se bavio organizacijom prostora kao materijalnog proizvoda, odnosom društvenih i prostornih struktura urbanizma i ideološkim sadržajem društveno kreiranog prostora (Soja 1980, 207). Ukratko, za Lefevra je prostor rezultat delovanja, a ne samopostojeća podloga na koju se nadovezuje aktivnost (Lefebvre 1991, 94.) U tom smislu, Lefevrov rad utemeljen je na distinkciji između prostora po sebi, ili kontekstualnog prostora, i društveno zasnovane prostornosti – stvorenog prostora društvene organizacije i proizvodnje (Soja 1980, 209), pri čemu kontekstualni, apsolutni prostor predstavlja sirov, fizički svet, dok društveni prostor predstavlja, kako Radović kaže, „kompleksniji svet čija je signifikantnost društveno proizvedena, i koji nastaje kao društveni proizvod“ (Radović 2012, 14). U osnovi slojevite teorije Anrija Lefevra nalazi se, dakle, ideja da „(društveni) prostor jeste (društveni) proizvod“ (Lefebvre 1991, 35), ali da je prostor kao takav istovremeno i mehanizam reprodukcije postojećih društvenih odnosa (Lefebvre) – dominacije i kontrole. Stoga za Lefevra društveni prostor nije neutralan, već odražava interese i vrednosti onih koji imaju moć da ga oblikuju.

Lefevrov koncept proizvodnje prostora, izložen u istoimenoj studiji iz 1974. ostavio je dubok trag u savremenoj filozofiji, antropologiji i sociologiji, (društvenoj) geografiji, ali i urbanističkoj teoriji i praksi. Osim svog teorijskog doprinosa, ova studija je značajna jer se, kako primećuje Atanasovski (Atanasovski 2015), pojavljuje u trenutku diskreditacije marksizma u akademskim krugovima te inspiriše novi talas neo-marksistički nastrojenih mislilaca poput Dejvida Harvija, Edvarda Sodže i Lukaša Staneka, ali i brojnih društvenih pokreta koji u središtu svog angažmana imaju *pravo na grad*.⁴

⁴ Recepcija Lefevrovog rada bila je posebno značajna za filozofiju i marksizam u socijalističkoj Jugoslaviji – od kraja pedesetih do pred kraj osamdesetih godina na srpskohrvatski jezik prevedeno je čak dvanaest njegovih studija (Atanasovski 2015, 137).

U središtu Lefevrove *Proizvodnje prostora* leži ambicija da obuhvati prostor u njegovom totalitetu i prikaže ga kao sveobuhvatni medij društvene proizvodnje. Lefevr ukazuje da prostor nije samo rezultat materijalne proizvodnje, i na taj način svojevrsna „roba“ već da se u njega direktno upisuju, ali i „putem njega realizuju društveni odnosi i klasna borba“ (Atanasovski 2015, 142). Njegova teza da je društveni prostor društveni proizvod podrazumeva da „svako društvo — a time i svaki način proizvodnje sa svim njegovim podvarijantama... proizvodi prostor, svoj prostor“ (Lefebvre 1991, 40). Kada je reč o savremenom, globalizovanom društvu, pišući „Kritiku svakidašnjeg života“ (Lefebvre 1959) Lefevr već neposredno nakon Drugog svetskog rata sugerise da je kapitalizam, koji je od svog utemeljenja organizovao radni život „zapadnog čoveka“ – uveliko proširio svoju kontrolu i nad privatnim životom i „kolonizovao“ slobodno vreme, i to najčešće upravo kroz organizaciju prostora i društveni prostor kao *locus* svakodnevnog života (Elden 2007). Na tom tragu, a vođena Lefevrovim delom, Kristin Ros sugerise da je društveni prostor sinonim svakodnevnog života – te da je svakodnevni život prvenstveno (mada ne u potpunosti) prostorni koncept (Ross 1988).

Kao i savremeni ekonomski sistem, politička ekonomija prostora operiše idejom oskudice. Interpretirajući Lefevra, Stjuart Elden sugerise da je u prošlosti bilo nestašice hleba, ali da ni u jednom pređašnjem istorijskom trenutku nije manjkalo prostora (Elden 2007, 106). Dok danas, kada je kukuruza u izobilju,⁵ nedostaje prostora. Stoga Lefevr tvrdi da je „danas, više nego ikada ranije, klasna borba upisana u prostor“ (Lefebvre 1991, 68). Preciznije, društveni prostor se raspoređuje prema klasi, a prostorno i društveno planiranje reprodukuje klasnu strukturu. Na tim postavkama Lefevr gradi uverenje da arhitektura „kao primenjena umetnost i praksa neposredne estetizacije stvarnosti“ ima zadatak da ponudi alternative apstraktnom i otuđenom prostoru kasnog kapitalizma i stvori „diferencijalni prostor“ koji će biti subverzivan u odnosu na društvenu hegemoniju (Lefebvre 1991).

Lefevrova teorija prostora veliki značaj pridaje ulozi moći i dominacije u oblikovanju društvenog prostora. Pored toga, Lefevr se eksplicitno bavi političkim implikacijama društvenog prostora. Primenjujući trodimenzionalnu dijalektiku na koncept proizvodnje prostora (Tabela 1), Lefevr prepoznaje tri momenta „proizvodnje“: materijalnu proizvodnju u najužem smislu reči, proizvodnju znanja i proizvodnju značenja. Ova tri nivoa označava kao *prostornu praksu*, *reprezentaciju prostora* - zamisli, i *prostor reprezentacije* - prostor života. Pišući o Lefevru, Stjuart Elden ukazuje na opoziciju uspostavljenu između koncepcije prostora — apstraktnog, mentalnog i geometrijskog — i percepcije prostora — konkretnog, materijalnog i fizičkog (Elden 2007, 110)

⁵ Ova Eldenova parafraza je svakako preuveličana kako bi naglasila prostornu dimenziju. Kao takva nema pretenzija da pokrene problem nepravedne preraspodele bogatstva i gladi.

Tabela 1: *Tri momenta proizvodnje prostora*. Izvor: Elden 2007, 110.

Prostorna praksa	Prostor spoznaje	Fizički prostor	<i>Materijalizam</i>
Reprezentacija prostora	Prostor zamisli	Mentalni prostor	<i>Idealizam</i>
Prostor reprezentacije	Prostor života	Društveni prostor	<i>Materijalizam i idealizam</i>

Za Lefevra, donekle kontraintuitivno, *prostorna praksa* označava upisivanje ljudske delatnosti u prostor, bez prethodnog promišljanja (Lefebvre 1991, 34). Preciznije, prostorna praksa odnosno *prostor spoznaje* odnosi se na čulni doživljaj fizičkog prostora, reprezentacija prostora ili *prostor zamisli* na apstraktne i formalne reprezentacije prostora (npr. mape), dok se, konačno, prostor reprezentacije ili *prostor života* odnosi na svakodnevnu i praktičnu upotrebu prostora od strane pojedinaca i grupa. U Lefevrovoj prostornoj trijadi *reprezentacija prostora* označava simboličko upisivanje moći u društvo (Ibid.) dok *prostor reprezentacije* predstavlja življeni, iskustveni prostor. Međutim, ovaj prostor je, kako primećuje Atanasovski, „samim tim prostor ambigviteta, društvenih kontradiktornosti i nedorečenosti“ (Atanasovski 2015, 144). Taj prostor stoga nije moguće isčitati poput teksta, već ga se mora „proživeti“ (Atanasovski 2015, 144). Za ovo doktorsko istraživanje najrelevantniji su upravo prostori reprezentacije, koje Lefevr definiše kao dominirane i pasivno življene prostore složenih simbola, „ponekad kodirane, ponekad ne, povezane sa skrivenom ili podzemnom stranom društvenog života, kao i sa umetnošću“ (Lefevr, 1991, 33). Nastavljači Lefevrove misli isticali su da je življeni odnosno društveni prostor u izvesnoj meri rekonceptualizovan, kao prostor čiste subjektivnosti (Watkins 2005), ili prostor smisla, mašte i osećanja (Zhang 2006, 221). Konačno, Kris Butler (Butler 2012) je ukazao da su „složeni simboli povezani sa nehegemonističkim oblicima kreativne prakse i društvenog otpora“, te da „prostori reprezentacije obezbeđuju sredstva za angažovanje u borbi za alternativne oblike prostorne organizacije i transformaciju ka neotuđenoj egzistenciji. Oni predstavljaju mesta otpora i kontra-diskursa koja su ili izbegla iz delokruga birokratske moći, ili odbijaju njen autoritet“ (Butler 2012, 41).

Utemeljen u Lefevrovoj teoriji prostora, u središte ovog istraživanja smešten je društveni prostor novobeogradskih blokova – kao prostor reprezentacije i prostor života. Međutim, pored društvenog prostora kao šireg konceptualnog okvira javlja se još jedan teorijski koncept za čiji je razvoj i popularizaciju zaslužan Anri Lefevr, a koji je od naročitog značaja za interpretaciju etnografskog materijala o kulturi stanovanja na Novom Beogradu. Reč je o prisvajanju, odnosno aproprijaciji prostora, o kojoj detaljnije pišem u idućem odeljku.

2.1.1. Prisvajanje prostora

Studije o praksama stanovanja koje je pri Institutu za urbanu sociologiju (*Institut de sociologie urbaine*, fr., u daljem tekstu ISU) tokom šezdesetih i ranih sedamdesetih godina dvadesetog veka, sa saradnicama obavljao Anri Rajmon (Raymond et al. 2001 [1966]) u najvećoj meri inspirisale su Lefevra da razvije koncept proizvodnje, a zatim i aproprijacije prostora. Štaviše, rad istraživača sa ISU važan je za Lefevrovo razumevanje proizvodnje prostora kao procesa koji nije ograničen isključivo na domen birokrata i urbanista, već kao procesa koji je sastavni deo svakodnevnih ljudskih praksi (Novaković 2022, 93).

U kontekstu antropološkog istraživanja stanovanja, značajno je istaći da je pomenuta studija ISU, objavljena pod nazivom *L'Habitat pavillonnaire* (Raymond et al. 2001), inspirisana strukturalističkom antropologijom Kloda Levi-Strosa, a posebnu pažnju pri interpretaciji francuskih srednjeklasnih predgrađa pridaje distinkciji između privatnog i javnog (Raymond et al. 2001, 78). Naime, istraživači sa ISU u svom radu fokusirali su se na „heterogene prakse stanovanja, shvaćene kao procedure koje modifikuju svakodnevni prostor i njihove objekte dajući im značenje“ (Sztanek 2011, 84). Metodološki postupak na koji su se oslanjali u svojim istraživanjima, teritorijalno usmerenim na „paviljone“ (*l'habitat pavillonnaire*, fr.) – predgrađa sa jednoporodičnim stambenim jedinicama – sastojao se iz dva koraka. Sa jedne strane, ispitivali su uređenje predgrađa kao sistem značenja, a zatim intervjuisali njihove stanovnike kako bi objasnili ta značenja. U ovoj studiji stanovanje je ispitivano kao *skup praksi* koje proizvode prostor predgrađa. Jedan od ključnih nalaza ove studije je uvid da „prostor teži da se proizvodi prema pravilima koja mu dodeljuju značenja koja stoje u funkciji određene vizije društvenih odnosa.“ (Lefebvre 1991, 413).

Prilikom analize materijala istraživači su se fokusirali na prakse ograđivanja, uređenja, i transformacije prostora. Obeležavanje prostora, primera radi podizanjem ograde ili urbanim vrtlarstvom, „uvodi razliku između privatnog i javnog, otvorenog i zatvorenog, čistog i prljavog, praznog i punog, viđenog i skrivenog“ (Stanek 2011, 85). Ovakve prakse markiranja, odnosno obeležavanja prostora izjednačavaju se sa pojmom prisvajanja, odnosno onim što će Lefevr kasnije nazvati aproprijacijom prostora (Lefebvre 1991).

Prisvajanje, odnosno aproprijacija, prostora za Lefevra predstavlja proces kojim pojedinci i grupe aktivno preuzimaju kontrolu nad prostorom i transformišu ga kako bi zadovoljili svoje potrebe i želje. Kao ni sam prostor, ni ovaj proces nije samo fizički, već uključuje i stvaranje novih značenja i društvenih odnosa unutar prostora. Lefevr tvrdi da je prisvajanje prostora fundamentalni aspekt otpora dominantnim društvenim normama i odnosima moći, jer omogućava

marginalizovanim grupama da polažu pravo na udeo u proizvodnji prostora i da dovode u pitanje dominantne narative i ideologije.

Važno je napomenuti da su ove „obeležene“ prostorne distinkcije uvek socijalizovane. Preciznije, prevedene su u opozicije poput javno i privatno, žensko i muško, rad i dokolica, koje strukturiraju društvene grupe i njima pripadajuće prostore. Na narednom nivou analize, istraživači ISU usmeravaju se na prakse koje uvode ove distinkcije i socijalizuju prostor, oslanjajući se na koncept habitusa Pjera Burdijea (Burdije 2013). Jedan od njihovih temeljnih argumenata bio je da stanovnici transformišu predgrađa u skladu sa svojim kulturnim modelom i na taj način određuju šta u određenom prostoru jeste, a šta nije prikladno činiti. Na ovaj način se, primećuje Stanek, uvode pitanja granica, pragova, prostora i prelazaka između oblasti povezanih različitim nivoima privatnosti - od dvorišta ili parka, preko ulaza i hodnika, trpezarije i dnevne sobe, do dečije i konačno spavaće sobe „kao najprivatnijeg mesta, konotiranog golotinjom i seksualnošću“ (Stanek 2011, 85).

Lefevrov doprinos ogleda se u tome što razrađuje koncept obeležavanja, te ga povezuje sa ideologijom i nudi model po kome ne samo predgrađa, već čitave gradove treba sagledavati kroz trostruku prizmu. Prvo, kao dijalektiku ograničenja i prisvajanja prostora i vremena, koja uvodi distinkciju između stanovnika i prolaznika, pri čemu potonji ne ostvaruju određena prava koja proizilaze iz „stanovanja“. Zatim, kroz imaginarni nivo koji sa sobom nose spomenici i konačno kroz ideologiju, uključujući i dominantnu državnu ideologiju uzidanu u javne prostore poput trgova. No, istraživači sa ISU nisu bili zadovoljni ovakvim čitanjem njihovog rada, koje je Lefevr izložio u predgovoru njihovoj studiji iz 1966. Naime, dok su oni kroz svoj rad „nastojali da izoštre, preciziraju, fokusiraju i suze svoje koncepte, Lefevr je istorizovao pojam stanovanja i otvorio ga za spekulacije o mogućnosti izlaska iz okvira industrijskog društva“ (Stanek 2011, 86).

Ipak, u kontekstu ovog doktorskog istraživanja upravo se Lefevrov koncept aproprijacije – istorizovan i politizovan – čini prikladnijim, tim pre što su za ovog teoretičara stanovanje i prisvajanje prostora nerazdvojni pojmovi: „Za pojedinca, za grupu, naseliti mesto znači prisvojiti ga. Ne u smislu posedovanja, već stvaralaštva, stvaranja sopstvenog, obeležavanja, modelovanja, oblikovanja. To važi i u slučaju pojedinca i malih grupa kao što su porodice, a važi i za velike društvene grupe koje naseljavaju grad ili regiju. Naseljavanje znači prisvajanje prostora, usred ograničenja, to jest biti u sukobu – često akutnom – između sila ograničavanja i sila prisvajanja.“ (Lefebvre 1970, 222)

Na tom tragu, prisvajanje ili aproprijaciju shvatam kao otvorenu praksu koja istovremeno modifikuje i fizičke i simboličke komponente prostora. Pišući o poetskoj dimenziji stanovanja Nevena Novaković ističe da „prisvajati znači angažovati kulturne prakse, predstave, percepcije i osećanja na ličnom i društvenom nivou“ dok stanovati znači izražavati se putem prostornih formi,

značenja i aktivnosti i neprestano proizvoditi i prostor i, putem njega, društvene odnose (Novaković 2022). Kao i svaki stvaralački čin, primećuje Novaković, praksa prisvajanja poseduje afektivnu dimenziju putem koje se može dovesti u vezu kako sa ličnom, tako i sa grupnom identifikacijom (Novaković 2022, 98). I pojedinačni i društveni nivo na koje ukazuje Novaković temeljni su za razumevanje i interpretaciju etnografskog materijala i istraživanje stanovanja u velikim stambenim naseljima, poput novobeogradskih blokova.

Konačno, koncept aproprijacije odnosno prisvajanja putovao je dalje od marksističkih i neomarksističkih mislilaca poput Lefevra i Harvija, i pronašao primenu i u drugim disciplinama koje su se istraživački bavile savremenim i potrošačkim društvima – studijama kulture i antropologiji potrošnje. Na tom tragu, za interpretaciju etnografskog materijala koji se odnosi na „rad na kući“ i novobeogradske enterijere, oslanjam se na koncept „prisvajanja kroz transformaciju“ Denijela Milera (Miller 1988). Naime, u studiji o kuhinjama u opštinskim stanovima u Londonu, Miler povezuje nemogućnost svojih informanata da se osećaju „kao kod kuće“ sa činjenicom da je stan u kome žive u vlasništvu Drugog, odnosno – države (Miller 1988, 357). Stoga se kao rešenje u cilju konstruisanja identiteta u pogledu stanovanja nameće prisvajanje materijalnog okruženja putem transformacije, odnosno potrošnje (Miller 1988, 354). Prema Milerovoj definiciji, prisvajanje doma stoji nasuprot alijenaciji, odnosno otuđenju (Miller 1988, 366).

2.2. Prostorna zajednička dobra

Urban commoning neither simply “happens” in urban space, nor does it simply produce urban space as a commodity to be distributed.

(Stavrides 2016, 83)

Zajednička dobra, popularno nazivana i „komonsima“ (*commons*, en.), kao pojam datiraju iz perioda feudalizma kada su (u engleskom jeziku) označavala zajedničku svojinu, ili preciznije zajedničku zemlju (*common land*, en.). Međutim, u savremenom kontekstu⁶ ovaj se pojam najčešće koristi u cilju prevazilaženja dihotomije između dva dominantna tipa svojine danas – privatne i javne (Federici, Caffenciz 2014). Različitost *zajedničke* svojine u odnosu na privatnu jasna je već na prvi pogled. Međutim, za razliku od javne, *zajednička* svojina podrazumeva zajednicu koja sama upravlja resursima kojima raspolaže, bez posredstva države ili tržišta.

Kada je reč o zajedničkim dobrima kao teorijskom konceptu, ključne su dve figure – Garet Hardin i Elinor Ostrom, koji su tematizovali mehanizme upravljanja i upotrebe zajedničkim resursima. U čuvenom tekstu „The Tragedy of the Commons“ iz 1968. godine, Hardin je pisao o individualističkoj eksploataciji zajedničkih dobara koja, posledično, vodi njihovom uništenju. Njegova teza bila je da će grupa racionalnih pojedinaca delovati na takav način da će, sasvim izvesno, dovesti do iscrpljivanja zajedničkih dobara, odnosno resursa – opšteg dobra u rukama čovečanstva. Međutim, Hardin ovu tezu nije temeljio na empiriji. Naprotiv, čitava „Tragedija“ predstavlja hipotetičku parabolu koja pretpostavlja delovanje ljudskih društava (Forsyth, Johnson 2014). Glavna linija kritike Hardinove teze zasniva se na premisi da je njegova pozicija korišćena kao ideološka potpora neoliberalnom kapitalizmu. Ukratko, jedini način da se izbegne „tragedija komonsa“, prema Hardinu, predstavlja privatizacija zajedničkih dobara (Hardin 1968). Međutim, realni procesi privatizacije zajedničkih dobara i usluga koji su sprovedeni od objavljivanja Hardinovog teksta pa do danas idu u prilog tezi o „tragediji privatizacije zajedničkih dobara“ (Sinden 2006; Kim, Cho 2015; Frischmann, Marciano, Battista Ramello 2019) odnosno „tragediji kapitalizma“ (Jacobs 2015).

⁶ Za detaljniji pregled istorije pojma, vidi: Zückert, Hartmut (2015), „The Commons – A Historical Concept of Property Rights“, u Boiler, David i Helfrich, Silke (ur.), *The Wealth of the Commons*, Amherst, MA: Levellers Press.

Najznačajniju i svakako najuticajniju kritiku Hardinovu „racionalnom“ (i krajnje sebičnom) subjektu uputila je politička ekonomistkinja Elinor Ostrom. Umesto fokusa na ekonomski rast i monetarnu politiku, Ostrom se usredsredila na načine putem kojih su švajcarski pastiri štitili svoje ispaše, a turski ribari rešavali sukobe oko ulova. Zalažući se za beskrompromisni empirizam, Ostrom tvrdi da ono što se pokazalo tačnim u praksi ne sme biti odbačeno u teoriji (Ostolski 2021). Analizirajući postojeće primere alternativa državnoj kontroli i tržišnoj organizaciji, Ostrom sugerise da ni država ni tržište ne mogu obezbediti održivo korišćenje prirodnih resursa (Ostrom 1990, 1). Ostrom je tvrdila da grupe mogu efikasno upravljati zajedničkim bogatstvom, odnosno resursima, ako i samo ako su ispunjeni određeni preduslovi. Neki od nužnih preduslova za održivo upravljanje zajedničkim dobrima, to jest „principi dizajna za dugotrajna zajednička dobra“ (Ostrom 1990, 90) su: jasno definisane granice i prava korišćenja; usklađenost između prisvajanja, pravila obezbeđivanja i lokalnih uslova; kolektivna pravila u vezi sa proizvodnjom, upotrebom i mehanizmima kontrole; i uspostavljanje protokola za rešavanje konflikata. Njen doprinos analizi ekonomskog upravljanja, naročito zajedničkim dobrima, nagrađen je Nobelovom nagradom u oblasti ekonomskih nauka 2009. godine. Ekonomska teorija zajedničkih resursa (*common-pool resources*, eng.), ili resursa zajedničke zalihe, Elinor Ostrom poslužila je kao teorijska osnova za razvoj diskursa zajedničkih dobara.

Od tog trenutka pa nadalje svedočimo porastu literature iz raznih disciplina – od ekonomije i prava, preko društvenih nauka i kritičke teorije, pa sve do informatike i ekologije – koja u svom središtu sadrži istraživanje zajedničkih dobara (Hyde 2010; Patel 2010; Rowe 2013; Basu 2017; Dalakoglou 2017; Dellenbaugh-Losse, Zimmermann, de Vries 2020 i dr.). Ovo mnoštvo naučnih pristupa fokusirano je, takođe, na mnoštvo podvrsta zajedničkih dobara, kao što su prirodni resursi, digitalna zajednička dobra, kulturna i intelektualna zajednička dobra i, konačno, urbana, odnosno prostorna, zajednička dobra (Harvey 2012, 2013; Susser, Tonnelat 2013; Stavrides 2016).

Bez obzira na vrstu resursa ili sam kontekst, zajedničko dobro sastoji se od tri konstitutivna elementa u međusobnom odnosu – resursa, zajednica i modela upravljanja (Čukić, Timotijević 2020, 21). U tom smislu, zajednička dobra predstavljaju zajedničke resurse, kojima zajednički upravljaju zajednice korisnika u skladu sa pravilima i normama koje same postavljaju (Bollier 2016). U najširem značenju termina, zajednička dobra odnose se na resurse kojima zajednički upravlja grupa ljudi (Hess, Ostrom 2007). Kao što ističu Šarlot Hes i Elinor Ostrom, brojna literatura u oblasti zajedničkih dobara najčešće ukazuje na razliku između zajedničkih dobara kao resursa i zajedničkih dobara kao režima imovinskih prava (Hess, Ostrom 2007). Međutim, kada je reč o prostornim zajedničkim dobrima, naglasak je pomeren sa prostornog resursa na društvenu praksu - „*commoning*“ (Harvey 2012, 73). Za kritičke urbane teoretičare poput Nila Brenera i

Pitera Markuzea, prostorna zajednička dobra podrazumevaju *kolektivno prisvajanje* (aproprijaciju) i *regulisanje* vezano za deljene probleme svakodnevice (Brenner, Marcuse 2012, Marcuse 2009) – primera radi: skvotiranje, odbrana stanara pod pretnjom iseljenja, ili lokalno samoorganizovanje u odbrani zelenih površina od predatorskih investitora. S tim u vezi, pored ekonomske teorije zajedničkih dobara Elinor Ostrom, važni teorijski koncepti utkani u savremeni diskurs o prostornim zajedničkim dobrima su *prisvajanje prostora* i *pravo na grad* (Lefebvre 1991).

Shvaćena u tom okviru, prostorna zajednička dobra predstavljaju alternativu komodifikaciji i segregaciji. Brojni autori, među kojima su i Ugo Matei i Alesandra Kvarta (Mattei, Quarta 2016), upozoravaju da tokom poslednje dve decenije gradovi postaju poprišta političke borbe protiv privatizacije javnih prostora, deložacija i raspuštanja javnih i komunalnih usluga. Oblici neoliberalne urbanizacije (Brenner et al. 2012) uključuju, takođe, i prodaju opštinskih stanova u Ujedinjenom Kraljevstvu pod mandatom Margaret Tačer, i potpunu privatizaciju društvenog stambenog fonda u Jugoslaviji i državama koje su nekada činile Istočni blok, kao i privatizaciju javnog, poljoprivrednog i industrijskog zemljišta.

Skorašnje naučno interesovanje za prostorna zajednička dobra, takođe, upućuje i na vezu, pa čak i tenziju između *javnog* prostora i prostora kao *zajedničkog* dobra (Dellenbaugh et al. 2015; Ferguson 2014; Hojer Bruun 2015). Važan doprinos ovoj debati čini pozicija Uga Mateija koji naglašava da i privatni i javni prostori postoje u okviru određenog tržišta, dok prostorna zajednička dobra izmiču komodifikaciji, te kao takva ne mogu biti svedena na jezik vlasništva (Mattei 2012). Sa druge strane, Dejvid Harvi rukovodi se političkom, a ne ekonomskom argumentacijom u odbrani zajedničkih dobara. Naime, Harvi insistira na oštroj distinkciji između javnog prostora kao polja državne moći i administracije sa jedne strane, i javnog prostora kao zajedničkog dobra prisvojenog kolektivnim političkim delovanjem – poput Geze parka u Istanbulu ili Trga Sintagma u Atini – sa druge (Harvey 2012).

Važno je, ipak, podsetiti i na distinkciju između zajedničkog i privatnog prostora, budući da ona rasvetljava značaj deliberacije⁷ i emancipacije u proizvodnji prostornih zajedničkih dobara. Naime, bilo da se određeni (privatni) prostor nalazi u vlasništvu fizičkog ili pravnog lica, vlasnik uvek upravlja resursom i postavlja pravila njegovog korišćenja. Međutim, kada je reč o prostoru kao zajedničkom dobru, o načinu njegovog korišćenja pregovaraju svi oni koji učestvuju u njegovoj proizvodnji. U tom smislu, emancipatorni potencijal prostornih zajedničkih dobara

⁷ Deliberacija je pojam koji vodi poreklo iz političke teorije i označava dijalog i raspravu o važnim pitanja u cilju donošenja odluka. U procesu deliberacije, do rešenja se dolazi na osnovu razmene ideja, relevantnih informacija, i argumenata, a ne na osnovu poretka moći i mehanizama prinude.

istovremeno je i proizvod kolektivno razvijanih pravila korišćenja, i važno sredstvo putem koga se oblikuju i sama pravila, i – kroz deliberaciju – oni koji ih uspostavljaju i izazivaju (Stavrides 2016). U okviru diskursa o prostornim zajedničkim dobrima, dakle, prostor kao resurs istovremeno predstavlja i društveni proizvod i preduslov za društvenu interakciju (Čukić, Timotijević 2020, 29). U tom smislu, prostorna zajednička dobra nastaju kroz proces društvene proizvodnje prostora koji se odigrava „praktikovanjem zajedničkog“ (*the practise of commoning*, eng.) (Harvey 2012; Stavrides 2016).

Međutim, privatizacija, komodifikacija i kooptacija prostornih zajedničkih dobara takođe su deo naše društvene realnosti (Timotijević 2018). Takvi primeri „kolektivnih privatnih prostora“ (Stavrides 2016) „narušavaju koncept zajedničkog dobra i smanjuju njegov politički i transformativni potencijal“ (Čukić, Timotijević 2020, 33). Oni, takođe, podsećaju i na nepresušnu potrebu za preispitivanjem i kritičkim tumačenjem modela i praksi koje nude radikalne promene (Čukić, Timotijević 2020). Konačno, imajući vidu značaj društvenih i kulturnih praksi za proizvodnju zajedničkih dobara, kao i antihegemonu i emancipatornu suštinu tih praksi, istraživanje i promišljanje kulture i prakse stanovanja u novobeogradskim blokovima kroz teorijsku prizmu zajedničkih dobara postaje jedna od osnovnih ideja utkanih u konceptualizaciju ove disertacije.

Novobeogradski blokovi projektovani su na premisama CIAM-a i postulatima socijalističkog samoupravljanja o čemu će više reči biti u poglavlju o kontekstualizaciji istraživanja. Stoga možemo reći da je „dominirani prostor“ (Lefebvre 1991) novobeogradskog krajolika projektovan, i u kulturnom smislu anticipiran, kao prostorno zajedničko dobro. Preciznije, društvena svojina nad novobeogradskim blokovima zasnovana je na ideološkoj premisi prava na stanovanje kao univerzalnog prava na opšte javno dobro (Blagojević 2014, 302). Pojam „društvenog vlasništva“ ključan je budući da čini propusnom granicu između javnih i privatnih prostora unutar samih blokova. Kako primećuju Anica Dragutinović i saradnici, sami stanovi bili su najprivatnije zone, ali čak ni oni nisu bili u privatnom vlasništvu (Dragutinović, Pottgiesser, Quist 2022, 273). Očiglednu valorizaciju javnog dodatno ilustruje pažnja koja je u vreme projektovanja pridavana osmišljavanju zajedničkih prostora unutar blokova, te centrima mesnih zajednica i socijalnoj infrastrukturi. Ukratko, i dominantna ideologija (odražena u ideji samoupravljanja i društvenog vlasništva) i sam dizajn novobeogradskih blokova stajali su u službi zajedničkog i participativnog korišćenja prostora (Dragutinović, Pottgiesser 2021; Dragutinović, Pottgiesser, Quist 2022).

Međutim, činjenica da je određeni deo grada ili stambeno naselje projektovano i planirano na određeni način govori nam veoma malo o načinima njegove upotrebe, odnosno o društvenim i

kulturnim praksama kroz koje je prostor konstituisan tokom decenija korišćenja. Bilo da govorimo o prežicima urbanog samoupravljanja, kulturi deljenja, lokalnom aktivizmu ili „preuzimanju stvari u svoje ruke“ onda kada nadležne institucije zakažu - svedočimo različitim nivoima praktikovanja zajedničkog, kojima se društveni prostor prisvaja, odnosno prepušta zajednici na upravljanje, korišćenje, i održavanje.

2.2.1. Zajednička dobra i (urbano) samoupravljanje

Drugi koncept neizbežan u analizi i razumevanju društvene dinamike i prostornih praksi na teritoriji novobeogradskih blokova, neodvojiv od koncepta zajedničkih dobara, jeste (urbano) samoupravljanje (Lefevr 1974). Za Rudija Supeka, jugoslovenskog marksističkog filozofa, samoupravljanje je predstavljalo „kompromis“ između dva ekstrema, prilagođen datom društvenom momentu. Taj „integrisani, društveni, ekonomski i politički sistem“ balansirao je između hermetičnog „utopijskog komunističkog udruženja“ i „društvenog podsistema“ koji pojedince i zajednice i ekonomske jedinice potčinjava birokratskom organizacionom principu (Supek 1975, 3). Slično Lefevru koji demokratskom planiranju pripisuje ulogu u formulisanju, kontrolisanju i vođenju (Lefebvre 1991) društvenih potreba, Supek je u njemu video jednu stranu „razumnog ekvilibrijuma... [između] planiranih i spontanijih procesa društvene proizvodnje“ (Supek 1975, 52).

Rastuće interesovanje – kako domaće, tako regionalne i međunarodne – naučne zajednice (Stanek 2011; Dolenc 2013; Tomašević et al. 2018; Kim 2019; Nikolić, Vujović 2020; Milan 2021; Dragutinović, Pottgiesser, Quist 2022; Jovanović 2022) za kompleksnu vezu između socijalističkog samoupravljanja i teorije zajedničkih dobara ukazuje na potrebu za empirijskim i kvalitativnim doprinosima ovoj debati. Za ovaj rad najrelevantnija među nabrojanima je studija Anice Dragutinović, Ute Potgiser (Pottgiesser) i Vida Kvista (Quist) budući da tematizuje upravo vezu između samoupravljanja u stanovanju i prostornih zajedničkih dobara na Novom Beogradu (Dragutinović, Pottgiesser, Quist 2022). Ova grupa autora ispitala je početne koncepte i načine na koje je „planirano“ na Novom Beogradu realizovano. Rezultati njihove studije sublimiraju dihotomije između planiranja Novog Beograda odozgo i samostvorenog urbaniteta sa jedne strane (Blagojević 2007; Hirt 2009; Le Normand 2014), i formalnog učešća i neformalne hijerarhije koja se oslikavala u jugoslovenskoj stambenoj politici sa druge (Archer 2013, 2016; Jakovljević 2016; Jovanović 2022). U tom smislu, protivrečnosti i rupture u ideološkim temeljima novobeogradskih blokova, njihova transformacija i njihovo (ponovno) prisvajanje čine plodno tle za promišljanje veze između samoupravljanja i teorije zajedničkih dobara u kontekstu velikih stambenih naselja.

2.3. Privatizam

Tako noćni leptir, kada zađe zajedničko sunce, traži sjaj privatnih svetiljki.

(Marks 1968, 76)

Pojmovi „javno“ i „privatno“ jedna su najpoznatijih binarnih klasifikacija u uređenju Zapadne misli i svakodnevnog života. Ova dva pojma stoje u opoziciji, te gotovo da se uzajamno konstruišu: „javno je ono što privatno nije“ (Bailey 2002). Bez obzira na njihovu prividnu transparentnost, međutim, javno i privatno su složeni kulturni konstrukti, a granice između njih predmet su brojnih debata (Boggs 1997; Stepanović 2019).

Za potrebe ove teze, polje javnog svodim na ono u kome dolazi do interakcije i donošenja odluka sa implikacijama za širu zajednicu (Taylor 2004), bilo da je reč o institucijama ili o neformalnom, aktivističkom udruživanju unutar istraživanih blokova. Potonje je svakako od veće važnosti za temu istraživanja, budući da obuhvata gusto tkane, lokalno utemeljene mreže građana - odnosno stanovnika blokova - koji u određenoj meri dele interese i ciljeve. Postojanje ovakvih mreža zasniva se na visokom međuljudskom i međugrupnom poverenju, ali i na deljenom interesu za unapređenje pojedinih aspekata zajednice i njenog blagostanja (Puttnam 1993). Nasuprot javnoj, privatna sfera odnosi se na interakcije i interese u području intimnih svetova pojedinaca, njihovih porodica i bliskih krugova prijatelja (Hirt 2012, 15).

Javno i privatno, takođe, predstavljaju i materijalne arene. U tom smislu, javni prostori – parkovi, šetališta, ulice, igrališta, otvoreni sportski tereni itd. – barem u teoriji, otvoreni su za sve. Ovakvi javni prostori postoje u suprotnosti sa eksplicitno privatnim prostorima kakve koriste pojedinci ili male grupe ljudi, prostorima koji su ograđeni fizičkim barijerama ili kojima je pristup ograničen nematerijalnim preprekama kao što je, primera radi, članstvo (Hirt 2012).

Međutim, neprobojno razgraničiti javno i privatno značilo bi izgubiti iz vida da je nešto javno ugrađeno u svako privatno, a nešto privatno u svako javno (Scruton 1984). Te tako, budući da „svakom javnom treba nešto privatno, a svakom privatnom nešto javno“ (Hirt 2012, 16), granica između ove dve sfere, odnosno materijalne arene, daleko je od apsolutne.

S tim u vezi, jasno je da „uspon privatnog“ i paralelna „propast javnog“ zajedno čine složeni skup međusobno povezanih trendova neodvojiv od procesa ekonomske i političke globalizacije, i, svakako, suštine neoliberalnog kapitalizma. Sonja Hirt piše o kasnom kapitalizmu kao o eri obeleženoj „etosom privatizma“ (Hirt 2012, 17). Privatizaciju državne, odnosno društvene, imovine, deregulaciju tržišta, slabljenje i povlačenje države iz uloge socijalnog staranja prema „neoliberalnom receptu“ nemoguće je sagledati odvojeno od „uspona privatnog“ (Boggs 1997). Te tako „uspon privatnog“ karakterišu dva paralelna procesa - privatizacija kao društveno-ekonomski proces i *privatizam* kao socio-kulturni.

Za razliku od privatizacije, koja je ekonomski i politički proces prenosa vlasničkih prava nad materijalnim resursima, *privatizam* predstavlja kulturno stanje koje nastupa kao reakcija na „stanje“ postsocijalizma. Prema definiciji Sonje Hirt (Hirt 2012), privatizam predstavlja široko rasprostranjeno nepoverenje u javnu sferu⁸ (Habermas 1989) praćeno predstavom da prisvajanje javnog predstavlja najbolji, pa čak i jedini, način da napreduje privatno: otcepiti se znači uspeti (Hirt 2012, 4). Ovo sužavanje javne sfere odnosi se na sve popularniji skepticizam prema društvenom napretku, široko rasprostranjeno nepoverenje u javne institucije (o čemu svedoči nizak nivo političke participacije); i opadajući kapacitet za formiranje građanskih udruženja, slikovito prikazano u Patnamovoj studiji (Patnam 2008).

Za razliku od socijalizma ili nacionalizma, privatizam se ne uči u školi. To nije zvanična ideologija koja se veliča u školskim udžbenicima. Pa ipak, privatizam se dobro prenosi: posmatra se i reprodukuje u svakodnevnim praksama. To je popularna ideologija vođena višestrukim namerama: ponekad da se povuče iz javnog prostora, ponekad da prisvoji njegove delove, a ponekad da protestuje protiv njega (Hirt 2012, 27).

Upravo iz tog razloga proučavanje privatizma kao „kulturnog stanja“ koje se lako reprodukuje u svakodnevnim praksama podrazumeva posmatranje „mnogih običnih ljudi kako žive svojim uobičajenim životima“ (Hirt 2012, 30). Odnosno, nije moguće jednostavno „čitati“ prostorne i materijalne manifestacije privatizma u stambenim naseljima kao da je „prostor transparentan medij kulturnog izražavanja“ (Hirt 2012, 30). Kako bismo uspešno dešifrovali sponu između privatizma, „grada-preduzetnika“ (Harvey 1989a), iskustava i dela njegovih stanovnika neophodno je osloniti se na etnografsko istraživanje koje omogućava da uočimo kako pravilnosti tako i kontradiktornosti, ali i da interpretacijom i kontekstualizacijom etnografskog materijala obuhvatimo različite nivoe, odnosno slojeve značenja.

Sonja Hirt prepoznaje dva ključna razloga zbog kojih je privatizam - kao „kultura i kao urbanizam“ - vredan naučnog interesovanja. Pre svega, koncept privatizma zajednički je imenitelj pomoću koga sagledavamo „zapanjujuću raznolikost prostornih trendova u postsocijalističkim gradovima – od gubitka javnog prostora do bizarne arhitekture – ne kao puke fragmente, već kao delove iste slike“ (Hirt 2012, 30). Zatim, polazeći od pretpostavke da je veza između kulture i prostora recipročna, te da prostor predstavlja „konstruktivnu dimenziju društvenog života“ (Hirt 2012, 30), Hirt nalazi da se privatizam i prostor - odnosno urbane forme - uzajamno konstituišu.

⁸ Pojedini autori upozoravaju da razvoj moderne javne sfere „istočno od Labe“ nije u potpunosti usklađen sa habermasovom koncepcijom, te da se zbog trajnosti feudalizma i političke nestabilnosti regiona Centralne i Istočne Evrope, „javnost“ razvijala polako i postepeno (up. Nowak & Plucinski 2011)

Postsocijalistički gradovi,⁹ smatra Hirt, opredmećuju kako privatizaciju tako i privatizam, „u neposrednoj, neobuzdanoj formi, i na taj način nam omogućavaju da ih sagledamo jasnije nego u zapadnim okruženjima u kojima su njihovi društveno-prostorni ishodi bili postepeniji i suptilniji“ (Hirt 2012, 5). Pored toga, kako primećuje Lehečka, preduslovi postavljeni u eri socijalizma (npr. pravo korišćenja, društvena svojina) i načini finansijalizacije urbanizma u postsocijalizmu su stvorili ambijent za „uspon privatnog“ koji je dinamičniji i silovitiji nego u zapadnoevropskim zemljama (Lehečka 2019, 4). Stoga su post-socijalistički gradovi u izvesnom smislu post-javni gradovi (Hirt 2012, 48) – gradovi u kojima se javno konstantno podrija novim praksama privatne uzurpacije, „podele plena“ i ograđivanja.

Budući da je fokus ove disertacije na svakodnevnim praksama stanovnika Novog Beograda, a ne na makro-procesima ili investitorskim poduhvatima grada i investitora, teorijski koncept privatizma nudi više prostora za sužavanje fokusa i razumevanje slojevitosti svakodnevice, od teorijskog okvira političke ekonomije. Svakako, kritičko sagledavanje privatizma i neo-marksistička politička ekonomija stanovanja komplementarne su perspektive.

Pored navedenog, koncept *privatizma* od naročitog je značaja za ovu disertaciju budući da je u periodu izgradnje Novog Beograda (i mnogih drugih velikih stambenih naselja sličnog tipa) poseban značaj pridavan upravo javnom prostoru (Dragutinović, Pottgiesser 2021, Dragutinović, Pottgiesser, Quist 2022), a da je apsolutna privatizacija nametnuta kao jedino rešenje za probleme sa njihovim održavanjem (Milojević, Maruna, Đorđević 2019). U današnjem kontekstu, na tržištu nekretnina veliki otvoreni prostori i razdvojene urbane funkcije interpretiraju se kao prednost, luksuz i naročita pogodnost (van Kempen et al. 2005, 38).

Kako danas stanovanjem, odnosno *nekretninama*, naizgled upravlja „nevidljiva ruka tržišta“, fokus je pomeren sa obezbeđivanja pristupačnog i adekvatnog stanovanja za sve na uvećanje profita za malobrojne. Kao rezultat toga, velika stambena naselja u mnogim nekadašnjim socijalističkim gradovima postaju mesta fizičke i društvene izolacije, odvojena od ostatka grada, lišena zajedništva i društvene kohezije (Hirt 2012). U kontekstu velikih stambenih naselja, privatizam i njegove materijalne manifestacije mogu biti tumačeni i kao jedni od mogućih odgovora na rapidnu privatizaciju društvenog stambenog fonda koja je pratila kolaps socijalizma o kome će više reči biti u poglavlju i privatizaciji društvenog stambenog fonda u Jugoslaviji. Brojne studije ukazuju na činjenicu da je „big-bang“ (Murie et al. 2005) „give-away“ (Lux, Sunega

⁹ Termini „postsocijalistički grad“, odnosno „tranzicioni grad“ pozivaju na debatu o pitanjima poput: šta je to post-socijalizam; može li se, ipak, govoriti o brojnim post-socijalizmima (Tosics 2005); da li on nužno vodi (ka povratku) u kapitalizam ili može biti vođen nekom drugom logikom (Stark 1996), koliko je termin *tranzicija* adekvatan kada se njen tačan početak i kraj ne mogu odrediti (Tsenkova and Nedović-Budić 2006, (Burawoy and Verdery 1999); i još važnije, da li se njime implicira da istočnoevropski, centralnoevropski i jugoslovenski gradovi prosto evoluiraju u standardne, „normalne“, kapitalističke gradove (Sýkora 1994)? Međutim, ma kako inspirativne i potrebne ove diskusije bile, one prevazilaze obim ovog poglavlja i udaljavaju nas od teme.

2014) privatizacija stambenog fonda u nekadašnjim socijalističkim republikama izvršena prebrzo, bez dovoljno razmatranja svih mogućih ishoda (Turner, Hegedüs, Tosics 1992; Struyk, 1996; Lowe, Tsenkova 2003). Etos privatizma, kao jedan od tih ishoda zaslužnih za neprestano i rapidno kretanje ka apsolutnoj hegemoniji privatnog vlasništva nad stambenim prostorom, primećuje Lehečka, istovremeno transformiše modalitete doma (Lehečka 2019, 10).

Konačno, utirući put za nove istraživačke pristupe studijama doma (i domaćinstva), Sonders i Vilijsams (Saunders, Williams 1988) uveli su pojam „stambenog privatizma“ (*housing privatism*, eng.), i na taj način se pridružili grupi autora koji su tokom sedamdesetih i osamdesetih godina širili polje interesovanja urbane sociologije – koja je do tada bila gotovo isključivo usmerena na javnu sferu – ka kompleksnom i teško istraživom domenu privatnog, i na taj način značajno uticali na istraživače materijalne kulture i antropološke studije potrošnje (Miller 1988, 200). Smeštajući stambeni privatizam u središte svog istraživačkog interesovanja ovi autori su, smatra Piter Somervil (Somerville 1989), „raskrstili sa tradicionalnim seksizmom urbane sociologije“ koja pitanja vezana za domaćinstvo nije smatrala vrednim istraživanja, i „konačno priznali da lično jeste političko“ (Somerville 1989, 114). Naime, ovi autori prepoznali su da dom predstavlja mnogo više od mesta na kome se odvija neplaćeni ženski rad, reprodukuje radna snaga i socijalizuje omladina (Saunders, Williams 1988, 84) i uvideli značaj doma za struktuiranje rodni i međugeneracijskih odnosa, kao njegovu ulogu u percepciji susedstva (Somerville 1989).

Međutim, osim materijalnih manifestacija, i „javni“ privatizam o kome piše Hirt, i „stambeni“ privatizam na koji upućuju Sonders i Vilijsams, kao „kulturno stanje“ poseduje i određene društvene implikacije. Tako se kroz praksu distinkcije, odnosno društvenog i/ili klasnog razlikovanja, privatizam ogleda u obrascima života u susedstvu (Dowling, Atkinson, McGuirk 2010) ali i odnosa prema domu. Naizgled paradoksalno, pojam privatizma ukazuje na povlačenje iz javne sfere s jedne strane, ali i na gusto tkane društvene mreže unutar samih stambenih naselja i lokalno specifični, partikularni aktivizam sa druge strane, o kojima će više reči biti u poglavlju o lokalnom aktivizmu u novobeogradskim blokovima.

3. Metodološki okvir istraživanja

3.1. Opšti pristup istraživanju

U središtu ovog doktorskog istraživanja nalazi se etnografsko „putovanje“ kroz slojevitu svakodnevicu novobeogradskih blokova. Sam istraživački postupak dizajniran je tako da kolažira inovativne etnografske tehnike poput senzobiografskog šetanja i foto-elicitacije sa „tradicionalnim“ istraživačkim alatima poput dubinskih intervjua (kod kuće) i opservacija. Ova metodološka raznolikost omogućila mi je da balansiram između šireg ekonomskog, kulturnog i političkog pejzaža relevantnog za analizu svakodnevne velikih stambenih naselja na periferiji neoliberalnog kapitalizma, i intimnih i privatnih prostora, odnosno domova i svakodnevica učesnika i učesnica u istraživanju. U tom smislu, višeslojni istraživački postupak korelira sa slojevitošću interpretativnog okvira istraživanja, koji je detaljnije predstavljen u teorijskom okviru istraživanja.

Iako se savremena antropološka istraživanja uveliko oslanjaju na sofisticiranije koncepte, poput „tokova“ ili „rizoma“ (Deleuze, Guattari, 1987), smatram da koncept „slojevitosti“ još uvek poseduje relevantnost za naučni rad. Oslobođena naivnih i esencijalističkih ambicija da doprem do „centralnog jezgra“ kulture stanovanja na Novom Beogradu, kroz ovo istraživanje prigrlila sam ideju o slojevitosti istraživanja kao (jednom) mogućem putu ka dubljem razumevanju i interpretaciji ovog složenog urbanog fenomena.

Konačno, pre nego što se upustim u detaljnije obrazlaganje metodološkog postupka, značajno je na ovom mestu napomenuti da sam tokom formalnog dela terenskog istraživanja, ali i u njegovoj eksploratornoj fazi, kao i tokom pisanja ove disertacije svakodnevno sticala neposredno i kontinuirano terensko iskustvo. Tokom ovog doktorskog istraživanja – od jula 2019. do februara 2022. godine, a zatim spletom različitih životnih okolnosti, ponovo od decembra 2022. i u trenutku pisanja disertacije – stanovala u jednom od istraživanih blokova. Preciznije, u periodu od 2019. do 2022. stanovala sam „u potkovici“ u bloku 45, da bih nakon kraće „podstanarske ekskurzije“ u centar Beograda, u zimu 2022. započela zajednički život u jednom od 45 solitera u istom bloku. Međutim, ni drugom istraživanom bloku – bloku 22 – nisam pristupala „samo“ kao istraživačica i antropološkinja, već i kao nekadašnja stanovnica i prijateljica nekolicine njegovih stanovnika. Naime, u jednoj od „lamela“ preko puta Sava Centra, sa prijateljima sam stanovala u periodu od februara do oktobra 2016. godine. Ovaj period bio je i moj prvi susret sa „Beogradskim stanom“ (Alfirević i Alfirević Simonović 2013; 2018). Ovaj funkcionalistički model organizacije stambenog prostora je za nas, koji smo odrastali u radničkim porodicama i tipskim kućama na periferiji Loznice, bio potpuno nov i fascinant. Stoga se u tom periodu, inspirisana tim „kružnim

stanom“,¹⁰ u meni probudila istraživačka radoznalost koja me je kasnije usmerila ka arhitektonskoj antropologiji.

Ovi mnogostruki identiteti omogućili su mi i olakšali dugotrajno, aktivno i intenzivno učešće u zajedničkim aktivnostima istraživanih blokova, olakšali pristup ispitanicima i otvorili vrata ka nebrojenim neformalnim susretima i opservacijama. S tim u vezi, a oslanjajući se na tvrdnje Tima Ingolda (Ingold 2014) i Alpe Šah (Shah 2017) da istinsko posmatranje sa učestvovanjem predstavlja potencijalno revolucionarnu praksu i neiscrpan izvor etnografske građe, tokom ovog istraživanja imala sam priliku da se u velikoj meri oslanjam ne samo na istraživačku građu već i na sopstveno iskustvo stanovanja na Novom Beogradu; na učešće u sastancima kućnog saveta zgrada u kojima sam stanovala i u zajedničkim akcijama koje su organizovala lokalna udruženja; na neformalne razgovore sa stanovnicima i „prolaznicima“ koji ih svakodnevno posećuju radi posla ili rekreacije.

Ono što posmatranje sa učestvovanjem po mišljenju Alpe Šah (Shah 2017, 49) čini potencijalno revolucionarnom praksom je njeno svojstvo da nagoni istraživača da preispituje svoje teorijske pretpostavke o svetu putem intimnog i dugoročnog angažmana, participacije i suživota sa „strancima“. Ovaj metodološki postupak, prema Šah, karakterišu dugotrajnost, holistički pristup, dijalektički odnos između intimnosti i udaljavanja sa informantima, i razotkrivanje relacija unutar društvenih grupa (Shah 2017, 51). Međutim, poseban izazov u ovom etnografskom istraživanju „na domaćem terenu“ predstavljalo je oneobičavanje činjenica koje, kao stanovnici nekog (dela) grada, o njemu uzimamo „zdravo za gotovo“. Jedan od takvih zadataka bilo je i dublje sagledavanje složenog odnosa između (negativne) eksterne slike o Novom Beogradu kakva je dugo bila uvrežena u javnosti, i izraženog zadovoljstva stanovanjem koje dele oni koji na Novom Beogradu žive. U tom smislu, tokom višestrukih susreta sa ispitanicima neprekidno sam balansirala između uloge „objektivne“, ali ipak „udaljene“ istraživačice i radoznale ali „bliske“ komšinice koja dobro barata lokalnim referencama.

Samo terensko odnosno empirijsko istraživanje sprovedeno je na tri različita, međuzavisna nivoa. To su: blok, zgrada i stan. Razlog za takvu koncepciju istraživanja nalazi se u funkcionalističkim objašnjenjima projekatata novobeogradskih blokova. Naime, u okviru ortogonalne, modernističke urbanističke matrice, kuća odnosno stan nije mogla postojati izolovano, kao objekat, element i funkcija za sebe; već je deo namensko-funkcionalnog sistema. „Iako je inicijalna ćelija, ona dobija pravo značenje tek u vezi sa celinom“ (Arhitektura urbanizam 1975, 15). Stoga sam se, na osnovu ovih uvida u teorijske pretpostavke novobeogradskog urbanizma, a sa ciljem da ovakvo stanovište kritički preispitam kroz istraživanje, odlučila da kroz

¹⁰ Ovim izrazom smo tadašnji cimer, cimerka, naši prijatelji i ja referisali na „kružnu vezu“ koja je karakteristična za ovaj tip stana. O ovom modelu prostorne organizacije više reči biće u odeljku 4.2.3. *Beogradski stan*.

samo istraživanje pažljivo navigiram između ova tri nivoa. Ova odluka umnogome je informisala izbor konkretnih metodoloških postupaka koje sam koristila tokom istraživanja, a o kojima će više reči biti u odeljku o fazama terenskog istraživanja.

Konačno, pod uticajem metodoloških radova iz domena senzorne etnografije (Classen 1997; Pink 2009; Howes 2019) u proces posmatranja, refleksije i mapiranja istraživanih susedstava pored narativa i perspektive informanata ali i konkretnih, uočljivih praksi i događaja trudila sam se da u „tapiseriju“ koju čini ovo slojevito istraživanje utkam i sopstvena, neposredna čulna iskustva i uspomene koje ona evociraju.

3.1.1. Kritika fenomenoloških pristupa

The perceptual is...political.
(Bull, Gilroy, Howes 2006, 5)

Koristeći metode i tehnike svojstvene senzornoj etnografiji, formulišući pitanja, pozivajući se na vrednosti i ideologije i birajući interpretativne i teorijske okvire, kao istraživači pravimo izbor da li ćemo se zadržati na čulnom iskustvu pojedinca, ili ćemo domen senzornog sagledavati u kontekstu zajednice.

Senzorna etnografija kakvu sam kako u teorijskom, tako i u metodološkom smislu nastojala da praktikujem u ovom istraživanju, temelji se – iako baštini njeno intelektualno nasleđe – na kritičkom odnosu prema fenomenološkoj filozofiji. Prema Dejvidu Hauzu (David Howes), čulne vrednosti su društvene vrednosti, a društvena interakcija istovremeno je i čulna (Howes 2019, 22). Kritikujući Tima Ingolda i filozofsko-fenomenološki pristup čulnom iskustvu, Dejvid Hauz i Konstans Klasen ukazali su na fenomenološko insistiranje na pojedinačnom i subjektivnom, nauštrb zajedničkog i društvenog. Prema ovim autorima, jedna od glavnih posledica filozofsko-fenomenološkog pristupa je nedostatak refleksija o politikama percepcije (Howes, Classen 2014).

Uvažavajući Hauzovu kritiku fenomenološkog pristupa senzornoj antropologiji, u ovom istraživanju nastojala sam da se osvrnem na kolektivna čulna iskustva urbanog stanovanja u novobeogradskim blokovima. Odlučujući se za senzobiografske šetnje kroz novobeogradske blokove, kao jedan od sekundarnih ciljeva ovog istraživanja postavila sam uvođenje čula mirisa u antropološko razumevanje grada. Iako se na prvi pogled čini da je miris subjektivan, te da njegovo značenje i vrednost koju mu dodeljujemo zavise od percepcije pojedinca, studije u oblasti senzorne etnografije demonstriraju da je iskustvo mirisa istovremeno i veoma objektivno. Ono je proizvedeno načinom na koji se gradovi planiraju, grade, žive, bore i pripitomljavaju.

3.2. Sprovođenje istraživanja

U periodu od juna 2020. do decembra 2021. godine sprovodila sam terensko istraživanje zasnovano na kritičkoj i senzornoj etnografiji. U istraživanju je učestvovalo dvadesetoro ispitanica i ispitanika, stanovnika novobeogradskih blokova 22 i 45. Ovo terensko istraživanje sprovedeno je putem tri konsekventna metodološka koraka koja su detaljnije opisana u odeljku o fazama terenskog istraživanja.

Terensko istraživanje metodološki je koncipirano kao etnografska studija dva novobeogradska bloka – 22 i 45. Ova dva stambena bloka građena su isto vreme, i u okviru iste ideološke i urbanističke paradigme. Međutim, blok 22 pripada Centralnoj zoni Novog Beograda, dok blok 45 pripada „perifernim“ tj. Savskim blokovima. Osim lokacije i udaljenosti od centra grada, važna razlika između ova dva bloka ogleda se u njihovoj površini i gustini naseljenosti. Osim lokacije i udaljenosti od centra grada, važna razlika između ova dva bloka ogleda se u njihovoj površini i gustini naseljenosti, kao i u činjenici da je glavni investitor za blok 22 bila Jugoslovenska narodna armija, dok je blok 45 zidan kako bi se odgovorilo na stambene potrebe zaposlenih u raznim državnim preduzećima i sektorima – od zdravstva i prosvete, preko visokogradnje do industrije. Naime, još su Regulacionim planom iz 1962. godine utvrđene dve stambene zone u pogledu kvaliteta stanova na Novom Beogradu, čime se još tokom izgradnje – u kontekstu socijalističkog poretka sasvim paradoksalno – svesno reprodukuju stambena, društvena i ekonomska nejednakost. Posledice takve stambene politike decenijama kasnije možemo pratiti putem različitih indikatora: od pop-kulturnih predstava¹¹ i lokalnih urbanih legendi u čijem su središtu kriminal i getoizovani karakter Savskih blokova, investicija u poslovne prostore, medijskih izveštaja, te cene nekretnina i građevinskog zemljišta.¹²

Ova dva bloka odabrana su tako da predstavljaju reprezentativan uzorak za metod višestrukog slučaja (Yin 1984) u odnosu na različite zone prioriteta izgradnje Novog Beograda (Le Normand 2014), prostorne, infrastrukturne (Backović 2010), kao i demografske odlike populacije (Petrović 2008) (Tabela 2). Urbanistička rešenja za oba ova bloka prvonagrađena su na konkursima za dobijanje rešenja o izgradnji, a u pogledu realizovanih projekata i izgrađenih sadržaja u najvećoj meri odgovaraju na zahteve CIAM-a i Atinske povelje (Le Corbusier 1965).¹³

¹¹ ¹¹ Novobeogradski „beton-vestern“ filmovi snimani početkom dvehiljaditih, kao npr. *Apsolutnih 100*, *I na I*, *Rane*. O ovom relativno novom žanru govorio je Petar Jončić, filmski kritičar, na okruglom stolu „Beograd u novijem srpskom filmu 1992- 2017“ održanom u Srpskom književnom društvu u maju 2018. godine.

¹² Za detaljniji uvid u tržište nekretnina, videti npr. polugodišnje i godišnje izveštaje na tržištu nepokretnosti Republičkog geodetskog zavoda.

¹³ Više detalja o svakom pojedinačnom bloku predstavljeno je u referentnom okviru istraživanja, u odeljku 4.2.4.

Tabela 2: Karakteristike istraživanih blokova

	Zona	Prioritet izgradnje	Investitor	Početak izgradnje	Populacija¹⁴ (2022)
Blok 22	Centralna	I	JNA	1969	4 279
Blok 45	Savska	II	Državna preduzeća	1969	10 772

Tokom trajanja istraživanja (Jun 2020 – Decembar 2021), na osnovu terenskih uvida neprekidno sam unapređivala metodološki aparat kako bih što bolje razumela sadržaj posmatranih aktivnosti, a dinamiku istraživanja adekvatnije prilagodila stanju na terenu. To prilagođavanje podrazumevalo je i odustajanje od početne zamisli da se istraživanje sprovodi na strogo ograničenoj teritoriji blokova 22 i 45 onda kada sam na terenu došlo do uvida da delovi bloka 44 gravitiraju ka bloku 45 i u perspektivi ispitanika praktično čine njegov sastavni deo.

Blok 44 izgrađen je u drugoj polovini osamdesetih godina, a njegova teritorija je gotovo jednako podeljena između stambenog i komercijalnog dela koji čine Pijaca i Tržni centar Piramida, kao i nikad dovršeni akva-park. Ovaj blok ne poseduje školu niti obdanište, njegovi stanovnici od najranije dobi gravitiraju ka bloku 45, kako bi zadovoljili ove potrebe. Pored pijace i tržnog centra, u ovom bloku nalazi se i jedan od dva novobeogradska doma zdravlja, čime je dodatno naglašena uloga čvorišta i javni karakter ovog teritorijalno i populaciono malog bloka.

Druge dve značajne izmene u odnosu na inicijalni plan istraživanja odnose se na broj ispitanika i upotrebu aplikacije za mapiranje tokom intervjua u hodu, o čemu će biti reči u narednim odeljcima.

Blok i pododeljcima 4.2.4.1. Blok 22 – Betonski barok i 4.2.4.2. Blok 45 – Naselje sunca.

¹⁴ Prema rezultatima *Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine*. Pri popisivanju ukupnog broja stanovnika popisivači su primenjivali koncept „uobičajenog stanovništva“ po kojem se „lice smatra uobičajenim stanovnikom onog mesta u kojem sâm (u slučaju samačkog domaćinstva) ili sa članovima svog domaćinstva živi, nezavisno od toga gde ima prijavljeno prebivalište ili boravište“ (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022, knjiga 1, 7). Ovakvim pristupom u uobičajeno stanovništvo navedenih blokova uključene su osobe koje su u tom bloku živele neprekidno najmanje 12 meseci pre momenta popisa, kao i osobe koje su u tom bloku živela kraće od 12 meseci, ali s namerom da u njemu ostanu najmanje godinu dana.

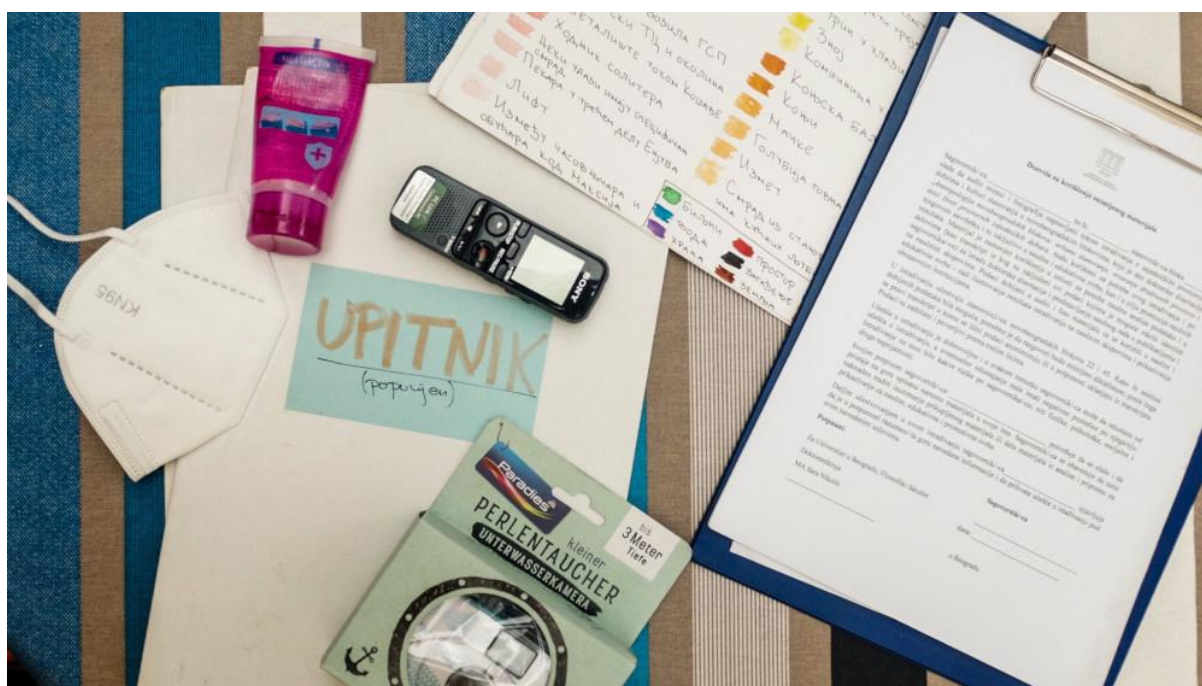
3.2.1. Organizacija istraživanja (tokom vanrednog stanja i globalne pandemije)

If there is one profound truth about ethnography, it is that intimacy, and not distancing, is crucial.

(Fine, Abramson 2020, 165)

Tok terenskog istraživanja konstantno je adaptiran i usklađivan sa epidemiološkim merama i opštim raspoloženjem izazvanim pandemijom korona virusa. Vanredno stanje koje je Vlada Republike Srbije uvela u martu 2020. i rigorozan policijski čas zabranjivali su osobama starijim od 65 godina da napuštaju kuću, a mlađim stanovnicima kretanje je povremeno ograničavano i do 84 sata.

Iz tog razloga uvedena je i najveća izmena originalnog plana istraživanja, a ona se tiče broja učesnika. Predlogom teme doktorske disertacije predviđen je ukupan broj od 30 ispitanika i ispitanica. Međutim, u konsultacijama sa mentorkom u septembru 2020. dogovoreno je ograničavanje broja ispitanika na 20, usled uslova globalne pandemije kojim je otežano regrutovanje sagovornika i realizacija longitudinalnog istraživanja.

Ilustracija 1 Etnografski komplet tokom pandemije. Oktobar 2020. Izvor: S.N.

Dok sam se sa jedne strane trudila da plan istraživanja prilagodim aktuelnoj epidemiološkoj situaciji (Ilustracija 1), istovremeno sam nastojala da iz vida ne gubim važnost uranjajućeg iskustva i „druženja sa ispitanicima“ (*deep hanging out*, eng.) za etnografiju. Stoga se druga

najznačajnija izmena inicijalnog plana istraživanja odnosi na trajanje terenskog rada. Nastojanje da ostanem lojalna etnografiji u kakvu verujem podrazumevalo je usporavanje tempa istraživanja, više strpljenja, razumevanja i obzira prema situaciji. U praksi, to je značilo mnogo otkazanih ili u nedogled odloženih susreta zbog bolesti, rizičnog kontakta ili smrtnog slučaja, mnogo neodgovorenih poziva i otkazanih aktivnosti u bloku. Procena rizika u istraživanjima se dodatno usložnila tokom pandemije koja je u naučnoj zajednici podstakla brojne refleksije o dodatnoj osetljivosti, ranjivosti i izloženosti svih učesnika u istraživanju (Meza-Palmeros 2020; Duque et al. 2022), ali i osetljivosti etnografije kao metoda (Fine, Abramson 2020).

Koncept istraživanja koji je zahtevao nekoliko ponovnih susreta, kućne posete i veoma veliku uključenost ispitanika u istraživački proces ograničio je mogućnost uključivanja stanovnika istraživanih blokova starijih od 65 godina u istraživanje, iz epidemioloških razloga. Odluka da se populacija starija od 65 godina isključi iz istraživanja zasnovana je na uvažavanju epidemiološke situacije i stanja u domaćem zdravstvenom sistemu, kao i činjenice da kao istraživačica, takođe, mogu biti i potencijalni nosilac virusa, te ugroziti zdravlje ispitanika. Ova odluka se umnogome odrazila na diverzitet prikupljene etnografske građe budući da je njena najveća posledica to što među ispitanicima ima veoma mali udeo originalnih vlasnika stanova, odnosno osoba koje su stanove dobile na korišćenje od preduzeća u kojima su radile tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Uprkos tome, smatram da je važno da koncept istraživanja oslikava odnos istraživača kako prema nauci, tako i prema društvu. Verujem da nam je kao istraživačima – a posebno kada istražujemo nešto toliko lično kao što je dom, i nešto toliko neodvojivo od pitanja poverenja kao što su samoorganizacija i odnosi u zajednici – dužnost da uvažavamo i vrednujemo poverenje koje nam je ukazano. Na uštrb kvaliteta etnografskog materijala i mogućih narativa starosedelaca novobeogradskih blokova, odabrala sam „sporu nauku“ (*slow science*, eng.) (Stengers 2017): nauku koja nije sama sebi cilj, nauku koja nije surova, koja ne eksploatiše i ne ugrožava učesnike istraživanja (Nikolić 2021).

Ostale, podrazumevane epidemiološke adaptacije odnose se na nošenje maski tokom susreta sa ispitanicima, obavezne dezinfekcije obuće i mobilnog telefona, pranja ruku odmah po ulasku u stanu ispitanika, kao i držanje otvorenih prozora, i za ovu vrstu intervjuja neuobičajeno velikog razmaka između sagovornika.

3.2.2. Odabir učesnika i učesnica u istraživanju

Osnovni kriterijum za uključivanje u istraživanje bio je teritorijalnog karaktera i podrazumevao da ispitanici/-ce u trenutku istraživanja stanuju na teritoriji istraživanih novobeogradskih blokova. Preciznije, u istraživanju su mogli učestvovati svi punoletni stanovnici bloka 22, odnosno svi punoletni stanovnici bloka 45 bez obzira na svoj stanarski status. Istraživanje se nije sprovodilo nad specifičnim grupama i licima za čije je učešće bila neophodna saglasnost roditelja ili staratelja.

Iako se dubinska, etnografska istraživanja ne oslanjaju nužno na reprezentativni uzorak, tokom regrutacije i odabira sagovornika/-ca u obzir sam uzimala polnu i starosnu strukturu istraživane grupe. Insistiranje na ravnomernoj zastupljenosti muškaraca i žena i, koliko je moguće, različitih generacija nije informisano samo željom za inkluzivnošću istraživanja već i pretpostavkom da generacijske razlike utiču na ulogu i percepciju sagovornika istraživanim procesima (npr. komšijski aktivizam, sastanci kućnog saveta, džentrifikacija). Naredna tabela (Tabela 4) pokazuje da je od dvadesetoro učesnika devet muškaraca i jedanaest žena, a da raspon njihovih godina varira od 21 do 62.

Šesta kolona u narednoj tabeli (Tabela 3) koja označava *Stanarski status* odnosi se na informaciju da li su ispitanici (ili članovi njihovog domaćinstva) vlasnici stana (V), naslednici stana (N), ili podstanari (P). Ovaj podatak nije bio presudan za odabir sagovornika, ali je svakako bio važan za dalju interpretaciju i tumačenje etnografske građe. Naime, u mnogo većoj meri nego polna i generacijska pripadnost, stanarski status kao indikator klasnog statusa povezan je sa iskustvom stanovanja na Novom Beogradu, te stavovima i odnosom kako prema privatnom stambenom prostoru, tako i prema zajedničkim i javnim prostorima. Iako vlasništvo nad stambenim prostorom – pogotovo kada se radi o finoj razlici između naslednika i vlasnika – nije idealan kriterijum klasnog razlikovanja, ono je tokom ovog istraživanja u značajnoj meri indikativno za uočavanje važne distinkcije između novobeogradskih „starosedelaca“, i „porodičnih džentrifikatora“ Novog Beograda o kojima će više reči biti u poglavlju o (mekoj) džentrifikaciji Novog Beograda.

Tabela 3 Osnovne demografske karakteristike ispitanika

	Pol	Godište	Obrazovanje	Zanimanje	Stanarski status	Blok
1.	M	1973	Fakultet	IT menadžer	V	22
2.	Ž	1999	SSS	Studentkinja	N	45
3.	Ž	1970	Fakultet	Kopirajterka	V	45
4.	Ž	1977	SSS	Službenica	N	45
5.	Ž	1996	SSS	Studentkinja	V	45
6.	Ž	1981	Fakultet	CSR Expert	V	22
7.	Ž	1985	Fakultet	Nastavnica	V	45
8.	M	1986	Fakultet	Pravnik	N	45
9.	Ž	1983	Fakultet	Teoretičarka nasleđa	P	44
10.	M	1981	Fakultet	Političar	V	22
11.	Ž	1974	SSS	Kozmetičarka	P	45
12.	M	1993	SSS	Student	V	44
13.	M	1959	SSS	Penzioner	V	45
14.	M	1978	Fakultet	Advokat	V	22
15.	M	1985	Fakultet	Arhitekta	N	44
16.	M	1985	Fakultet	Programer	V	45
17.	Ž	1960	SSS	Službenica	V	22
18.	Ž	1996	Fakultet	Psihološkinja	N	45
19.	M	1967	Fakultet	Preduzetnik	V	22
20.	Ž	1989	Fakultet	Grafička dizajnerka	P	22

Prva grupa od sedmoro ispitanika, u tabeli (Tabela 3) označenih brojevima od jedan do sedam, samostalno se prijavila za učešće u istraživanju. Preciznije, putem zatvorenih fejsbuk (eng. Facebook) grupa njihovih stambenih blokova¹⁵ ovi ispitanici su saznali za istraživanje i dobrovoljno se prijavili za učešće. Istovetan poziv sa izmenama sadržaja koji se odnosi na konkretnu lokaciju (blok 45, odnosno blok 22) podeljen je u obe navedene fejsbuk grupe.

Drugu grupu ispitanika, u tabeli označenih brojevima od osam do jedanaest čine moji lični kontakti. Ove osobe – poznanici, prijatelji, komšije – su kroz neformalan razgovor upoznate sa predmetom istraživanja i izrazile želju da u njemu učestvuju. Treću grupu ispitanika, u tabeli označenih brojevima od 12 do 18 čine ispitanici koji su regrutovani takozvanom „snowballing“ (Patton 1990; Atkinson, Flint 2001; Noy 2008, Naderifar, Goli, Ghaljaie 2017; Parker, Scott, Geddes 2019) tehnikom uzorkovanja koja podrazumeva da ispitanici regrutuju potencijalne

¹⁵ Grupa bloka 22: Novi Beograd – Blok 22. Link: <https://www.facebook.com/groups/527969944277929> (Pristupljeno: 9.12.2021.). Grupa bloka 45: BLOK 45 INFO. Link: <https://www.facebook.com/groups/472856949523880> (Pristupljeno: 9.12.2021.)

buduće ispitanike iz svojih ličnih mreža. Ovu grupu, dakle, čine poznanici, prijatelji, komšije ili rodbina osoba koje su učestvovala u istraživanju ili su za to izrazile interesovanje, ali su iz različitih razloga bile sprečene da u njemu učestvuju. Glavni nedostatak ova tehnika uzorkovanja predstavlja njeno ograničenje da omogući raznolikost uzorka budući da ispitanici preporučuju osobe iz svojih mreža koje su često homogene strukture u pogledu obrazovnog i socio-ekonomskog statusa. Međutim, s obzirom da se istraživanje sprovodi u stambenim naseljima izrazito homogene socio-ekonomske strukture (Petrović 2007; Backović 2010) smatram da kritikovani nedostaci ove tehnike uzorkovanja nisu od presudnog značaja za ovu studiju. S obzirom na specifičnost i raznolikost tehnika regrutovanja ove dve grupe ispitanika nije moguće priložiti tekst poziva za njihovo učešće u istraživanju.

Konačno, za učešće u svakom od tri koraka istraživanju predviđena je nadoknada u iznosu od po 10\$ u dinarskoj protivvrednosti, zahvaljujući stipendiji Sylff asocijacije.¹⁶ Više od polovine učesnika u istraživanju njih odbilo je da primi nadoknadu za intervju, ili ju je preusmerio kao donaciju udruženju građana ili humanitarnoj organizaciji po izboru. Ispitanici iz bloka 22 su najčešće preusmeravali na račun Udruženja građana Blok 22, dok su ispitanici iz bloka 45 novac upućivali na nekoliko različitih lokalnih udruženja u čemu prednjače Za Naš Kej, Savski nasip i Udruženje za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim osobama sa sedištem u Nehruovoj ulici. Međutim, ova stipendija imala je mnogostruke koristi za realizaciju samog istraživanja, bez obzira na to da li su ispitanici prihvatili „honorare“ ili ne. Nepostojanje nužnosti finansiranja doktorskog istraživanja iz ličnih izvora omogućilo mi je da se, onoliko koliko su to uslovi pandemije dozvoljavali, temeljno posvetim svim aspektima terenskog istraživanja. Istovremeno, ova stipendija mi je olakšala efikasnije prikupljanje podataka, pristup resursima i tehnologijama (jednokratni fotoaparati, softver za kvalitativnu obradu podataka, kupovina digitalnog fotoaparata, računara itd.) koje bi mi inače bile nepriuštive i van domašaja. Iako nije ključna za naučni doprinos ovog istraživanja, finansijska podrška igrala je važnu ulogu u očuvanju toka istraživanja.

¹⁶ Sasakawa Young Leaders Fellowship za 2020 i 2021.

3.3. Faze terenskog istraživanja

Glavna sistematska istraživačka tehnika antropologije, a od skora i drugih disciplina poput društvene geografije (*human geography*, en.), jeste etnografija, budući da nudi celovit pristup razumevanju ljudi unutar društvenog, prostornog i kulturnog konteksta. Naročito pogodna za analizu prostornih praksi, etnografija pruža skup kvalitativnih metodoloških alata i postupaka kao što su: terenske beleške, dubinski intervjui, mapiranje, participativna zapažanja i slično.

Terensko, etnografsko istraživanje sprovedeno za potrebe ove disertacije sastojalo se iz tri konsekvantna metodološka koraka. Višeslojno etnografsko istraživanje dizajnirano je sa ciljem da ponudi perspektivu „iznutra“ i „odozdo“ kakva upadljivo izostaje u dosadašnjim istraživanjima gradskih prostora, zajedničkih prostornih dobara, a pre svega urbanog stanovanja i Novog Beograda. Pored detaljnih terenskih beležaka i posmatranja, konkretni metodološki postupci korišćeni tokom empirijskog istraživanja su: senzobiografska šetnja; foto-elicitacija odozdo; i dubinski intervjui kod kuće. Navedeni postupci sa svim ispitanicima praktikovani su u pobrojanom redosledu u periodu od juna 2020. do decembra 2021.

Prve dve faze etnografskog istraživanja – senzobiografska šetnja i foto-elicitacija – tek posredno odgovaraju na istraživačka pitanja. Međutim, materijal dobijen putem ova dva istraživačka koraka ne donosi „samo“ terenske uvide i „etnografsko meso“ istraživanja. Naime, ova dva koraka koja prethode dubinskom intervjuu važan su deo istraživačkog procesa i „produženog angažmana“ (engl. *prolonged engagement*) tokom koga sam sticala poverenje učesnika/-ca u istraživanju. Na ovaj način sam „pripremala teren“ za najzahtevniji i najinvazivniji deo istraživanja (dubinski intervju kod kuće) ali literatura ukazuje da „produženi angažman“ tokom istraživanja pozitivno utiče na kredibilnost i verodostojnost dobijene građe (Shenton 2004). Konačno, tokom treće faze etnografskog istraživanja (dubinski intervju kod kuće) ispitanicima sam postavljala pitanja koja eksplicitno referišu na istraživačka pitanja i ciljeve ove doktorske disertacije.

U narednim odeljcima svaki od ova tri koraka biće detaljnije opisan.

3.3.1. „Mirisne šetnje“

3.3.1.1. Senzorna antropologija¹⁷

The experience of fieldwork is an experience of sharing in the sensible [partage du sensible]. We observe, we listen, we speak with others, we partake of their cuisine, we try to feel along with them what they experience.
(Laplantine 2015, 2)

Na talasu postmodernizma, gotovo istovremeno sa prostornim zaokretom, u društvenim naukama je tokom osamdesetih godina 20. veka došlo i do „telesnog zaokreta“ (Shilling 2016). Čvrsto usidren u fenomenologiji, ovaj zaokret „vratio je telo antropologiji“ (Howes 2006, 121). Dejvid Hauz, jedan od najistaknutijih autora i utemeljivača senzorne etnografije, tvrdi da je baš iz tog zaokreta „ponikla čulna revolucija u antropološkom razumevanju“. Senzorna etnografija je, prema istom autoru, termin kojim se označava „kulturni pristup istraživanju čula, i čulni pristup istraživanju kultura“ (Howes 2019, 18).

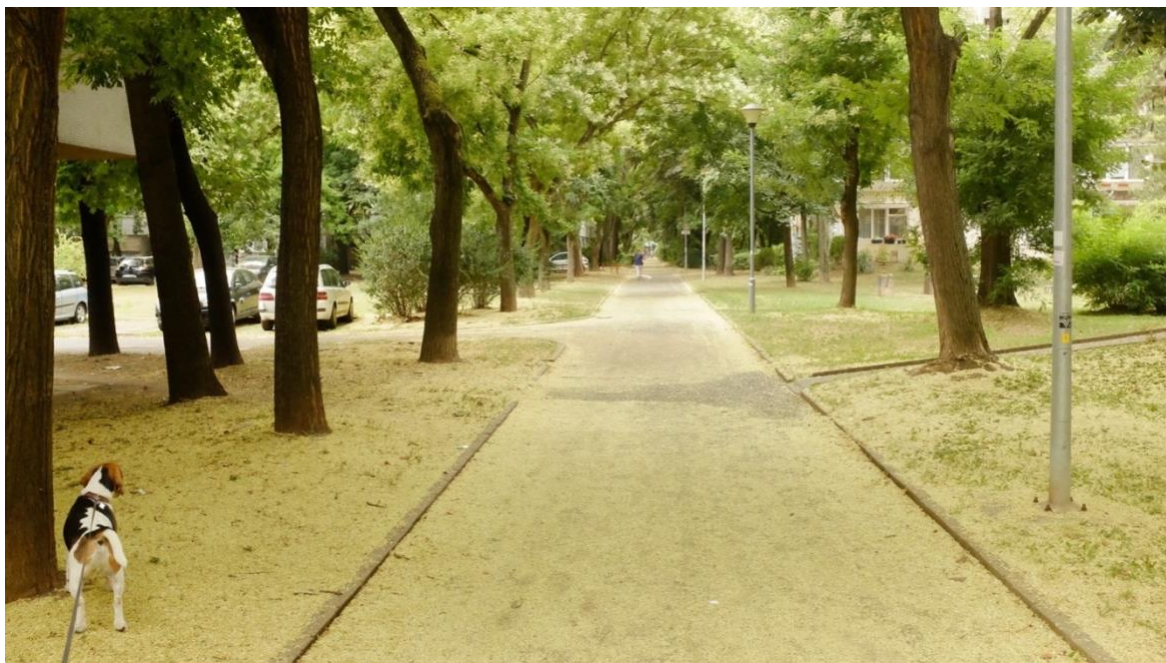
Proučavanje čula u antropologiji zasnovano je na fenomenološkim pristupima, antropologiji tela i otelovljenja, emocija, hrane i metodama vizuelne antropologije. Ovakav pristup omogućen je i „prirodom“ antropoloških istraživanja, koja su se bazirala na radu sa malim zajednicama, insistiranju na kulturnoj uronjenosti odnosno imerziji, na gustom opisu i saživljavanju sa životom informanata – ali i zahvaljujući telesnom zaokretu i čulnoj revoluciji u društvenim naukama krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka. „Čulni zaokret“ u antropološkoj teoriji i praksi, a sa njime i sve veće interesovanje za senzornu etnografiju, vezuje se za prvu deceniju 21. veka i objavljivanje edicije „Sensory Formations“ (Bull, Back 2003; Howes 2004; Classen 2005, Korsmeyer 2005; Drobnick 2006; Edwards, Bhaumik 2008,;Howes 2009).

Uprkos nastojanjima pojedinih autora (Pink 2010) da utvrde razliku između „antropologije čula“ (*anthropology of the senses*, eng.) i „čulne antropologije“ (*sensory anthropology*, eng.) između ova dva pojma ne postoje suštinske i nepremostive razlike. Termin „senzorna antropologija“ ili „čulna antropologija“ (*sensory anthropology*, eng.) bolje prenosi pojam senzornog pristupa antropološkom istraživanju od „antropologije čula“ (*anthropology of the*

¹⁷ Za detaljan pregled razvoja (multi)senzorne antropologije od devedesetih godina 20. veka do danas, vidi pregledni rad Dejvida Hauza: Howes, David. 2019. "Multisensory anthropology". *Annual Review of Anthropology*. 17-28.

senses, eng.). Međutim, kao što Konstans Klasen primećuje antropologija čula se oduvek bavila čulima kao istraživačkim sredstvom, a ne samo kao objektom proučavanja (Classen 1997).

U proteklih tridesetak godina senzorna antropologija prešla je veliki put od interesovanja za čulnu simboliku do savremenog zanimanja za čulno iskustvo i praksu. Pristupi etnografiji koji se bave čulima često se razvijaju u kontekstu „inovativnih“ i interdisciplinarnih metoda istraživanja. Dugoročni etnografski rad na terenu, koji za mnoge od nas predstavlja kamen temeljac antropološkog istraživanja, oduvek je sadržao i senzornu komponentu. Međutim, razlika se ogleda u tome što tu komponentu danas imenujemo; što svesno bismo da je ne zanemarujemo i ne tretiramo kao „šum“; što posedujemo alate koji nam olakšavaju prikupljanje i prezentaciju podataka. U okviru ovog istraživanja, samo iskustvo stanovanja (i njegovi čulni izražaji) koje delim sa svojim sagovornicima igralo je značajnu ulogu u sticanju inicijalnog poverenja i osećaja savezništva sa učesnicima u istraživanju. Tako su uključivanju diktafona prethodili brojni neformalni razgovori o hladnim (ili isuviše vrelim) radijatorima, o smogu, zagušljivim, memljivim, poplavljenim podrumima, „oblaku kafe“¹⁸ koji se s večeri nadvija nad blokom, bagremovom cvetu (Ilustracija 2) ili mirisu girica i kokica koji se leti prepliću sa parfemima doteranih šetača čitavom dužinom Savskog keja, koji su mi pomagali da održavam delikatnu ravnotežu koju zahteva identitet istraživačice-komšinice.

Ilustracija 2: Mirišljava šetnja među bagremovima. Jun 2020, blok 45. Izvor: S.N.

U narednim odeljcima biće predstavljena dva konsekventna metodološka koraka koja zajedno unose senzobiografsku komponentu u ovo etnografsko istraživanje.

¹⁸ U blizini bloka 45, na Bežanijskoj kosi, nalazi se fabrika Grand kafe.

3.3.1.2. Preliminarno mapiranje

Prvi u nizu koraka koji su vodili ka izradi mirisne mape blokova 22 i 45 je preliminarno, eksplorativno „mapiranje“. Ono je sprovedeno u formi onlajn (*online*, eng.) ankete na koju je odgovorilo tridesetoro stanovnika i stanovnica Novog Beograda. Jednostavan upitnik (Prilog 1) sastavljen putem *QuestionPro* platforme¹⁹ sadržao je tri pitanja. Prvo pitanje je zatvorenog tipa i odnosi se na trenutno prebivalište ispitanika, dok su druga dva pitanja otvorenog tipa. Preciznije, drugo pitanje sa pet mogućih odgovora otvorenog tipa odnosi se na prijatne mirise ili mirise koji evociraju prijatne uspomene o istraživanim naseljima. Treće pitanje strukturirano je na isti način i odnosi se na neprijatne mirise ili mirise koji evociraju neprijatne uspomene na istraživane blokove.

Ova anketa distribuirana je putem zatvorenih Facebook grupa istraživanih blokova, i dalje putem stranica čiji je sadržan vezan za novobeogradske blokove, poput: Blokovi.com, Brutalizam i renesansa, Blok 22 i druge. Odgovori su prikupljeni u periodu od 17. decembra 2019. do 31. januara 2020. godine.

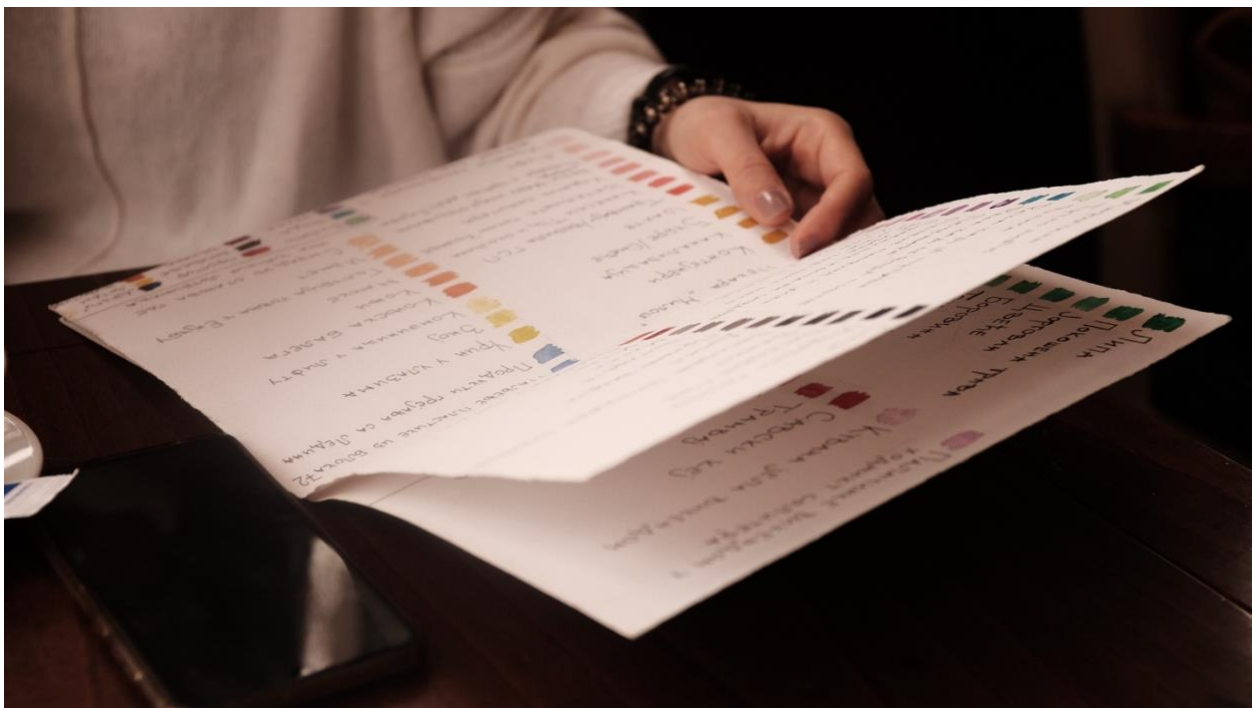
Podaci dobijeni na ovaj način predstavljeni su u formatu legende (Ilustracija 3). Naime, na dva akvarel-papira dimenzija A3 vodenim bojama predstavila sam mirise koje su učesnici u anketi navodili u svojim odgovorima. Različite boje indikatori su različitih „izvora“ mirisa, primera radi mirisi biljnog porekla, mirisi hemijskog porekla tj. zagađenje, mirisi životinjskog porekla itd. Intenzitet boje simboličan je indikator učestalosti odgovora, tako da najintenzivnija ukazuje na visoku učestalost određenost mirisa u odgovorima ispitanika, dok najbleđa nijansa određene boje ukazuje na idiosinkratične odgovore (npr. „Miris komšinice u liftu“).

¹⁹ Internet platforma za izradu i obradu anketa putem interneta. Platforma je besplatna za korišćenje i nudi jednostavan i intuitivan korisnički interfejs za kreiranje anketnih pitanja, alate za diseminaciju anketa putem elektronske pošte ili putem linka, kao i alate za analizu i pregled rezultata ankete. Link: <https://www.questionpro.com/> (22.12.2021.)

Ilustracija 3: *Legenda mirisa Novog Beograda*. Januar 2020. Izvor: S.N.

Uvidi u mirisni pejzaž Novog Beograda stečeni na ovaj način nisu od naročitog značaja za dalju analizu i razumevanje osobitosti urbanog stanovanja u blokovima. Međutim, pored eksplorativne funkcije i pripreme za terenski rad, podaci dobijeni i vizualizovani na opisani način pokazali su se izuzetno važnim za sam istraživački proces.

Ilustracija 4: *Podsetnik pred senzobiografsku šetnju*. Decembar 2021, blok 45. Izvor: S.N.

Naime, „legende“ mirisa napravljene u akvarel tehnici na osnovu podataka prikupljenih *online* anketom korišćene su za elicitaciju tokom mirisne šetnje, kao svojevrsni podsetnik za ispitanike i ispitanice. Onim sagovornicima koji se, prema sopstvenoj proceni, u svakodnevnom životu retko

oslanjaju na čulo mirisa ovakav vizuelni podsticaj bio je koristan za evociranje poznatih mirisa i uspomena koje uz njih vezuju (Ilustracija 4). Sa druge strane, oni sagovornici koji se, prema sopstvenoj proceni, u značajnoj meri oslanjaju na svoje čulo mirisa i o mirisima aktivno reflektuju, najčešće su odbijali da tokom šetnje koriste ovaj vizuelni podsetnik kako im tuđa iskustva i interpretacije mirisnog pejzaža ne bi remetila fokus.

3.3.1.3. Šetnja kroz blok

3.3.1.3.1. Walk-along intervju

Sve veće interesovanje za šetnju kao istraživački metod jedan je od rezultata popularizacije senzorne antropologije (Ingold, Verngust 2008; Pink 2009; Ingold 2010). Šetnja kao metod je multisenzorna, svakodnevna životna praksa koju praktikujemo samostalno ili je delimo sa drugima. Na temeljima senzorne etnografije klabinig, kockanje (Lynch, Howes, French 2020), joga (Buckingham, Monserrat Degen 2012), ples, borilačke veštine (Sutton 2006) pa čak i tuča mogu se posmatrati kao telesna, istraživačka iskustva.

Go-along model intervjuja, sa podvrstama *walk-along* i *drive-along*, je varijacija u odnosu na standardne, sedeće (*sit-down*, en.) kvalitativne tehnike intervjuisanja (Kusenbach 2003). U teorijskom smislu, ovaj metodološki aparat proističe iz interakcionističkih i fenomenoloških usmerenja na proučavanje direktnih i indirektnih socijalnih iskustava, kao i stvaranja i održavanja intersubjektivnosti. Ovaj model dubinskog, polustruktuiranog intervjuja prema nekim autorima (Lynch 1960; Kusenbach 2003; Carpiano 2008) naročito je pogodan za istraživanje i produblјivanje razumevanja iskustava ljudi u određenom lokalnom i stambenom kontekstu.

Preciznije, ovaj metod intervjuisanja podrazumeva zajedničku šetnju istraživača i svakog pojedinačnog informanta kroz okruženje koje im je poznato, kao što je komšiluk, odnosno u kontekstu ovog istraživanja blok. Međutim, ovaj metodološki postupak nije puko razgledanje znamenitosti nekog kraja, niti se od informanata očekuje da na sebe preuzmu ulogu turističkog vodiča. Postavljanjem unapred utvrđenih ali i *ad-hoc* pitanja ispituju se iskustva, interpretacije i prostorne prakse informanata (Carpiano 2008, 264) ali i odnos sa ostalim članovima zajednice. Ričard Karpiano (Richard Carpiano) tvrdi da ovaj metod oslikava Zimelovu (Georg Simmel) ideju o uticaju prostornih karakteristika na individualno i grupno delovanje, kao i na stvaranje društvenih odnosa i oblika socijalizacije (Simmel prema Carpiano 2008).

Pored toga, Margareta Kusenbah (Kusenbach 2003) ističe pogodnost ovog metodološkog aparata za proučavanje: percepcije; prostornih praksi; korelacije između biografije i mesta; društvene arhitekture prirodnog okruženja; i društvenih prostora (*social realms*, en.). U tom

smislu, uprkos svojim ograničenjima,²⁰ ovaj metod pokazao se veoma pogodnim za istraživanje prostornih praksi i odnosa prema zajedničkom i javnom prostoru novobeogradskih blokova. Preuzimajući aktivnu ulogu tokom šetnje, ispitanici su me vodili kroz prostore koji su za njih značajni i koji su za njih posebno dragi, ali i kroz delove bloka kojih se „stide“. Među potonjima najčešće su se nalazili primeri različitih „zaplena prostora“ (Hirt 2012). Ove zaplene najčešće su se odnosile na nezakonite privatizacije i uzurpacije zajedničkog prostora radi sticanja profita (npr. novogradnja na obodu bloka 45, bilbordi postavljeni na trotoarima ili bašte kladionica, splavovi i vikendice na Savskom nasipu) ili većeg komfora pojedinaca (proširivanje terasa i nadogradnja u prizemljima „potkovicama“ u bloku 45), a na štetu čitave zajednice, i estetike i funkcionalnosti samog bloka.

3.3.1.3.2. Senzobiografska šetnja

Dok hodam, rado bih se vratio svojim osjetilima.

Što ću u šumi, ako mi misli vrludaju izvan nje? (Thoreau 2016, 4)

Senzobiografsko šetanje je etnografska istraživačka tehnika koja pruža mogućnost za istraživanje bogatog, otelovljenog i kontekstualno specifičnog senzornog pamćenja i iskustva. Ovu tehniku razvila je finska etnomuzikološkinja Helmi Jarviluoma-Makela (Helmi Järviluoma-Mäkelä.) u okviru SENSOTRA projekta.²¹ Senzobiografske šetnje predstavljaju vrstu dubinskog, polustrukturiranog intervjua u pokretu (*walk-along*) usmerenog na čulno iskustvo.

Čvrsto usidrena u fenomenološke pristupe etnografskom istraživanju, ova tehnika izgrađena je oko jedne svakodnevne prakse – hodanja. Šetajući se sa ispitanicima kroz prostore u kojima provode slobodno vreme, kružeći nevidljivim granicama onoga što doživljavaju kao domaću teritoriju odnosno „treće mesto“ (Oldenburg 1989, 1997), radoznalo ih posmatrajući dok s ponosom preuzimaju ulogu turističkog vodiča kroz „betonsku spavaonicu“, ili ih oprezno prateći stazama kojima ređe idu, nastala je bogata etnografska građa. Ovu građu pre svega čine intervjui snimljeni u pokretu (*walk-along*) koji obiluju slikovitim opisima olfaktornih senzacija i uspomena koje se opisivanjem mirisima evociraju (prvi poljubac, veliki odmor, bombardovanje). Drugi sloj

²⁰ Za sistematičniji i detaljniji prikaz prednosti i ograničenja ovog metodološkog postupka, vidi: Carpiano, Richard. (2008) „Come take a walk with me: The 'Go-Along' interview as a novel method for studying implications of place for health and well-being“, in *Health & Place*, vol. 19, 263-272.

²¹ Projekat Evropskog istraživačkog saveta o senzornim transformacijama u Evropi od 1950. do 2020. Više o projektu na: <https://www.uef.fi/en/web/sensotra/home> Pristupljeno: 19.11.2021.

etnografske građe čine fotografije važnih prostora, ambijenata i objekata koje su nastajale tokom zajedničke senzobiografske šetnje.

Tokom šetnji (Ilustracija 5) ispitanici su se osvrtni na svoja svakodnevna „mirisna iskustva“, na sveprisutne i „tipične“ mirise bloka u kome stanuju odnosno na čulne pejzaže (Ingold 2000) u koje su uronjeni. Kako je zvuke i prizore moguće zabeležiti uz pomoć snimača zvuka i fotoaparata ili kamere, poseban izazov kod ove vrste šetnji predstavljao je razgovor o nevidljivom i neopipljivom carstvu mirisa, kao i o sporim i nevidljivim promenama čulnih pejzaža novoveogradskih blokova. Ispitanicima sam u hodu postavljala unapred utvrđena i *ad-hoc* pitanja u cilju ispitivanja iskustava, interpretacija, prostornih praksi (Carpiano 2008, 264) i odnosa sa ostalim stanovnicima istraživanog bloka.

Ilustracija 5: *Miris svežeg spreja*. Jul 2021, blok 45. Izvor: Senzobiografska šetnja sa ispitanikom M_1985_blok 44, S.N.

Osnovna metodološka razlika ovog istraživanja u odnosu na senzobiografske šetnje koje su sprovedene u okviru SENSOTRA istraživačkog tima ogleda se u tome što su umesto parova ispitanika različite životne dobi, ispitanici u okviru ovog istraživanja sa mnom nasamo šetali kroz blokove u kojima stanuju. Rekonstruišući minule čulne pejzaže i istovremeno ih suočavajući sa sadašnjim iskustvom šetnje, parovi šetača koje su intervjuisali istraživačice i istraživači SENSOTRA tima kroz reflektivne, transgeneracijske narative i zajednička sećanja demonstrirali su kako čulno iskustvo može biti relaciono, intrapersonalno i procesualno (Abram 2021).

Druga značajna razlika tiče se beleženja vizuelne građe tokom šetnje. Naime, dok je tokom senzobiografskih šetnji u okviru SENSOTRA projekta vizuelna građa beležena putem GoPro

kamere,²² usled finansijskih i praktičnih ograničenja, u okviru ovog istraživanja vizuelna građa je tokom šetnje prikupljana uz pomoć digitalnog fotoaparata.²³ Uprkos ovim dvama značajnim metodološkim razlikama između šetnji koje sam sa svojim ispitanicima praktikovala i metodologije koju je razvila prof. Jarviluoma-Makela, za potrebe ove disertacije na korišćeni metod referisaću kao na senzobiografsku šetnju, budući da termin najpribližnije opisuje sam postupak i stavlja podjednak naglasak na deljeno čulno iskustvo i biografski pristup.

Fokusiranjem na (transgeneraciona) „čulna zajednička dobra“ (Aula 2021), senzobiografska etnografija u urbanim sredinama proširuje pojam „strukture osećanja“ (Williams 1977) jednog perioda, definisan kao skup zajedničkih iskustava koje deli određena generacija (Abram 2021). Za učesnike u ovom istraživanju neka od „čulnih zajedničkih dobara“ su miris baruta koji se nakon novogodišnjeg vatrometa već 18 godina u nizu širi kroz Savske blokove od raskrsnice Jurija Gagarina i Nehruove, mirisa benzina kod „stanice“ čamaca koji leti prevoze putnike na Adu Međicu, ali i „miris FEST-a“ koji čine kombinacija duvanskog dima, parfema i ustajalih tepisona Sava Centra.

²² Termin *GoPro kamera* se odnosi na akcione kamere i prateću opremu proizvođača *GoPro, Inc.*, osmišljene radi vernog prikazivanja aktivnosti poput ekstremnih sportova.

²³ Korišćeni model fotoaparata je Fuji X-100T sa osnovnim (23-35mm) objektivom i tele-konverterom (55mm). Polovan fotoaparat i prateća oprema su, specifično za potrebe istraživanja, kupljeni zahvaljujući SYLFF stipendiji Tokio fondacije. Više o modelu: <https://www.dpreview.com/reviews/fujifilm-x100t> (Pristupljeno: 7.12.2021).

3.3.2. Foto-elicitacija (odozdo)

Ova metoda poreklom iz poddiscipline vizuelne antropologije podrazumeva zajedničko gledanje fotografija od strane istraživača i ispitanika. Prizori, ličnosti i događaji zabeleženi na fotografijama kod informanata evociraju iskustva, uspomene i refleksije (Harper 2002; Epstein et al. 2006), dok, sa druge strane, istraživač moderira i usmerava tok razgovora u skladu sa predmetom istraživanja (Zvijer 2023). Specifičnost metodologije korišćene tokom ovog istraživanja ogleda se u tome što su fotografije korišćene za elicitaciju beležili sami ispitanici. Tokom prethodnih godina, sa rastom naučnog interesovanja za vizuelnu antropologiju, istraživačice i istraživači skovali su brojne termine kako bi opisali ovaj specifičan postupak. Neki od njih, koji još uvek nisu naišli na adekvatan i u naučnoj zajednici usvojen prevod na srpski jezik su: „auto-driven photo elicitation“ (Mandelco 2013), „participant-driven photo elicitation“ (Danker, Strnadová, Cumming 2017), „photo self-elicitation“ (Mizen 2005), kao i „participant-generated photo elicitation“ (Guillemin, Drew 2010). Svi oni označavaju elicitaciju pomoću građe koja, iako prema uputstvima, nastaje odozdo.

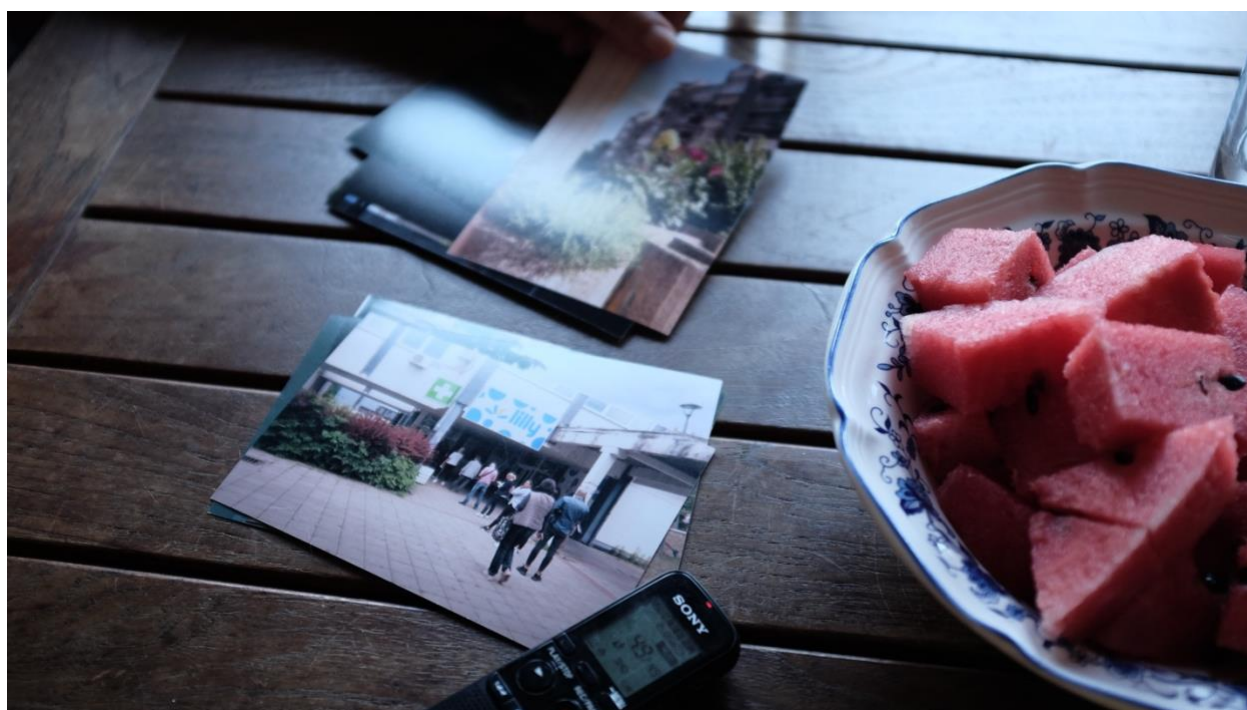
Sam proces proizvodnje vizuelne građe od strane ispitanika odigravao se na sledeći način:

Po obavljenoj senzobiografskoj šetnji ispitanicima sam davala fotoaparat za jednokratnu upotrebu i kratka uputstva za vođenje „dnevnika svakodnevice u bloku“ koja su sadržala tehnička uputstva za rukovanje aparatom, i preporuke koje se tiču sadržaja fotografija. Svim ispitanicima dodeljen je identičan model jednokratnog analognog aparata.²⁴ Na ovaj način, kada su svi ispitanici fotografije beležili pomoću aparata sa identičnim tehničkim predispozicijama dobijena vizuelna građa je u tehničkom smislu ujednačenog kvaliteta. Stoga smo se tokom foto-elicitacije lakše fokusirali na sadržaj fotografija i priču koja ih prati, ne ostavljajući mnogo prostora da nas zavedu estetski parametri poput rezolucije, svetla ili kompozicije. Jednokratni aparati korišćeni tokom istraživanja davali su mogućnost pravljenja 27 fotografija. Preporučeno vreme potrebno za izradu fotografija bilo je dve nedelje. Neki od ispitanika, međutim, ovaj „zadatak“ završavali su u mnogo kraćem roku, dok je nekolicina njih iz različitih razloga tražila produživanje roka i do šest nedelja. Svim ispitanicima savetovala sam da, ukoliko je moguće, svaku fotografiju zabeleže i svojim mobilnim telefonom kako bi se umanjila mogućnost da nenamerno osvetljivanje filma, gubljenje ili oštećenje foto-aparata naruši tok istraživanja. Broj fotografija koje je svaki ispitanik

²⁴ Usled pandemijom ograničenog uvoza, rasta cena analognih filmova i nedostupnosti drugih vrsta jednokratnih fotoaparata na domaćem tržištu, tokom istraživanja korišćen je model *Paradies* nemačkog drogerijskog lanca DM, namenjen za podvodnu fotografiju. Pored mogućnosti podvodne upotrebe, glavni kriterijumi za odabir ovog aparata bili su maloprodajna dostupnost i cenovna prihvatljivost. Link: <https://www.dm.rs/brendovi-u-dm-u/foto-paradies> (Pristupljeno: 17. 11. 2021.)

priložio varira od mnogo faktora – neke fotografije su neuspele zbog nedovoljno osvetljenja u prostorima u kojima su nastale, a nekada ispitanici „nisu imali inspiracije“ te stoga nisu iskoristili ceo film.

Po razvijanju filma i izradi fotografija²⁵ sa svakim od ispitanika ponaosob analiziran je dobijeni korpus vizuelne građe putem elicitanije. U zavisnosti od epidemioloških mera koje su u datom trenutku bile na snazi, kao i od drugih faktora poput godišnjeg doba i ličnih preferencija ispitanika, ovaj razgovor odigravao se u blokovskim kafićima i restoranima, ili u stanovima ispitanika. Razgovor odnosno proces elicitanije uz usmenu saglasnost ispitanika sniman je pomoću diktafona (Ilustracija 6).

Ilustracija 6: Foto-elicitanija kod kuće. Jul 2021, blok 22. Izvor: Fotoelicitanija sa ispitanicom Ž_1960_blok 22, S.N.

Ovaj metodološki postupak odabrala sam zbog mogućnosti vizuelne građe da evocira uspomene na ranije periode i načine života u blokovima, ali i da podstakne refleksiju o intervencijama u zajedničkom prostoru i načinima njegovog održavanja, kao i praksama renoviranja „beogradskog stana“ (Alfirević 2013, Nestorović 1955) kojima se prostorna struktura i morfologija stambenih jedinica i blokova transformišu u estetskom i funkcionalnom smislu.

²⁵ Izrađene fotografije ispitanici su nakon intervjua zadržavali. Za potrebe analize posedujem njihove digitalne kopije.

3.3.3. Dubinski intervjui kod kuće

U studijama stanovanja, dubinski kvalitativni intervjui kod kuće često se koriste za istraživanje složenih životnih realnosti i svakodnevnica (Bashir 2017). Dugotrajna istraživanja koja, poput ovog, uključuju više ponovljenih susreta stvaraju i više mogućnosti za istraživanje tema o kojima se nerado govori, poput odnosa sa komšijama, politike, porodičnih odnosa i ekonomskih prilika porodice. Kako se odnos i poverenje između istraživača i ispitanika uspostavljaju i grade, ispitanici su spremniji da otkriju intimna, lična iskustva i stavove (Dickso-Swift et al. 2007).

Upravo kako bi se izgradilo poverenje i uspostavio odnos, ovaj treći metodološki korak, a ujedno i treći susret sa većinom ispitanika, dolazio je na kraju. Prilikom ovih susreta ne samo da sam po prvi put ulazila u sferu domaćinstva, već su i teme o kojima smo tada razgovarali, a koje se tiču stanovanja u užem smislu i ličnih stavova i interpretacija ispitanika poverljivije i ličnije. U tom smislu se tokom dubinskog intervjua kod kuće ulazak u lični prostor odigravao kako na prostornom, tako i na metaforičnom nivou. Brojne metodološke studije pokazuju kako je verovatnije da će se ispitanici osećati slobodnije da podele svoja poverljiva življena iskustva i stavove u svom ličnom prostoru (Graham, Grewal, Lewis 2007; Downey, Hamilton, Catterall 2007). Pa ipak, čak i prilikom ovog tipa intervjua koji se odigrava u sigurnoj i poverljivoj sferi doma, neretko se dešavalo da pojedini ispitanici stišavaju glas i šapuću kada govore o komšijama sa kojima imaju loše odnose, ili kada su kritički nastrojeni prema vlasti.

Ono što u istraživanju stanovanja predstavlja dodatnu vrednost ove tehnike intervjuisanja odnosi se na priliku koju kao istraživači imamo da posmatranjem stana i uslova života svojih ispitanika, kao i elicitacijom objekata i memorabilija, izgradimo bogatiju i živopisniju sliku o življenim svetovima svojih ispitanika (Elwood, Martin, 2000).

Dubinski, polustrukturirani intervjui sprovedeni su sa 20 ispitanika.²⁶ Intervju je pratio tok *Vodiča za intervju* (Prilog 1). Svi intervjui su uz usmenu saglasnost snimljeni pomoću diktafona. Budući da je tokom trajanja etnografskog terenskog istraživanja čitav metodološki aparat konstantno unapređivan i evaluiran, tokom pripreme za svaki pojedinačni intervju kao i tokom samog intervjua revidirala sam ovaj vodič po potrebi. U praksi je to značilo da pitanja na koja su sagovornici već samoinicijativno dali odgovore ne budu iznova postavljana, da se redosled pitanja odnosno tema za razgovor prilagođava tako da ne remeti spontani tok razgovora i narativ sabesednika, kao i da aktivno slušam i postavljam potpitanja kako bi se neke od otvorenih tema dodatno produbile, ili kako bi se učesnici podstakli da daju slikovitije odgovore.

²⁶ Jedan od 20 ispitanika izrazio je želju da se intervju sprovede u kafeu u blizini njegovog stana, umesto kod kuće. Ta želja je, bez dodatnog insistiranja na objašnjenju i promeni odluke, ispoštovana kako bi se ispoštovala privatnost sagoovrnika i njegove porodice.

Pored samih intervjua, ove „kućne posete“ su i terensko iskustvo za sebe. Po završenom intervjuu – ili čak tokom njegovog trajanja – domaćini su rado pokazivali svoje domove, uspomene sa putovanja, tričarije od sentimentalne vrednosti (Ilustracija 7) i umetničke predmete, iscertavali zamišljene zidove i „rušili“ postojeće zidove referišući na planirana renoviranja, ili se žalili na dotrajale instalacije i lošu izolaciju i izvinjavali zbog (često nepostojećeg) nereda. Uz usmenu saglasnost sagovornika u tim prilikama nastajale su fotografije.

Ilustracija 7: Prizor iz jedne trpezarije. Jun 2020, blok 45. Izvor: S.N.

3.4. Participativnost istraživačkog procesa

Prilikom dizajna ovog terenskog istraživanja participativnost istraživačkog procesa i umanjivanje hijerarhijskog odnosa između mene kao istraživačice, i učesnika/-ca u istraživanju zauzimali su važno mesto. Ova nastojanja najbolje se ogledaju u izboru metodoloških postupaka za terensko istraživanje koje sam birala tako da sagovornicima odnosno učesnicima u istraživanju omogućim što aktivniju ulogu. Preciznije, trudila sam se da odaberem metodološke alate koji će učesnicima omogućiti da od pasivnih subjekata istraživanja postanu aktivni učesnici. Ovo umanjivanje hijerarhija je, pored etičke perspektive, vođeno i pretpostavkom da se može pozitivno odraziti i na bogatstvo i verodostojnost dobijene građe.

Kada je reč o senzobiografskoj šetnji, odnosno nestruktuiranom intervjuu u hodu, njenu putanju, pravac, dužinu trajanja i pre svega teme određivali su sami učesnici. Pišući o intervjuima u šetnji, Margareta Kusenbach tvrdi da se koristeći ovakve modele istraživanja kao istraživači prema sagovornicima odnosimo sa više obzira i poštovanja, pozicionirajući nas u odnos koji počiva na egalitarnosti (Kusenbach 2003, 462) otvarajući prostor i „prirodni forum“ za razmenu ideja, zapažanja i razmišljanja o lokalnim zajednicama (Carpiano 2008, 268).

Drugi korišćeni metod je foto-elicitacija („odozdo“). Jedan od razloga zašto ova metodologija sve više dobija na značaju, kako u antropologiji tako i u drugim društvenim naukama, ogleda se u tome što „omogućava veći uticaj učesnika na dinamiku istraživanja, pravce i rezultate“ (Raby et al. 2018, 2). Nekoliko skorašnjih studija (Bolton, Pole, Mizen 2001; Meo 2010; Power et. al. 2014; Zvijer 2023) pokazuje da ova tehnika intervjuisanja ne samo da daje bogate uvide u svakodnevicu ispitanika, već i da povećava sposobnost učesnika da uvedu teme koje smatraju relevantnim, kao i da nezavisnije dele narative o sopstvenim životima.

Ovaj metod, svakako, poseduje i svoja ograničenja. Analia Ines Meo (Analía Inés Meo) kao jedno od ograničenja navodi mogućnost gubljenja inicijalnog fokusa studije kao rezultat toga što su ga preoblikovali učesnici istraživanja (Meo 2010). Kako bi se ovo „skretanje s teme“ i divergiranje od ciljeva istraživanja predupredilo, foto-elicitacija odozdo predstavlja jedan od tri konsekvantna metodološka koraka na kojima se temelji ovo empirijsko istraživanje.

Kada je reč o dubinskim intervjuima kod kuće, u njima je mogućnost aktivnijeg učešća sagovornika bila najmanja, a hijerarhijski odnos između mene i njih najočigledniji. Nastojala sam da ovu asimetriju donekle umanjim konverzacijskim stilom intervjuisanja, kao i aktivnostima koje prethode samom intervjuu ili slede neposredno nakon njega kao što su razgledanje stana i memorabilija i ispijanje kafe.

Konačno, adaptacije stambenog prostora kakve su renoviranja, nadogradnje, zastakljivanja, ili komercijalizacija stambenih jedinica postale su masovno dostupne, pa čak i poželjne u post-

tranzicijskom kontekstu. Međutim, u njihovom proučavanju upadljivo izostaje perspektiva korisnika, odnosno nosilaca tih promena. Konceptijom i redosledom pitanja, kao i tokom neformalnih razgovora koji su pratili razgledanje stanova, nastojala sam da uvažim i predmetom naučnog interesovanja učinim te različite, ponekad kontradiktorne, perspektive i interpretacije ispitanika.

3.5. Crtica o digitalnoj humanistici

Ovaj odeljak odnosi se na tehnička ograničenja sa kojima sam se suočila prilikom pokušaja primene mapiranja mirisa koristeći digitalne alate. Preciznije, u mapiranje mirisnog pejzaža Novog Beograda upustila sam se sa namerom da prilikom senzobiografskih šetnji koristim aplikaciju *Smell Map*²⁷ za mapiranje mirisa u hodu. *Smell Map* je interaktivna mobilna aplikacija koja omogućava beleženje mirisa u realnom vremenu. Unosom „mirisnih tačaka“ na mapi, aplikacija ih obrađuje stvarajući toplotnu kartu²⁸ (eng. *heatmap*). Pored toga, aplikacija nudi opciju za kategorizovanje mirisa kao „prijatnih“ odnosno „neprijatnih“, kao i dalje razvrstavanje prema poreklu mirisa, kao što su: priroda, ljudi, hrana i piće, hemijski i urbani mirisi. Konačno, korisnički interfejs omogućava i unos fotografija vezanih za konkretne mirisne tačke (npr. fotografija izvora mirisa, ili prostora/pejzaža u kome je miris osetan), beležaka/citata, kao i označavanja intenziteta i raspona mirisa.

Nakon susreta sa dvoje sagovornika odustala sam od korišćenja ove aplikacije budući da sam se u praksi susrela sa tri vrste problema:

Prvi problem predstavlja dostupnost ovog materijala svim korisnicima aplikacije, budući da se radi o besplatnoj aplikaciji dostupnoj svim korisnicima mobilnih telefona i tableta sa iOS operativnim sistemom. Široka dostupnost aplikacije i činjenica da se ne radi o softveru specifično izrađenom za naučnu upotrebu ugrožava anonimnost sagovornika i poverljivost podataka. Ovo predstavlja veliku etičku barijeru, posebno jer mapirani mirisi mogu otkriti tačnu lokaciju stanovanja, ili ukazati na mesta na kojima se u javnom prostoru uobičajeno odvijaju još uvek kriminalizovana dela poput konzumacije marihuane.

Drugi problem odnosi se na nemogućnost izvoza ovih podataka u drugi format pogodan za analizu i deljenje sa mentorkama ili istraživačkom zajednicom, u skladu sa postulatima otvorene nauke.

Konačno, poslednji problem tiče se odnosa sa učesnicima u istraživanju i dinamike senzobiografske šetnje. Prevelika usredsređenost na unošenje podataka u aplikaciju tokom same šetnje dovodi do toga da u datom trenutku nisam uvek adekvatno reagovala na ono što su mi sagovornici kazivali, te da je moguće da sam, preokupirana tehnologijom, odavala utisak neizainteresovanosti ili neosetljivosti.

²⁷ Aplikacija je dostupna na: <https://apps.apple.com/app/smellmap/id528187419?l=cs> (Pristupljeno 7.10.2021.)

²⁸ Toplotna karta (eng. *heatmap*) je tehnika vizualizacije podataka u kome se podaci odnosno varijable na dvodimenzionalnoj mapi označavaju i grupišu prema bojama. Varijacije se ogledaju prema boji i/ili intenzitetu, što ilustruje kako je određeni fenomen grupisan ili na koji način varira u prostoru.

4. Interpretacija referentnog okvira istraživanja

Glavni fokus ove disertacije je na savremenoj kulturi stanovanja, odnosu prema domu i zajedničkom prostoru u novobeogradskim stambenim blokovima. Pre nego što se upustim u razmatranje ovih pitanja, neophodno je upitati: „Kako smo došli do stanja koje živimo danas?“. Kulturni, društveni i ekonomski procesi koji se danas odvijaju u novobeogradskim blokovima ilustruju kulminaciju procesa koji se odigravaju decenijama unazad. Stoga je cilj naredna dva odeljka koja nose naziv *Stanovanje* i *Novi Beograd* da pruže dodatni kontekst i ukažu na činioce koji doprinose „prirodi“ istraživanih stambenih naselja, ali i „akutnim“ i „hroničnim“ problemima koji oblikuju svakodnevicu onih koji ih, neretko sa ponosom, nazivaju domom.

4.1. Stanovanje

To be a human being means to be on the earth as a mortal. It means to dwell.

(Heidegger 2001, 145)

Značenje i značaj doma zaokupljaju pažnju sociologa, antropologa, psihologa, društvenih geografa, istoričara, arhitekata i filozofa, a sam dom neraskidivo je povezan sa konceptom stanovanja – bilo da se stanuje u gradu ili na selu, u planskom ili „divljem“ naselju, kao vlasnik ili kao podstanar. Fokusiranjem na ruralna područja i „egzotične“ krajeve tokom devetnaestog i ranog dvadesetog veka, urbano stanovanje kao vredno i heuristički plodno polje istraživanje bilo je „prepušteno“ sociologiji. Antropološko interesovanje za savremeno, urbano stanovanje kako u međunarodnoj tako i u domaćoj akademskoj zajednici, često je usmereno ka istraživanju socijalnog stanovanja (Rosbrook-Thompson, Armstrong 2018), stanovanju marginalizovanih i depriviranih društvenih grupa (Miller 1988; Vučinić Nešković 1995; Udvarhelyi 2010), džentifikacije (Arkaraprasertkul 2017; Gato 2016; Herzfeld 2010), te sekundarnog stanovanja (Mišetić 2006; Miletić 2017). Međutim, u domaćoj i regionalnoj antropološkoj zajednici, uz nekoliko izuzetaka u radovima Valentine Gulin Zrnić (Gulin Zrnić 2004; 2009; 2017) i Dunje Rihtman Auguštin (1988; 2000), upadljivo izostaju etnografske studije velikih stambenih naselja koje su značajno oblikovale kako urbani pejzaž, tako i stambene prilike na ovim prostorima nakon Drugog svetskog rata.

Veliki broj istraživača u oblasti stanovanja okretao se etimološkoj analizi reči dom (*home*, en.) odnosno kuća (*house*, en.) kako bi dokučili istorijsko poreklo ovog termina (Hollander 1991; Rykwert 1991). U preglednom članku „Understanding Home“, Šeli Malet (Shelly Mallet) pita se

da li je dom prostor, mesto, praksa ili aktivno stanje bivanja u svetu (Mallet 2004, 65). Iako se u nekim drugim jezicima ova dva termina neretko javljaju kao sinonimi, u srpskom govornom jeziku *kuća* se češće upotrebljava kako bi označila i stambenu jedinicu i toplo mesto porodičnog okupljanja za koje smo vezani uspomenama („dolaziš kući?“; „osećaj se kao kod svoje kuće“; „idem kući za praznike“, „moja kućica moja slobodica“ i sl.). *Kuća* se češće upotrebljava kako bi označila i stambenu jedinicu i toplo mesto porodičnog okupljanja za koje smo vezani uspomenama, dok termin *dom* u govornom jeziku nije uobičajen (iako izreka glasi „dome, slatki dome“, a Ikea u svojim reklamama upućuje gotovo isključivo na koncept doma za čije se opremanje i uređenje sve može pronaći u njihovim robnim kućama; na fasadi robne kuće u Beogradu piše „Ikea. Vizija doma“). Iako je u naučnom diskursu termin *dom* uobičajen, sam koncept izmiče preciznim definicijama, kako zbog svoje slojevitosti i višeznačnosti, tako i zbog čvrstog uporišta u Zapadnoj kulturi i društvenoj organizaciji (Cieraad 2018, 1).

Na sličan način je u Međunarodnoj enciklopediji antropologije (*“The International Encyclopedia of Anthropology”*) i koncept stanovanja razuđen na nekoliko ključnih odrednica poput doma, domaćinstva, narodnog graditeljstva, gostoprimstva, ljudskih prava, srodničkih i rodničkih odnosa, i sanitarno-zdravstvenih mera (Callan 2018). Ovo nam pokazuje da je stanovanje višedimenzionalni koncept koji zahteva interdisciplinarni pristup terenskom radu, ali i višeslojnu definiciju koja bi obuhvatila i fizičke strukture i društvene odnosno kulturne koncepte na kojima te strukture počivaju.

Stambene politike konstituisale su se kroz istoriju istovremeno sa razvojem modernih država, kao korektiv društvenih nejednakosti nastalih probijem tržišnih mehanizama u polju stanovanja (Petrović 2004, 10). Istorijski gledano, razvoj stambenih politika nije bio konzistentan i sveobuhvatan, već parcijalan i usmeren na rešavanje gorućih problema u stanovanju poput segregacije, prenaseljenosti domaćinstava, niskih higijenskih standarda i ratom razorenog stambenog fonda. Naime, (čak i) u kapitalističkim ekonomijama stambene politike predstavljaju sistem korektivnih mehanizama poput regulacije cene rente, institucionalnog okvira ili sistema subvencija, koje država uvodi na stambeno tržište (Bengtsson 2002, 3) budući da je univerzalno prepoznato da je stan – odnosno pravo na adekvatno stanovanje – isuviše značajan za individualnu i društvenu reprodukciju da bi bio prepušten isključivoj regulaciji „nevidljive ruke tržišta“. Slovenačka sociološkinja Srna Mandič stambene politike definiše kao kombinaciju mera socijalne, ekonomske i urbanističke politike kojima se stanovanje čini (troškovno) dostupnim i (u pogledu higijenskih i standarda naseljenosti) adekvatnim za pripadnike svih društvenih slojeva (Mandič 1996, 86). Uzimajući u obzir istorijsku perspektivu, Mandič je izdvojila četiri faze razvoja stambenih politika: 1. ograničavajuća (osnovni cilj ove faze je suzbijanje spekulacija na stambenom tržištu); 2. oblikovna (glavna karakteristika ove faze su državne intervencije kojima

se pruža podrška neprofitnom stambenom sektoru, u cilju formiranja uravnoteženijeg stambenog sistema); 3. snabdevačka (u ovoj fazi država preuzima ulogu stambenog zbrinjavanja); 4 potporna (tokom ove faze država se povlači iz uloge zbrinjavanja, ali nastavlja da reguliše finansijski i pravni okvir potreban za skladno funkcionisanje svih aktera u stambenom sistemu) (Mandič 1996, 127-134).²⁹

Iz ugla političke ekonomije, stanovanje može biti analizirano u odnosu na tri različita aspekta kapitala – cirkulaciju kapitala, društvene odnose kapitala i ideologiju kapitala (Aalbers, Christophers 2014). Pre svega, stambeni prostor ključan je za cirkulaciju i promet kapitala - ne samo kao jednostavna „roba” već i kao način čuvanja vrednosti. Stanovanje, zatim, oslikava društvene odnose koji se tiču društvene reprodukcije, eksploatacije po dimenzijama klase, rase i roda, kao i društvenih sukoba.

Stanovanje, svakako, nije samo neutralna „roba” značajna za individualnu i društvenu reprodukciju – ono je društveno konstruisano i istorijski uslovljeno. Ono predstavlja organsku celinu sa načinom proizvodnje i potrošnje, tehničkim nivoima, društvenim i porodičnim uređenjem kao i duhovnim dobrima (Muraj 1977). Ideje o tome šta čini prikladan i adekvatan dom proizvod su društvenih, kulturnih ali i individualnih očekivanja i identiteta. Posmatrano na taj način, stanovanje predstavlja jedan od tradicionalnih predmeta istraživačkog interesovanja u antropologiji.

U nastavku ovog poglavlja biće predstavljene osnovne odlike, specifičnosti i kontradiktornosti jugoslovenske stambene politike, te ponuđen kratak osvrt na hronologiju i posledice privatizacije javnog stambenog fonda. Ovaj pregled značajan je za razumevanje i kontekstualizaciju novobeogradske kulture stanovanja, odnosa prema domu i zajedničkim prostorima nakon privatizacije javnog stambenog fonda.

²⁹ Za kratak pregled razvoja stambenih politika u Evropi i Sjedinjenim državama, videti poglavlje 1.3.2. *Kratak istorijat stambene politike: osnovne faze i transformacijske dileme* u Petrović, Mina. 2004. *Sociologija stanovanja: stambena politika: izazovi i mogućnosti*. Beograd, Institut za sociološka istraživanja. Za detaljan pregled razvoja stambenih politika u Kanadi, videti: Suttor, Greg. 2016. *Still Renovating. A History of Canadian Social Housing Policy*. Montreal and Kingston, McGill-Queen's University Press. Za istorijat stambenih politika u Velikoj Britaniji (zaključno sa uvođenjem "right-to-buy" modela), videti: Holmans, Alan. 2021 (1987). *Housing Policy in Britain*. London, Routledge, Chapman & Hall, Incorporated. Za pregled stambenih politika u Sjedinjenim državama, videti: Von Hoffman, Alexander. *Enter the Housing Industry, Stage Right: A Working Paper on the History of Housing Policy*. No. 1. Cambridge, MA: Joint Center for Housing Studies, Harvard University, 2008. Za detaljan istorijat stambenih politika u Sovjetskom savezu, videti: Andrusz, Gregory, 1984. *Housing and the Urban Development in the USSR*. Albany, State University of New York Press.

4.1.1. Stambena politika u socijalističkoj Jugoslaviji

U periodu nakon Drugog svetskog rata u mnogim evropskim zemljama i bivšim kolonijama sektor stanovanja bio je delimično dekomodifikovan zahvaljujući ulaskom u ono što Mandić (1996) naziva „snabdevačkom fazom“ razvoja stambenih politika. Naime, usled ratnih razaranja značajnog dela stambenog fonda, u mnogim državama došlo je do tranzicije „stanovanja od dominacije privatnog rentalnog ka porastu javnog rentalnog stanovanja” (Petrović 2004, 17). U periodu neposredno po završetku rata broj stanova u Jugoslaviji bio je manji za oko 400.000 stanova u odnosu na poslednju predratnu godinu.³⁰ Pored razorenog stambenog fonda stambenoj krizi dodatno su doprinosile i migracije stanovništva sa sela u gradove. Prema procenama demografa, od 1945. do 1953. u jugoslovenske gradove se doselilo oko milion novih žitelja (Stefanović, Stefanović 1955, 50), a nakon 1953. godine migracije su dodatno dobile na intenzitetu i „poprimile oblik istinske 'seobe naroda'“ (Dobrivojević 2012, 115). O dramatičnosti stambene krize rečito je govorila procena vlasti iz 1955. godine, prema kojoj je za za jedan „podnošljiv, ali ne i zadovoljavajući standard“ u čitavoj Jugoslaviji trebalo podići 200.000 novih stanova u gradu i još 800.000 na selu (Dobrivojević 2012, 122).

Zarad uspostavljanja egalitarnog društva formulisane su odgovarajuće političke, ekonomske i kulturne institucije. Emancipatorski karakter jugoslovenskog socijalizma ogledao se, kako primećuje Ildiko Erdei, najpre u polju obrazovanja i društvenog položaja žena (Erdei 2020, 44). Naime, donošenjem Ustava 1946. godine žene su dobile pravo glasa, pravo nasleđivanja i posedovanja privatne svojine, kao i pravo da učestvuju na izborima – kako da glasaju tako i da obavljaju političke funkcije (Čalić 2013, 268). Na isti način zadovoljavanje rastućih stambenih potreba stanovništva je pretočeno u prava, definisani su ekonomski mehanizmi za njihovo ostvarivanje, a ona su zatim popularizovana putem zvanične kulture.

Stambene politike socijalističke Jugoslavije formulisane su u kontrastu sa kapitalističkim prostornim i stambenim politikama, odnosno sa namerom da se putem jednake raspodele stambenog i drugih vrsta korisnog prostora – sa naglaskom na njihovoj upotrebnoj (a ne razmenskoj) vrednosti – ustanovi i omogući reprodukcija ravnopravnog društva. Stambena i urbana politika Jugoslavije bila je usmerena ka upotrebnoj vrednosti³¹ stanova i gradskog zemljišta i sistemski je radila na smanjivanju njihove razmenske vrednosti, odnosno na ukidanju tržišta nekretnina kakvo je postojalo u predratnom periodu. U posleratnom periodu izgrađen je veliki broj

³⁰ *Jugoslavija trideset godina posle oslobođenja i pobede nad fašizmom: 1945-1975*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1975, 92.

³¹ Upotrebna vrednost stana ne odnosi se samo na njegovu mogućnost da pruži sklonište potrebno za golu egzistenciju - već i da obezbedi sigurnost, komfor, autonomiju i socijalizaciju.

higijenskih, solidno građenih i savremeno opremljenih stanova, a zdrav i udoban stan kao jedna od osnovnih potreba čoveka postao je opšta i masovna pojava (Baylon 1950, 44). Prema podacima statističkim podacima koje iznosi Milka Gnjato, prosečna kvadratura stana po članu domaćinstva između 50-tih i 60-tih godina u Jugoslaviji je iznosila oko 9m², sedamdesetih je porasla na 12m², da bi osamdesetih dosegla oko 18m² po članu domaćinstva.³² Ovaj rast povezan je i sa činjenicom da je od pedesetih godina dvadesetog veka stanovanje korišćeno kao „lakmus test kojim su štampa i javnost procenjivali rezultate potrošačke politike i ekonomske reforme“ u pogledu nejednakosti (Le Normand 2014, 352).

Usled ozbiljnosti stambene krize u posleratnoj Jugoslaviji, sistem planiranja i kontrole dodele građevinskog zemljišta, proizvodnje i distribucije građevinskog materijala i stručnog kadra često je bio rigidan (Jovanović 2022). Međutim, isti nepovoljni uslovi koji su sa jedne strane diktirali rigidnost, sa druge su, paradoksalno, omogućili organizacionu fleksibilnost u pogledu raznolikih oblika i modaliteta investicija (poput beskamatnih kredita za samogradnju), razvoja i vlasništva (poput stambenog zadrugarstva) (Jovanović 2022.) Planska izgradnja se u prvih par posleratnih godina temeljila na naučnim, urbanističkim i arhitektonskim načelima koji svoje korene vuku iz Sovjetskog Saveza. U ovom periodu favorizovana je monumentalna arhitektura koja je imala za cilj „da zadivi i izazove poštovanje“ (Erdei 2020, 136), a najznačajniji primer ovakve monumentalne arhitekture na Novom Beogradu predstavlja Palata Federacije (SIV).

Kako je utvrđeno na Drugom kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije 1948. godine, osnovni zadatak petogodišnjeg plana bio je “graditi brzo, ekonomično i kvalitetno”.³³ Nakon 1948. godine usled raskida svih spoljnopolitičkih, ekonomskih i vojnih veza sa Sovjetskim Savezom, ekonomija zemlje zapada u krizu, čija je jedna od posledica bila i ogromna nesrazmera između industrijalizacije i urbanizacije u periodu od narednih pet godina. Upravo ta nesrazmernost karakteristika je prvog razdoblja urbanizacije – sve do 1953. godine (Vukelić 2019, 12). Po prekidu političkih i ekonomskih veza sa SSSR, a pre svega nakon Staljinove smrti 1953. godine i nakon odluke jugoslovenskog rukovodstva da promeni „redosled ekonomskih ciljeva u korist potrošačke industrije i razvoja životnog standarda“ (Erdei 2020, 138) redefinisane su i politike stanovanja i dominantni arhitektonski trendovi (Le Normand 2014). Stalna konferencija gradova Jugoslavije je 1953. godine utvrdila da, sa tadašnjih 3 miliona stambenih jedinica, zemlji nedostaje još upola toliko da dostigne evropski standard od jednog stana na četiri stanovnika (Le Normand 2014, 85).

Stambena arhitektura koja je u posleratnom razdoblju pokazivala naznake funkcionalizma nadahnutog sovjetskim arhitektonskim krugom, vrlo brzo nakon raskida spoljnopolitičkih veza sa

³² Gnjato, Milka. 2019. Kako su politika i ekonomija transformisale stanove. Dostupno na: <https://zabriskie.rs/en/kako-su-politika-i-ekonomija-transformisale-stanove/> (Pristupljeno: 20.11.2023.)

³³ “Rezolucija sekcije arhitekata na II kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura*, 1948:5, Zagreb, str. 13-17.

SSSR menja pravac, i okreće se internacionalnom stilu. Funkcionalizam, a zatim i socijalistički modernizam obeležio je vizure i obrise stambenih zgrada, stanova, blokova i naselja u kojima se njihov uticaj vidi i danas (Vukelić 2019, 81).

Jugoslovenski urbanisti i arhitekta, poput svojih kolega u drugim socijalističkim republikama (Andrusz 1984; Gentile, Sjöberg 2013), prepoznavali su subvencionisani javni stambeni fond koncentrisan u velika stambena naselja (*large housing estates*, en.) kao najpoželjniji i najegalitarniji način za rešavanje stambene krize (Le Normand 2014). Nasuprot porodičnom stanovanju u kućama, višeporodično stanovanje u zgradama je „privilegovano kao pravi oblik socijalističkog života“ (Fehérváry 2013, 76). Kada je reč o velikim stambenim naseljima, važno je istaći da u Jugoslaviji, kao ni u drugim socijalističkim republikama, ovaj tip stambenih naselja nije smatran segregiranim ili getoizovanim, kao što je to često bio slučaj u mnogim zapadnoevropskim gradovima gde naselja ovog tipa dominantno naseljavaju siromašne ili imigrantske porodice (Grossmann, Kabisch, Kabisch 2017; Svirčić Gotovac 2020).

Razlog za pozitivnu sliku o velikim stambenim naseljima, a pre svega o Novom Beogradu, počiva na tri argumenta. Pre svega, za stanove u novim, velikim stambenim naseljima koja su na prostoru bivše Jugoslavije nominalno građena „za našeg radnika – graditelja socijalizma“ prvenstvo u raspodeli su imali pripadnici socijalističke srednje klase, o čemu će više reči biti u odeljku o sistemu raspodele stanova. Ovo je bilo posebno uočljivo u slučaju velikih gradova poput Beograda, Zagreba i Splita koji primarno nisu bili industrijski. Osim toga, ideja da komfor i komunizam „ne idu zajedno“ počela je da bleđi već pedesetih godina u svim socijalističkim državama širom Evrope (Reid 2009, 466). Štaviše, novi stanovi bili su ekonomični, dok su istovremeno bili savremeno opremljeni i za najveći deo stanovništva značajno su podigli standarde stanovanja u pogledu higijene, infrastrukture i naseljenosti. Jugoslovenski kontekst dodatno je specifičan u ovom pogledu u odnosu na Sovjetski savez, Poljsku, Mađarsku, Rumuniju i druge socijalističke države po tome što je u njemu podsticana autorska arhitektura, a svaki stambeni blok bio je rezultat pobedničkog rešenja na opštejugoslovenskom konkursu. Konačno, iako je prema načinu struktuiranja i projektovanja naglašavana kolektivna, socijalistička priroda novog poretka, Novi Beograd je kao elitni grad Federacije „imao i značajnu reprezentativnu ulogu, što je bitno odredilo njegovu različitost u odnosu na radnička satelitska naselja, ali i u odnosu na druge jugoslovenske gradove“ (Blagojević 2007, 2), o čemu će više reči biti u odeljku o Novom Beogradu.

U prvom periodu posleratne stambene izgradnje osnovna organizaciona jedinica stambene zone bila je „stambeni mikrorejon“. Od kraja pedesetih godina dvadesetog veka koncept planiranja i projektovanja stanovanja za osnovnu plansku urbanističku jedinicu grada uzimao je „stambenu zajednicu“ (Blagojević 2007, 135). U tom smislu, stambena zajednica je sa urbanističkog aspekta

definisana kao „društvena teritorijalna zajednica s funkcijama zadovoljavanja svakodnevnih potreba ljudi i porodice“ (Blagojević 2007, 135) i kao takva se nadovezuje na raniju ideju „jedinice susedstva“ (*neighbourhood unit*, eng.) Klarena Perija (Clarence A. Perry). Ovakva koncepcija susedstva podrazumevala je da pored osnovne škole, ustanova za decu i objekata namenjenih potrošnji, „jedinice“ sadrže i najvažnije institucije za zadovoljavanje svakodnevnih potreba stanovništva.

Međutim, u Jugoslaviji je uvođenje stambenih zajednica istovremeno povezano sa uvođenjem samoupravnog sistema (Blagojević 2007, 136), te se tako pojam stambene zajednice ne odnosi samo na elemente izgrađenog okruženja, već su one predstavljale i model organizacija građana i činile deo šire osnovne društvene zajednice grada kao celine, istovremeno bivajući i osnovna planska urbanistička jedinica“ prema „principima suvremene organizacije grada“ (Kolacio 1963; Maretić 1970). Kao što primećuje Nikola Vukelić (2019), na ovaj način uočljivo je interesovanje arhitekata i urbanista za propratne sadržaje i elemente stambene izgradnje. Shvatanje stanovanja ne samo kao „potrebe“ ili „prava“ već kao „socijalne prakse“ čiji je obuhvat znatno veći od izgrađenog okruženja, posebno je relevantno za antropološko istraživanje stanovanja i stambenih politika. U periodu SFRJ poseban značaj pridavan je i regulaciji komunalne izgradnje i urbanizma, budući da se standard stanovanja nije odnosio samo na stan, već na stanovanje u širem smislu. Stambene zone u tom smislu planski obuhvataju mnoge komunalne, servisne i ostale objekte određenog mikrorajona (Petrinović 1960). U tom smislu, planskom izgradnjom obdaništa i jaslica, osnovnih škola, domova zdravlja, igrališta i parkova u okviru stambenih naselja, socijalističke stambene politike pogodovale su emancipaciji i modernizaciji porodice, kao jednom od najznačajnijih ciljeva ukupnog projekta društvene modernizacije.

Pored povoljnije ekonomske situacije, značajno je istaći da se mogućnost povećanja obima stanogradnje ukazala i zahvaljujući tehnološkom napretku i inventivnosti jugoslovenskih inženjera. Preciznije, nakon što je u Institutu za ispitivanje materijala NR Srbije, pod rukovodstvom direktora inž. Branka Žeželja, 1957. razvijen autentični sistem za prefabrikovanu gradnju, poznatiji kao IMS Žeželj, fleksibilnost i modularnost koju su nudili Žeželjev i drugi sistemi prefabrikacije, poput Jugomont panelnih sistema YU-59, YU-60, YU-61, postali su prepoznatljiva odlika jugoslovenske stambene proizvodnje. Sistemi ovog tipa ubrzo su postali izvozni proizvodi koji su se prodavali stranim vladama i gradili u inostranstvu – pre svega u drugim zemljama članicama pokreta Nesvrstanih (Jovanović 2019, 2022). Na ovaj način su društvena građevinska preduzeća prihodovala, a deo prihoda vraćao se u domaći javni stambeni fond.

Kada je početkom šezdesetih godina postignuta veća ekonomska razvijenost zemlje, značajno su povećana i investicijska društvena ulaganja u stambenu izgradnju. Tako je 1965. godine

Savezna narodna skupština usvojila Rezoluciju o daljem razvoju stambene privrede i njome i podsticala mere za unapređenje investicija i aktiviranje naučnih istraživanja u oblasti stanovanja (Jovanović 2022). Na ovaj način otpočet je proces postupnog smanjivanja stambenog siromaštva i osigurani su trajni izvori finansiranja izgradnje, upravljanja i održavanja javnog stambenog fonda.

Ulivanjem sredstava u stambenu proizvodnju u društvenom vlasništvu, država je uspela da unapredi kvalitet i standarde stambene proizvodnje. U ovom periodu je u okviru Instituta za ispitivanje materijala Srbije nastao beogradski Centar za stanovanje, dok je u Ljubljani osnovan Građevinski centar. Vremenom su ove dve ustanove postale vodeći istraživački centri u oblasti habitologije (Jovanović 2022). U istom periodu, takođe, pojavljuje se i tzv. Beogradska škola stanovanja koja se u stručnoj literaturi odnosi na neuhvatljivu sinergiju arhitektonskih praksi, urbanističkih laboratorija poput Novog Beograda, institucionalizovanih konkursa raznih razmera, velikih investicija u čitave kvartove i imanja i eksperimentisanja građevinskih kompanija sa prefabrikacionim tehnologijama (Jovanović 2022). Neki od standarda i normativa koji su uspostavljeni u tom periodu i dalje se koriste kao „zlatni standard“ i smernice za kvalitet u stambenoj arhitekturi (Jovanović 2022).

Uprkos tome, pojedini izvori tvrde da je u pogledu stambenog zbrinjavanja, jugoslovenska stambena realnost više nalikovala albanskoj (Dalakoglou 2017), mađarskoj (Molnár 2010; Fehérváry 2013) i bugarskoj (Tsenkova 2009) u kojima je samogradnja porodičnih kuća³⁴ ipak nadmašila broj stanova u okviru velikih stambenih naselja (Archer 2018; Krstić 2018; Le Normand 2014).

Konačno, socijalističke stambene politike, kao i stambena arhitektura, neretko se nalaze na meti kritika. Za socijalističku stambenu arhitekturu često se može čuti da je neinventivna i neraznovrsna (Antolić 1974), te da velika stambena naselja predstavljaju „arhitekturu za statističkog čoveka“ (Stipetić 1974). Takve karikaturne kritike socijalističke prefabrikacije i velikih stambenih naselja tendenciozno prikrivaju emancipatorske domete, značaj javnog stambenog fonda za smanjivanje ekonomskih i socioprostornih nejednakosti, te raznolikost sistema montažnih zgrada razvijenih u socijalizmu,³⁵ koja je već pedesetih godina obuhvatala velike delove Evrope i Azije, ali i Afrike i Južne Amerike.

Sa druge strane ideološkog i teorijskog spektra nalaze se autori koji se fokusiraju na manjkavosti i posledice privatizacije javnog stambenog fonda nakon pada Berlinskog zida, te finansijalizacije stanovanja koja je potom usledila. Ova grupa autora socijalističke

³⁴ Samogradnja je finansirana putem subvencionisanih kredita za samogradnju, od „ličnog dinara“, ali važan udeo činila je i recipročna razmena zadružnog rada (up. Sík 1988, Archer 2018).

³⁵ Ova raznolikost se najbolje može videti u novoj bazi podataka Docomomo Srbija, Atlas stanovanja <http://www.docomomo-serbia.org/atlas/>. Pristupljeno: 9. septembar 2022.

„megrastrukture” posmatra kao monumentalne artefakte koji govore u prilog činjenici da se potreba za pristupačnom i lako ponovljivom gradnjom može kombinovati sa željom za fleksibilnošću, kreativnošću i individualnim izražavanjem (Jovanović 2022). Pojedini autori čak tvrde da su jugoslovenski gradovi, iako i dalje neravnomerno razvijani, bili mesta znatno homogenije društveno-prostorne strukture od „kapitalističkih“ iz istog perioda – a uz to i „zeleniji, kompaktniji, opskrbljeni kvalitetnijim javnim prevozom, i znatno bezbedniji“ (Krstić 2018).

4.1.1.1. *Stanarsko pravo*

Osiguravanje temeljnog prava na stanovanje, pored ideološkog imalo je svakako i ekonomsko uporište. Sigurno pravo radnika na adekvatno i priuštivo stanovanje moralo je biti garantovano kako bi gradovi, a time i industrija, mogli funkcionisati i razvijati se (Svirčić Gotovac 2020).

Sa povećanim obimom stanogradnje početkom šezdesetih godina dolazi do normiranja stambene politike Jugoslavije zakonskim propisima, preciznije *Zakonom o stambenim odnosima* (Službeni list FNRJ 17/1962, 10/65, 57/65). Na ovaj način regulisana je institucija stanarskog prava i “davanja stana na korištenje”. Tim zakonom predviđene su tri kategorije građana, odnosno radnika: nosioci stanarskog prava (zakupci i zaštićeni podstanari); nezaštićeni podstanari; vlasnici etažnih stanova ili porodičnih kuća.

Ovim zakonom FNRJ je garantovala sigurno stanovanje utemeljeno na pravima i potrebama, a ne na vlasništvu nad nekretninama. Na taj način Zakon o stambenim odnosima predstavlja operacionalizaciju ideje da je za zadovoljavanje stambenih potreba odgovorna zajednica u celini.

Korišćenje društvenog stana ne samo da je bilo daleko povoljnije od samogradnje porodične kuće, već u pogledu njihovog korišćenja, nasleđivanja, zamene, pa čak i trgovine gotovo da nije bilo razlika između nosilaca stanarskog prava na stambenom objektu u društvenim vlasništvu i privatnih vlasnika stambenog prostora (Petrović 2004). Zamena stanova na kojima postoji stanarsko pravo bila je dozvoljena kako bi se omogućio određeni stepen stambene fleksibilnosti za kvalifikovane radnike i one čija je profesija zahtevala veću mobilnost, poput pripadnika JNA (Archer 2015, 135).

4.1.1.2. Društveni stan i stan solidarnosti

U svom prvobitnom obliku, društveni stan uveden je Prvom stambenom reformom (1960-1965).³⁶ U FNRJ, a kasnije i SFRJ, „društveni stan“ bio je jedan od temelja društvenog uređenja, a njegov ideološko-politički i vrednosni naboj bio je višestruk (Mandić 1994). Naime, u konceptu društvenog stana odražavao se ne samo koncept društvenog vlasništva, koji je važio za ekonomske subjekte poput društvenih (a ne državnih ili privatnih) preduzeća, već i koncept podruštvljavanja namenjen društvenim delatnostima.

Kako zaključuje Marina Blagojević Hjuson, „podruštvljavanje izvanporodičnog rada zahtevalo je i podruštvljavanje unutar porodičnog rada”, poput podruštvljavanja kućnog rada kroz izgradnju zajedničkih vešernica i radničkih menzi, kao i podruštvljavanja brige o deci kroz izgradnju jaslica, obdaništa i igrališta u novoizgrađenim stambenim naseljima. Podruštvljavanje kućnog rada i brige o porodici neraskidivo je povezano sa procesima emancipacije žena. U tom smislu, problem „dvostrukog tereta“, odnosno usklađivanja radne i porodične uloge, vršio je pritisak na društveni i politički sistem, „u pravcu pojačanog „podruštvljavanja porodice” (Blagojević Hjuson 2015, 155). Međutim, kako ova autorka upozorava, zahtev za usklađivanjem radne i porodične uloge nije bio jedini ili presudni faktor, već se na podruštvljavanju društvenih delatnosti insistiralo i pod uticajem „potreba društva da kontroliše biološku i društvenu reprodukciju pojedinca, odnosno stanovništva, čime obezbeđuje svoju ekonomsku i ideološku stabilnost.” (Blagojević Hjuson 2015, 155). Iz današnje perspektive značajno je napomenuti i da „podruštvljavanje” pojedinih tradicionalnih funkcija porodice nije ostvarilo značajnije rezultate (Gudac Dodić 2006, 108), najpre usled nedovoljnog broja ovih institucija i problema sa njihovim finansiranjem, kao i usled rasprostranjenog patrijarhalnog uverenja da se deca najbolje odgajaju i vaspitavaju kod kuće (Jerončić 2015, 17).

Pored društvenog stana, sredinom sedamdesetih godina – u okviru druge faze samoupravnog upravljanja stambenim fondom - uspostavljen je još jedan komplementarni model – *stan solidarnosti*. Program stanova solidarnosti bio je koncipiran kao dopuna radnim organizacijama i bio je usmeren na populaciju čije potrebe društveni stanovi nisu adresirali: nezaposleni, osobe sa invaliditetom, mlade porodice itd.

³⁶ Ova reforma odnosi se na skup mera sadržanih u šest saveznih zakona usvojenih na temelju Rezolucije Savezne narodne skupštine iz 1957. godine o osnovnim pravilima stambenog zakonodavstva. Pre reforme država je raspoređivala, organizovala i usmeravala tok gradnje i visinu zakupa stanova u društvenom vlasništvu, dok se nakon reforme te nadležnosti prenose na stambena preduzeća čiji su osnivači bile društveno-političke i radne organizacije.

4.1.1.3. *Samoupravljanje u stanovanju*

U narednom odeljku ću na osnovu dostupnih izvora pokušati da prikažem ključne tačke u kojima se jugoslovenska stambena politika i samoupravni socijalizam susreću, te na koji način je bilo predviđeno da samoupravljanje u stanovanju funkcioniše na normativnom i idealtipskom nivou, a gde su se javljale diskrepancije i nekoherentnosti, kao i koje su neke od najčešćih kritika koje su upućivane na račun jugoslovenske stambene politike.

Prakse samoupravljanja, samoorganizovanja, samofinansiranja i solidarnog modela stambene distribucije bile su sastavni deo jugoslovenske stambene ekonomije i politike. Važno je, međutim, istaći i često previđanu činjenicu da je samofinansiranje i samogradnja komunalne infrastrukture poput škola, crkava, puteva, cisterni za vodu i sl. bilo pravilo, a ne izuzetak, ne samo tokom FNRJ/SFRJ, već i tokom Kraljevine Jugoslavije (Jovanović 2022). Drugim rečima, različiti oblici samoupravljanja i solidarnog rada poput moba i pozajmanja, koji su u društvu od ranije postojali (Vlajinac 1929; Bjeladinović-Jerčić 1987; Filipović 1991; Matić 2007; 2008; 2009; Archer 2018) uzdignuti su i legitimisani posleratnom državnom politikom, uz značajnu izmenu koja se odnosila na pomeranje fokusa od seljaka ka (industrijskim) radnicima i proletarijatu. Jugoslovensko društvo se, pogotovo nakon izbacivanja iz Kominforma 28. juna 1948. godine i u kontekstu pritisaka sa Zapada, uglavnom oslanjalo na sopstvene resurse. U tom periodu, istovremeno kao „strategiju preživljavanja“ i strategiju očuvanja ponosa i integriteta, Jugoslavija je odbacila model administrativno-planske privrede, nastojeći da utaba sopstveni put ka socijalizmu. Kada god je to bilo moguće, u obnovi zemlje učestvovala su omladinske i radničke brigade (Golubović, Gobeljić 1985; Senjković 2016). Naspram državnog socijalizma kao dominantnog modela društvenog uređenja u Sovjetskom savezu i drugim zemljama Istočnog bloka u posleratnom periodu, jugoslovensko rukovodstvo se početkom 50-ih godina prošlog veka opredelilo za samoupravni socijalizam, postepeno uspostavljan narednih decenija (Wilson 1978; Supek 1979; Liotta 2001; Čalić 2013; Bešlin 2014; 2019; Unkovski Korica 2016; Mihaljević 2017).

Pod parolom „Fabrike radnicima“, 27. juna 1950. godine usvojen je *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*. Prema ovom zakonu upravljanje državnim privrednim preduzećima i složenim privrednim sistemima povereno je radničkim kolektivima. Osnovna razlika između samoupravnih i državnih i privatnih preduzeća ogleda se u činjenici da su, barem nominalno, radnici radili ali su i – putem zborova, skupštine radnika i delegata u radničkom savetu – upravljali sredstvima, odlučivali o raspodeli dohodaka u okvirima postavljenih normi, prisvajali deo dohodka za zarade, kolektivno učestvovali u socijalnom osiguranju i kolektivnom finansiranju stambene izgradnje, i konačno – korišćenju društvenih stanova (Drašković, Krstić 2021, 99). Sa druge strane, u

državnim preduzećima centralno planskih privreda, kao ni u privatnim preduzećima, radnici nisu imali pravo da odlučuju o raspodeli sredstava, niti da upravljaju poslovima preduzeća (Drašković, Krstić 2021).

Međutim, primećuje Miloš Janković, nije bilo dovoljno samo načelno ustupanje fabrika radnicima (Janković 2021, 279). Uspostavljanje samoupravnog socijalizma podrazumevalo je i novo razumevanje države, „koja se sada tretira samo kao sredstvo, pa i nužno zlo i u čijem se monopolističkom položaju vidi glavna i gotovo jedina opasnost po radničku klasu i društvo u celini.“ (Bilandžić 1978, 177). Stoga je redefinisana položaj državnih organa vlasti, pri čemu je veća autonomija dodeljena lokalnim telima (Janković 2021, 279). U tom smislu, uprkos činjenici da je uvedeno odozgo nadole, samoupravljanje je pokrenulo decentralizaciju i disperziju političke moći na manje samoupravne jedinice, u kojima su, u krajnjoj liniji, radnici imali formalnu mogućnost da učestvuju u odlučivanju.

Ustavom iz 1974., opština je definisana kao „samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi“ (Ustav SFRJ 1974, član 116.) i podeljena na tri veća: veće OUR koje je odlučivalo o radničkim pitanjima, veće mesnih zajednica koje je odlučivalo o pitanjima vezanim za mesne zajednice, i veće društveno-političkih organizacija koje je odlučivalo „o pitanjima ostvarivanja, razvoja i zaštite ustavom utvrđenog socijalističkog samoupravnog sistema“ (Ustav SFRJ 1974, član 145.). Svako od ovih veća činili su delegati birani u samoupravnim organizacijama i zajednicama (Ostojić 2023).

Iako se ovakav model, sa stanovišta ekonomskog razvoja, pokazao veoma uspešnim (Liotta 2001; Drašković, Krstić 2021), Miloš Janković upozorava da se moć još uvek nalazila u rukama partijskog vrha (Janković 2021, 280). Naime, i nakon niza političkih i privrednih reformi došlo je do produbljivanja nasleđenih nejednakosti, a samoupravljanje je na kraju izgubilo svoj pokretački potencijal.

4.1.1.3.1. Tri faze upravljanja javnim stambenim fondom

Finansiranje stambene izgradnje i upravljanje javnim stambenim fondom prošlo je nekoliko razdoblja – od budžetskog i administrativnog, preko samoupravljačkog putem stambenih fondova i stambenih preduzeća, do društveno usmerene stambene izgradnje. Kako predmet ovog rada nije detaljna istorijska analiza, u narednom odeljku, na osnovu tipologizacije koju nudi Iva Marčetić u studiji „Stambene politike u službi društvenih i prostornih (ne)jednakosti“ (2020) ukratko ću predstaviti osnovne odlike ove tri faze upravljanja javnim stambenim fondom. Ove tri sukcesivne faze vodile su jugoslovensku stambenu politiku od centralno finansirane i centralno planirane, do uvođenja samoupravljanja ali i – tržišta (Bežovan, 1987). Proboj tržišta u sektor stanovanja direktna je posledica Privredne reforme 1965. godine (Bičanić 1973). Ova reforma, osmišljena kako bi podstakla liberalizaciju ekonomije i uvođenje elemenata tržišnog poslovanja, pospešila je formulisanje novih stambenih politika, učvrstila tržišnu ulogu banaka u finansiranju stambene izgradnje, i dodatno podstakla takozvanu „samogradnju“.

4.1.1.3.1.1. Period administrativnog upravljanja stambenim fondom (1945-1953)

Tokom ovog perioda stanovanje je bilo smatrano delom komunalne privrede, kojom je odozgo naniže upravljala država, koja je preko svojih nadležnih organa delovala i kao investitor, distributer i organ upravljanja (Jovanović 2022). Glavne odlike ovog perioda su centralnost procesa odlučivanja, planiranja i budžetskih izdvajanja za stanogradnju. U ovom periodu država i njeni organi donosili su odluke koje su se ticale upravljanja javnim stambenim fondom, izgradnje, raspodele viška stambenog prostora i visine stanarine.

U Jugoslaviji je tokom ovog perioda izgrađeno 310.000 stambenih jedinica.

4.1.1.3.1.2. Prva faza samoupravnog upravljanja stambenim fondom (1953 – 1974)

S prelaskom na radničko samoupravljanje, javni stambeni prostor postao je delom društvenog sektora (Bilandžić 1985, 177). U skladu sa marksističkom idejom „odumiranja države” otpočet je i proces decentralizacije stambene politike. Poznat i pod nazivom *Prva i druga stambena reforma*,³⁷ ovaj proces je nizom zakonskih mera omogućio da odgovornost za obezbeđivanje stanova bude prebačena sa državnih organa na društvena preduzeća.

³⁷ Za detaljnije uvide i analizu ovih stambenih reformi, vidi: Vukelić, Nikola (2019) *Stambena politika i arhitektura u socijalističkoj Jugoslaviji*. Master teza. Sveučilište Jurija Dobrile u Puli, Filozofski fakultet.

Pored prelaska na samoupravni sistem, dva konkretna zakona omogućila su uvođenje samoupravljanja u oblasti stanovanja. Zakonom o nacionalizaciji (1958) sve najamne zgrade i gradska zemljišta postala su društveno vlasništvo. Donošenjem ovog zakona omogućeno je sistematično i dugoročno planiranje novih stambenih naselja.³⁸ Pored toga, Zakon o stambenim odnosima (1959) predvideo je osnivanje fondova za stambenu izgradnju u koje su se slivali postoci ličnih dohodaka i viška društvenog proizvoda iz industrije.

Na ovaj način je, u Jugoslaviji mnogo ranije nego u drugim socijalističkim republikama, odgovornost za osiguravanje i raspodelu stambenih resursa – odnosno stanova u društvenom vlasništvu i stambenih kredita – preneti na radne organizacije. Radne organizacije su relativno autonomno oblikovale svoje stambene fondove kojima su upravljale izabrane stambene komisije. Drugim rečima, težište stambene izgradnje u ovom periodu prebačeno je sa administrativnog aparata koji je, do tada, upravljao (tuđim) sredstvima, na one koji stvaraju sredstva za proizvodnju stambenog fonda (Vukelić 2019, 41).

Stan se, dakle, smatrao delom zajedničke potrošnje svih zaposlenih. Decentralizovana logika jugoslovenskog socijalizma značila je da su, za razliku od drugih socijalističkih država, najvažniji akteri uključeni u finansiranje, regulisanje i sankcionisanje izgradnje bila radna mesta i lokalne samouprave.

Finansiranje stanogradnje se vršilo iz sredstava prikupljenih odvajanjem od ličnog dohotka koji je definisan samoupravnim sporazumom na nivou SIZ-a i putem viška društvene vrednosti. O visini alokacije odlučivala su radnička veća OUR-a. Pored sredstava za plansku stanogradnju i pretplate na stanarska prava, preduzeća su odobravala i povoljne kredite za samogradnju (Bežovan 1987, 18) kojim se pokušavala nadoknaditi nemogućnost proizvodnje dovoljnog broja stambenih jedinica planskom izgradnjom.

Međutim, pored radnih organizacija i lokalnih samouprava, već u ovom periodu uspostavlja se snažna uloga banaka u stambenom sektoru. Naime, po ukidanju državnih investitorskih fondova nakon Privredne reforme 1965. godine, njihov kapital predat je na upravljanje bankama. Ukidanjem opštinskih i republičkih fondova za stambenu gradnju ojačala je uloga poslovnih banaka,³⁹ a time i društvenih preduzeća koja u njima oročavaju sredstva za stambenu izgradnju (Vukelić 2019, 36). Stoga se već krajem šezdesetih godina pojavljuju snažni centri kapitala koji

³⁸ Međutim, privatna svojina nikada nije ukinuta, što je bio jedan od uzroka spora sa Staljinom i izbacivanja Jugoslavije iz Kominforma 1948. godine. Određena ograničenja su postojala i bila su regulisana ondašnjim pravnim okvirom. Ta ograničenja su varirala u odnosu na region, a kretala su se između 16 i 25 hektara po domaćinstvu.

³⁹ O ulozi banaka u kontekstu stambenih investicija u Jugoslaviji govore podaci o udelu bankarskog kreditiranja u stambenoj izgradnji iz 1961. kada je on iznosio tek 0,9 %, naspram 39,2 % koliko je iznosio samo deset godina kasnije (Bilandžić 1985).

nastoje da usmere društvo ka izgradnji “kapital-društvenog odnosa” (Bilandžić 1985, 396) iz koga do dan danas nije izuzet stambeni sektor.

U Jugoslaviji je tokom ovog perioda izgrađeno 2.157.675 stambenih jedinica.

4.1.1.3.1.3. Druga faza samoupravnog upravljanja stambenim fondom (1975 – 1990)

Ustavnim promenama (1974) i stupanjem na snagu novog „Zakona o stambenim odnosima“ (1973), nastupila je značajno decentralizovana faza stambene politike. Ovaj zakon predvideo je uspostavljanje sistema društveno usmerene stambene izgradnje (DUSI) koji je imao zadatak da poboljša koordinaciju stambene ponude (u nadležnosti građevinskih preduzeća) i stambene potražnje iskazane posredstvom preduzeća, koja su kao investitori zastupali stambene potrebe svojih zaposlenih. U kontekstu jugoslovenske privrede, ovaj zakon predstavlja najradikalniji iskorak ka tržišnoj ekonomiji i demontaži države blagostanja.

Iako je pojam opšteg dobra i zajedničkog interesa na papiru i dalje postojao, ova, poslednja, faza samoupravljanja u oblasti stanovanja nije ostvarila značajan uspeh u odnosu na prethodne modele (Jovanović 2022).

4.1.1.3.2. Mesne zajednice

Prvi oblici mesne samouprave formirani su još tokom Drugog svetskog rata kada su narodnooslobodilački odbori upravljali oslobođenim teritorijama (Ostojić 2022, 6). U posleratnom periodu, ovi odbori pretvoreni su u narodne odbore i stambene zajednice koje su uspostavljene u gradskim sredinama (Ostojić 2022). Ustavom iz 1963. mesni odbori i stambene zajednice su objedinjeni u mesne zajednice kao jedinstven oblik mesne samouprave (Duda 2023, 9), da bi Ustavom iz 1974. – kroz članove 114. i 115. – mesne zajednice postale obavezan oblik samoupravnog organizovanja radnih ljudi i građana (Pusić 1985, 125), odnosno „jedan od temeljnih oblika društveno-političkoga sustava“ (Duda 2023, 10).

Mesna zajednica je bila „laboratorij budućih, boljih i savršenijih društvenih odnosa“ (Duda 2023, 3) i rezultat težnje da se građani uključe u društvene poslove u mestu stanovanja. Preko mesnih zajednica, građani su imali priliku da neposredno odlučuju o bitnim odlukama u vezi sa njihovom neposrednom okolinom. U njima se, kako piše Igor Duda, „savladavala ’abeceda socijalističkih odnosa’ i oblikovala ’nova opća samoupravljačka kultura’“ (Duda 2023, 3) Ukratko, građani su posredstvom mesnih zajednica mogli da učestvuju u donošenju odluka u širim društveno-političkim zajednicama zahvaljujući tome što su mesne zajednice bile zastupljene u skupštini opštine i što su igrale veliku ulogu u društvenom planiranju.

Konačno, institucionalna paradigma samoupravljanja u načinu korišćenja društvenih stanova odražavala se u još jednoj tački: u organizaciji stanara u kućnom savetu, koji je bio nadležan za rešavanje pitanja upravljanja objektom, a putem mesnih zajednica je učestvovao u planiranju celokupnog stambenog fonda nekog lokaliteta. Naime, stambene zajednice nudile su okvir za „razvoj inicijative neposredno zainteresovanih građana“ (Duda 2023, 5) budući da su građanima bile bliže od komune, i da su mogle neposredno delovati na stvaranju „društvene tehničke baze“ za domaćinstva, na taj način povezujući nastojanja „odozgo“ sa inicijativama „odozdo“ (Duda 2023.). Naime, opštinski statuti tog vremena su svim građanima i građankama garantovali prava, obaveze, ali i mogućnosti „upravljanja komunom“ (Duda 2023). Međutim, za razliku od Marksove koncepcije komune koja se isključivo zasnivala na radničkom samoupravljanju, jugoslovenski koncept integralnog samoupravljanja je pored radničkih saveta obuhvatao i druge oblike samoupravnog organizovanja (Kardelj 1981, 550). Na taj način, „komuna“ je predstavljala platformu za artikulaciju i integraciju samoupravnih interesa i potreba radnika izraženih kroz radničke savete u organizacijama udruženog rada (OUR), mesne zajednice u mestu stanovanja, samoupravne interesne zajednice (SIZ) u odnosu na zadovoljavanje potreba iz oblasti društvenih delatnosti (obrazovanje, zdravstvo, nauka, kultura, socijalna zaštita) i društveno-političke organizacije (Ostojić 2023). Ova integracija samoupravnih procesa i odnosa podrazumevala je da sredstva koja radnici izdvajaju za zajedničku potrošnju na radnom mestu budu raspodeljena u onu mesnu zajednicu u kojoj stanuju, te da na taj način imaju mogućnost da učestvuju u donošenju odluka o načinu na koji će se ta sredstva trošiti (Zakon o mesnim zajednicama 1984, 6-7).

4.1.1.3.3. *Raspodela stanova*

Po uvođenju samoupravljanja u stambene politike, dodela novoizgrađenih društvenih stanova vršila se kroz kompleksni institucionalni sistem pojedinih gradova, opština i društvenih preduzeća, u okvirima republičkih zakona. Međutim, iako se u socijalističkom razdoblju brinulo o zadovoljavanju stambenih potreba stanovništva, masovna stambena izgradnja ipak nije uspevala da odgovori na ukupne, konstantno rastuće potrebe. Naime, periodu između 1961. i 1971. godine, na godišnjem nivou samo u Beograd doseljavalo se oko 18.000 stanovnika (Archer 2015). Prema istim podacima, Beogradu je konstanto nedostajalo oko 50.000 stanova da odgovori na potrebe stanovništva, iako se godišnje gradilo između 7 i 12 hiljada stanova.

Dakle, iako je u periodu FNRJ/SFRJ izgrađen relativno veliki broj stanova, raspodela stambenog fonda je bila neučinkovita, neracionalna, a neretko i favorizirajuća prema određenim slojevima društva (Jelinić 2012, 53). Preciznije, ovakav sistem raspodele sistemski je otežavao put do stana radnicima „plavih kragni“ (Živković 1968; Bobić, Vujović 1985; Petrović 2004; Le Normand 2012; Archer 2016). Naime, kvalifikovani i nekvalifikovani radnici naseljavali su nešto manje od 22% ukupnog javnog stambenog fonda, dok je rukovodiocima i političkim radnicima pripalo ostalih gotovo 80% (Archer 2015). Ukratko, visokokvalifikovani radnici i profesionalci su dobijali pravo na stan oko 13 puta češće nego nekvalifikovani i niskokvalifikovani radnici (Archer 2015).

Razlog za ovakvo stanje može se pronaći već u mehanizmima za raspodelu stanova. Naime, bodovanje na listi prvenstva za dodelu stanova sadržalo je bodove koji su se odnosili na: godine staža; broj članova porodice; deficitarni kadar; trenutne stambene uslove radnika i njegove/njene porodice.

Pored nesavršenosti mehanizama za raspodelu, drugi sistemski problem jugoslovenske stambene politike ogleda se u nedostatku centralnih registara na svim institucionalnim nivoima – od republika, preko pokrajina, opština i gradova, pa sve do samoupravnih preduzeća. Budući da nije postojao sistematski način za utvrđivanje kome su stanovi dodeljeni, kada i pod kojim okolnostima, te da ni jedan pravni organ u državi nije pratio dodelu stanova u društvenom vlasništvu, zloupotreba društvene imovine nije bila neuobičajena (Archer 2015, 132).

Ovako partikularizovani pristup raspodeli resursa unutar stambene politike, baš kao i današnje projektne intervencije u polje stanovanja, bez jasne sveobuhvatne strategije, kontrole i korekcije, kao ishod imao je brojne nepravde i produbljivanje postojećih nejednakosti (Nikolić, Timotijević, Ćurčić 2022, 5). Značajno je napomenuti da je ovaj fenomen održavanja nasledenih i stvaranja novih nejednakosti putem stambene politike bio prisutan i u drugim državno-socijalističkim

kontekstima (Szelenyi 1983; Bodnar, Borocz 1998; Kulu 2003; Pelikanova 2012; Fehérváry 2013, Dalakoglou 2017).

Za razliku od kapitalističkih društava u kojima su postojali veći izgledi da će pripadnici imućnijih slojeva posedovati sopstveni dom, u socijalističkim državama kakva je bila i Jugoslavija, rukovodioci, visoko kvalifikovani i društveno-politički radnici su imali znatno manje izgleda da poseduju dom nego siromašniji i niže kvalifikovani radnici. Tačnije, budući da su visokokvalifikovani i radnici u nemanuelnim delatnostima (socijalistička srednja klasa) bili favorizovani kroz sistem raspodele, oni su imali veće izgleda da steknu pravo na stan u društvenom vlasništvu. Sociološka istraživanja pokazuju da „što je jedno novo naselje ili stambena zgrada kvalitetnije, potpunije i bolje opremljena i bolje locirana to su i njeni stanari po društvenom položaju moćniji i bogatiji“ (Vujović 1990, 83). Sa druge strane, radnička radnička klasa – sistemom raspodele osuđena na beskrajne „liste čekanja“ – se radije odlučivala da, kroz neprofitne kredite za samogradnju i oslanjajući se na sopstvenu radnu snagu (Archer 2018), stambeno pitanje „preuzme u svoje ruke“. Na taj način „plavi okovratnici“ sticali su kuće u privatnom vlasništvu. Međutim, ova nova naselja nicala su po rubovima gradova „obično bez struje, vode, prosečenih ulica i najnužnije infra-strukture“ (Dobrivojević 2012, 122).

Ovakav sistem raspodele stanova u društvenom vlasništvu značajno je uticao na društveni pejzaž novobeogradskih blokova. Kako pokazuju sociološka istraživanja (Petrović 2008; Backović i Petrović 2009; Backović 2010), socijalna struktura stanovništva na Novom Beogradu od samog početka bila je izrazito homogena. Pre masovne privatizacije stambenog fonda 1991. godine, čak 87% stanova bilo je u društvenom vlasništvu (Petrović 2008, 62), a stambene blokove naseljavale su porodice sa zaposlenima u „nemanuelnim“ delatnostima – državnoj i partijskoj administraciji, ustanovama kulture, poslovnim udruženjima, bankama i Jugoslovenskoj narodnoj armiji.

Umesto da, kako je bilo zamišljeno i proklamovano, doprinese formiranju besklasnog društva, društveni stambeni sektor stvarao je nove nejednakosti. Nesavršenost sistema raspodele stanova ne samo da je produbila postojeće stambene nejednakosti, već i društvene nejednakosti u najširem smislu. Naime, nakon što bi rukovodioci ispunili uslove i ostvarili pravo na stan, značajan deo njihovih plata oslobođan je za potrošnju: putovanja, kupovinu luksuzne robe ili čak za sekundarno stanovanje (vikendice i kuće na jadranskom primorju) (Jovanović 2022).

Međutim, o navedenim nejednakostima nije se ćutalo. Prema Koenu „glasna kritika klasnih nejednakosti, elitnih privilegija i slabosti državnih i partijskih birokrata bila je konvencionalna karakteristika jugoslovenskog političkog diskursa“ (Cohen 1990, 440). Kritika se takođe ogledala i u delovanju *Praxis* grupe i parolama studentskih protesta 1968. godine, filmovima *Crnog talasa* i popularnoj kulturi. A kada je reč o klasnim nejednakostima proizvedenim putem sistema

raspodela stanova, važno je takođe podcrtati činjenicu da društvena stratifikacija i socijalna segregacija korene vuku još iz predratnog perioda. U tom smislu, iako stambene nejednakosti i stambeno siromaštvo u socijalističkom periodu nisu do kraja iskorenjeni, situacija se u godinama nakon rata ipak znatno promenila na bolje (Archer 2015, 2018, Vukelić 2019, Krstić 2018).

Konačno, iako su stambene politike u socijalističkoj Jugoslaviji umanjile nestašicu stambenog prostora u gradskim sredinama i značajno doprinele poboljšanju standarda i kvaliteta stanovanja u odnosu na predratni periodu, hijerarhija investicionih prioriteta i rastući uticaj tržišta nakon Privredne reforme doveli su do neravnopravne raspodele društvenog stambenog fonda. Stoga pojedini autori smatraju da je neuspeh stambene politike da egalitarno i univerzalno reši stambeno pitanje doprinelo delegitimizaciji socijalističkih strategija, politike, institucija i vrednosti (Krstić 2018, 138), a zatim i normalizaciji hijerarhijskog poretka i komodifikaciji stanovanja.

4.1.2. Privatizacija javnog stambenog fonda

Kako zapažaju brojni autori među kojima su i Jelica Jovanović (2022) i Gal Kirn (2019), sve periode jugoslovenske stambene privrede karakteriše postojanje (proto)kapitalističkih tendencija. Privatizacija javnog stambenog fonda, odnosno fonda savezne uprave, u arhivskoj dokumentaciji pojavljuje se još početkom 1950-ih godina. Zatim, kao posledica privredne reforme 1965. godine, izgradnja za tržište kao definisan zakonski format javlja već 1966. godine, kada građevinska preduzeća počinju da grade stanove koje zatim prodaju na zatvorenom tržištu drugim društvenim preduzećima.

Međutim, u nastavku ovog poglavlja pažnja će biti posvećena masovnoj privatizaciji javnog stambenog fonda koja je usledila po raspadu Jugoslavije.

4.1.2.1. *The Right to Buy*

*'I am homeless, the Government must house me!' and so they are casting their problems on society and who is society? There is no such thing!*⁴⁰

Sedamdesetih godina dvadesetog veka, tokom krize kapitala, fokus konzervativne kritike postaju svi aspekti socijalnih davanja. U tom kontekstu, javna izdavanja za rešavanje kolektivnog stambenog pitanja neretko su predstavljana kao nepotreban trošak (Marčetić 2020, 44). Britanski odgovor na naftnu krizu sedamdesetih godina vidljiv je u kretanjima javnih politika kojima se država kolektivnog blagostanja postupno zamenjuje principom tzv. individualizovane države blagostanja (Forrest, Murrie 1986). Slabljenje države blagostanja oslikava se u fragmentaciji socijalnih skupina kojima su namenjeni stambeni programi, komodifikaciji stambenog prostora i individualizaciji stambenog pitanja kao jednog od ključnih mehanizama kojima će se poslužiti konzervativna britanska vlada početkom osamdesetih, a koja će ostaviti velike posledice po stambene politike širom Evrope nakon 1989. godine.

U Manifestu konzervativne stranke u Velikoj Britaniji iz 1979. godine Margaret Tačer referisala je, između ostalog, i na “pravo na sopstvenu stambenu imovinu” koje se ostvaruje putem programa povoljnog otkupa stanova u vlasništvu države i opština, i koje je uvedeno kako bi se ekonomija oslobodila „troška” javnog stanovanja. Ovako definisano „pravo na stan“ – ili preciznije pravo

⁴⁰ Thatcher, Margaret. 1987. Interview for “Woman’s Own” (“No Such Thing as Society”). Dostupno na: <https://rl.talis.com/3/ucl/items/43907A58-E6CA-3F80-1749-DDF42010C8B9.html?lang=en>. Pristupljeno 6.11.2023.

otkupa – nagoveštava „usklađivanje legislativa, načina finansiranja i institucionalnog okvira kako bi se individualizacija stambenog pitanja i normalizacija privatnog vlasništva nad stambenim prostorom ustanovila kao jedini mehanizam kojim je moguće ostvariti pravo na stan.“ (Marčetić 2020, 46).

Upravo u takvoj klimi finansijalizacije stanovanja (Stockhammer 2004; Aalbers 2008; French, Leyshon, Wainwright 2011), nakon pada Berlinskog zida otpočet je proces privatizacije javnog stambenog fonda u svim nekadašnjim socijalističkim republikama (Hegedüs, Tosics, Mayo 1996; Mandič, Clapham 1996; Hegedüs, Tosics 1998; Lux, Sunega 2014; Stephens, Lux, Sunega 2015). Programi otkupa društvenih stanova u bivšim socijalističkim republikama, po uzoru na Veliku Britaniju kao „predvodnicu sveobuhvatnih programa privatizacije stanovanja“ (Marčetić 2020, 44), predstavljaju “eksplicitno reformisanje društvenih odnosa, socioekonomski proces ‘ograđivanja’ u kojem se individualizovana privatna akumulacija omogućava kroz otuđivanje javnih resursa” (Aalbers 2016, 29). Ovi procesi koji su za cilj imali reafirmaciju privatne svojine, duboke promene u uređenju stambenih odnosa i demontažu države blagostanja sprovedeni su u svim bivšim socijalističkim republikama, pa tako i u Jugoslaviji.

Privatizacija je od strane zagovornika neoliberalnih reformi viđena kao neophodan odgovor na probleme koji su, navodno, inherentni socijalističkim stambenim politikama: proizvodnja, potrošnja i alokacija stambenog prostora kojim neefikasno i neadekvatno rukovodi država; ograničenja tržišta i privatne svojine; loše održavanje postojećeg i loš kvalitet novoizgrađenog fonda; i, naravno, nedostatak individualnog izbora (Mandić 2010). Privatizacija javnog stambenog fonda i ukidanje društvenog vlasništva predstavljeno je kao ključni element sveukupnog pomeranja sa planske na tržišnu ekonomiju.

Međutim, nezanemarljivu ulogu u proliferaciji ideje da stambeni prostor mora biti integrisan u tržište imali su Svetska banka i Međunarodni monetarni fond. Naime, već od početka osamdesetih godina Svetska banka otvoreno je zagovarala “reformu institucija, politika i regulacija kako bi se omogućilo odmicanje od ograničene i projektno bazirane podrške javnim institucijama u proizvodnji i izgradnji stambenog prostora” (Svetska banka 1993). Drugim rečima, države su podsticane da postanu tek facilitatori stambenog zbrinjavanja i odreknu se uloge proizvođača stambenog prostora (Marčetić 2020, 51). Iako je dominantni diskurs krećat argumentima o inherentnim manjkavostima socijalističkih modela stambenog zbrinjavanja, te o njegovoj neodrživosti i neefikasnosti, važno je, ipak, napomenuti i da je u senci naftne krize pristup zajmovima Svetske banke u velikoj meri zavisio od pristanka nekadašnjih socijalističkih republika na transformaciju u neoliberalni model tržišno-orijentisanih stambenih politika (Marčetić 2020).

4.1.2.2. Privatizacija javnog stambenog fonda u Jugoslaviji

Uprkos tome što se stalno menjao, sistem samoupravljanja je proizveo solidan i, povremeno, spektakularan ekonomski rast, koji je između 1957. i 1960. bio drugi posle Japana (Liotta 2001, 5). Do 1980-ih, rast je usporen do stagnacije, uzrokovane kumulativnim efektom sistemskih kontradikcija, posledicama naftne krize iz prethodne decenije i merama štednje koje je zahtevao Međunarodni monetarni fond (Duda 2012; Kulić, Mrduljaš, Thaler 2012).

Već desetak godina pre raspada države, jugoslovenski mediji su izveštavali o „samoupravljačima-beskućnicima“. U ondašnjem kontekstu, ovi podaci o gotovo pola miliona Jugoslovena bez kuće odnose se na odrasle građane koji su živeli kod rođaka, kao podstanari ili u privremenom smeštaju (npr. samački hoteli). Sa opadanjem ulaganja početkom osamdesetih godina opadao je i broj novoizgrađenih društvenih stanova, dok je broj stanova na tržištu, „neformalno“ izgrađenih kuća i privatizovanih zajedničkih prostorija drastično rastao (Archer 2018). Od 1978. u jugoslovenskoj javnosti promovisana je ideja da bi stanari odnosno korisnici društvenih stanova trebalo da plaćaju 4% vrednosti stana kako bi finansirali održavanje postojećeg i izgradnju novog stambenog fonda.⁴¹ Iz današnje perspektive je sasvim jasno da postoji ogromna razlika između toga da se izuzetno niske stanarine⁴² povise kako bi omogućile održavanje i dodatnu izgradnju javnog stambenog fonda, i toga da se taj fond praktično preko noći privatizuje. Osim toga, tokom osamdesetih zakonodavstvo je nastavilo da se prilagođava neformalnim praksama (umesto da zadaje okvir za pravne) i već tada omogućilo privatizaciju zajedničkog i javnog prostora (Krstić 2018, 137). Dubravka Sekulić kao najznačajnije „proboje“ ka privatizaciji zajedničkog prostora ističe u periodu socijalističke Jugoslavije ističe Zakon o nadgradnji i konverziji zajedničkog prostora iz 1984. godine koji je omogućio nadograđivanje i pretvaranje zajedničkih prostorija u zgradama u stambeni prostor, kao i pravnu regulativu iz 1987. kojom je omogućeno pretvaranje ateljea, kakvi su bili uobičajeni na poslednjim spratovima solitera, u privatne stanove (Sekulić 2012, 52). Iako su drugačiji modeli i stambeni statusi kao alternativne mogućnosti podmirivanja stambenih potreba (Ball 1983; Elsinga 2014; Bežovan, Pandžić 2020) bili poznati i dokazali svoju uspešnost, oni nisu bili povoljni jer nisu nudili mogućnost razvoja u tržišnim uslovima (Svirčić Gotovac 2020). Stoga su raspadom Jugoslavije, kroz tranzicioni period, uspostavljeni neophodni uslovi za potpunu privatizaciju, komodifikaciju i finansijalizaciju stanovanja.

⁴¹ Intervju sa Rorijem Arčerom, *Jugoslavija je formalno i faktički bila zemlja radnika*, 2018, Mašina: <https://www.masina.rs/rori-arcer-jugoslavija-je-formalno-i-fakticki-bila-zemlja-radnika/> Pristupljeno 9. septembra 2022.

⁴² Primera radi, 1987. godine stanarina je iznosila 2% lične potrošnje i nije zavisila od lokacije i kvaliteta izgradnje, niti od ukupnih prihoda domaćinstva (Spevec et al. 2009, 457).

Izbacivanjem instituta društvenog vlasništva iz Ustava, te donošenjem Zakona o stanovanju iz 1991. otpočeo je proces otkupa, privatizacije i denacionalizacije društvenih stanova na kojima je bilo upisano stanarsko pravo. Istovremeno su ukinuti i stambeni doprinosi i uloga preduzeća u stambenom zbrinjavanju radnika (Mušić 2011). Na taj način, nosioci stanarskog prava preko noći i „zabadava“ postali su vlasnici svojih domova. U toj masovnoj privatizaciji stanova, u literaturi nazivanoj i „give-away“ privatizacijom (Bodnár 1996; Weesep 1997; Günther 2000; Broulíková, Montag 2020), odnosno „podelom stambenog fonda“, iščezao je javni stambeni fond, a sa njime i ideja o odgovornosti društva u celini za stambeno zbrinjavanje svojih građana.

Proces privatizacije javnog stambenog fonda koji je u Jugoslaviji otpočeo početkom devedesetih godina najvećim delom okončan je krajem 1997. godine (Marčetić 2020). Nosioci stanarskog prava otkupljivali su stanove za 10 do 15% njihove tržišne vrednosti, a njihova dalja preprodaja nije bila regulisana. U kontekstu Jugoslavije i njenih naslednica, posebno je značajno istaći da je proces privatizacije u najvećem obimu izvršen tokom četiri ratne godine, koje su obeležile i način na koji su se stanovi otkupljivali širom zemlje (Marčetić 2020).

U makroekonomskoj perspektivi, stambeni fond poslužio je kao „amortizer“ (*shock absorber*, eng.) za čitavu ekonomiju u procesu tranzicije (Struyk 1996) i rata. Međutim, proces privatizacije stambenog fonda ostavio je dugoročne posledice na sve nekadašnje socijalističke zemlje koje su ostale zarobljene u privatizacijskoj zamci (Lux, Sunega 2013). Budući da je privatizacija vršena po britanskom „right to buy“ modelu, odnosno tako da nosioci stanarskog prava otkupljuju pravo na privatno vlasništvo, iako je statistički gledano povećan broj ljudi koji imaju vlasništvo nad nekretninom, procesom privatizacije stambeno pitanje je rešeno za one koji su već bili zbrinuti. Sa druge strane, stari problem permanentnog deficita stambenog fonda u gradovima nije nestao. Povlačenjem države iz regulacije stambene politike „gubitnici tranzicije“ u potpunosti su prepušteni na milost i nemilost ne-tako-slobodnom tržištu.

4.2. Novi Beograd

A revolution that does not produce la new space has not realized its full potential; indeed it has failed in that it has not changed life itself, but has merely changed ideological superstructures, institutions or political apparatuses. A social transformation, to be truly revolutionary in character, must manifest a creative capacity in its effects on daily life, on language and on space – though its impact need not occur at the same rate, or with equal force, in each of these areas. (Lefebvre 1991, 54).

Novi Beograd, smešten u potpunosti na levoj obali reke Save, prostire se između urbanih celina (starog) Beograda, Zemuna, i lesnog platoa Bežanija. Decenijama pre nego što je izrastao u urbani i poslovni centar kakav danas poznajemo, ovo područje isprva je osmišljeno kao grad koji će sanirati močvarno zemljište i fizički i simbolički zauzeti „ničiju zemlju“ na granici između nekadašnjih imperija (Jovanović 2018). Promene i transformacije koje su pratile „najveći graditeljski poduhvat na ovim prostorima“ (Vesković, Jovanović 2018, 35) u značajnoj meri bile su uslovljene društveno-političkim zbivanjima neposredno pre, i neposredno nakon Drugog svetskog rata.

Prvi ozbiljniji graditeljski poduhvati na ovom području smešteni su u period između dva svetska rata. Tako je Aerodrom Beograd izgrađen 1931. godine, iste godine kada i industrijska zona u Donjem polju Zemuna (koje danas takođe pripada Novom Beogradu), dok je kompleks Starog sajmišta izgrađen 1940. godine. Za razliku od vrste i namene objekata građenih u međuratnom periodu, počeci urbanizacije Novog Beograda nakon Drugog svetskog rata vezuju se za izgradnju Paviljona na Tošinom bunaru 1947. godine. Uprkos ambicioznijim planovima koji su u to vreme postojali, ovo skromno naselje najavilo je buduću primarnu namenu i funkcionalno zoniranje gotovo čitavog Novog Beograda za potrebe stanovanja.

Masovna izgradnja stambenih naselja imala je značajnu ulogu u sveukupnoj posleratnoj urbanizaciji ratom razorene Evrope. Naime, „trebalo je brzo, efikasno, a jeftino smestiti građane (radnike) – bilo novopridošle, bilo ‘starosedeoce’ u nove stanove, u skladu sa principima države socijalnog staranja“ (Jovanović 2015, 55). Nakon Drugog svetskog rata, bez obzira na (ne)svrstavanje i ekonomiju, stambena arhitektura bila je proizvod državnih politika i praksi koje su omogućavale stvaranje tehnoloških, administrativnih, finansijskih i organizacionih kapaciteta (Ibid). Neki od najpoznatijih primera masovne stambene izgradnje su *L’Operation Million* u Francuskoj, *Miljonprogrammet* u Švedskoj i različiti programi masovne prefabrikovane stambene izgradnje u zemljama Istočnog bloka. Međutim, spletom različitih faktora, jugoslovenska stambena privreda nije razvila rigidne modele prefabrikovane izgradnje, te u jugoslovenskim gradovima nisu građeni „hektari nepreglednih naselja izgrađenih u unificiranim stambenim tipologijama“ (Jovanović 2015, 58) poput onih u Sovjetskom savezu, Poljskoj i Mađarskoj.

Naime, već od Dubrovačkog kongresa održanog 1950. godine i izgradnje „eksperimentalnih blokova“ 1 i 2 na Novom Beogradu, u čitavoj Jugoslaviji dolazi do „ekspanzije autorske arhitekture i urbanizma, kao i građevinarstva u tehnološkom i inovacionom pogledu“ (Vesković, Jovanović 2018, 36). Stoga se stambena naselja građena u Jugoslaviji, a pogotovo Novi Beograd kao njen novi centar, u značajnoj meri razlikuju u odnosu na naselja sličnog tipa građenih u drugim republikama socijalističkog bloka. Pre svega, ta razlika se ogleda u pristupu stambenoj politici i oslikava razliku između državnog odnosno centralno planiranog i samoupravnog socijalizma. Zatim, razlika se ogleda i u obimu, a samim tim i kvalitetu stambene izgradnje. Naime, usled ratnih razaranja i stambene krize koja je zahvatila zemlje Istočnog bloka po završetku Drugog svetskog rata, obim stambene izgradnje i urbanizacije bio je znatno intenzivniji nego u posleratnoj Jugoslaviji (Le Normand 2014), a samim tim i nižeg kvaliteta (de Lille 2013; Treija Bratuškina 2019; Liotta 2001). Konačno, razlika se ogleda i u tome što je jugoslovenski model stambene politike paralelno sa jasno formulisanim normativima i urbanističkim parametrima, ipak dozvoljavao pa čak i negovao autorsku arhitekturu, nasuprot anonimne, „bezlične“ prefabrikovane gradnje karakteristične za Istočni blok (Riaubienė, Nekrošius 2021). Jugoslovenski modernizam, kako u arhitekturi tako i u umetnosti, predstavljao je moćno oruđe za jačanje međunarodne pozicije zemlje (Kulić 2009a, 134).

Pored toga što je u graditeljskom i arhitektonskom smislu bio imponantan, Novi Beograd ujedno je bio i projekat zaborava koji je za cilj imao da izbriše sećanje na ratne traume, na istorijske podele Istok-Zapad, na Beograd kao sedište predratne srpske monarhije i buržoaski grad (Topalović 2012, 135). Ovaj potpuno novi grad koji je, zahvaljujući omladinskim i dobrovoljnim brigadama, nakon rata nicao iz močvare nadomak starog gradskog jezgra (Waley 2011) prevashodno je koncipiran kao upravljački centar novouspostavljene Federacije (FNR/SFR Jugoslavije) i sedište moći nove savezne birokratske strukture. Već krajem 1946. godine raspisani su opšti javni jugoslovenski konkursi za idejna rešenja zgrada Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) i Predsedništva vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije.⁴³ Pored projekata navedenih objekata, ovi javni konkursi sadržali su i predloge za urbanistički plan Novog Beograda kao novog upravljačkog grada FNRJ (Vesković, Jovanović 2018).

Međutim, posleratna ekonomska stvarnost imala je drugačije planove od ambicioznih državnih arhitekata. U novim okolnostima, nastalim reorganizacijom državne uprave nakon političkog razmimoilaženja Jugoslavije i Sovjetskog saveza 1948. godine, Novom Beogradu se, takođe, pristupilo iznova. Novi pristup Novom Beogradu bio je oslobođen balasta državnog predstavljanja

⁴³ Od 1953. godine dobija naziv Savezno izvršno veće – SIV, po kom je ovaj objekat i danas kolokvijalno poznat. Po otcepljenju Crne Gore 2006. godine, Palata Federacije dobila je nezvaničan naziv Palata Srbija, ali zvanično nikada nije preimenovana.

i vođen namerom da se izgradi socijalistički grad i to, naizgled paradoksalno, kroz „puko“ stanovanje (Topalović 2012, 153). Ova promena fokusa svakako je uporište imala u potrebama stanovništva, ali i u novoj ideologiji samoupravnog socijalizma (Le Normand 2014) i jugoslovenskog modernističkog projekta (Deiner 2012). U novonastaloj političkoj klimi, Novi Beograd nikada nije izrastao u novi centar Jugoslavije, pa čak ni u novi centar Beograda. Međutim, postao je mnogo više od birokratske enklave, i istovremeno, uprkos navodima kritičara, mnogo više od „spavaonice“ – moderni, liberalni, socijalistički grad u kome se državne institucije nalaze licem uz lice sa stambenim blokovima (Topalović 2012, 160).

4.2.1. Tri faze izgradnje Novog Beograda

Period od 1948. do 1958. godine se usled finansijske krize i administrativne reorganizacije koja je pratila Rezoluciju Informbiroa, smatra „izgubljenom decenijom“ (Le Normand 2014, 73) u izgradnji Novog Beograda. Međutim, kako ističe Jelica Jovanović, ovaj „gubitak“ relativnog je karaktera, budući da je taj period iskorišćen za pripremu zemljišta, pribavljanje patenata i mehanizacije, kao i izgradnju nedostajućih industrijskih kapaciteta (Jovanović 2018). U tom periodu odvijala se i potraga za najadekvatnijim rešenjima i izrada novog urbanističkog plana, a istoričari umetnosti i arhitekture ističu da konkursni radovi za Novi Beograd oslikavaju potragu za novim identitetom jugoslovenske arhitekture (Vesković, Jovanović 20018, 36).

Po usvajanju urbanističkog plana 1960. godine i početku intenzivne urbanizacije Novog Beograda, ovaj prostor postao je najveće koncentrisano gradilište i „laboratorija eksperimentalnog i studijskog rada“ u Jugoslaviji (Petričić 1975, 223). Ortogonalna matrica koju čini plan Novog Beograda određena je jednom monumentalnom osovinom – Autoputem Bratstva i jedinstva. Ovaj infrastrukturni projekat u čijoj je izgradnji učestvovalo oko 200 000 brigadira i brigadirki (Topalović 2012, 135) započet je 1947. godine i poseduje veliki simbolički i funkcionalni značaj, budući da povezuje centre federacije (Diener 2012) i predstavlja jedan od simbola jugoslovenskog socijalizma i modernizma (Topalović 2012, 134).

Stručna literatura neretko referiše na tri faze izgradnje Novog Beograda (Mrenović 2016; Arandelović 2020; Marić, Niković, Manić 2010). Prva faza (1947-1950) obuhvata izgradnju naselja Tošin bunar (Paviljoni) i Studentskog grada. U ovoj fazi se, još uvek pod uticajem sovjetske škole urbanizma, osnovnom organizacionom jedinicom stambene zone smatrao „stambeni mikrorejon“. Ovakvi mikrorejoni koje su sačinjavale skromne petospratnice sa krovom na četiri vode, poput onih u Paviljonima, nicali su u blizini industrijskih pogona širom zemlje. Pored toga što su u estetskom smislu odisali siromaštvom i skromnošću, stanovi zidani tokom prve faze nalazili su se na meti stručne javnosti iz još dva razloga. Pre svega zbog načina izgradnje koji se

oslanjao na upotrebu ojačane opeke, ali i zbog organizacije stana koji je, još uvek, sadržao malu „devojačku“ sobu – odnosno sobu za posluhu. Zbog ovih karakteristika stanovi iz prve faze stambene izgradnje bili su žestoko kritikovani na Savetu jugoslovenskih arhitekata održanom 1950. godine u Dubrovniku (Jovanović 2018, 107). Nova stambena izgradnja u drugoj, socijalističkoj, samoupravnoj Jugoslaviji morala bi, smatralo se, raskrstiti kako sa sovjetskim socijalističkim realizmom, tako i sa upotrebom tradicionalnih materijala i načina gradnje.

Druga faza (1959-1963) odnosi se na izgradnju takozvanih eksperimentalnih blokova 1 i 2 i mesne zajednice Fontana sa bioskopom i pratećim sadržajima. Tokom ove faze po prvi put primenjena je industrijalizacija građenja i konstruktivno rešenje IMS Žeželj sistema.⁴⁴ U kontekstu ovog rada, relevantnija od inženjerskih inovacija je redefinicija osnovne planske jedinice do koje dolazi u ovoj fazi. Naime, tokom izgradnje eksperimentalnih blokova „stambena zajednica“ odnosno „jedinica susedstva“ – koncept američkog sociologa i urbaniste Klarena Perija – postaje osnovna gradivna jedinica stambene arhitekture Novog Beograda. Konačno, treća faza izgradnje otpočinje usvajanjem Regulacionog plana 1962. godine. Ovim planom usvojene su dve zone Novog Beograda – Centralna i Južna, i otpočela je masovna urbanizacija.⁴⁵

⁴⁴ Više detalja o IMS Žeželj sistemu i njegovom značaju za razvoj masovne stanogradnje u Jugoslaviji predstavljeno je u poglavlju 4.1.1. *Stambena politika u socijalističkoj Jugoslaviji*.

⁴⁵ Za detaljniji uvid u procese koji su pratili izradu urbanističkog plana, Regulacionih planova za Novi Beograd, faktora koji su doprineli da se u urbanističkoj praksi nikada u potpunosti ne odustane od koncepta mikrojona, i, konačno, uticaju međunarodne zajednice na proces planiranja i izgradnje Novog Beograda videti: Jovanović, Jelica. 2017. „Mass Heritage of New Belgrade: Housing Laboratory and So Much More“. *Periodica Polytechnica Architecture* 48 (2): 106-112.

4.2.2. Novobeogradski (socijalistički) modernizam

Iako su i druga stambena naselja širom Jugoslavije, ali i samog Beograda, građena na sličnim principima, Novi Beograd je zbog svog reprezentativnog karaktera (Le Normand 2014; Blagojević 2007) imao naročit prioritet, te iz tog razloga ne postoji upadljiva diskrepancija između idejnih i izgrađenih rešenja. Arhitektonski stil socijalističkog modernizma u kome je izgrađena većina stambenih i drugih objekata na Novom Beogradu odlikuje se funkcionalnošću, ekonomičnošću, redundantnošću i internacionalnošću (Backović 2010, 34). Smanjivanje nacionalnih lokalnih osobenosti arhitekture pogodovalo je integraciji stanovništva, koje je nakon Drugog svetskog rata, prevashodno zahvaljujući sistemu raspodele stanova i mobilnosti unutar JNA i državnih preduzeća, sa prostora čitave Jugoslavije migriralo u velike gradove, među kojima je Novi Beograd zauzimao značajno mesto. U estetskom smislu, novobeogradski socijalistički posleratni modernizam kombinovao je odlike internacionalnog stila i evropskog brutalizma⁴⁶ koje se ogledaju u „primeni natur betona u artikulaciji fasadnih površina i jasnog isticanja strukture objekta kako u fasadnom rešenju, tako i osnovama“ (Vesković, Jovanović 2018, 46). Internacionalni stil, koji ne samo da je primenjivan prilikom obnove Beograda i izgradnje Novog Beograda, već i centara gotovo svih većih gradova u zemlji (Kulić 2009b), dodatno je učvršćivao jugoslovenski geo-politički položaj.

Približavanje Jugoslavije Zapadu početkom pedesetih godina imalo je svoje posledice na dominantnu kulturu „kao domen reprezentacije ideologije i legitimizacije poretka“ (Krstić 2018, 129). U tom periodu, FNRJ je kao zvaničnu „urbanističku, tehničko-tehnološku i estetsku strategiju u oblasti arhitekture i urbanizma usvojila načela modernističke arhitekture“ (Ibid. 131), koja su bila najeksplicitnije izražena u *Atinskoj povelji* (Le Corbiseur 1965). Uprkos ugledanju na Atinsku povelju, normative „prepisane“ sa Zapada (Arhitektura urbanizam 1974) i koketiranje sa evropskim brutalizmom, novobeogradski blokovi razlikuju se od zapadnoevropskih velikih stambenih naselja svojom socijalnom strukturom. Dok su slična naselja u poznomodernističkim arhitektonskim kodovima na Zapadu građena kao socijalni stanovi (Arhitektura urbanizam 1974; Le Normand 2014), novobeogradski blokovi – a naročito oni u njegovoj Centralnoj zoni – građeni su za posleratnu jugoslovensku socijalističku srednju klasu (Petrović 2008; Backović 2010; Le Normand 2014, Archer 2016).

⁴⁶ Brutalizam je arhitektonski stil proistekao iz modernističke arhitekture dvadesetog veka. Etimologija naziva upućuje na upotrebu „sirovog betona“ (*béton brut, fr.*) u tretmanu fasada, iako u kolokvijalnom značenju često (pogrešno) referiše na „brutalni“, hladni, nečovekomerni i nehumani karakter objekata sagrađenih u ovom stilu. U praksi je ovaj arhitektonski stil bio najzastupljeniji od 1950-ih do 1970-ih godina. Pre tog perioda, beton je smatran prevashodno građevinskim materijalom koji ne poseduje estetski ili dekorativni potencijal. Ova estetika izazivala je otpor šire i dela stručne javnosti tokom dvadesetog veka, dok u skorijim godinama svedočimo porastu interesovanja i reafirmaciji brutalizma.

Uprkos socijalnoj strukturi, brižljivo promišljenim urbanističkim rešenjima i dizajnu, loš javni gradski saobraćaj, nedostatak prodavnica i pijaca i „centralnih funkcija“ podstakli su oštre kritike i otklon dela javnosti od „beogradske spavaonice“ i „rezervoara parcela za jeftinu stanogradnju“. Taj nedostatak pratećih sadržaja bio je rezultat činjenice da, pogotovo nakon Stambene reforme 1965. godine i uvođenja tržišta u sektor stambene izgradnje, nijedan investitor nije bio voljan da u njih ulaže, dok istovremeno država nije posedovala pravne mehanizme kojima bi podsticala tu vrstu izgradnje. Jedan od pokušaja da se ovaj nedostatak nadomesti bila je izgradnja tipiziranih centara mesnih zajednica od strane Grada Beograda.

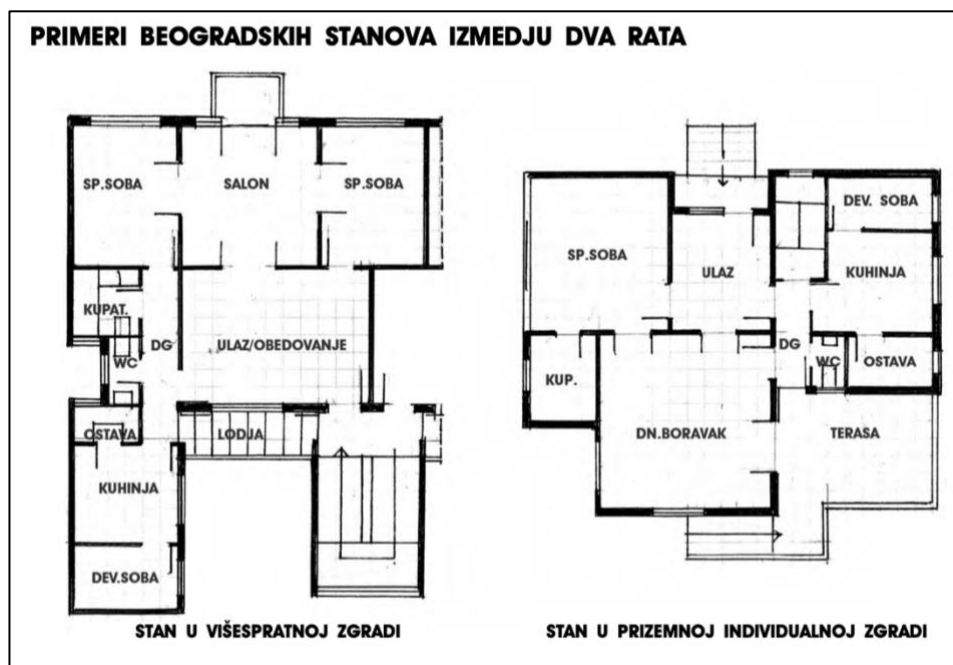
4.2.3. Beogradski stan

Beogradski stan je specifičan model organizacije stambenog prostora dizajniran pod okriljem Beogradske škole arhitekture, odnosno kroz praksu arhitekata koji su se školovali na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, a nakon toga, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina projektovale stambene blokove na Novom Beogradu (Bajlon 1972; 1975; 1979; Alfirević i Simonović Alfirević 2013; 2018). Međutim, budući da ovaj model organizacije stana istovremeno i baštini i radikalno ukida neke od distinktivnih elemenata salonskog stana karakterističnog za međuratni period, važno je osvrnuti se i na model stambene organizacije na čijim temeljima nastaje.

Tokom Prvog svetskog rata u Beogradu je razorena trećina ukupnog stambenog fonda, dok je grad bio suočen i sa značajnim prilivom seoskog stanovništva. Međutim, uprkos velikoj potražnji za skromnim, radničkim stanovima, u nedostatku koherentne i društveno-orijentisane stambene politike Kraljevine, stambeni sektor oslanjao se na privatna ulaganja bogatih pojedinaca (Jovanović 2018). Stoga je „beogradski stan“ u međuratnom periodu obuhvatao, sa jedne strane, vile i salonske stanove uglednih i imućnih trgovaca i činovnika (Roter-Blagojević 1998), i, sa druge, nesanitarne, jeftine i prenaseljene udžerice gradske sirotinje (Vuksanovic-Macura 2012a, 2012b; Dragutinovic, Pottgiesser, Melenhorst 2019). Stanovi neprivilegovanih društvenih slojeva u ovom periodu bili su ispod granice siromaštva, nudeći samo osnovne funkcije spavanja i obedovanja u oko dvadesetak kvadratnih metara za čitavu porodicu (Vuksanović-Macura 2011, 2011a; 2011b). Osim što su radnički stanovi bili prenaseljeni i nesanitarni, u određenim trenucima u međuratnom periodu stanarina je iznosila i do 60% radničke plate (Marković 1992, 95) što ukazuje na stihijnost kapitalističkog pristupa razvoju stanovanja u Kraljevini.

Kada je reč o „Beogradskom stanu višeg tipa“, odnosno klase, međuratni modernisti razvili su specifičan koncept salonskog stana, odnosno stana sa centralnom trpezarijom kao jezgrom stambene jedinice (Dragutinovic, Pottgiesser, Melenhorst 2019). Centralna trpezarija povezivala

je glavni ulaz i salon, na taj način stvarajući prostor namenjen primanju gostiju i organizovanju porodičnih okupljanja – rečju, reprezentaciji. Pored reprezentativnog dela stana, salonski beogradski stan (Ilustracija 8) sadržao je i privatni deo sa spavaćim sobama i kupatilima, ali i servisni prostor sa kuhinjom, sobom za posluhu, ostavom i posebnim (manjim) ulazom, a u nekim slučajevima i gostinjskim toaletom (Mecanov 2010).

Ilustracija 8: Primeri međuratnih stanova. Izvor: Centar za stanovanje.

4.2.3.1. Novobeogradski stan

U periodu nakon Drugog svetskog rata, u novom, socijalističkom kontekstu „beogradski stan“ dobija u potpunosti drugačiji karakter i namenu. Pre svega, preporučene minimalne dimenzije stanova i prostorija prema broju članova domaćinstva kao i tačne mere standardizovanog nameštaja, ušle su u primenu kada se promenila stambena politika, ali i čitav društveno-politički kontekst (Dragutinovic, Pottgiesser, Melenhorst 2019). U tom periodu stanovanje je bilo najobimniji arhitektonski program zemlje, jedna od najvažnijih urbanih funkcija modernističke arhitekture, ali zauzimalo je i centralno mesto među ciljevima jugoslovenske države blagostanja. Za urbaniste i arhitekte, stambena arhitektura bila je alat za izgradnju većeg grada i prilika za kultivaciju gradskog pejzaža (Jovanović 2018c, 886). Svakako, važno je napomenuti i da posvećenost emancipaciji i stvaranju dostojanstvenijih uslova stanovanja nije bila karakteristična isključivo za jugoslovenski kontekst. Kao što je već pomenuto, i druge socijalističke države tog vremena investirale su u masovnu stambenu izgradnju zahvaljući kojoj ne samo da su odgovarale na ratom izazvanu stambenu krizu, već su unapređivale kvalitet života. Tako je u Sovjetskom

savezu zidana *Khrushchyovka* (Boym 2008; McCauley 1995), u Čehoslovačkoj *Panelák* (Zarecor 2010), u Mađarskoj *Panelház* (Molnár 2005), u Poljskoj *Bloki* (de Lille 2013), a u Istočnoj Nemačkoj *Plattenbau* (Rubin 2006).

U uslovima masovne stambene izgradnje i projektovanja „društvenog stana za nepoznatog korisnika“ (Jovanović 2019, 45), stanovi svedeni na osnovni stambeni minimum uspevaju da prevaziđu nedostatke funkcionalnim rešenjima: zoniranjem (osnove stana ali i osnove objekta i osnove bloka), zatim odgovarajućim ugradnim nameštajem i pregradama, višestranom orijentacijom zgrada tako da imaju dovoljno direktnog i indirektnog svetla i poprečnog provetravanja (Jovanović 2019). Osnovno jezgro na ovaj način zoniranog stana činile su prostorije koje su okupljale zajedničke aktivnosti čitave porodice – trpezarija i dnevna soba. Pozicioniranje trpezarije kao zone aneksirane dnevnom boravku ostvarena je gradacija dnevnog prostora, a zadržana „tradicionalna“ funkcija trpezarije kao simboličnog centra stana (koji nije nužno i geometrijski centar). Na ovaj način trpezarija je povezivala dnevnu, noćnu i „ekonomsku“ zonu i predstavljala direktnu referencu na predratni, salonski tip stana.

Pišući o „Beogradskom stanu” međuratnog perioda (Ilustracija 8), arhitekta Mate Bajlon, jedan od tvoraca novog beogradskog stana, isticao je značaj centralne trpezarije kao jezgra stambene jedinice i naglašavao kontinuitet u dizajnu beogradskog stana (Bajlon 1975). Taj kontinuitet ogledao se pre svega u korišćenju centralnog prostora kao prostora „proširene komunikacije“. Sa druge strane, diskontinuitet i raskid sa međuratnim modernizmom ogleda se pre svega u ukidanju „servisnog dela stana“, budući da u novom, socijalističkom, radničkom domu posluži nije bilo mesta. Pored toga, kako zbog uštede tako i zbog raskida sa buržoaskim tradicijama, umanjuje se reprezentativni karakter centralnog jezgra, a kuhinja i kupatilo grupišu se u funkcionalni blok na sredini stana. Međutim, još važnija od istorijskog i ideološkog (dis)kontinuiteta bila je činjenica da je ovakvom organizacijom stana povećan komfor i kompenzovan manjak prostora.⁴⁷ Ovim izmenama novi beogradski stan odgovara emancipatornim zahtevima novog socijalističkog društva.

Kao rezultat napora da se u što kraćem roku odgovori na rastuće stambene potrebe stanovništva, a da se istovremeno održe i uspostave humani obrasci stanovanja (Čanak 2014; Mecanov 2015) razvijeno je nekoliko koncepata koji su činili srž habitoloških stremljenja u arhitekturi 60-ih i 70-ih godina u Jugoslaviji, poput: a) stana sa proširenom komunikacijom, b) stana sa centralnim sanitarnim jezgrom, c) stana sa kružnom vezom i d) stana sa produženim vizurama („enfiladama”) (Alfirević, Simonović Alfirević 2013; 2018; 2018a; Lojanica et al., 2011).

⁴⁷ Gnjata, Milka. 2019. *Kako su politika i ekonomija transformisale stanove*. Zabriske Studio: <https://zabriske.rs/en/kako-su-politika-i-ekonomija-transformisale-stanove/> Pristupljeno: 10.11.2023.

Zoniranjem stambenog prostora kroz upotrebu ovih koncepata omogućeni su „različiti scenariji korišćenja u zavisnosti od starosne strukture porodice“ (Vesković, Jovanović 2018, 44). Ova fleksibilnost osnove stana koja je u skromnim uslovima nastojala da pruži uslove za funkcionisanje porodičnog života, a izbegne osećaj skućenosti u ograničenom prostoru, postizana je postavljanjem pomičnih pregrada, ili harmonika-vrata.⁴⁸ Fleksibilnost i prilagodljivost stanova se pored „dnevnog i noćnog ritma“ odnosila i na potencijal prostorne transformacije istog stana kako bi se odgovorilo na različite zahteve tokom vremena, npr. promene u strukturi porodice (Dragutinovic, Pottgiesser, Melenhorst 2019).

Zahvaljujući izmenama stambene politike, tehničkim dostignućima i unapređenom dizajnu, novobeogradski stan je omogućavao i učinio dostupnim bolje uslove (svakodnevnog) života velikom broju porodica. U tom smislu, Beogradska škola stanovanja i (novo)beogradski stan tekovine su jugoslovenske stambene politike, investicija JNA, Grada Beograda i republičkih i saveznih organa SFRJ u Beogradu (Vesković, Jovanović 20018). Stanovi kakve je ova škola iznedrila pod maksimumom *prostornog minimuma* i *funkcionalnog maksimuma*, pogotovo u Centralnoj zoni Novog Beograda, i danas se smatraju nekim od najkvalitetnijih rešenja stambene organizacije. Ovi stanovi, dakle, nisu bili mračne betonske ćelije, već kompaktni „izložbeni primerci“ modernog socijalističkog domaćinstva u kojima su prikazivani dometi industrijskog dizajna – od prefabrikovane gradnje i organizacije prostora, preko naprednih komunalnih instalacija poput zajedničkih vešernica i vertikalnih kanala za odlaganje otpada, sve do ugradnog nameštaja i malih kućnih aparata (Topalović 2012). Vanvremenski kvalitet stanova projektovanih pod okriljem Beogradske škole ogleda se u sistemu projektovanja koji je uzimao u obzir, ali i preispitivao, odnos između društva, porodice i pojedinca (Vesković, Jovanović 2018).

⁴⁸ Ne samo da su dovitljivi beogradski arhitekti pomenuta rešenja, opredmećena u harmonika vratima, staklenim prizmama, ugradnim plakarima i „ispustima“ na fasadama primenjivali u stambenoj izgradnji, već i na ostalim objektima javne namene koje su projektovali u istom periodu - a pre svega školama, obdaništima, fakultetima.

4.2.4. Blok

Novobeogradski blokovi simbolizuju znatno više od posleratnog masovnog stanovanja: oni čine jezgro modernog grada u srcu metropole, predstavljaju monolitni, živi spomenik socijalnoj, stambenoj i ekonomskoj politici socijalističke Jugoslavije. Njihovi nazivi, koje prati mnoštvo urbanih legendi, i dan danas nose iste brojeve kao i na planu meliorizacije, „suptilno upisujući uspomenu na ovaj inženjerski poduhvat u gradsko tkivo“ (Vesković, Jovanović 2018, 70). Danas se, međutim, ovi blokovi nalaze u centru (postsocijalističke) neoliberalne transformacije.

Sam blok, odnosno mikrorejon, konceptualno poreklo vuče od Le Korbizijeove ideje o „dvorcukomuni“. Iako se originalna ideja o „vertikalnom vrtnom gradu“ pokazala skupom za radničko stanovanje, za organizaciju gradskog stanovanja usvojena je horizontalna jedinica susedstva, odnosno blok. Odredbe *Atinske povelje* (Le Corbisieur 1965), a naročito njene tačke iz prvog i drugog poglavlja u kojima se razmatraju četiri funkcije grada, među kojima se nalazi i stanovanje – oprostovorene su u izgrađenom okruženju novobeogradskih blokova. Preciznije, to su tačke, odnosno teze: 3. („dimenzionisanje svih sredina urbanističkog uređenja ne može se odvijati u drugom, osim u ljudskom merilu“); 4. („značaj privatnog biće podređen značaju društvenog“); 15. („nove vrste moraju sadržati škole, škole, društvene centre, centre slobodnog vremena i to tako da su unutrašnje spojene sa stanovanjem“) i 16. („u prostoru može nastajati element koji određuje veličinu saobraćaja kao i rekreaciju, i jasno je da tu mora da postoje slobodne površine“).

Drugo teorijsko uporište za prostornu organizaciju stambenog bloka predstavlja koncept „jedinice susedstva“ (*neighbourhood unit*, eng.) američkog urbaniste i sociologa Klarena Perija (Clarence Perry).⁴⁹ Pored osnovne škole, ustanova za decu i objekata namenjenih potrošnji, jedinice susedstva sadržale su i najvažnije institucije za zadovoljavanje svakodnevnih potreba stanovništva. Slično poput novobeogradskih blokova, tranzitni saobraćaj kroz ove jedinice bio je destimulisan, a glavni saobraćajni tokovi odvijali su se po obodima.

Pored „Atinske povelje“ i „jedinice susedstva“, u novobeogradske blokove „uzidane“ su i vrednosti jugoslovenskog samoupravnog socijalizma. U pogledu samoupravljanja u stanovanju, o čemu je više reči bilo u poglavlju o stambenoj politici Jugoslavije, jedno od važnih mesta zauzimaju mesne zajednice. Slično Perijevim susedstvima, ove optimalne teritorijalne jedinice dizajnirane su da obezbede zadovoljenje svakodnevnih potreba, a to su: stanovanje, briga o deci, osnovno školovanje, zdravstvena zaštita i kvalitetno provođenje slobodnog vremena (Le Normand 2014, 70). Otvoreni, pešački karakter stambenih blokova smatran je „najvišim dometom

⁴⁹ Za više detalja o genezi ovog urbanističkog koncepta, o njegovim konceptualnim prethodnicima i naslednicima, kao i o glavnim kritikama, vidi: Jovanović, Miomir. 2004. "Urbanistički koncepti razvoja gradova – komparativna analiza. *Industrija*, 32 (3): 37-71.

humanizacije“ (Gulin Zrnić 2017) budući da omogućava odrastanje u „samostalnom kretanju“ pri čemu se deca razvijaju „kao budući neovisni građani“ (Ibid.). Zajednički, otvoreni prostor prilagođen potrebama pešaka prepoznat je kao važan potencijal „za razvoj suvremenoga građanstva“ (Gulin Zrnić 2017). Međutim, važna razlika između Perijevog koncepta jedinica susedstva i jugoslovenskih mesnih zajednica ogleda se u političkom karakteru potonjih, budući da su one, osim u urbanističkom smislu, osmišljene i sa idejom političkog organizovanja i, savremenim rečnikom, participacije na lokalnom nivou. Promišljanje susedstva kroz prizmu mesne zajednice, odnosno bloka, kao relativno stabilne i samodovoljne strukture sa potencijalom za udruženo političko delovanje, naglašava da susedstvo nije samo teritorijalno ograničena oblast, već složena mreža socijalnih odnosa (Petrović 2008, 57).

U prostornom smislu, novobeogradski blokovi oblikovani su u duhu modernog funkcionalizma što podrazumeva ortogonalnu urbanu matricu (Lukić 2010, 57); funkcionalno zoniranje grada na četiri zone (stanovanje, zelene površine i rekreacija, industrija, upravljanje i kultura); odvojenost rada od stanovanja; monofunkcionalnost rezidencijalnih oblasti i standardizovana mesta susretanja. Unutar samog bloka, a najčešće u njegovom centralnom, osunčanom delu, nalaze se obdaništa, osnovne škole, pošta, prostorije mesnih zajednica ali i prodavnice mešovite robe, zanatski i komercijalni objekti namenjeni zadovoljavanju svakodnevnih potreba komšiluka (apoteka, hemijsko čišćenje, frizer i slično). Takođe, unutar blokova značajnu poziciju zauzimaju i zelene površine, igrališta i tereni za rekreativno bavljenje sportom (najčešće: fudbal, košarka i boćanje, a odnedavno i tenis). Razmera blokova bila je povezana sa vrednovanjem kolektiviteta u socijalizmu, što je dalje artikulisano u pažljivom dizajnu ovih javnih sadržaja i otvorenih prostora, uključujući veštačku topografiju, pejzaž i javnu umetnost raspoređenu po pešačkim delovima otvorenog bloka (Topalović 2012, 185).

4.2.4.1. Blok 22 - Betonski barok

Blok 22 jedan je od devet simetrično raspoređenih blokova orijentisanih između Železničke stanice Novi Beograd i Palate Srbija (SIV). Arhitektonsko rešenje za ovaj blok odabrano je zajedno sa rešenjem za blok 23 na opštejugoslovenskom konkursu raspisanom 1968. godine,⁵⁰ dok je izgradnja stambenog dela bloka završena 1976. Ovaj blok izgradilo je Građevinsko preduzeće „Neimar“ – vojna građevinska kompanija koja je kupila patente IMS Žeželj i direktno na terenu eksperimentisala sa njima (Jovanović 2017, 110). Kada je reč o investitoru, što se u kontekstu raspodele stambenog fonda u Jugoslaviji direktno odrazilo i na strukturu prvobitnih korisnika stanova, blok 22 izgrađen je kao kombinovana investicija Gradskog stambenog preduzeća Beograd i Direkcije za izgradnju građevinskih objekata Državnog sekretarijata za narodnu odbranu (DSNO) (Jovanović 2019, 40).

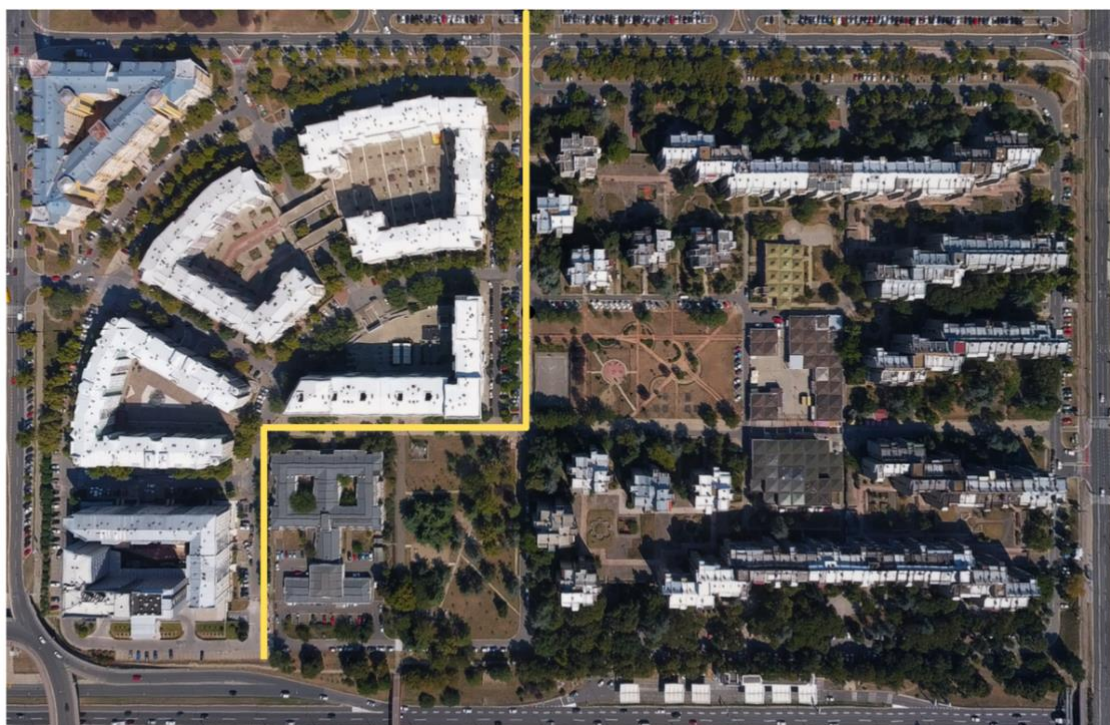
Ovo je jedan od tri manja stambena bloka Centralne zone Novog Beograda i zauzima površinu od 10 hektara, na kojima je do 1976. izgrađeno 1050 stanova za 3850 stanovnika. Prvobitnim planom u bloku je predviđeno 15m² zelenila i rekreativnih sadržaja po stanovniku i ukupno 960 parking mesta. Stambene zgrade raspoređene su u slobodne nizove koji formiraju pešačke ulice povezane sa komercijalno-uslužnim centrom i Vojnomedicinskim centrom u sredini bloka. Ovakva kompozicija i dizajn različitih tipova stambenih zgrada zasniva se, sa jedne strane, na reinterpretaciji tradicionalnih gradskih formi i okruženja, a sa druge na brutalističkoj estetici. Kada je reč o samim stanovima, u ovom bloku postoji tri vrste stanova: stanovi sa jednom, dve i tri spavaće sobe. Površina takozvanih „vojnih stanova“ u blokovima 22 i 23 određivana je po normativima JNA, i time je bila veća u odnosu na stanove projektovane za civilno stanovništvo u istom periodu. Te dimenzije iznosile su: 66m² za domaćinstvo od tri osobe; 74m² za domaćinstvo od 4 osobe; i 83m² za domaćinstvo od 5 osoba.

U estetskom smislu, ovaj blok predstavlja jedan od simbola Novog Beograda i njegove Centralne zone. Fasade su raščlanjene elementima koji se ritmično ponavljaju, dok su rukohvati, prozorski okviri i roletne bojeni u živu, „mondrijansku“ crvenu boju, čineći oštar kontrast sa svetlim betonom, i zelenilom u koje je čitav blok uronjen. Neo-brutalističke tendencije svojstvene britanskoj i skandinavskoj arhitekturi istog perioda (Blagojević 2012, 235), bile su povod da stručna javnost ovaj blok (takođe, zajedno sa blokom 23) nazove „betonskim barokom“ (Vesković, Jovanović 2018). Međutim, današnje stanje ovog simbola Novog Beograda izaziva zabrinutost konzervatora i stručne javnosti, budući da su oštećenja izazvana godinama upotrebe, tehnološkim problemima, bombardovanjem obližnje termoelektrane i zgrade Centralnog komiteta tokom

⁵⁰ Prvu nagradu za arhitektonsko-urbanističko rešenje za blokove 22 i 23 dobili su Božidar Janković, Branislav Karadžić i Aleksandar Stjepanović, predstavljajući Institut IMS i Atelje Osnova.

NATO bombardovanja SRJ 1999. godine i neadekvatnim reparacijama uzela danak (Jovanović 2018, 655).

Početakom 2000. godine, na do tada neizgrađenoj zapadnoj polovini bloka, omeđenoj ulicama Antifašističke borbe, Bulevarom Zorana Đinđića (Bulevar AVNOJ-a) i Autoputem, izgrađeno je nekoliko novih stambenih objekata i jedan hotel (Ilustracija 9). Ne samo da novi stambeni objekti ne prate brutalističku, odnosno modernističku estetiku Centralne zone Novog Beograda i bloka 22, već svojim gabaritom i brojem stambenih jedinica remete ravnotežu i normative u pogledu zelenog i rekreativnog prostora, kao i broja parking mesta, a svedočenja ispitanika ukazuju na to da se 20 godina od izgradnje ovi stambeni objekti zajedno sa svojim stanovnicima i dalje ne smatraju delom bloka kome u administrativnom smislu pripadaju.

Ilustracija 9: Panorama bloka 22 (septembar 2021), Creative Commons CC-BY-SA.
Levo: novi deo bloka 22, izgrađen nakon 2000. Desno: stari deo bloka 22, građen 1968-1976.

4.2.4.2. Blok 45 - Naselje Sunca

Blok 45, jedan od četiri simetrično raspoređena Savska bloka, građen je u periodu od 1968. do 1972. godine. Arhitektonsko rešenje za ovaj super-blok odabrano je, zajedno sa rešenjem za istovetan blok 70, na opštejugoslovenskom konkursu 1966. godine.⁵¹ Na izgradnji i projektovanju blokova 45 i 70 bilo je angažovano nekoliko državnih preduzeća – Inpros, Ratko Mitrović, 7. jul i Napred. Kao i mnogi novobeogradski blokovi, i blok 45 građen je po tehnologiji IMS Žeželj. Kada je reč o investitoru, ovaj blok predstavlja kombinovanu investiciju civilnih privrednih subjekata, što je rezultiralo raznovrsnijom demografskom slikom, ali i nižim normativima u poređenju sa blokovima čiji je glavni investitor bila JNA.

Kako u pogledu površine, tako i u pogledu broja stanovnika, ovo je jedan od najvećih novobeogradskih blokova. Blok 45 i blok 70 zajedno čine stambenu celinu od 115 hektara, na kojima je prema urbanističkom planu izgrađeno 9000 stanova za 32 000 stanovnika. U bloku 45, na prostoru od nešto više od 68 hektara za rekordne 4 godine izgrađeno je 45 solitera u severnoj polovini bloka i 23 dvospratnice i četvorospratnice u južnoj polovini bloka, kao i osnovna škola, dva obdaništa, pošta, a kasnije i ostali sadržaji i prateći objekti u njegovom središtu. Otisci stambenih zgrada izvedeni su iz njihovih isturenih senki, a visine su raspoređene tako da se smanjuju prema Savskom keju, omogućavajući optimalne linije posmatranja (Topalović 2012).

Stanovi u Savskim blokovima, računajući svakako i blok 45, manjih su površina od stanova građenih po vojnim normativima u blokovima u Centralnoj zoni, pa čak i u susednim „oficirskim“ stambenim blokovima 61-63. Površine stanova iznose: oko 50m² za domaćinstva od tri člana; oko 60m² za domaćinstva do 4 člana; i oko 70m² za domaćinstva od 5 i više članova.⁵² Iako su stanovi u njima bili znatno manje površine u odnosu na vojne stanove, Savske blokove karakteriše, i dan danas čini privlačnim, pristup Savskom keju i „uronjenost“ u zelenilo. Inspirisan Le Korbizijeovim konceptom „Ozarenog grada“ (*La Ville Radieuse*, fr.) blok 45 u vreme izgradnje nazivan je Naseljem Sunca i inicijalno je predviđao čak 22 kvadratna metra zelenila i rekreativnih sadržaja po stanovniku bloka.

Međutim, značajan deo planiranih nestambenih objekata u bloku 45 ostao je nerealizovan, što je nakon privatizacije zemljišta i stambenog fonda, a naročito u poslednjim godinama, otvorilo prostor za zgušnjavanje odnosno densifikaciju izgrađenog urbanog prostora nauštrb otvorenih zelenih površina. Ova vrsta uzurpacije javnih prostora nije specifična odlika bloka 45 niti Novog Beograda, već je trend karakterističan za velika stambena naselja u post-socijalizmu (Manahasa,

⁵¹ Prvu nagradu za arhitektonsko-urbanističko rešenje za blokove 45 i 70 dobili su Ivan Tepeš i Velimir Gredelj. Na osnovu tog rešenja, arhitekta Milutin Glavički i Jovan Mišković izradili su detaljan urbanistički plan.

⁵² Površina navedenih tipologija izneta je približno, budući da struktura i površina stanova varira u odnosu na to u kom tipu objekata (soliteri ili četvorospratnice/dvospratnice) se stanovi nalaze.

Manahasa 2022; Slavuj, Cvitanović Prelogović 2009; Hirt, Stanilov 2009). Osim toga, poput mnogih novobeogradskih blokova građenih u istom periodu, blok 45 se suočava i sa nedostatkom parking mesta, prostora za (javno dostupnu) rekreaciju u zimskom periodu, kulturnih i zabavnih sadržaja, kao i nedefinisanom nadležnošću upravljanja i održavanja saobraćajnica i zelenih površina (Jovanović i Graovac 2017, 248).

4.2.5. Novi Novi Beograd – brisanje brisanja⁵³

Turbulentni period tranzicije iz socijalizma u neoliberalni kapitalizam ostvario je, između ostalog, i trajni uticaj na urbane prostore (Milojević et al. 2019), a Novi Beograd na čijem se prostoru susreću lokalni ekonomski izazovi i internacionalni tokovi kapitala najbolje ilustruje tokove tranzicije. Godine korišćenja, ali i nemara, kao i konstantni pritisci na preostale slobodne prostore urbanog tkiva, menjaju izgled ovog dela grada (Jovanović 2017, 112).

Urbani pejzaž Novog Beograda danas svedoči o promeni pristupa urbanizmu, stambenoj politici, i ekonomskom uređenju (Waley 2011). Kada je reč o izmenjenom odnosu prema stanovanju, simboličku prekretnicu predstavlja izgradnja stambeno-poslovnog kompleksa, kolokvijalno poznatog kao „Crvenkapa“, *locus classicus*-a nametljivog postmodernizma (Waley 2011, 224). Izgradnja ovog objekta, koji danas nosi šaljivi naziv po crvenim „jedrima“ i drugim dekorativnim metalnim elementima iste boje, dovršena je 1999. godine po projektu arhitekta Maria Jobsta. Pojedini autori smatraju da je „abominacijom“ koja simbolički i prostorno mapira raskid sa stambenim politikama, estetskim kodovima i planskom kulturom jugoslovenskog socijalizma. Ovaj stambeno-poslovni kompleks, kako već i zvanični naziv *YU-biznis centar* nagoveštava, u svoje vreme bio je oaza nove, tranzicijske elite. Izgradnjom ovog postmodernog „novobeogradskog Volstrita“ ne samo da je načinjena ruptura u modernističkom krajoliku, već je i markirana naredna faza stambene izgradnje na Novom Beogradu (ali i šire), koja je iz godine u godinu sve intenzivnija već duže od dve decenije.

U tom kontekstu, danas se na teritoriji opštine Novi Beograd mogu razlikovati tri tipa stambenih naselja: luksuzna (novoizgrađena naselja poput A bloka, West 65 i sličnih), modernistička (stambeni blokovi Centralne i Južne zone) i periferna (Ledine) (Waley 2011, 227). Početkom devedesetih godina, u vreme privatizacije, cena stana u modernističkom tipu naselja na Novom Beogradu iznosila je oko 4500DM. Trideset godina kasnije, cena jednog kvadratnog metra

⁵³ “The erasure of erasure”, u Groys, Boris. 2008. "The Topology of Contemporary Art" In *Antinomies of Art and Culture: Modernity, Postmodernity, Contemporaneity*, Okwui Enwezor, Nancy Condee and Terry Smith (eds.), 71-80. New York, USA: Duke University Press.

u istom tipu naselja košta u proseku oko 2800€, u perifernim naseljima je nešto niža i iznosi oko 1900€, dok u luksuznim naseljima cena kvadratnog metra dostiže prosečan iznos od gotovo 4500€. Naizgled iznenađujuće, ono što povezuje dva potonja tipa naselja građenih od devedesetih godina do danas može se opisati terminom spekulativni ili „investitorski urbanizam“ koji i u jeftinom i u luksuznom pojavnom obliku odlikuje nedostatak brige i ulaganja u socijalnu i komunalnu infrastrukturu.

Drugi spomenik preokretu i tranziciji predstavlja transformacija zgrade Centralnog komiteta, odnosno Kule Ušće. U turbulentu istoriju ove zgrade, planirane kao sedište Komunističke partije, upisano je i uspostavljanje radio i televizijskih stanica Miloševićevog režima i NATO bombardovanje 1999. (Diener 2012, 57). Nakon smene režima, oštećena kula privatizovana je i prodana, a 2005. godine izvršena je njena rekonstrukcija. Transformacijom u poslovni centar jedan od najznačajnijih arhitektonskih spomenika socijalističke Jugoslavije preoblikovan je do neprepoznatljivosti. Nova staklena fasada je providna, ali ipak odaje utisak ljuštore koja okružuje arhitektonski spomenik i hermetično čuva njegovu istoriju (Deiner 2012).

Tranzicija koju u novobeogradskom pejzažu simbolizuju „Crvenkapa“ i „Ušće“ kontekst je u kome Novi Beograd postaje posebno atraktivna lokacija za investitore - ne samo zbog svoje lokacije i blizine centra grada, već i zbog neposredne povezanosti sa autoputem, nasleđene, kvalitetne infrastrukture i nepostojanja nerešenih pravno-imovinskih pitanja (Backović 2010; Waley 2011). Novobeogradski blok, „urbana forma otvorenog plana koju karakteriše razvijena infrastruktura, lak pristup prevozu i državna svojina nad zemljištem“ (Milojević, Maruna, Djordjevic 2019, 4) u vreme tranzicije postao je atraktivno gradilište. Ključni argumenti koje su gradske vlasti koristile kako bi opravdale rasprodaju javnog zemljišta zoniranog za javnu upotrebu i promovisanje intenzivne izgradnje na Novom Beogradu tipični su za post-socijalističku transformaciju – nedovoljna iskorišćenost odnosno neefikasnost i problemi sa održavanjem (Milojević, Maruna, Djordjevic 2019) Danas se javno zemljište, odnosno slobodni, otvoreni, zeleni, javni, neizgrađeni, prazni prostori (Gulin Zrnić, Vranić 2015), potpuno opremljeni infrastrukturom i integrisani u gradsko tkivo, nalaze u žiži interesovanja „grada-preduzetnika“ (Harvey 1989a).

Međutim, kada je reč o post-socijalističkoj neoliberalnoj transformaciji Novog Beograda značajno je osvrnuti se i na neke od urbanističkih i strateških dokumenta. To su: Generalni plan Beograda do 2021. godine (2003), Strateški plan opštine Novi Beograd (2006) i Strategija razvoja grada Beograda (2008). U tim dokumentima prepoznat je značaj konstituisanja i promovisanja identiteta grada za privredni razvoj, a pre svega turizam. Prema Generalnom planu Beograda do 2021. godine za unapređenje grada potrebno je integralno zaštititi graditeljsko nasleđe, afirmisati javne prostore i ambijentalne celine i isticati i čuvati kvalitetne vizure i siluete grada (GPB 2003,

30). Prema istom dokumentu, kao jedna od „urbanih ikona“ prepoznat je upravo Novi Beograd čija se modernistička arhitektura nedovoljno isticala do tada, a čiji se potencijal prepoznaje u turističkoj promociji i „brendiranju“ grada u budućnosti. Shodno tome, jedan od ciljeva *Strategije razvoja grada Beograda* je „afirmacija Novog Beograda kao jedinstvenog grada u Evropi, izgrađenog u celini u stilu modernizma“ (Manić, Backović 2010, 51).

Izložba „Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980“ godine otvorena 2018. godine u njujorškom Muzeju moderne umetnosti (MOMA)⁵⁴ potvrdila je, pa čak i legitimizovala, nekoliko godina unazad aktuelni trend interesovanja za jugoslovensku arhitekturu i dizajn. Uprkos muzealizaciji i strateškim dokumentima, stvarno stanje stambenih objekata izaziva zabrinutost konzervatora i stručne javnosti (Jovanović 2018, 655), dok neizgrađene javne površine i nekadašnje industrijsko zemljište (npr. fabrički kompleks IMT) podležu tzv. „braunfeld“ (*brownfield*, eng.) investicijama, komercijalizuju se i čine nedostupnim za javnu namenu, čime se značajno odstupa od osnovnih ideoloških postavki na čijim temeljima je građen Novi Beograd.

Ovaj tenzičan odnos nastajuće urbane realnosti (kapitalističkog) Novog Beograda i betonskog pejzaža masovnog stanovanja izgrađenog u socijalizmu, kao i mogućnosti kolektivnog i kooperativnog prisvajanja prostora, neka su od prostorno, ali i društveno do danas nerazrešenih pitanja (Hirt 2008; 2009; Blagojević 2009; Marić, Niković, Manić 2010; Waley 2011). Posledice transformacije koje se odnose na menjanje odnosa između privatnog i javnog, društvenosti i kapitala, značajne su budući da oslikavaju dva organizaciona principa Novog Beograda kao socijalističkog i kapitalističkog grada, modernističkog i postmodernog (Todorčić, Ratkaj 2011; Waley 2011). U nastojanju da ispuni svoju ulogu glavnog grada, Novi Beograd pretrpeo je radikalan, paradigmatički preokret od prostora koji je oblikovala socijalistička država sa fokusom na politički interes, do prostora čije je oblikovanje tranzicijska neoliberalna država prepustila privatnim ekonomskim interesima; od planiranog grada, do grada gde urbanistički koncepti prestaju da važe (Topalović 2012, 164).

Pored ideološkog zaokreta, post-socijalističku transformaciju Novog Beograda u novi poslovni centar i stecište međunarodnog kapitala omogućio je niz zakonskih izmena. Pre svega, *Zakon o planiranju i izgradnji* (2003) koji je lokalnim samoupravama olakšao raspolaganje javnim zemljištem, zatim *Ustav* iz 2006. koji je dozvolio privatno vlasništvo nad građevinskim zemljištem i, konačno, *Zakon o planiranju i izgradnji* (2009) kojim su uvedeni mehanizmi za privatizaciju zemljišta i transakcije zemljišnim parcelama. Kako primećuju Milica Milojević i saradnice, ove česte promene građevinskih zakona prvenstveno su imale za cilj privlačenje stranih investicija i omogućavanje efikasnije izgradnje (Milojević, Maruna, Djordjević 2019).

⁵⁴ <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931> Pristupljeno: 1.11.2023.

Budući da se u danas dominantnom ekonomskom i političkom poretku prednost daje interesima kapitala, tradicionalna uloga urbanističkog planiranja kao instrumenta države koji služi za zaštitu javnog interesa izmenjena je, te planiranje predstavlja lokalni razvojni mehanizam podređen interesu investitora (Milojević, Maruna, Djordjevic 2019). Na ovaj način posebno je pogođeno vlasništvo nad zemljištem (Stanilov 2007) s obzirom da promene u vlasništvu nad zemljištem imaju direktan uticaj na promene u pristupu planiranju gradova i javnom interesu uopšte. Primera radi, 2017. godine Direkcija za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda prodala je zemljište u bloku 63, na uglu ulica Jurija Gagarina i Nehruove, za osamsto miliona dinara. Danas se na tom mestu nalazi stambeno-poslovni kompleks Petica, koji sačinjava 308 stanova i 19 lokala, ukupne površine 60.000m² – gotovo 20.000m² više od maksimalne dozvoljene građevinske površine na datoj parceli. Slično tome, 2019. godine prodato je 20.500m² javnog građevinskog zemljišta na početku ulice Jurija Gagarina,⁵⁵ u bloku 43 (današnji Buvljak), za potrebe izgradnje Kule *Kopernikus Tower*, buduće „najviše kule u Srbiji“ sa oko 100.000m² luksuznog stambeno-poslovnog prostora.⁵⁶ Osim toga, već dve decenije unazad na prostoru nekadašnjeg industrijskog pojasa koji je delio Centralnu od Južne zone Novog Beograda, duž Bulevara Milutina Milankovića (nekadašnji Treći bulevar) proteže se niz poslovnih zgrada, kancelarijskih kompleksa, hotela, privatnih bolnica i televizija. Ovi primeri precizno ilustruju ono što Brener i Teodor nazivaju „mehanizmima neoliberalne lokalizacije“ (Brenner, Theodore 2002). Ti mehanizmi, sa jedne strane, uključuju *momente destrukcije*: eliminaciju i/ili pojačani nadzor javnih prostora; uništavanje radničkih naselja kako bi se napravio put za spekulativno preuređenje; i odustajanje od planiranja za potrebe zajednice. Sa druge strane, odlikuju ih i *momenti stvaranja*: stvaranje novih privatizovanih prostora za elitnu/korporativnu potrošnju; izgradnja megaprojekata namenjenih privlačenju korporativnih investicija i rekonfiguraciji postojećih obrazaca korišćenja zemljišta; i „pomeranje“ granice džentifikacije i intenziviranje socioprostorne polarizacije (Brenner, Theodore 2002).

Modernistički krajolik projektovan „po meri čoveka“ odavno je zahvatio „momenat stvaranja“ u kome na svakom ćošku niču korporativne staklene višespratnice dekorisane gabaritim neonskim reklamama, luksuzno stanovanje, stambeno-poslovni kompleksi čiji je glavni investitor Srpska pravoslavna crkva, šoping centri i privatni univerziteti. Intenzivna i masovna izgradnja na Novom Beogradu, iako široko rasprostranjena, nije u direktnoj vezi s potrebama lokalne zajednice (Topalović 2012, 196). Štaviše, u direktnoj je suprotnosti sa njima o čemu svedoče i brojni

⁵⁵ Za više detalja o prenameni i privatizaciji javnog zemljišta duž ulice Jurija Gagarina, vidi: Milojević, P. Milica, Maruna, Marija and Djordjević, Aleksandra. 2019. “Transition of Collective Land in Modernistic Residential Settings in New Belgrade, Serbia”, *Land* 8(11), 174.

⁵⁶ Da trend privatizacije i prenamene javnog zemljišta ne jenjava svedoči i činjenica da je samo u 2022. godini u Beogradu privatnim investitorima prodato 139.203m² javnog zemljišta.

aktivistički poduhvati tokom proteklih nekoliko godina. Gubitak urbanističkih i arhitektonskih pravila na kojima se zasnivao plan Novog Beograda lišio je zajedničke prostore urbanog identiteta (Dieter 2012, 60), a njegovim žiteljima ugrozio kvalitet stanovanja, života i pristup mnogim osnovnim uslugama. Tako Novi Beograd danas izrasta u grad bez „izraza zajedničkog cilja“ (Dieter 2012, 61).

Konačno, na mikronivou privatizacija stambenog fonda i orijentacija na neoliberalni pristup stambenoj politici i razvoju grada dovela je do širokog spektra nerešenih pitanja - od pitanja kolektivne svojine, preko korišćenja i održavanja zajedničkih prostorija i javnih prostora,⁵⁷ do pojave novih oblika segregacije unutar blokova (Topalović, 2012). Međutim, proces privatizacije stanovanja i javnog prostora pokrenuo je i lavinu sitnih intervencija i odgovora „odozdo“. Iako na prvi pogled novobeogradske zgrade deluju gotovo netaknuto, vešto oko već spolja može primetiti sitne intervencije poput zastakljivanja terasa i lođa, probijanja dodatnih prozora ili sporadične nadogradnje. Sve ove intervencije – ni po čemu specifične samo za Novi Beograd, Srbiju ili nekadašnju Jugoslaviju (Sekulić 2012; Czepczynski 2016) – inicirali su pojedinci. Iako se razlikuju po stepenu legalnosti, obziru prema estetici i zanatskoj izvedbi radova, povezuje ih isti cilj - poboljšanje individualnog komfora. Ovakve intervencije u literaturi se tumače kao strategije otpornosti na svakodnevni život u postsocijalističkom gradu (Mandić, 2001; Cirman, Mandić, Zorić 2013; Kuusk, Kurnitski 2019). Pojedinačne adaptacije stambenog prostora, sa jedne strane ukazuju na smanjenu stambenu mobilnost i snalažljivost pred potrebom za adekvatnijim prostorom (Seek 1983; Tipple 2000). Međutim, činjenica da se ove, ma kako sitne, intervencije često izvode bez osvrta na probleme urbanog planiranja (Tipple 2000), ili u potpunosti zanemarujući moguću štetu ne samo po deljeni pejzaž i estetiku već i statiku zgrade, a time i bezbednost komšija, ukazuju na koncept *privatizma* (Hirt 2012), koji se intenzivira sa postsocijalističkom transformacijom i privatizacijom stanovanja. U takvom kontekstu koncepti zajedništva, zajednice i zajedničkog interesa realizuju se pojedinačno i sporadično - od ulaza do ulaza, zgrade do zgrade, parkića do parkića. Ova ne-tako-nova, atomizovana realnost, utemeljena na ideologiji privatnog vlasništva, a dodatno podstaknuta dugotrajnim izostankom novog stambenog zakonodavstva, znači da se briga za opšte dobro nalazi još samo u rukama stanara.

⁵⁷ Za više detalja o načinu na koji je ugroženo arhitektonsko nasleđe na Novom Beogradu, vidi: Jovanović, Jelica. 2018. „Brutal and Fragile: Case Study of New Belgrade’s ‘Concrete Baroque’“, in Tostões, Ana and Nataša Kaselj (eds.) 2018. *Metamorphosis. The Continuity of Change*. Ljubljana: Docomomo Slovenia and Docomomo International, 655-657.

5. Interpretacija rezultata istraživanja

U čuvenoj Gercovoj formulaciji, značaj kulturne prakse leži u tome što ona predstavlja „priču koju [ljudi] o sebi pričaju sebi samima“ (Geertz 1973, 448). Ova priča o iskustvima življenja u novobeogradskim blokovima donosi jednu takvu priču o izborima i dispozicijama koji oblikuju iskustvo urbanog stanovanja u velikom stambenom naselju na periferiji kapitalističkog sistema, u limbu između post-socijalizma i neoliberalizma. Njena radnja sadrži heroje (dobre komšije), opasnosti (od džentrifikacije, preko birokratske nekompetentnosti lokalnih vlasti, do uzurpacije javnog i zajedničkog prostora), zlikovce (otelotvorenja „sistema“, gradske vlasti, investitore i bahate pojedince), iskušenja (svakodnevne susrete sa institucijama i nadležnim službama), narativnu progresiju (od nostalgичnih uspomena na pozni socijalizam, preko mračnih devedesetih, do kritičke refleksije o današnjem trenutku) i razrešenja (iznova pronađen osećaj ontološke sigurnosti, lokalni aktivizam ali i privatizam). Narativi o atomizaciji društva, propasti države blagostanja i infrastrukturnom kolapsu su sastavni deo ove priče i omogućavaju, a ne ometaju, formiranje lokalnih i pojedinačnih identiteta zasnovanih na kontinuiranom pregovaranju sa društveno-ekonomskim i političkim procesima.

Priču koja obuhvata rezultate ovog doktorskog istraživanja ću predstaviti kroz četiri poglavlja analogna istraživačkim pitanjima. Prvi odeljak odnosi se na svakodnevni život i „kulturu stanovanja“ na Novom Beogradu, njene osobenosti, protivrečnosti i stereotipe o nasilju i otuđenju koji nas na nju asociraju, ali i na uticaj izgrađenog okruženja i urbanističkih, odnosno prostornih faktora u konstituisanju te kulture. U njemu ću govoriti o procesima kulturnog prisvajanja prostora, stvaranju mesta, razlozima (ne)zadovoljstva životom na Novom Beogradu, i prikazati načine na koji su „slike grada“ (nastale unutar novobeogradskih prostora i među njegovim žiteljima) i njegova „reputacija“ (koja se pripisuje percepcijama nastalim izvan Novog Beograda, naročito onima koje o Novom Beogradu imaju ljudi „iz centra“, sa druge strane reke), međusobno povezane. Drugi odeljak adresira i interpretira proces „meke džentrifikacije“ Novog Beograda i „odetinjavanja“ prostora otvorenog bloka, kao i klasne i druge društvene faktore koji su utkani u te procese. Treći odeljak odnosi se na etos i prakse „stambenog“ i „javnog“ privatizma koje se ogledaju kako u odnosu prema domu, tako i prema zajedničkim prostorima, „prostornim dobrima“ i suživotu u urbanom susedstvu. Konačno, peti odeljak preispituje aktivističke poduhvate stanovnika Novog Beograda kroz prizmu teorije zajedničkih dobara.

Svaki od ovih odeljaka komunicira sa ostalima. Etnografski materijal prikazan kroz njih se prepliće i preliva, međusobno podržava, ali i kontrastira i osporava. Stoga ne bi trebalo razumeti

ove odeljke kao zasebna, međusobno odvojena poglavlja već kao delove mozaika koji, tek uzeti zajedno, govore šta sve danas znači stanovati na Novom Beogradu.

5.1. Život u novobeogradskim blokovima: kako je prostor postao mesto

The production of neighborhoods is always historically grounded and thus contextual. That is, neighborhoods are inherently what they are because they are opposed to something else and derive from other, already produced neighborhoods.

(Appadurai 1996, 278)

Slojevitost antropološkog pristupa stanovanju i istovremena privlačnost i strahopoštovanje koje prema ovoj temi osećam, možda je najveštije iskazano rečima Valtera Benjamina. Postoji, tvrdi on, nešto vekovima staro, ili pak večno i iskonsko, poput prizora bebe u majčinoj utrobi, što u ovoj temi prepoznajemo (Benjamin 1999, 220). Pa ipak, kako bismo razumeli (urbano) stanovanje danas, moramo ga, piše Benjamin, shvatiti u njegovom najekstremnijem obliku: kao ishod devetnaestog veka (Benjamin 1999, 220).

Pored toga što je, prema Benjaminu, devetnaesti vek oblikovao našu predstavu o stanovanju, ovo stoleće je iznedrilo i jedno od najpopularnijih antropoloških određenja kulture, i na taj način postavilo temelje naše discipline. Još 1871. Edvard Tajlor definiše pojam kulture kao kompleksnu celinu koja obuhvata znanja, verovanja, umetnost, moralna načela, običaje i sve druge veštine i navike koje je čovek stekao kao član društva (Tylor 1971 [1871]). Iako se u popularnom diskursu pojam kulture izjednačava sa „visokom“ kulturom, u antropološkom diskursu on je shvaćen znatno šire. Toliko široko da se, kako Rapoport primećuje, uobičajeno koristi kao samorazumljiv (Rapoport 1998, 3). Međutim, preširoko shvaćen koncept kulture ne vodi nas do definicije kulture stanovanja. U celini sagledano, stanovanje čini organsku celinu sa načinom proizvodnje i potrošnje, postojećim tehničkim nivoima, društvenim i porodičnim uređenjem, duhovnim dobrima (Muraj 1977) i rodnim odnosima. Ovakav koncept stanovanja podrazumeva, sa jedne strane, način, a sa druge kulturu stanovanja. „Način“ stanovanja u domenu je prostornih formi i izgrađenog okruženja i odnosi se na celokupno oblikovanje prebivališta (Muraj 1977). Posmatrano iz ovog ugla, određen način stanovanja obuhvata „vrstu građevinskog materijala, spoljašnje karakteristike nastanbi, dispozicije unutrašnjeg prostora, pokućstvo, inventar i strukturu naselja“ (Muraj 1977, 96). Sa druge strane, kultura stanovanja – koja je predmet ove disertacije – odnosi se na ponašanja, prakse i vrednosti u području stanovanja. Međutim, kako pokazuju rezultati ovog istraživanja, kultura i način stanovanja u velikim stambenim naseljima neraskidivo su povezani. Vremenom su specifični materijali kojima je oblikovano izgrađeno okruženje i njihovi percipirani kvaliteti („hladni i tvrdi poput betona“), ili modeli organizacije prostora i infrastrukture postali gradivno

tkivo kulturnih značenja i identitetskih procesa, percepcije i duboko ukorenjenih stereotipa i predstava o Novom Beogradu.

Imajući u vidu takvo određenje kulture stanovanja, u nastavku ovog poglavlja predstavioću emske perspektive pogleda „odozdo“ i „iznutra“ na društvene aspekte stanovanja u novobeogradskim blokovima. Ovakav detaljni, reflektivni, etnografski opis kakvom težim počiva na dragocenoj ravnoteži između „teleskopskog“ pogleda na makro (društvene, ekonomske i političke) procese, i „mikroskopskog“ pogleda na življene svetove i svakodnevne prakse mojih ispitanika, ali i na sopstveno istraživačko iskustvo, pristrasnosti i dileme sa kojima sam se tokom istraživačkog procesa susretala. U tom smislu, etnografski opis života u novobeogradskim blokovima nije „puka deskripcija“, već slojevit interpretativni proces kojim nastojim da ne samo da opišem kulturu i prakse stanovanja, već i da istražim njihove dublje (ili šire) značenje i implikacije, kontekste i povezanosti.

Parafrazirajući Kliforda Gerca i Marka Ožea, Valentina Gulin Zrnić piše da „nitko ne živi općenito u gradu; svatko živi negdje u gradu te poznaje i razumijeva grad kroz one dijelove grada u kojima živi, koje posjećuje, kojima prolazi na putu prema školi, poslu, obiteljskim posjetima, prijateljskim susretima” (Gulin Zrnić 2009, 7). U predstojećim odeljcima predstavioću procese i karakteristike Novog Beograda usled kojih je tokom prethodnih pedeset godina „tvrđi“ prostor novobeogradskih blokova „koji se može locirati na mapi ili pronaći u sociološkim, demografskim ili arhitektonskim monografijama“ (Gulin Zrnić 2009, 22) postajao „mekim“, koji nastaje upisivanjem identiteta i „pozivanjem stanovnika da ga prerade, prilagode, oblikuju“ (Gulin Zrnić 2009, 22).

Važna dimenzija procesa pretvaranja prostora u mesto odnosi se na poznavanje i prisvajanje prostora. Pod tim se ne misli (samo) na lefevrovsko, antihegemono prisvajanje, već na svakodnevno prisvajanje prostora – boravak u njemu, poznavanje njegovih skrovitih kutaka, korišćenje njegovih niša i upisivanje sećanja u prostor. Kako piše Valentina Gulin Zrnić, „to više nije samo iskustvo prostora, nego prostor postaje iskustvom“ (Gulin Zrnić 2004, 49).

Mlađi muškaraci koji su učestvovali u ovom istraživanju centralno mesto u pričama o prisvajanju prostora pridavali su ilegalnim ili polulegalnim, maskulinim vidovima zabave i rekreacije u javnom prostoru. Jedan od njih je i M. koji mi je – podstaknut mirisom sveže ispečene ribe koji nas je obavio tokom senzobiografske šetnje – pričao o dokonim momačkim popodnevima provedenim u bloku krajem devedesetih godina:

Ispred ove ribarnice je bila klupica gde smo mi blejali tipa celo leto osmog razreda do prvog srednje i tu smo se družili i to je to. Miris ribarnice mi nije smetao jer je to retko radilo – oni su bukvalno taj dan lupam ulovili dve ribe i to zavaljali i to je to, slabo je to... A ovaj odmah pored je atomsko sklonište. U jednom trenutku smo migrirali sa te klupice na atomsko sklonište. I tu smo se krili zato što smo pušili vutru, travu jel, i ovaj i odatle smo imali najbolji pogled dal' nam dolazi murija ili nečiji ćale ili ko već. I nekako uvek, kad god sam video ekipu gore znao sam šta se radi, zašto treba da se popnem gore i tako dalje. (M_1985_blok 44)

Na sličan način, miris pečenih paprika koji se s jeseni razlije blokovima podstakao je jednu ispitanicu da sa mnom podeli oduševljenje „bumerima“ koji godinama unazad, u jednom od parkića ušuškanim među „potkovicama“ peku paprike:

Na ovoj tamo klupi uvek na jesen ljudi zajedno peku paprike, otkad sam bila mala. Zamiriše ceo blok. Uvek su mi delovali kul ti ljudi, matori blokovski blejači, dođu s dosta piva, naprave neki mini stalak i peku paprike i družu se (Ž_1999_blok 45)

5.1.1. „Džungla od betona“⁵⁸

Neighbourhoods need an identity of their own.

(Wassenberg 2004, 225)

Jedna od prvih informacija koje o Novom Beogradu već iz njegovog naziva saznajemo jeste da on nije „stari“ Beograd. On nije „običan“ Beograd. Nije „samo“ Beograd. Novi Beograd je grad za sebe - „grad u gradu“. Međutim, mnogi Novobeograđani ambivalentni su prema ovakvoj podeli koja, u mentalnim pejzažima stanovnika s obe strane reke, postoji i danas, više od pedeset godina otkako su se prvi među njima uselili u svoje stanove. U tom periodu novobeogradskim blokovima je, kao i mnogim drugim velikim stambenim naseljima koja su u to vreme po sličnom modelu građena širom Jugoslavije i regiona, dodeljena pežorativna etiketa „betonske spavaonice“. Nešto kasnije, u periodu tranzicije, Novi Beograd dobio je još jednu etiketu, u velikoj meri zahvaljući domaćoj kinematografiji i popularnoj kulturi (Daković 2012; Prokopljević 2015; Ajduk, Pišev 2018), koje su inspiraciju za „beton-vestern“ pronalazile u ovom delu grada. Tranzicijsko poistovećivanje Novog Beograda sa getom i kriminalom u mentalnim pejzažima Beograđana

⁵⁸ Stih iz pesme „Ekipa najjača“ (THCF & Coby, 2017) na koji je referisalo nekoliko ispitanika opisujući blok 45.

opstaje već decenijama. Iz tog razloga, čini se gotovo neophodno otpočeti priču o novobeogradskoj svakodnevnici i kulturi stanovanja osvrćući se na predstave o životu u blokovima koje su, kako ih je jedan od ispitanika opisao, „uporne i dosadne kao korov“. Stoga sam istraživanju Novog Beograda pristupila kao otvorenom sistemu značenja koji počiva na dve krajnje vrednosne stereotipizacije – pozitivne i negativne.

Na ovom mestu značajno je istaći da je takozvane „teške tačke“ poput velikih stambenih naselja kakvi su novobeogradski blokovi pre svega „teško opisati i misliti“ (Bourdieu et al. 1999, 3). Stoga pojednostavljene i jednostrane slike o njima, kakve srećemo u medijima i popularnoj kulturi, moraju biti zamenjene složenom i višeslojnom predstavom koja će nastojati da artikuliše iste stvarnosti, ali u terminima koji su različiti i, ponekad, nepomirljivi (Bourdieu et al. 1999, 3). Međutim, loš glas ne „bije“ samo ovaj „grad u gradu“. U zapadnoj Evropi stigmatizacija velikih stambenih naselja (*large housing estates*, eng.) prisutna je još od sedamdesetih godina. Nasuprot tome, ovaj tip naselja na teritoriji bivšeg Istočnog bloka imao je pozitivnu reputaciju i „moderni imidž“ sve do pada „gvozdene zavese“, nakon čega ova naselja bivaju konstituisana kao „mesta ugroženog poretka i prostori društvenog nereda“ (Glasze et al. 2012). Pišući o razlikama u diskurzivnom konstituisanju velikih stambenih naselja u istočnoj i zapadnoj Evropi, Georg Glase i saradnici ukazuju na dva različita scenarija. Naime, u zapadnoj Evropi (Nemačka, Francuska) velika stambena naselja predstavljena su kao „preteća mesta“ jer su njihovi stanovnici, najčešće na temelju rasističkih predrasuda, percipirani kao potencijalni izvršioци „svih vrsta krivičnih dela i napada“, te time pretnja za čitav poredak. Nasuprot tome, u istočnoj Evropi (Poljska) pretnja se javlja u odnosu na privatnu svojinu i kontekstualno je vezana za nedostatak javne bezbednosti. Preciznije, stanovnici ovih naselja nisu percipirani kao pretnja za društvo u celini, jer su i sami deo dominantne društvene grupe, već kao „sitna pošast“ (Glasze et al. 2012). Ovi autori dalje ističu da su ovakve (medijske) reprezentacije uticale na reputaciju drugih „stambenih naselja uporedive veličine i socio-prostornih karakteristika“ i na taj način stvorile „specifičan oblik društvenog prostora“ koji nastaje diskurzivnim mešanjem društvenih (npr. nezaposlenost) sa prostornim (npr. velika gustina stanovanja) fenomenima (Glasze et al. 2012, 1194).

Konstituisana tokom devedesetih godina, ovakva slika o čitavoj opštini jednog glavnog grada kao „betonskom getu“ i poprištu kriminala još uvek nije iščezla. Istovremeno, ni predstava o Novom Beogradu kao „spavaonici za radničku klasu“, koja se temelji na oštrim kritikama modernističke arhitekture s kraja sedamdesetih godina, nikada u potpunosti nije nestala iz kolektivne imaginacije glavnog grada. Ovakve stereotipne i kontradiktorne predstave o Novom Beogradu uzrok su ambivalentnih osećanja među generacijama koje su u njemu odrastale, ali i među onima koji se danas opredeljuju da se dosele u blokove zbog kvalitetne infrastrukture i sadržaja koji nude.

Kako priznaje D., jedan od ispitanika koji se u nasleđeni stan u bloku 45 uselio krajem 2017. godine, isprva nije bio „fan blokova“ iz sledećeg razloga:

Imao sam taj dosta snažan negativan odnos prema blokovima kao o hladnim, sumornim, ne znam ni sam kakvim sve. Ali nisam birao, ovo je bila jedina opcija gde sam mogao da se doselim jer na drugi način nisam, niti mogu da rešim stambeno pitanje. (M_1986_blok 45)

Međutim, za D. je ova selidba ipak imala pozitivnu konotaciju budući da je označavala stambeno osamostaljenje, a vremenom je uvideo i mnoge prednosti bloka 45. Sa druge strane, za V. koja se sa porodicom 2018. godine iz porodične kuće na Dedinju preselila „na kraj sveta“, selidba u blok 45 predstavljala je „traumatičan događaj“ zbog koga je danima plakala – ne samo zbog toga što je u novom mestu stanovanja bila udaljena od svojih prijatelja, već i zbog toga što je selidba u stambeni blok iz ere socijalizma za njenu porodicu označavala „klasnu regresiju“:

Pa odvratan mi je bio prvi utisak zato što sam za blok 45 čula sve najgore ikada jer nisam bila ovde nikada. I kada su mi mama i tata saopštili da idemo na Novi Beograd mislila sam kao okej. Ali kad sam čula da je blok 45 otprilike sam 3 dana plakala pošto imam o njemu utisak kao da je neki Bronks u Americi. (Ž_1996_blok 45)

U studiji o Novom Zagrebu Gulin Zrnić prepoznaje nekoliko ključnih odlika procesa „stvaranja mesta“, interiorizacije i prožimanja prostora i ličnosti kod stanovnika novozaagrebačkog naselja Travno (Gulin Zrnić 2004). Jedna od tih karakteristika, koja doprinosi negativnoj reputaciji Novog Beograda takođe je prisutna i u etnografskoj građi nastaloj tokom ovog istraživanja. To su pokretljivost i prostorna isključenost. Iako ne variraju u odnosu na životnu dob ili „blokovski staž“ ispitanica i ispitanika, razlike u zastupljenosti ovih karakteristika ipak su uočljive u zavisnosti od bloka u kome žive.

Najveća razlika među stanovnicima bloka 22 i bloka 45 ogleda se u pokretljivosti i upotrebi celokupnog gradskog prostora. Naime, stanovnike bloka 22 od „grada“ deli svega 3,5 kilometra⁵⁹, te neki od njih s ponosom govore o tome kako na posao ponekad idu peške, biciklom ili električnim trotinetom. Kada je reč o motornom saobraćaju, osim korišćenja privatnih vozila, ovaj blok se nalazi se u neposrednoj blizini nekoliko autobuskih i tramvajskih linija koje povezuju Novi Beograd sa centrom i ostalim delovima grada. Sa druge strane, blok 45 više je nego duplo udaljen

⁵⁹ Udaljenost od središta bloka 22 do Trga Republike, na osnovu podataka Google maps aplikacije.

od centra grada u odnosu na blok 22.⁶⁰ Ovaj blok je sa centrom grada povezan jednom autobuskom linijom, kao i tramvajskim linijama koje zahtevaju „presedanje“ kako bi se stiglo do užeg centra grada u kome se nalazi, primera radi, većina fakulteta i javnih institucija. Međutim, nije samo pitanje udaljenosti ili javne saobraćajne infrastrukture doprinelo osećaju izolacije među stanovnicima bloka 45 i okolnih blokova, već i činjenica da sve do početka dvehiljaditih godina od takozvanog „buvljaka“ u blizini Železničke stanice Novi Beograd, pa sve do bloka 45 na samom kraju, u Ulici Jurija Gagarina, kako kažu, „nije bilo ničega“.

Sećanja mnogih ispitanika na „pustoš“ i „ništavilo“ kakvi su nekada okruživali blok 45 potvrđuju i medijski navodi iz sredine sedamdesetih i ranih osamdesetih godina koji svedoče da su pojedini delovi Novog Beograda (a najpre Savski blokovi, među kojima je i blok 45) u periodu neposredno nakon izgradnje bili „odsečeni od sveta“. Kao neke od najvećih problema „prvouseljeni“ stanari navodili su nedostatak dvotarifnih brojlara. Do otvaranja osnovne škole Branko Radičević, učenici nižih razreda pohađali su nastavu u „društvenim prostorijama“ stambenih zgrada, koje su kasnije prenamenjene u takozvane „domarske stanove“ ili prostorije kućnog saveta, dok su stariji đaci nastavu slušali na Bežaniji. Prema navodima štampe⁶¹ 1973. godine se oko 10 000 stanovnika bloka 45 snabdevalo iz jedne montažne Centropromove prodavnice koja je ujedno služila i kao bife, dok je najbliža pijaca, Zeleni venac, od ovog naselja udaljena 10 kilometara. Sedam godina po useljenju prvih stanovnika, 30. maja 1979. godine otvoren je Dom zdravlja u Nehruovoj ulici – koji je do dan danas jedan od dva Doma zdravlja na teritoriji čitave opštine Novi Beograd, koja broji više od 200 000 stanovnika. Konačno, kada je reč o javnom prevozu, Savski blokovi su sedamdesetih godina sa centrom grada bili povezani autobuskom linijom 16, koja je saobraćala na relaciji Blok 45 – Zeleni venac, a tramvajski saobraćan pušten je u promet tek 31. avgusta 1984, više od 10 godina nakon što su se u ovo naselje uselili prvi stanari. Pruga za linije 7, 9 i 11, koje i danas saobraćaju, bila je dugačka 8,9 kilometara i izgrađena je iz sredstava samodoprinosna.⁶² Prvo je bila puštena u rad tramvajska pruga od Bloka 45 do starog dela grada, a odmah zatim krenuli su i tramvaji na ostalim predviđenim linijama. Na taj način Novi Beograd se u saobraćajnom smislu povezao sa Voždovcem, Kalemegdanom i „Cvetkovom mehanom“ na Zvezdari. Ovaj događaj u sećanju mnogih „blokovača“ zapamćen je po upečatljivom sloganu „Tramvajem u XXI vek!“ koji je bio istaknut na transparentu na okretnici tramvaja u ulici dr Ivana Ribara.

⁶⁰ Prema istoj aplikaciji, udaljenost od središta bloka 45 do Trga Republike iznosi 8,6 kilometara.

⁶¹ Novinski isečci različitih dnevnih listova (Borba, Novosti, i sl.) skenirani i dostupni na Facebook stranici „Crnobeli Beograd“: <https://www.facebook.com/crnobeli.beograd/photos> Pristupljeno: 28.11.2023.

⁶² *Borba*, avgust 1984. „Krenula jedanaestica!“: Dostupno na: http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:ppjissue:UB_00064_19840901|page:8|query:1984%20y. Pristupljeno: 28.11.2023.

Ova „pustoš“ ostala je u živom sećanju M. koja se sa Crvenog Krsta sa porodicom preselila u naselje dr Ivana Ribara⁶³ krajem osnovne škole. Zbog ovog iskustva, godinama kasnije, M. se isprva protivila kupovini stana na Novom Beogradu, ali je, kako priznaje, „ipak poklekla“ u slučaju bloka 22 koji je „praktično centar grada“.

U tom tinejdžerskom periodu na Krstu sam imala svoju ekipu, društvo, sve je blizu, odemo prošetamo do Beograđanke, ili idemo u bioskop ili pozorište. Odjednom završavam u blokovima gde nema ništa, tu do skora nije bilo ništa, livade neke, polu-dovršene zgrade, nema ništa, prilično tužno je bilo za mene u tom momentu. Upadnem u tramvaj pa idem sat vremena do tamo.... To je taj period kad ti takve promene ne prijaju. Taj kraj verovatno zato nikad nisam zavolela (...) Ja sam tamo došla i bila sam „ona što je došla iz grada“. Verovatno sam i ja imala taj stav - kao ne izlazim po bloku nego sednem na tramvaj pa putujem da izađem sa svojim drugarima iz centra. (Ž_1981_blok 22)

Iskustva ispitanika rođenih devedesetih godina ukazuju na to da su Savski blokovi ostali prostorno izolovani od ostatka grada sve do duboko u dvehiljadite godine, te su stoga mnogi od njih, među kojima je i L. „patili od centra“:

Patim sam ja od centra ceo život, al ne u nekom socijalnom smislu. Ne, nego da mi sve bude blizu, da ne moram da se cimam. Bato dok sednem u bus kad sam bio klinac, dok se isklackam da dođem brate na žurku - ide mi se kući. (M_1993_blok 44)

Teza da fizički identifikatori naselja utiču na doživljaj prostora svakako nije nova, a udaljenost od centra grada, odnosno prostorna isključenost, jedna je od najuobičajenijih karakteristika koje se povezuju sa negativno percipiranom reputacijom (Permentier, Bolt, van Ham 2011) stambenih naselja. Usled prostorne isključenosti koja je dugo vremena bila sastavni deo iskustva života u bloku 45, mnogi njegovi stanovnici, pragmatično, razvijaju visok stepen identifikacije sa mestom „u kome su zarobljeni“. Jedna od učesnica u istraživanju koja je odrasla u bloku 44, u koji se nakon studija u Italiji vratila početkom pandemije 2020. godine, o „autohtonim Novobeograđanima“ koji „ne prelaze reku“ govorila je na sledeći način:

Ja čak poznajem neke od njih, koji u životu nisu izašli iz Beograda ili Srbije, a maltene ni iz bloka. Oni ne idu u grad, bukvalno bleje tu na klupicama i idu u kladionicu, i u teretanu.

⁶³ Ovo naselje nalazi se na kraju Ulice Jurija Gagarina, posle bloka 45 i mnogi lokalci smatraju ga „produžetkom“ ovog bloka.

Mislim da je to kao glavni, ali on čak nije toliko ni stereotip koliko je istina. (Ž_1983_blok 44)

Međutim, uprkos visokoj identifikaciji sa mestom i gusto tkanoj zajednici, i obilju zelenila koje oplemenjuje ova stambena naselja, prostorna isključenost i segregacija Savskih blokova imale su najsnažniji uticaj na reputaciju i mentalni pejzaž ovog dela grada. Prostorna isključenost, u kombinaciji sa opštom društvenom klimom devedesetih godina bila je pogodno tle za vandalizam, nasilje i pljačke zbog kojih ovaj deo grada i dan danas nosi etiketu „geta“. Jedan od učesnika u istraživanju, M., po zanimanju arhitekta, a po životnom pozivu crtač grafitu, na sledeći način prisećao se svojih tinejdžerskih dana u bloku 45:

Devedesetih Kej nije bio prohodan, mislim ako nisi iz bloka. Tad je bilo, kao „šta ćeš ti ovde, brate?“. Pre svih ovih naselja, A blok, Belvil, nije bilo ničeg. Ma koji buvljak, ničeg nije bilo. Kej je bio prazan, baš prazan. Penzioneri iz bloka se sunčaju i to je to. Čak ni mi koji smo blejčili po bloku nismo išli na Kej, mi smo blejali ovde iza žbuna. Teško je zamisliti danas, pogotovo kad se sve to promenilo sa tim hapšenjima i to, pripitomio se kraj. To je 2014. ja mislim, kad je Stefanović⁶⁴ pojačao žandarmeriju, interventnu, underkavere⁶⁵ i to, stvarno pre toga su zombiji šetali blokom, valjao⁶⁶ se pajdo⁶⁷. (M_1985_blok 44)

Još jedan ispitanik, L., novinar u kasnim dvadesetim godinama, tokom senzobiografske šetnje blokom 45 nije propuštao priliku da pokuša da me impresionira pokazujući mi „štekove“⁶⁸ na kojima se skupljaju „ozbiljne glave“ ili u koje se prazni sadržaj džepova „kad naidu interi“.⁶⁹

Nisam nikad odgledao film koji se dešava na NBG gde se nisam poistovetio, pa čak i na ličnom primeru, a nikad nisam pripadao nekoj grupi nasilnika, kriminalaca. Jednostavno se dešava tu pored tebe. Imaš onaj film „Apsolutnih 100“. Okej, nije baš niko pucao iz snajpera, ali ljudi su se ubijali, i ubijaju se i ubijaće se. Na ovom mestu su ono neke starije generacije pre mene blejale, mnogo gudre,⁷⁰ mnogo seksa. Ludilo je bilo. Ovde ti je to, ne znam kako da ti objasnim.. U jednom trenutku je to tako lagano i prihvaćeno da stvarno ćeš u nekim tim kretenskim rep pesmama da čuješ kako se ovde riva⁷¹ ko u Amsterdamu. Ljudi nemaju strah,

⁶⁴ Nebojša Stefanović, ministar unutrašnjih poslova Srbije u periodu od 2014. do 2020. godine.

⁶⁵ *Undercover*, eng. Policajci u civilu, prim. aut.

⁶⁶ Valjati, dilovati, preprodavati na crnom tržištu, prim. aut.

⁶⁷ Šatrovački od dop, heroin, prim. aut.

⁶⁸ Skrovita mesta, prim. aut.

⁶⁹ Interventna policija, prim. aut.

⁷⁰ Šatrovački od droga, prim. aut.

⁷¹ Šatrovački od: vari, odnosno puši kanabis, prim. aut.

ideš ulicom, ljudi duvaju kod česme kod škole, tu deca bleje, bleji baba. Znaš na kol'ko splavova je dozvoljeno duvanje, dođeš najnormalnije popušiš buksnu. (M_1993_blok 44)

Nakon ovih razgovora dugo nisam mogla da se otmem utisku da su, pripovedajući o „opasnom mestu“ na kome su odrastali, ovi ispitanici pustili dečake u sebi da razmaštavaju priče o sebi samima, svojim prijateljima i alternativnim scenarijima u kojima bi danas živeli „da su imali malo više herca“. Ali ko sam ja da tako olako tvrdim da su njihova sećanja preuveličana? Okružena zelenilom, dečijom grajom i finim komšijama dugo nisam uspevala da pomirim realnost u kojoj se „skidaju patike“, „povlače skakavci“ i krade benzin na parkingu sa onom u kojoj i sama stanujem i koju već godinama istražujem.

Ni u toj unutrašnjoj suprotstavljenosti, ipak, nisam bila sama. Jedna od mlađih ispitanica koja je odrastala u bloku 45 gde i danas živi, sa mnom je u više navrata podelila suprotstavljena osećanja koja u njoj izaziva reputacija kakvu nosi njen blok:

Mislim, ne znam, sviđa mi se u smislu toga da se kao Novi Beograd prikazuje generalno i onda dobijem taj neki blagi ponos jer smo kao „najzajebaniji kraj“, najjači smo. Ali s druge strane malo preteruju sa time jer izostaje naravno taj drugi aspekt koji je meni mnogo bliži, a to je da je ovo mesto gde ima puno prijatnih ljudi i ne znam, porodica sa kucama i macama i decom. (Ž_1999_blok 45)

Kako je istraživanje odmicalo, uvidela sam da se čak i među onim Novobeograđanima koji su pokazivali visok stepen identifikacije sa (svojim) blokom kao mestom javljala ambivalentna osećanja prema „geto etiketi“ koja njihovo naselje, pa posredno i njih same, još od detinjstva prati pri svakom susretu „sa decom iz centra“.

Neki od njih ponosno govore o odrastanju na novobeogradskom asfaltu i „uličnoj školi“ koju takvo odrastanje sa sobom donosi. Za njih je odrastanje u blokovima značilo „nagledati se svega i svačega“, „odrasti previše rano“, odnosno „očvrnuti“ nasuprot (ili: u inat) „maminim i tatinim sinovima iz centra“. Drugi su se pak, svesno trudili da se ograde od negativne reputacije kojom je označen blok 45.

N., koja je u vreme istraživanja sa roditeljima stanovala u nasleđenom stanu u soliteru „kod Enjuba“, o „džabalebarošima“ iz bloka koji su prema njenom viđenju odgovorni za negativnu reputaciju govorila je na sledeći način:

To je već postalo degutantno (...). Ta neka gomila, i ti ljudi koji se ponašaju kao da su u stadu, to mi nije blisko. Tamo kod mene znači penzosi iz ove dve zgrade imaju neku suživot sa džabalebarošima iz bloka koji puše travu 24/7. To je nekako stecište i tih džabalebaroša, ekipice, i ponekih dilera. Mislim ono, iz priča znam...Pričala sam ti i o ovom grafitu, jednom od njihovih, koji je završio neslavno, pa su napravili i mural, i organizuju turnir za njega, pa onda miriše i na baklje i travu kad je taj turnir i tako. (Ž_1996_blok 45_2)

5.1.1.1. Ikoničnost i samoreflektujuća slika „betonske utopije“

Predstave o Novom Beogradu i „eksterna slika“ o njemu u dobroj meri mogu se interpretirati u ključu ikoničnosti (*imageability*, eng.) grada pri čemu su elementi izgrađenog okruženja i izgled ključne komponente doživljaja urbanog prostora (Lynch 1960). Mnogi ispitanici su ukazivali upravo na ove elemente, te načine na koji se oni vrednuju i označavaju vizuelnim jezikom popularne kulture. Većina ispitanika deli utisak da je takva slika danas „daleko od realnosti“. Pojedini među njima prepoznali su upravo ikoničnost odnosno „scenografiju“ koju nudi novobeogradska modernistička arhitektura, kao i „lenjost“ i filmskih radnika kao jedan od glavnih elemenata koji doprinose eksternoj slici:

Mislim da je malo i ta slika izmišljena jer se filmadžijama i ovima što snimaju spotove sviđa scenografija blokova pa odatle to vuku, nemam pojma. (M_1986_blok 45)

Prosto, kad želite tako nešto da prikažete u spotu i tragate za scenografijom tog tipa, NBG je prepun kutaka koji su takvi (...) I nekako mi se čini da to nije potpuno autentično, nego sam videla da naši autori u stvari vizuelno traže nešto što liči na američki geto. Vizuelno sam primetila sličnost kad vidite ono što u američkim filmovima asocira na predgrađe, geto, siromaštvo, na tu neku neprilagođenost...Videla sam da kad naši autori žele nešto slično da prikažu, ne traže ovde ono što to predstavlja. Ne kažu „čekajte da vidimo gde su to kod nas getoi" nego prosto po tom vizuelnom kriterijumu se na NBG nađu ti neki čoškovi. (Ž_1970_blok 45)

Stigmatizujući diskurs o „nižoj klasi“, koji povezuje pa čak i izjednačava život u velikim stambenim naseljima sa „američkim getom“ odnosno moralnom degradacijom i kriminalom dominantan je u masovnim medijima i popularnoj kulturi, ali i u kolektivnoj društvenoj imaginaciji, o čemu je M., studentkinja filozofije, govorila na sledeći način:

Ljudi iz centra misle da mi živimo u nekom kao, ne znam, u nekim slamovima⁷² otprilike i da je ovo jako neki sirotinjski kraj. A u stvari je sve suprotno. (Ž_1999_blok 45)

Ovakve negativne reprezentacije dobile su mitski karakter u društvenoj imaginaciji, što Šilds (Shields 1991, 61) naziva „mitom o mestu“ u kome su negativne slike velikih stambenih naselja zgusnute oko njihove duboko ukorenjene stigmatizovane reputacije. Vođene Šildsovima uvidima, studije o reputaciji velikih stambenih naselja u Evropi ukazuju da negativno medijsko izveštavanje, kao i reprezentacije u popularnoj kulturi, imaju značajan uticaj na stavove stanovnika o problemima u njihovim susedstvima, kao i na njihov položaj u odnosu na druga naselja i delove grada (Kearns, Kearns, Lawson 2013). Iako reputacija nije u primarnom fokusu ovog istraživanja, mnogi ispitanici su, često defanzivno i u želji da se od nje ograde, referisali na „eksternu sliku“ utemeljenu na ikoničnosti novobeogradskih blokova.

S., teoretičarka kulturnog nasleđa, koja je odrasla u bloku 44, o takvoj eksternoj slici govorila je kao o „staroj slavi“, koja se temelji na stvarno postojećim praksama „skidanja patika“ i sitnog kriminala devedesetih godina:

Kad ti vežeš nešto za određenu priču, to ti ostane. Mislim da je to glavni razlog, i mislim da se totalno promenila slika NBG. Postao je biznis centar, građevinsko tlo, fensi zgrade, blokovi, A blok, Belvil, bla bla. Totalno se promenila slika. Totalno je druga atmosfera. (Ž_1983_blok 44)

Sa druge strane, u svom objašnjenju dominantne eksterne slike Novog Beograda, jedan od ispitanika kombinovao je „ikoničnost“ socijalističke modernističke arhitekture i stereotipe o njoj, sa socijalnim miljeom i urbanim legendama koje su bile dominantne kada se ranih dvehiljaditih sa porodicom doselio u blok 45:

Mogu da razumem genezu toga. Kad kažeš blok, niko ne razmišlja u brojevima. Taj imidž se vezuje za blok prosto kao koncept stanovanja. A Blok 45 je mnogo više nekakva šuma zgrada, mislim u šumi drveća, ili obrnuto. Dakle, s jedne strane to, to nekakvo nerazlikovanje blokova ili poimanje bloka kao jedne stvari, a sa druge strane, ima realno u 45. tih nekih poznatih kriminalaca, starijih navijača i to (M_1985_blok 45)

Lokalne legende o „opasnim glavama“, „kriminalcima“ i „robijašima“ jedan su o čestih motiva u objašnjenju eksterne slike Novog Beograda. Istovremeno, ovakve priče predstavljale su jedan od uobičajenih načina na koje su ispitanici „pravdali“ blok u kome žive, ukazujući da da je

⁷² Neformalna, nehigijenska naselja, *slums* (eng.), prim. aut.

reč ipak o izolovanim, pojedinačnim slučajevima kojima je „ukaljana reputacija“ čitavog naselja. Na pitanje da li se, imajući takve predstave u vidu, kao mlada žena u bloku 45 osećala nebezbedno pogotovo imajući u vidu da se u blizini njenog stana nalazi „Bombonjera“⁷³ (Ilustracija 10) – park koji preko dana posećuju penzioneri koji igraju šah, dok uveče postaje jedno od poznatih okupljališta „lokalnih huligančica“ – N. je odgovorila na sledeći način:

Ne, nikad se njih nisam plašila da će nešto da me napadnu. To su možda te problematične ekipe velike gde mogu ti mali razbojnici da se rode. Ali realno pravi krimosi ne cirkulišu blokom. Huligančici i penzosi tu koegzistiraju. Ti znaš tu urbanu legendu za tu neku braću u bloku 44, ali njih nikad ne vidiš, oni su previše brzi. To su „hard level“ kriminalci, ali mislim da i sitnog kriminala ima sad manje u bloku, pogotovo otkad imamo policijsku stanicu. (Ž_1996_blok 45_2)

Ilustracija 10. Bombonjera. Decembar 2021, blok 45. Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanicom Ž_1996_blok 45_2

Kroz razgovore o (lošoj) reputaciji novobeogradskih blokova postalo mi je jasno da ona, danas, u dobroj meri predstavlja „samoreflektujuću sliku“ za koju stanovnici veruju, ili znaju, da o njihovim naseljima imaju „autsajderi“ (Skifter-Andersen 2008). Uzevši to u obzir, ne iznenađuje činjenica da „lokalci“ poseduju značajno bolju „internu sliku“ o svojim naseljima, od one koju su, zahvaljujući medijima i popularnoj kulturi, izgradili „autsajderi“. Na tom tragu mi je i S., koji se

⁷³ Ovaj park i ograđeni teren za mali fudbal (poznat kao „kavez“) u njegovom produžetku dobili su neformalni naziv po fudbalskom stadionu *La Bombonera*, u Buenos Airesu. „Bombonjera“ i zidovi obližnjeg solitera dekorisani su plavo-žutom farбом i simbolima argentinskog kluba Boca Juniors (u kome je Maradona završio karijeru), u čijem vlasništvu se nalazi pomenuti stadion.

sa porodicom doselio u blok 45 nakon rata na Kosovu, u više navrata govorio o osećaju sigurnosti i utočišta koje ovaj blok za njega predstavlja:

Blok vezujem za sigurnost koju sam osećao kad smo se tek doselili. Okej, muškarac sam, skroz je druga dimenzija, drugi su parametri za sigurnost nego kad si devojka, ali ne osećam nekako da bilo šta loše može da mi se desi dok prosto hodam blokom, ne moram da razmišljam da li će neko da me saćeka iza ćoška da me opelješi, ili da krene nešto da me cima. Vrlo brzo sam shvatio da je ovo dosta bezbedan kraj, i to mi je još uvek jedan od utisaka koji opstaje. (M_1985_blok 45)

Konte i Paluči (Conte, Paolucci 2002) definisali su imidž odnosno predstave koje imamo o nekom objektu ili naselju kao „uverenje zasnovano na samoproceni“, dok za njih reputacija predstavlja metauverenje, odnosno „verovanje o verovanjima drugih ljudi“. U tom interpretativnom ključu, čak i kada veliki broj različitih pojedinaca deli sliku o nekom naselju, reč je o zajedničkoj predstavi, a ne o reputaciji. Nasuprot tome, kada je reč o reputaciji „ne postoji lična obaveza govornika da se prikloni izrečenom gledištu“ (Kearns, Kearns, Lawson 2013, 3). Ne samo da su se mnogi učesnici u ovom istraživanju svesrdno trudili da postave razliku o odnosu na reputaciju (kako veruju da o njemu misle „ljudi iz centra“ ili oni koji u njemu ne žive) Novog Beograda, već su pojedini među njima otvoreno govorili o osećaju inferiornosti i stigmi koju takva reputacija sa sobom donosi. Bez obzira na pol i starost, ovaj motiv bio je posebno izražen među onim učesnicima u istraživanju koji su detinjstvo i tinejdžerske dane proveli na Novom Beogradu.

Ja mislim da je to da kad ljudi iz centra grada kažu „Aaa klošari iz bloka“ da na to misle, da je ovde neki Divlji Zapad. E sad onda ti spadaš pod to jer živiš tu. Ja sam se sto puta naš'o prozvanim kad to čujem, al ono kapiram ja da nisam to što sam prozvan. Al radi te, ljut sam, ljut sam. (M_1993_blok 44)

Blokovci. I dalje to postoji ja mislim, ko je ono blokovsko dete i to, to obično vuče sa sobom da si blizak ili da znaš neke kriminalce, da si više bio izložen kriminalu nego ne znam, neko ko je bio u centru. To je jedna od predrasuda. Ovi iz centra su uvek gledali nas s Novog Beograda malo ispod oka. (M_1968_blok 22)

Osećaj inferiornosti i proces konstituisanja mesta na Novom Beogradu, koji se i dan danas, neizbežno, odigrava u odnosu prema „gradu“ čitaju se i u načinu na koji njegovi stanovnici vrednuju sadržaje i načinu na koji pričaju o njima. Preciznije, jedno od osnovnih merila kvaliteta jeste „dolazak ljudi iz grada“, bilo da je reč o ugostiteljskim objektima, sportskim terenima i

prostorima za rekreaciju, zanatskim i uslužnim radnjama ili kulturnim i drugim sadržajima koje nudi Novi Beograd:

Ona⁷⁴ kad se otvorila, bila je potpuno ludilo mozga. Ceo grad je tu dolazio da kupuje, jedan od prvih tih tržnih centara... Nešto devedesetih se otvorila, ili kraj osamdesetih. I svi su dolazili, bez zezanja. Knjižara – u Piramidi, odelo – u Piramidi, Mek, sve! Nisu postojali šoping molovi. I kao, budemo kao, u naš kraj svi dolaze, sa Ceraka, sa Zvezdare... Baš smo bili ponosni. (Ž_1983_blok 44)

Kroz razgovore sa ispitanicima uvidela sam da „dolazak ljudi iz centra“, poput ogledala, ima važnu funkciju jer potvrđuje sliku koju o svojim naseljima već imaju, ali u koju su usled brojnih predrasuda i medijskih reprezentacija, kao i ustaljene reputacije, navikli da sumnjaju. Ovakve predstave Rob Šilds definiše kao „slike mesta“ (*place images*, eng.), to jest „različita diskretna značenja povezana sa stvarnim mestima ili regijama, bez obzira na njihov karakter u stvarnosti“ (Shields, 1991, 60). Slike mesta su stoga povezane sa procesima razlikovanja ili distinkcije i načinom na koji ljudi pripisuju identitet Drugima, ali i sebi samima (Sibley 1995). Na istom tragu Majk Sevidž i saradnici tvrde da su stambena naselja posebno značajna za proces društvene distinkcije budući da su drugi „tradicionalni“ označitelji klase poput zanimanja izgubili na značaju koji su nekada imali (Savage, Bagnall, Longhurst 2005, 101). Društvene razlike stoga poprimaju implicitni ili eksplicitni prostorni oblik dok ljudi pokušavaju da se „smeste u prostorni i društveni habitus“ (Watt 2006, 779).

Jedna od temeljnih karakteristika „slika mesta“ novobeogradskih blokova jeste njihova ambivalencija. Sa jedne strane, brojni ispitanici su se gromoglasno žalili na reputaciju ili percipirane aspekte svojih naselja, dok su se istovremeno od njih ograđivali ili pokušavali da ponude alternativne slike ističući u prvi plan pozitivne aspekte života na Novom Beogradu. Stanovnici bloka 22, pogotovo oni sa većim društvenim aspiracijama i kulturnim kapitalom, bili su još kritičniji prema novobeogradskim blokovima i njihovim percipiranim manama, te spremniji da podsete na razliku između „onih tamo blokova“ i svog bloka iz Centralne zone koji je „pitomiji“ i „praktično u centru“. Jedna od ispitanica koja je poreklom iz Vojvodine i kao podstanarka stanuje u bloku 45 od 2015. godine, ovaj imperativ razlikovanja među pojedinim blokovima, nad kojim se i dalje čudi, opisala je na sledeći način:

⁷⁴ Tržni centar Piramida, prim. aut.

To je to što meni uopšte nije jasno, da to ljudi tako doživljavaju. Mi smo s Novog Beograda. Ako bismo se našli u gradu onda bi bilo jako važno da podcrtaju da su s Novog Beograda. A ako su ovde onda je jako važno da se podcrta tačno iz kog su bloka. (Ž_1974_blok 45)

Međutim, ni komšijski odnosi ni društveni kapital i insistiranje na distinkciji, kako primećuje Pol Vat, iako u značajnoj meri doprinose izgradnji pozitivnih asocijacija i stvaranja mesta (Watt 2006), ne pomažu stanovnicima velikih stambenih naselja da iskorene osećaj „urbane anksioznosti“. Takvu anksioznost dodatno pogoršavaju „diskursi straha“ (Sandercock 2002) i stereotipi koji dominiraju masovnim medijima i popularnim reprezentacijama o oronulim, hladnim i opasnim stambenim naseljima iz socijalističkog perioda. Stoga je posebno značajno pri interpretaciji izbeći zamke jednostavnog ponavljanja takvih stereotipa, i umesto njih ponuditi „višeslojniju reprezentaciju“ (Bourdieu et al. 1999, 3).

Iz tog razloga u interpretaciji „duha mesta“ (*sense of place*, eng.) (Feld, Basso 1996) novobeogradskih blokova neophodno je osvrnuti se i na paralelno postojeće, kontradiktorne ali ne i međusobno isključive, narative o zadovoljstvu stanovanjem, drugoj vrsti distinkcije u odnosu na „grad“. Mnogi učesnici u istraživanju, bez obzira na to da li su na Novom Beogradu odrasli ili su se u njega tek nedavno doselili, bez obzira na pol, životnu dob i druge individualne karakteristike, su mi tokom senzobiografskih šetnji slikovito govorili o razlici između Novog Beograda i „ostatka grada“:

Ljudi misle da su blokovi mračni, sivi, tamni. Da je svuda samo beton, iako odgovorno tvrdim, svako ko misli da je ovde samo beton treba da ode u bulevar bilo koji. Ispred moje zgrade ima 100 puta više zelenila. To su ti stereotipi. (M_1993_blok 44)

Ljudi kažu „Au ja se nikad ne bi snašao sam, kako se snalaziš, ovo sve izgleda isto“. Ali se šokiraju količinom zelenila jer zamišljaju blok kao mnogo više zabetoniran nekako. Generalno je mnogo svežiji vazduh. Kad odem u centar dešava mi se da mi bukvalno bude loše ako izađem na primer na Zelenom vencu, bukvalno muka kao od količine smoga. Jednom sam čak bila na ivici da se isповraćam. I onda mi smešno kad dođu ljudi i kao a kao živiš u blokovima, to sve beton, smog kao. Ne, zapravo - imam džunglu. (Ž_1999_blok 45)

Na primer ja sam malopre bila na sastanku, skajp sastanku sa kolegama i pitali su gde se čuju ptice. Pa kod mene. Ja stalno čujem ptice jer sam na trećem spratu i to mi je super. Oni su u različitim delovima grada i niko nema zvuk ptica osim nas. Mi imamo i ptice i ježeve i ne znam, neke nekada kao divlje ptice, fazane koji zalutaju sa nasipa (Ž_1981_blok 22)

Moja mera je Novi Beograd. Ne može da se upoređi sa starim Beogradom nikako. To budimo iskreni. Ni u jednom smislu ne bi voleo da živim u centru grada, to su gužve, svašta se dešava. Ja sam radio u Uzun Mirkovoj. To noću kad počne vrištanje, dranje, muzika. Mladi to drogirano, navijači, nemam reči. Nemaš mira stvarno. Šta ćeš tamo? Leti kad je lepo vreme, pa izadešda prošetaj na Kej, ko da smo u Knez Mihajlovoj. (M_1959_blok 45)

Slično kao i na Novom Zagrebu o kome je pisala Valentina Gulin Zrnić, zelenilo i otvoreni kvalitet bloka jedni su od najcenjenijih delova urbanog ambijenta Novog Beograda u odnosu na „grad“ (Gulin Zrnić 2004, 46). Upravo na ovim kvalitetima temelji se zadovoljstvo stanovanjem, ali i distinkcija u odnosu na „ljude iz centra“.

5.1.2. Postajanje komšijom u novobeogradskim blokovima

Granice između „nas“ i „Drugih“ ispoljavaju se na mnoge načine, od nadimaka za pojedini deo grada ili samog bloka, preko tuča između škola o kojima su stariji ispitanici neretko govorili, do svakodnevnog rasizma prema kineskoj zajednici iz bloka 70 (Vuković 2009; Petrović, Backović 2009) i Romima, stanovnicima obližnjih neformalnih naselja (Petrović, Backović 2009; Nikolić 2023). Nasuprot granicama, bliskost, kohezija i solidarnost održavaju se, između ostalog, putem sistema uzajamnosti, deljenog iskustva, uzajamne pomoći i doživljaja o pripadnosti zajednici. Predmet ovog odeljka upravo predstavljaju doživljaj bliskosti i društvene kohezije u novobeogradskim komšilucima, kao i njihova uloga u konstituisanju zajedništva.

Par učesnica u ovom istraživanju koje pripadaju srednjoj generaciji o komšijskoj solidarnosti najčešće su govorile u „ekonomskim“ terminima – kao o neprekidnom toku šoljica šećera, brašna i kafe koje cirkulišu kroz hodnike solitera:

U divnim odnosima sam sa mojim prvim komšijama. To je tačno ono što ja volim i što mi je mnogo lepo, što je ja pozovem telefonom ili je sretnem kad izađem iz dnevne sobe i kažem fali mi kafe, ili šećera, ili fale mi jaja za kolač... Predsedniku Kućnog saveta uvek mogu da se obratim kad mi nešto treba, on čak bude i kao: „zašto mi nisi ranije javila, ja sam tu da pomognem svima“. Imala sam problem sa osiguračima koji su na mesečnom nivou ono, menjala sam na 3 dana, i onda smo to sredili. Ja zaista imam divan odnos sa mojim komšijama, i bez korone je kod nas to dominantno. J. mi donese neprskane jabuke koje su pune crvića sa njene vikendice, nikad lepše. Hoću da kažem da sve može kad su ljudi fini, kulturni i hoće da pomognu. (Ž_1974_blok 45)

Moja majka i komšinica, zna se, svako jutro kafa. Pa nije samo kafa nego i razmena dobara kojekakvih, ključevi naravno... Ja sam skoro tom komšiji sa sprata ostavila jedan svoj ključ od stana za svaki slučaj, da imam neki ključ do kojeg mogu da dođem ako izgubim ovaj jedini što imam. Ili bilo šta da se desi, ako je požar ili bilo šta. To mi je nekako najnormalnije. Oni mi sada obilaze mačke i divno se slažemo, razmenjujemo kolače i svega tu ima. (Ž_1960_blok 22)

Za znatno veći broj učesnika u ovom istraživanju komšijska bliskost i solidarnost neraskidivo je povezana sa iskustvom roditeljstva, i kao takva najčešće se ogleda u uzajamnoj pomoći u brizi o deci. Ispitanici koji pripadaju mlađoj generaciji, a koji su se u istraživane blokove doselili u prethodnih pet do deset godina, isticali su da za njih druženje sa komšijama čine isključivo „slučajni susreti na dečijim rođendanima i roditeljskim sastancima“, dok „saradnja“ kroz brigu o deci nije tako neuobičajena. M. iz bloka 22 ovu praksu opisala je na sledeći način:

Komšija iznad, ispostavilo se da sam su nam deca išla u neku istu školu. Do tad se nismo nešto družili, al onda smo se kao evo, sutra ih ja vodim, ti ih vraćaš i tako – da olakšamo te neke obaveze jedni drugima. Napolju je uvek neko od nas, pa će ako neko dete padne, naći mu se neko od roditelja...(Ž_1981_blok 22)

Istraživanja sprovedena u Severnoj Americi i zapadnoj Evropi takođe ukazuju na činjenicu da su mreže komšijskih odnosa gušće isprepletane među porodicama sa malom decom, ali i visoko-obrazovanim stanovnicima (Požani, Buka 2015, 66) što je jedna od dominantnih odlika učesnika u ovom istraživanju. Međutim, druga važna odlika koju dele ispitanici iz ove grupe nije samo to što su visoko-obrazovani roditelji dece predškolskog i školskog uzrasta, već i činjenica da su se u blok u kome su stanovali u vreme istraživanja doselili relativno nedavno (pre manje od 10 godina u trenutku istraživanja), a najčešće po stupanju u brak i zasnivanju porodice. U tom smislu, i sami su često glasno razmišljali o tome da „nisu ni imali prilike da uspostave odnose sa komšijama“, te da „nemaju komšije sa kojima piju kafu“. Među ovom grupom ispitanika dominantan „osećaj komšiluka“ povezan je sa zajedničkim ciljevima i interesima, kako privatnim, poput ekonomisanja vremenom kada je reč o brizi o deci, tako i zajedničkim, poput uređenja parka ispred zgrade. Naravno, razlika između nekadašnjeg i današnjeg komšiluka neraskidivo je povezana sa promenama u životnom stilu i organizaciji rada i slobodnog vremena.

Ilustracija 11: Kafa na terasi. Izvor: foto-dnevnik ispitanice Ž_1970_blok 45. Jun 2020.

Jedna ispitanica na sledeći način poredila je „običaj“ ispijanja kafe kome je svedočila odrastajući na Crvenom krstu i u Savskim blokovima osamdesetih i ranih devedesetih godina, sa spontanim, utilitarnim druženjima usredsređenim na konkretan cilj (briga o deci, uređenje parka) u kojima učestvuje danas:

Moja mama tamo u bloku ima bukvalno nametnutu obavezu druženja sa komšijama. Kućnog druženja, to kao da pijemo kafu. Nisam sigurna da tim ljudima to uopšte prija. Ovde mi se čini da tu ne postoji to toliko, to vestačko druženje. Ima ovog drugog, neposrednog, neformalnog. Od tih akcija zajedničkih, što spontanih što ovako. To je dovoljno da izađeš tu i naći ćeš nekog od komšija, pričaćete, sešćete... A nekako nisi u obavezi, kao ja sam sad zvala tebe, ti mene treba sledeće, sve te norme proceduralne. (Ž_1981_blok 22)

Zajedničke akcije u bloku 22 o kojima ova ispitanica govori odnose se na prakse lokalnog aktivizma i prisvajanja prostora: čišćenje parka, jesenju i prolećnu sadnju drveća, humanitarne bazare i slično. Cilj ovih okupljanja prevazilazi druženje, odnosno socijalizaciju. Ovakve akcije, bilo da je reč o spontanoj odluci nekoliko majki da, dok paze na decu, pakuje smeće i pikavce u parku, ili o događaju koji zahteva brižljiviju organizaciju, planiranje, i ekonomske resurse uvek su svrsishodne i usmerene na aktivnosti u javnom prostoru. Štaviše, učesće i organizacija ovih događaja u najvećem broju slučajeva se ne prelijeva na privatni plan i ne vodi ka uspostavljanju prijateljstava i „ispijanju kafa po kućama“. U tom smislu, ovakve akcije pored toga što stvaraju

utisak o društvenoj koheziji, bliskosti i dobrim odnosima u bloku 22 istovremeno imaju i važnu ulogu potvrđivanja i akumulacije društvenog kapitala za one koji u njima aktivno učestvuju (Burdije 2013; Putnam 1993).

Međutim, kako tvrde Rajmon i saradnici, i svakodnevne komšijske rituale i pozive na kafu (Ilustracija 11), o kojima pomenuta ispitanica govori kao o „proceduralnim normama“, trebalo bi shvatiti kao stav u odbranu društva, a ne kao posledicu sitnoburžoaskog individualizma ili arhaizam (Raymond et al. 2001, 89). Učešćem u ovim ritualima dobrodošlice, smatraju Rajmon i saradnici, pojedinac postaje delom komšijske zajednice, njihovim terminima: postaje delom „kolektivnog komšije“ (Raymond et al. 2001, 89). Iskustvo postajanja komšijom i sitni obredi poput ispijanja kafe, razmene namirnica i usluga kojima se ovaj status performira i potvrđuje sažeti su u sledećem iskustvu narednog ispitanika. Iako S. kao samac i programer u srednjim tridesetima predstavlja oličenje „japija“ i otelovljuje proces džentrifikacije, budući da je spram istog kritički nastrojen učinio je svestan napor da u svojoj stambenoj zajednici ne bude prepoznat kao „jedan od buržuja što ne vole da se družu“:

Kad sam ja došao sad pre par godina, kad sam počeo da živim sam, imao sam potrebu da se upoznam sa komšijama. Bio sam pozvonio na sva vrata na spratu, bio u fazonu ja sam vaš novi komšija. Ne sećam se da je bilo nekih kolača tu, ali im je isto bilo lepo njima, pa sam nastavio da se čujem s njima. Sad kad sam otišao u Drezden, cimao sam njih, zamolio ih ustvari da pogledaju s vremena na vreme na stan, da li ima nešto sumnjivo i tako dalje, pošto neću biti tu, iako će keva sad da dolazi tamo dosta često, kad nije sa svojim. I nekako, kad mi treba nešto, ili njima, naravno. Jednoj starijoj komšinici svako malo nešto kompjuter popravljam, iako se ne bavim time, ne znam to da radim. Ali kao imam mobilni telefon, programiram, sigurno znam. Tako da poznajem sve komšije, oni znaju mene, zovu me na slavu, upućeni smo u privatne živote, kad nešto nije u redu, nešto bitno, tipa neko je bolestan ili neko ode negde, ili im se nešto bitno dešava u životu, upućeni smo. (M_1985_blok 45)

Život u bloku 45 za ovog programera u srednjim tridesetim godinama bio je prvo iskustvo sa „kolektivnim stanovanjem“, nakon što se nakon rata na Kosovu sa porodicom preselio prvo u Obrenovac, a zatim u Beograd. Srdačnost i dobrodošlica sa kojim je njegova porodica dočekana u bloku 45 ostavila je na njega dubok trag, te je tako godinama kasnije prilikom kupovine stana beskompromisno birao ovu lokaciju, nauštrb cene i kvadrature.

Međutim, „efikasno“ i „produktivno“ druženje usmereno na zajedničke aktivnosti u javnom prostoru nije uvek praćeno komšijskim ritualima koji se odigravaju u privatnoj sferi o kojima je

govorio S. Kao takvo, mada ne isključivo zbog toga, nailazi na neodobravanje i podstiče negativne reakcije starijih komšija. M. je to objasnila na sledeći način:

Postoji grupa ljudi koji imam utisak misle da svi koji nešto rade narušavaju neki njihov životni mir. Oni maju problem sa došljacima takozvanim, što smo verovatno svi, pošto ne možeš NBG da gledaš kao ono starosedeooci pet generacija. Ali oni sebe smatraju za neke starosedeoce i onda im smetaju došljaci. Meni je to sumanuto, da nemam tu grupu i da ne znam za te komentare, ja bih mislio da smo svi ovde jedna srećna komuna. Malo malo pa ima neki event⁷⁵ napolju, iznesemo vatromet, kitimo jelku, čistimo, sadimo, to mi je baš bilo ono... Ali onda shvataš da to nisu svi. (Ž_1981_blok 22)

Sa druge strane, u iskazima „novobeogradskih starosedelaca“ bez obzira na pol, uzrast i učešće u lokalnim aktivističkim poduhvatima česti su narativi o gubitku komšijskih vrednosti i rastućoj otuđenosti. Međutim, reč „starosedelac“ koja neobično odzvanja o modernističke betonske fasade uverljivo svedoči da ni Novi Beograd više nije tako nov. Njegova zrelost ogleda se i u procesima urbanog restrukturiranja, koji uključuju i demografske, i sa njima povezane socio-kulturne promene. S tim u vezi, mnogi stariji ispitanici „gubitak komšijskih vrednosti“ neretko interpretiraju kao direktnu posledicu doseljavanja mlađih stanara „koji ne vole da se druže“, odnosno – procesa džentifikacije kojim se narušava idilična slika o društvenoj koheziji unutar bloka.

Ono što mi je na početku istraživanja posebno privuklo pažnju je činjenica da podela na „stare“ i „nove“ Novobeograđane ne počiva na generacijskim razlikama već na „blokovskom stažu“ i klasnoj pripadnosti. Naime, čak su ispitanici koji pripadaju mlađoj generaciji sa nezadovoljstvom komentarisali „podmlađivanje“ blokova:

Zadnjih godina se malo promenila ekipa jer je mnogo ljudi umrlo nažalost, baš dosta, i došli su neki novi mladi ljudi koji se ne druže. (Ž_1983_blok 44)

Ne samo da je promena strukture stanovništva koju ovo podmlađivanje predstavlja kritikovana kao jedan od najočiglednijih izraza džentifikacije, već su pojedini ispitanici sa žaljenjem govorili o izumiranju „duha mesta“ koje nestaje sa svojim korisnicima:

Mi imamo klupu ispred zgrade, i sto. To je jedan komšija napravio. I tu su blejali ti stariji, starosedeooci tih zgrada koji su bili to, radnici u društvenim firmama, iz Niša poreklom, poreklom iz Peći, ovaj umetnik, slikao manastire, ovaj iz Hercegovine, ne znam kako je došao tu, radio u IMT ili šta već. I sad oni tu bleje, ispred zgrade. I sad kao, ovaj jedan je umro,

⁷⁵Event, eng., događaj, prim. aut.

ovaj se odselio, ovaj obučar više ne dolazi tu, otišao je iz te obučarske radnje, ostao je ovaj umetnik iz Peći koji je to, šlogiran, i samo tu sedi, sluša šta se dešava i kao bleji. I nekako već vidiš da neće biti nekoga ko će to da nastavi, ne zbog nekakve tradicije, nego tu neku svakodnevnu praksu koju si video kad god prođeš pored te zgrade, u smislu te bleje koja je njima verovatno trebala zato što su navikli iz tog nekog njihovog ranijeg iskustva, iz tih krajeva gde su socijalne veze jake, u tim manjim zajednicama. I sad tu klinci dođu... Poslednje što sam video da se tu radilo, je da mlađi klinci igraju poker sa onim čipovima, od 11 uveče do 5 ujutru, uvek ih tu vidiš kad je leto. Ali danju su te klupe prazne, osim tog lika koji nekad zableji sam. I ne deluje mi da će nešto da se promeni, da će doći neko, kao da ćemo ti i ja blejati tu ili neko od ovih novih što kupe stan (M_1985_blok 45)

Među ispitanicima srednje generacije žal za izgubljenim duhom mesta i nezadovoljstvo novim komšijama ponekad je bivalo protkano i nostalgijom za „dобрим starim vremenima“ i kritikom atomizacije i otuđenja u savremenom društvu.

Generalno mene plaši atomizacija koja u savremenom svetu vlada i mislim da ima mnogo nuspojava. Ovde mi to prija, prija mi da mogu da zastanem, pa „kako ste, kako je mama, je l ste čuli šta je bilo u školi“. Sad kad je bila korona „e pa stigle su rukavice u onu apoteku“. Neka doza ljudskosti koja počinje u gradovima da nedostaje, a ovde još uvek postoji kao u nekoj oazi, ali se gubi, gubi se polako. (Ž_1970_blok 45)

Proces upisivanja sećanja u prostor predstavlja jedan od načina transformisanja prostora u mesto. Kako bi pojedinačno iskustvo moglo postati sećanjem, potrebna je distanca. U takvom kontekstu, kada je reč o „proteklom iskustvu“ (Frykman, Gilje 2003) „zlatnog doba socijalizma“ kod starijih ispitanika, govorimo o iskustvu koje je „akumulirano, selektovano, procenjeno prema pojedinačnim logikama ličnog izbora, mogućnosti, potreba, zadovoljstva, vrednovano čitavim nizom procena, od racionalnih do nostalgičnih“ (Gulin Zrnić 2004, 50). Ovakva sećanja, i lična i kolektivna, koja su usidrena u prostoru i vremenu novobeogradske svakodnevne „čine korpus urbanih sećanja – ona su takođe jedan okvir transformacije urbanog te učestvuju u procesima stvaranja mesta“ (Gulin Zrnić 2004, 50). Konačno, ovakvi nostalgični narativi o „bloku-komuni“ u kome se svi poznaju i, nalik uvodnoj sceni iz crtanog filma, sa osmehom pozdravljaju i brinu jedni o drugima, uvek su ne samo vremenski i prostorno, već i vrednosno i ideološki situirani.

5.1.2.1. Društvena kohezija novobeogradskih komšiluka

Kao što je u prethodnom odeljku nagovešteno, bliskost i distanciranje u istraživanim novobeogradskim blokovima postoje istovremeno, kao „kontradiktorne stvarnosti“ (Clifford, Marcus 1986) koje sa sobom nose različita značenja i važnosti za različite sagovornike. Stoga ću u okviru ovog odeljka, prateći model koji su predložili Kirns i Forest (Kearns, Forrest 2001) „secirati“ društvenu koheziju novobeogradskih blokova. Ovu autori ističu da komšijske veze doprinose osećaju sigurnosti, praktične i socijalne podrške, te da „rezidencijalno zasnovano interakcije imaju važnu ulogu u svakodnevnim rutinama koje čine temelje društvene kohezije, kroz njih se učimo toleranciji, saradnji i stičemo osećaj društvenog poretka i pripadanja. Ljudi i stvari kojima smo okurženi na specifičnoj lokaciji činioци su koji doprinose mogućnostima izbora, ali i njegovim ograničenjima i, posredno, pojmu (sopstvene) socijalne vrednosti (Kearns, Forrest 2001 2130).

Pišući o društvenoj koheziji komšiluka, Ajd Kirns i Rej Forest (Kearns, Forrest 2001) prepoznaju pet domena društvene kohezije: deljene vrednosti i građansku kulturu; društveni poredak i društvenu kontrolu; solidarnost i smanjenje društvenih nejednakosti; socijalni kapital; i privrženost mestu i lokalni identitet. Svi ovi domeni uočljivi su i u etnografskoj panorami novobeogradskih blokova zabeleženoj tokom ovog istraživanja. Međutim, u ovom odeljku osvrnuću se na četiri od pet navedenih domena (deljene vrednosti i građanska kultura; društveni poredak i društvena kontrola; društvene (ne)jednakosti; i privrženost mestu i lokalni identitet). Pitanje socijalnog kapitala značajno je i isuviše kompleksno. Kao takvo ne odnosi se isključivo na domen društvene kohezije, već predstavlja značajan faktor u razumevanju lokalnog aktivizma, prisvajanja kroz arhitekturu i praksi javnog roditeljstva o kojima će biti reči u narednim interpretativnim poglavljima, te prevazilazi obim ovog odeljka.

5.1.2.1.1. Deljene vrednosti i građanska kultura

Vidno izrevoltirana ponašanjem pojedinih komšija iz svog ulaza, J. je o ovoj prepreci postizanju društvene kohezije govorila na sledeći način:

Mislim da postoje 2 vrste ljudi: oni koji su baš tako srdačni i koji bi se raspričali, i oni koji su totalno nezainteresovani. Čak su neučtivi u tome, da na primer živimo u istoj zgradi već po 6-7 godina i da im je teško da kažu dobar dan, dobro jutro ili dobro veče. Mislim da sredine malo ima. (Ž_1974_blok 45)

I drugi ispitanici koji su izražavali nezadovoljstvo novopridošlim komšijama neretko su to nezadovoljstvo temeljili u domenu vrednosti i građanske kulture, karakterišući „dođoše“ kao osobe kojima nedostaju elementarno kućno vaspitanje i maniri.

5.1.2.1.2. Društveni poredak i društvena kontrola

Kada je reč o međuljudskim odnosima u bloku, učesnici u ovom istraživanju – bilo da je reč o „starosedeočima“ ili o „dođošima“ – nisu izražavali zabrinutost po očuvanje društvenog poretka. „Opasnost“ bi dolazila „spolja“. Na anegdotalnom nivou, pojedini stanovnici istraživanih blokova su putem samo-viktimizujućih narativa na društvenim mrežama (pre svega u Fejsbuk grupama) izražavali zabrinutost za društveni poredak.

U tim „upozorenjima“ kao uzurpatore su prepoznavali pre svega Rome iz obližnjih neformalnih naselja, ali i „tamnolute građevinske radnike“ i „sumnjive prolaznike“ koji bi se zadesili na Savskom keju (Nikolić 2023). Njihova iskustva i „svakodnevni rasizam“ (Essed 1991) prevazilaze tematski okvir ovog doktorata, ali ih svakako treba zabeležiti.

5.1.2.1.3. Društvene nejednakosti

Mnogi ispitanici prepoznali su rastuće društvene, odnosno klasne, nejednakosti kao važan faktor koji doprinosi urušavanju društvene kohezije blokova u kome stanuju. Poslovični narativi o nekadašnjem Novom Beogradu kao „maloj komuni“ u kome su „svi bili isti“ korespondiraju sa sociološkim nalazima o homogenosti društvene strukture ovih naselja (Petrović 2008, Backović 2010).

Ovaj porast društvenih nejednakosti povezan je i sa gradnjom novih stambeno-poslovnih kompleksa na retkim praznim parcelama po obodima novobeogradskih blokova. O tome je L. iz bloka 44, u kome je na mestu nikada izgrađenog akva-parka najavljena izgradnja luksuznih stanova govorio na sledeći način:

Bolje nek ostanu napušteni akvapark nego neki socijalni nemir da se pravi, da dobiješ takvu decu koja ovde ne pripadaju. Zbog, ne znam ono, sedam osmina druge dece koja nisu takva. To je vrlo važno, da živiš sa svojim, mislim na socijalni status. Realno, zamisli sebe... Ja ne mogu da zamislim sebe sa primanjima mojih roditelja tad da živim sa njima. Neko ima 2 bazena i mesingane kvake, a ja kao, znaš... Ne može to. (M_1993_blok 44)

Brojna istraživanja ukazuju na to da proces džentrifikacije proizvodi nove oblike socijalne isključenosti, nove obrasce segregacije prema načinu i stilu života, životnom ciklusu, stambenom

statusu, ekonomskom, ali i kulturnom kapitalu (Hubbard 2009; Chatterton 2010; Backović 2015; 2016; 2018; 2019). Više detalja o ovom procesu biće predstavljeno u odeljku o džentrifikaciji Novog Beograda. Međutim, kada je reč o osećaju bliskosti i društvenoj koheziji unutar novobeogradskih blokova, ilustraciju perspektive druge strane ovog „socijalnog nemira“ donosi sledeće iskustvo sa „pregovaranjem“ o parkiranju na ograničenom broju mesta ispred zgrade. Ova mlada ispitanica koja se, zajedno sa porodicom, sa Dedinja doselila u blok 45 sredinom 2018. godine, burne reakcije svojih komšija pripisuje zavisti i ljubomori:

Dešavalo se da ovde na ovom prolazu ove naše komšije što se družimo sa njima, oni imaju dva Mercedesa i sada njih niko ne voli zbog toga, jelte, jer su isto novi stanari ko i mi, sa Mercedesima, mladi, lepi i tako dalje. I onda sve komšije dolaze meni i kukaju na njih, a ja ćutim, boli me uvo. Oni imaju kamere u tom ulazu baš iz tog razloga kad je bilo to za krađu goriva. Oni su sami pitali, tražili dozvolu i dobili su dozvolu da stave kameru u svoj ulazu, i samo oni imaju pristup tome jer su oni to platili. Onda su jednom videli na kameri da je jednom kad se ta devojka tu parkirala tu sa Mercedesom da je bakica iz mog ulaza prošla i da je izgrebala auto ključem zato što je tu stala. Ali to stvarno može da se prođe normalno, mislim, oduvek tu stoje kola. Onda jednom kad smo mi krenuli da se parkiramo prošao je neki ludak na biciklu i pretio da će zvati komunalce, kao sklonite se odatle bla bla. (Ž_1996_blok 45)

Sporno parking mesto o kome mi je V. govorila zapravo prazan prostor pri samom ulazu u zgradu – u neposrednoj blizini parkinga za stanare na kome obično nema slobodnih mesta. Predviđeno je da ovaj prostor bude slobodan kako bi se pešacima ne bi prekidala putanja, ali i kako se ne bi zaklanjala pristupna rampa za osobe sa teškoćama u kretanju i omogućio brz pristup hitnim službama. Iako svesna da se radi o nezvaničnom parking mestu, V. se ograđuje izjavom da „oduvek tu stoje kola“, te umesto komšijske solidarnosti u središte svog argumenta smešta percipiranu „klasnu zavist“ i ukazuje na klasno raslojavanje unutar svog ulaza. Ovoj temi više prostora posvećeno je u odeljku o džentrifikaciji novobeogradskih blokova.

5.1.2.1.4. Privrženost mestu i lokalni identitet

Kako primećuje Gulin Zrnić „poznavati mnoge i sam biti poznat u naselju osnova je osećaja povezanosti koji se stvara tokom vremena, osećaja sigurnosti, doživljaja karaktera naselja i definisanja doma“ (Gulin Zrnić 2004, 46). Važna spona koja definiše mesto, zbog koje „starosedeoci“ Novog Beograda postaju „Blokovci“ jeste i činjenica da su za njega vezani

porodičnim i prijateljskim vezama o čijem značaju je L., po zanimanju novinar, govorio na sledeći način:

Neki od tih stvarno da kažem klošara, mislim sitnih dilerčića i navijača su mi ono jedni od najboljih drugara i dan danas. Ne mogu sad da se odreknem svog druga zato što je on sad odabro neki put za sebe ne znam kakav – mislim znam kakav, loš put – a ja ga znam od obdaništa. Daleko od toga da ćemo se mi družiti u smislu izlaziti zajedno, ručati za istim stolom, ići na letovanje zajedno. Al kad se vidimo to je sve drugarski. Moji roditelji znaju njegove, njegovi znaju mene. Išli smo zajedno u vrtić, kad te čuvala nečija mama, ne možeš sad, znaš... Jednostavno te stvari ne mogu baš da se obrišu. (M_1993_blok 44)

Slučaj Novog Beograda u ovom smislu nije specifičan. Kvantitativna istraživanja o zadovoljstvu stanovanjem sprovedena u stambenim naseljima u Hrvatskoj i Sloveniji ukazuju na to da upravo društveni aspekti poput međuljudskih odnosa i povezanosti s naseljem imaju najvišu prosečnu ocenu, dok su povezanost stanovnika i deljenje zajedničkih vrednosti na nižem nivou (Klasić, Svirčić Gotovac 2023; Svirčić Gotovac, Đokoć 2023). Naime, stanari ovim aspektima pripisuju niže ocene u odnosu na zadovoljstvo infrastrukturnim arhitektonskim aspektima naselja.

Značajno je, međutim, na ovom mestu napomenuti da pod starosedeočima Novog Beograda ne mislim samo na „prvu generaciju“ koja se od kraja šezdesetih pa do pred kraj osamdesetih useljavala u novoizgrađene stanove u naseljima u kojima su potom proveli najveći deo svog života – već i njihovu decu i unuke koji s ponosom ističu činjenicu da su rođeni i odrastali na „novobeogradskom asfaltu“. Ova podgrupa ispitanika učila je da hoda, a potom da vozi bicikl i rolere na istim stazama, pohađala isto obdanište i osnovnu školu, igrala se na istim igralištima na kojima su, godinama kasnije, krišom palili prve cigarete i doživeli prve poljupce. Bliskost, druženje sa komšijama i zajedništvo za njih su nerazdvojivi od uspomena i poznanstava iz ranog detinjstva i mladosti.

*Ovo je ulaz od mog drugara Nesa, Čokija, koji je sa mnom uradio prvi grafit. Ulaz *** u 45. bloku gde smo... Nekako su se sve bleje događale kod njega. Preko dana je stalno bio sam, pogotovo jer nije išao na faks i to, pa su i drugi koji nisu išli na faks dolazili kod njega, i ja posle faksa. I za vreme srednje škole smo kod njega crtali skice, družili se, skidali pesme s neta jer ja tad nisam imao internet, sve smo kod njega skidali i slušali muziku. Ja sam imao neku kasetu bezveze, a on je imao diskove i sve se događalo u tom ulazu. Sve što se događalo unutar bloka u zatvorenom prostoru bilo je kod njega. Inače smo uvek bili napolju, ali kad*

smo kod njega to su bile aktivnosti, skidamo i slušamo muziku, igramo igrice, crtamo skice...
(M_1985_blok 44)

Pojedini teoretičari su tokom poslednjih godina sugerisali da je koncept zajednice zasnovan na fizičkoj blizini, kakav je na prostoru Balkana „negovan pre i tokom socijalizma“ erodirao usled mnoštva faktora, poput uticaja zapadnih stilova života, većeg nivoa stambene mobilnosti, rasta gradske populacije, gubitka zajedničkih prostora (recimo, prostorija mesnih zajednica, domova kulture i slično) i nove stambene gradnje na slobodnim parcelama (Dekker et al. 2011; Hlebec, Filipovc Hrast, Kogovsek 2010). Međutim, kako primećuju Dorina Pojani i Migena Buka pišući o uticaju promena u izgrađenom okruženju na komšijske odnose u Tirani, ove teorijske pretpostavke nisu u značajnoj meri potvrđene empirijskim studijama (Pojani, Buka 2015).

U prilog tezi da je, uprkos brojnim preprekama, zajedništvo utemeljeno na fizičkoj bliskosti na Balkanu još uvek „živo i zdravo“ govori naredni iskaz jednog ispitanika. Naime, ovaj posebno refleksivan ispitanik koji nije proveo detinjstvo u istraživanim blokovima uvideo je način na koji se u svakodnevnom životu prostorna bliskost, prepoznavanjem deljenog iskustva, pretvara u društvenu bliskost, te na taj način doprinosi izgradnji zajedništva:

Ako imaš neki problem, kao nestane struje ili nešto, pa sednemo na šetalište, tu imaš ljude iz celog bloka, i pričaš kao da ti je neko iz zgrade, nemaš osećaj da samo imate isti problem, nego ste deo iste zajednice. Tako da mislim da se prenosi ovo što sam opisao na nivou naše zgrade, da je vezano i za blok. Pritom, ne mislim da se tiče udaljenosti zgrada jednih od drugih, nego prosto kroz taj koncept, kao blok 45, kao okej, živim u tom naselju, i možeš da budeš skroz kod trospratnica, kod okretnice, a ja ovde gde živim, i nekako imaš osećaj da se razumete, kao zbog čega nam je lepo ovde da živimo, koje probleme imamo koji su slični, ili to, životno iskustvo ti je, bez obzira na klasne razlike koje često postoje, i razlike privatne istorije... Imaš dosta slično iskustvo svakodnevnog života, i to onda dosta utiče na taj osećaj zajedništva. (M_1985_blok 45)

Proces o kome ovaj ispitanik govori upućuje na koncept „javne familijarnosti“ (Blokland 2003; Gulin Zrnić 2009) koja se rađa kada se anonimni pojedinci kontinuirano susreću te se time pojavljuje iskustvo zajednice (Blokland 2003, 93). Kako primećuje Valentina Gulin Zrnić javna familijarnost je procesne naravi i zavisi od o prilika „koje nose različit potencijal za stvaranje, poimanje i doživljavanje zajednice“ (Gulin Zrnić 2009, 138). Paralelno sa nastajanjem „javne familijarnosti“ teče i proces preliivanja zajedništva i društvene bliskosti na prostor, koji se najpre manifestuje prilikom donošenja odluke o kupovini, odnosno iznajmljivanju stana. Naime, iskustva nekoliko ispitanica koje su odrasle na Novom Beogradu, a zatim ih je životni put naveo u

inostranstvo ili druge delove grada, kao i drugih ispitanika i njihovih članova porodice i prijatelja, svedoče o tome da mnogi Novobeograđani (ili pak Novobeograđanke) kada dođe vreme za kupovinu ili iznajmljivanje stana odlučno biraju blok u kome su odrasli i u kojima im stanuju članovi porodice, ili blokove u njihovoj neposrednoj blizini.

Jedna od ispitanica koja je odrasla u bloku 21 se nakon razvoda i nakon što je dugi niz godina provela u Nemačkoj i Južnoafričkoj republici odlučila za povratak Novom Beogradu. Njena odluka o kupovini stana u bloku 22 bila je vođena praktičnim, ali i sentimentalnim razlozima budući da za nju susedni blok 21 označava „tačku odakle se sve računa“:

Kad sam se doseljavala ovde iz Južne Afrike posle razvoda bila sam sa sinom koji je tad imao 12 godina, dakle ulazio u period kad će da luđuje i kad mu je važno da bude povezan sa svetom. I onda sam zbog toga, prvo zbog položaja, da njemu to bude zgodno, da mu bude blizu i grad i šta već... On je išao u školu na Dedinju, „Kreativno pero“, privatnu školu. Ja sam ga vozila u školu i vraćala, i to mi je zgodno, Most na Adi, za čas. Što se tiče života – da bude negde u centru, a da ne bude u centru. To je glavni razlog bio. A drugi razlog je bio što sam ja odrasla u Šest kaplara i meni je to nulta tačka sveta, odatle se računa sve. Za mene je to početak. (Ž_1960_blok 22)

I jedna druga ispitanica se po povratku iz inostranstva odlučila da iznajmi stan u neposrednoj blizini roditeljskog doma u bloku 44. Za ovu ispitanicu Savski blokovi predstavljaju „nultu tačku“

Mnogo mi se sviđa što su blizu moji jer sam shvatila da je izuzetno praktično. I komšiluk je dobar. To je toliko tvoj kraj, da ti onda ni ne vidiš jasno šta je to što... Prvo to što ti se dopada, a drugo tebi je pomešano da li ti se to zaista dopada jer ti trenutno percipiraš tako da ti se dopada, ili je to ostatak nekog legasija,⁷⁶ što ja mislim da je slučaj. Jer realno, blok i sadržajno i estetski i funkcionalno, je danas mnogo gori nego što je bio. A pritom ja imam mnogo više kriterijuma sada nego što sam imala pre 10 godina. (...) Mislim da mnogo veze ima činjenica da su tu moji roditelji, da tu imam par najbližih drugarica, one su i dalje tu. To su osobe koje najčešće viđam... Mislim da to dosta doprinosi. Ja bukvalno ne mogu da zamislim sad da se preselim u ludilo gajbu na Zvezdari gde nikog živog ne poznajem..⁷⁷ (Ž_1983_blok 44)

⁷⁶ Legacy, eng., nasleđe.

⁷⁷ Polovinom 2023. godine ova sagovornica se, teška srca, ipak preselila „na onu stranu“ kako bi započela zajednički život sa partnerom. Pri iznajmljivanju stana, kako sama priznaje, jedan od najznačajnijih faktora bila je saobraćajna povezanost sa Savskim blokovima.

Sa druge strane, među „otuđenim novajlijama“ koje se u prethodnih desetak godina intenzivno doseljavaju u novobeogradske stanove, kako zbog relativno kratkog vremena koje su u bloku proveli, tako i zbog načina i stila života kakvi karakterišu savremeni trenutak, identifikacija sa blokom i novobeogradski lokal-patriotizam gotovo da ne postoje. Mnogi od njih odabrali su da se presele na Novi Beograd iz pragmatičnih razloga – kvalitetne socijalne i komunalne infrastrukture, zelenila, saobraćaja i kvaliteta gradnje – te, kako jedan ispitanik iz bloka 22 primećuje, gaje „emotivnu distancu“ u odnosu na naselje u kome žive.

Konačno, kroz razgovor sa ispitanicima koji su se u novobeogradske blokove takođe doselili relativno skoro, razotkrila se druga mogućnost izgradnje komšijskih veza koje nisu posredovane ni deljenim iskustvom roditeljstva, ni detinjstva i mladosti, ni problema sa održavanjem zgrade, niti su brižljivo građene tokom niza godina. Reč je, naime, o „nasleđivanju“ komšijskih odnosa prilikom kupovine, odnosno nasleđivanja stana.

N., koja je trenutku ovog istraživanja još uvek živela sa roditeljima u nasleđenom stanu u bloku 45, o ovoj praksi govorila je na sledeći način:

Pa on⁷⁸ je radio u nekoj državnoj službi, ne znam šta je tačno radio, ali je dobio stan zato što je bio državni neki službenik, da li opštinski ili gradski činovnik neki. Sam je živeo ovde, i to bukvalno ja mislim od čim su se izgradili stanovi da je on došao tu da živi. I znali su ga ovi levo i ovi desno kao, bio je tu umrežen sa komšijama pa smo kao mi tako nastavili to da se družimo s tim komšijama levo i desno, mislim – moji roditelji, ja sam tad bila baš mala. (Ž_1996_blok 45_2)

Njen nešto stariji komšija iz obližnjeg solitera u istom bloku, primetio je da „nasleđivanje“ komšijskih odnosa ne funkcioniše samo pri nasleđivanju stana od preminulih srodnika, kao u slučaju N-ine proodice, već i uslučaju trampe ili kupoprodaje nekretnine:

Gledao sam nasleđivanje tog stana, prvog u kom sam živeo, tu su živeli neki Albanci. Kad se desio rat na Kosovu tetka je trampila stan u Prištini za taj stan sa njima, zato što su i jedni i drugi bili u problemu – ovi u Prištini, ovi u Beogradu. I onda je tetka nasledila ta poznanstva koja je taj Albanac imao po kraju. Svi su došli da vide ko je novi komšija. I onda kad je tetka izašla mi smo ušli u njen stan, kad sam ja prvi put počeo da studiram. Onda smo mi nasledili ta poznanstva. Svi znaju da smo mi rođaci tih ljudi koji su tu živeli, i onda su nastavili da se viđamo recimo sa dva stana, s njima smo se često viđali. (M_1985_blok 45)

⁷⁸ Očev stric od koga je nasleđen stan, prim. aut.

Na kraju treba napomenuti da je, bez obzira na starost, pol, stanarski ili imovinski status ispitanika, veliki broj njih komšijsku bliskost i društvenu koheziju vezivao za krizne trenutke. Pre svega za specifični vremenski trenutak u kome je sprovedeno ovo istraživanje – pandemiju koronavirusa, a zatim i za bombardovanje 1999. godine. Krizne situacije, poput ovih, u kojima je „reaktivna solidarnost“ (Vasiljević 2021) koja se ogleda u nabavci namirnica i drugih potrepština ili šetnje pasa za komšije u karantinu u porastu, ni po čemu nisu specifične za iskustvo života na Novom Beogradu te stoga neće biti predmet dalje interpretacije. Većina ispitanika ukazivala je da se „po povratku u normalu sve vratilo na staro“, te da se izražena solidarnost i briga tokom trajanja vanrednog stanja nisu dugoročno odrazile na društvenu koheziju i bliskost među komšijama.

Komšijski odnosi, društveno poverenje i privrženost naselju ne samo da su važni aspekti zadovoljstva naseljem i društvene kohezije već, na širem planu, doprinose jačanju građanskog angažmana, stabilnosti, učinkovitosti društvenih institucija i, u krajnjoj liniji, konsolidaciji demokratije (Putnam 1993). Poslednji aspekt, ističu pojedini autori, naročito je važan u kontekstu post-socijalističkih kapitalističkih zemalja kakva je i Srbija (Dekker, van Kempen, 2005) u kojima je učešće u javnoj sferi na nižem nivou nego u Zapadnim društvima. Međutim, za razliku od Dekera i van Kempena koji ovakvu situaciju pripisuju još uvek živom „sećanju na totalitarizam“, smatam da u kontekstu srpskog društva demokratsko nazadovanje čvrsto uporište nema u iskustvu jugoslovenskog socijalizma, već je deo rastućeg globalnog trenda i istovremeno uslovljavano i podsticano savremenim geo-političkim procesima na koje novobeogradski blokovi, ma kako prkosni, ipak nisu imuni.

5.1.3. „Moja mera je Novi Beograd”: Zadovoljstvo stanovanjem

We shape our surroundings – our buildings and homes, our cities and landscapes, and even our world – and it shapes us back, often in unintended ways.

(Stender, Bech-Danielsen, Landsverk 2021, 1.)

Komšiluk, susedstvo ili neposredno okruženje uobičajeno se definiše kao područje udaljeno do petnaest minuta hoda od kuće do mesta gde ispunjavamo svakodnevne potrebe poput kupovine namirnica, odlaska u školu ili obdanište, ili rekreacije (Kearns, Parkinson 2001; Seferagić 1988). U tom smislu, svaki od novobeogradskih blokova - uključujući i dva koji su predmet ovog istraživanja – i dan danas zadovoljava ove urbanističke kriterijume za sticanje statusa komšiluka. Međutim, istraživanje arhitekture i urbanizma „ne znači samo upitati šta arhitektura *jest*e za nas, već i šta nam *radi*“ (Stender, Bech-Danielsen, Landsverk 2021, 7). Na tragu tih pitanja, kako Mari Stender (Stender 2016) primećuje, centralni doprinos arhitektonske antropologije i etnografije predstavlja razvoj nijansiranog razumevanja o tome šta i na koji način zgrade – odnosno stambena naselja – „rade“. Odnosno, na koji način se objekti, mesta i ljudi uzajamno konstituišu, i kakav efekat izgrađeno okruženje ima na svoje korisnike. Na drugom mestu Stender upozorava da se ovo ne postiže tako što ćemo, kao antropolozi, zgrade posmatrati kao statične objekte koji su tek posude u kojima se zbiva društveni život, već tako što ćemo svoja znanja, uvide i perspektive kombinovati (sa arhitektonskim) (Stender, Blomger Jepsen 2021, 49). Sledeći predloge ove autorke, u okviru ovog odeljka predstavioću na koji način je izgrađeno okruženje novobeogradskih blokova isprepletano sa svojim stanovnicima, te će u narednim odeljcima fokus biti na interpretaciji te „zapetljanosti“ i načinima na koje ona podstiče ili obeshrabruje, različite prakse džentrifikacije, prisvajanja prostora i praktikovanja zajedničkog.

U pokušaju da razmrsim ovaj složeni i uzajamno konstitutivni odnos između pojedinaca, zajednica i izgrađenog, te da osvetlim vezu između zadovoljstva stanovanjem i komšijskog aktivizma, u ovom odeljku predstavljam svedočenja ispitanika o njihovom zadovoljstvu blokom u kome stanuju i o faktorima kojima su se vodili prilikom kupovine stana (ukoliko su stan u kome žive kupili, a ne nasledili ili dobili na korišćenje). Kako se pokazalo, iskazano zadovoljstvo stanovanjem i sopstvenim stanom jedan je od značajnih elemenata na kojima se temelje komšijski aktivizam i otpor prema građevinskim intervencijama grada-preduzetnika, o kojima će više reči biti u poslednjem interpretativnom poglavlju o aktivizmu u novobeogradskim blokovima.

5.1.3.1. *Nasleđena infrastruktura*

Zadovoljstvo stanovanjem jedan je od aspekata kvaliteta života koji se meri kroz zadovoljstvo stanom, zgradom i naseljem (blokom/komšilukom/neposrednom okolinom) – u fizičkim, društvenim, ekonomskim, ekološkim i drugim aspektima (Klasić, Svirčić Gotovac 2023, 41). U ovom odeljku pre svega ću se fokusirati na fizičke, odnosno urbanističke aspekte kvaliteta života koji, između ostalog, obuhvataju komunalnu i socijalnu infrastrukturu.

Radovi Bruna Latura i Džoa Morana upućuju na činjenicu da su društvo i politika „prisilno” upisani i distribuirano kroz sve postojeće tehnologije i infrastrukturu (Latour 1996; Moran 2005). Da infrastrukturu ne čine samo tehnički sistemi sa fizičkim parametrima, već i ideološki (Larkin 2013) svedoči činjenica da se „političke ideologije manifestuju u obimu, kvalitetu i upravljanju infrastrukturom” (Tuvikene et al. 2020, 577). U tom smislu, bilo da govorimo o posvećenosti socijalističke države da izgradi infrastrukturu u vidu puteva, centralog grejanja, vodovoda i kanalizacije ali i škola, obdaništa, ambulanti, mreža javnog prevoza, mesnih zajednica, kulturnih i sportskih centara – ili o potpunoj nezainteresovanosti postsocijalističke, neoliberalne „post-kolektivne“ (Pickles 2010) države da se tom istom nasleđenom infrastruktorm bavi, reč je o intervencijama „odozgo“ koje su uvek inherentno političke i kao takve, uvek vredne (i) antropološkog proučavanja.

U kontekstu kvaliteta stanovanja na Novom Beogradu značajno je napomenuti da velika stambena naselja građena za vreme socijalizma i dan danas održavaju visoke standarde kvaliteta stanovanja, na šta ukazuje i niz empirijskih studija (Kovacs, Herfert 2012; Hess et al. 2018; Svirčić Gotovac, Đokić 2023). Postoji nekoliko najvažnijih parametara za procenu kvaliteta stanovanja koji se mogu grupisati na sledeći način: opšte odlike (uređenost, bezbednost, zelene površine, dečija igrališta); saobraćajno uređenje (javni prevoz, gustina saobraćaja, dostupnost parkinga za stanare); dostupnost pešačkih i biciklističkih staza u okolini naselja; i dostupnost javnih ustanova primarne zdravstvene zaštite, obrazovanja i prostora potrošnje (škole, obdaništa, domovi zdravlja/ambulance, prodavnice, apoteke itd.) (Klasić, Svirčić Gotovac 2023).

Naselja planirana sa idejom da podstaknu interakciju stanovnika prioritizuju pešački saobraćaj i javne prostore za rekreaciju i provođenje slobodnog vremena. Brojne empirijske studije ukazuju na to da stanovnici ovakvog tipa naselja – bez obzira na epohu i dominantnu ideološku i urbanističku paradigmu tokom koje su naselja nastala – doživljavaju viši nivo osećaja zajedništva budući da upravo ove karakteristike naselja pružaju više mogućnosti za ostvarivanje komunikacije i razvoj društvenih, odnosno komšijskih, veza (Talen 1999; Smith 2011).

Socijalistički modernistički pristup infrastrukturi podrazumevao je besplatne ili u velikoj meri subvencionisane, jeftine i široko dostupne usluge grejanja, vode, struje ili transporta (Tuvikene et al. 2019; Wissen, Naumann 2006; Tuvikene et al. 2020). Iako su ovi parametri pre svega kvantitativne prirode i naglasak stavljaju pre svega na dostupnost, a tek u manjoj meri na kvalitet i nivo opremljenosti, interesantno je da su se svi ispitanici spontano vodili ovim parametrima kada su govorili o blokovima u kojima trenutno stanuju. Budući da neoliberalnu transformaciju postsocijalističkih gradova karakteriše pomak ka individualizovanom, potrošački orijentisanom građanstvu, infrastruktura nasleđena iz socijalističkog perioda danas se čini kao luksuz.

Zanimljivo je da su učesnici u ovom istraživanju urbanistički diskurs i kriterijume vrednovanja urbanog i stambenog prostora usvojili kao „zdravorazumske“, „humane“ i „objektivne“, najčešće ga ne interpretirajući kao proizvod određene naučne i ideološke paradigme.

N. aktivistkinja udruženja građana Za naš Kej, primetila je da je jedina stvar koja bloku 45 danas nedostaje – mesna zajednica:

Bukvalno samo nemojte da dodajete ništa da bi nama ovo što imamo funkcionisalo. To i jeste narativ. Imamo 2 vrtića, imamo školu, imamo Dom zdravlja koji je blizu, imamo parkinge. Srednje škole imamo 15 minuta dalje. Fali nam mesna zajednica, to smo skoro skapirali sad zbog ovih potpisa. (Ž_1996_blok 45_2)

D., koji je za tri godine kada se tek doselio u blok 45 prešao dug put od otpora prema stanovanju u „hladnim“ i „nehumanim“ novobeogradskim blokovima do toga da sa ponosom bez preke potrebe „ne napušta blok“, na sledeći način govorio je o prednostima života u velikim stambenim naseljima koje je u međuvremenu prepoznao:

Znaš šta, najviše cenim to što je blok nekako samodovoljna jedinica u kojoj treba čovek da živi, baš nekako lepo promišljena i smišljena kako da se u njoj lepo živi, to mi je neki glavni utisak. Sve ostalo manje više sam već i pominjao – zelenilo, reka, taj neki mir u bloku, nemam pojma. Zvučim malo i kao neka baba sad od osamsto godina kojoj je samo do zelenila i mira, ali to su mi glavni kvaliteti bloka. A i to što su stanovi i zgrade prelepe, ali to je sad taj nivo ispod, taj lični gde konkretno stanuješ, kakav ti je stan, imaš li novca da ga renoviraš i kako to utiče na tvoj život. (M_1986_blok 45)

5.3.1.1. Socijalistički modernizam u arhitekturi i „briga o malom čoveku“

Rajmon i saradnici sugerisali su da predgrađe simbolizuje poredak. Preciznije, društveni poredak koji proističe iz individualnih mogućnosti prostornog uređenja. „Nebitno je da li su ove mogućnosti dobre ili loše, dobro istražene ili loše iskorišćene. Red ovde leži u sposobnosti organizovanja“ (Raymond et al. 2001, 109). Prateći tu interpretaciju i u narativima mojih sagovornika u istraživanju pronalazim ideju da dobro organizovano naselje, odnosno stambeni blok, simbolizuje dobro, odnosno uređeno društvo.

N. je jedna od ispitanica koja je rođena i odrasla u bloku 45, a zatim je, kada je osnovala sopstvenu porodicu, sa suprugom kupila stan „odmah prekoputa“, u naselju dr Ivana Ribara. Važan kriterijum pri kupovini stana predstavljala je upravo „čovekomernost“ i dostojanstvo koje blok 45 nudi kroz način na koji je projektovan:

Igrom nekih sudbinskih okolnosti moj otac je radio u preduzeću „Autoput“ i dobio je stan ovde. I sad ja živim ovu bajku sa svojim detetom. Što sam njoj sad razvila, zbog njenog načina odrastanja, tu svest da će ona ovo želeti, da će ovo biti njena mera života, što neće više pristati na manje. Što će moje dete, zahvaljujući odrastanju u Bloku 45 i odgoju naravno, ako bude morala da bira, radije otići na selo, nego u centar grada. Ne zato što želi da muze krave, nego zato što je shvatila šta je mera života čoveka. Da to nije asfalt na kome ne možeš da prođeš ulicom da te neko ne zakači ramenom. Jednog trenutka taj život počinje da narušava dostojanstvo, a onda kako možeš da se osećaš kao građanin. Nisi građanin ako živiš kod „Vuka“, nego si građanin ako niko ne narušava tvoja građanska prava. Mi smo došli do toga da će više građanskih prava imati ljudi na selu nego ljudi u centru grada. To mi je drago što sam je naučila šta je mera. Nisam je naučila, ona to živi svaki dan u ovom bloku. Njoj je to mera. Ona i njeni drugari imaju svoju meru. (Ž_1970_blok 45)

U perspektivi ove ispitanice, nekadašnje novinarke lista Borba, a danas „frilens kopirajterke“, dobro društvo predstavlja „heterotopiju“ (Foucault 1986), u odnosu na ostatak savremenog srpskog društva. Po ugledu na Fukoa, Kristina Fehervari heterotopskim prostorima naziva one prostore koji imaju moć da obaviju i transformišu svoje stanovnike. Fehervari tvrdi da su heterotopski prostori u postsocijalizmu stekli moć „kroz svoju disjunkturu od lokalnih uslova i svoje sposobnosti da simuliraju pripadnost 'normalnim' ekonomskim, političkim i društvenim sistemima za koje se veruje da već postoje negde drugde“ (Fehérváry 2013, 238). U tom smislu, novobeogradski blokovi, viđeni kao prostorne manifestacije „dobrog društva“ (koje je različito od svakodnevice neoliberalnog, postsocijalističkog srpskog društva) dodatno dobijaju na vrednosti

koja se, posledično, ogleda i u tržišnim cenama, kako primećuje jedan ispitanik, po zanimanju advokat specijalizovan za nekretnine. Na pitanje od kada prepoznaje „promenu načina života u bloku“, P. je odgovorio na sledeći način:

Čim su porasle cene nekretnina, mislim da su od 2014. do sad porasle skoro 100%. Šta hoću da kažem, cene nekretnina mogu da se pumpaju veštački do nekog nivoa, ali ta cena nekretnina mora nekad da prati kvalitet života, za tih 2500⁷⁹ evra koje ti platiš po kvadratu. Zato je taj kvalitet života koji dobiješ na NBG veći od ostalih. Naravno, Senjak, Dedinje, tako neke ekskluzivne lokacije, to nije naša tema. Ali gradska, urbanistička naselja koja u Beogradu postoje, mislim da je NBG u vrhu zato što, baš to, ima škola, vrtića, parkića, širina. Ne gledaš komšiju na 3 metra od sebe, nego imaš neki pogled, zato što ima dosta zelenila, igralište, Beogradsku arenu, reke, šoping centre... (M_1978_blok 22)

Pored toga što prepoznaju i vrednuju pomenute urbanističke parametre, pojedini ispitanici ukazivali su na vezu između dominantnih vrednosti i ideologija i njihovih manifestacija u izgrađenom okruženju. Preciznije, najveće kvalitete blokova u kojima stanuju interpretirali su kao nasleđe socijalističke „brige o malom čoveku“, „evidentne prioritizacije pešaka i dece“. Ovakve interpretacije „zlatnog perioda SFRJ arhitekture gde se promišljalo o parkovima, prodavnicama, vrtićima, školama, parkinzima, skloništima“ sumirane su rečima M. iz bloka 22:

Možda je i gradnja bila brutalna, ali je život ljudi bio humaniji tada. (Ž_1981_blok 22)

O intencionalnosti i usmerenosti socijalističke urbanističke i arhitektonske paradigme na „malog čoveka“, krajnjeg korisnika, „graditelja socijalizma“ i percipiranoj razlici u odnosu na danas aktuelne trendove „investitorske arhitekture“ N., koja ceo svoj život stanuje u Savskim blokovima, govorila je na sledeći način:

Koliko se tada brinulo o čoveku kad se nešto pravilo! Zamislite vi samo tu ideju, da vi od početka Bloka 45 imate šetalište koje se nadovezuje na šetalište u 44, koje se nadovezuje na blok 70. Vi ukupno imate 5km šetnje kroz šumicu. Šumarski fakultet je tada pravio plan gde da se koje drvo sadi. Zamišljam te ljude tada i ove ljude sada. Zamišljam tada radnu grupu koja sedi i kaže: „Ajde da zamislimo život u tom bloku. Gde će ljudi da šetaju, gde će deca da

⁷⁹ Na leto 2021. godine, u vreme kada je ovaj intervju obavljen, prosečna cena kvadrata stambenog prostora u bloku 22 iznosila je oko 2500€. U novembru 2023., u trenutku pisanja disertacije, prosečna cena u ovom bloku dodatno je porasla i iznosi 3047€/m². Izvor: <https://www.4zida.rs/prosecna-cena-kvadrata-nekretnine/prodaja/stanovi/blok-22-novi-beograd-beograd>. Pristupljeno: 9.11.2023.

voze bicikl, kako će do škole, gde će penzioneri da se okupljaju. “ I zamišljam sada grupu koja sedi i kaže: „Čekaj, koliko tebi procenata, koliko meni, a ovaj tamo, jer moramo i njemu da damo deo“. Mi smo u stvari poslednji zaostatak tih benefita tadašnje brige o malom čoveku. Ovde je dobra gradnja, ovde su dobri materijali. Ovde kod mame je pianino, kad Lena svira komšije gore ne čuju. Tamo u onim zgradama kad na prvom spratu dete svira čuje se na šestom. Kao da su kartonske. Ovde je još uvek na nekim stanovima drvenarija koja dihtuje od 73. Svaki stan je imao maksimalno svetlosti, sve je imalo smisla. To više nikada se neće uraditi nigde tako kako je tad rađeno. Ovo je raritet postao. Ni u evropskim standardima ne znam da li se ovoliko ikada brinulo pri izgradnji o malom čoveku. (Ž_1970_blok 45)

Na ovaj način ispitanici ne samo da su govorili o urbanističkim parametrima koji doprinose sveukupnom zadovoljstvu stanom i stambenim naseljem u kome žive, već putem njih signaliziraju svoje vrednosne i političke pozicije na ideološkom spektru.

5.1.3.2. Otvoreni blok i zajedništvo

Pored zadovoljstva opremljenošću i infrastrukturom stambenih blokova koja je veoma izražena u oba istraživana bloka, ispitanici iz bloka 45 – nezavisno od pola, životne dobi, bračnog statusa, imovinskog stanja ili „novobeogradskog staža“ – naglasak su stavljali na još jednu dimenziju. Naime, tokom senzobiografskih šetnji često su u prvi plan isticali odlike izgrađenog okruženja otvorenog bloka koje predstavlja „idealnu sredinu između anonimnosti i izolovanosti“ i kao takvo podstiče rekreaciju i socijalizaciju u javnom prostoru, te na taj način doprinosi izgradnji zajedništva.

Kao odgovor na šaljivo pitanje „zašto Novobeograđani ne prelaze reku“, M., studentkinja iz bloka 45, koja sa prijateljima (takođe stanovnicima okolnih blokova) svakodnevno provodi vreme u bloku, odgovorila je na sledeći način:

Mislim da je jako dobro isplanirano sve i da ima, mislim, da je prostorno tako primamljivo i ima sve što ti treba. Zato svi blejimo u bloku jer bukvalno je napravljeno za to – ima prostora za svakoga i za svakakve aktivnosti, bilo da ćemo da sedimo na klupi ili da ne znam štetamo po reci ili igramo basket. Dobro, ne igramo basket, ali igramo karte ne znam, na onim stočićima za šah i tako. Nekako, mislim da stvarno imamo osećaj da je blok naš, a ne samo neki deo grada u koji smo zabasali. (Ž_1999_blok 45)

Na istom tragu, pojedini ispitanici pronalazili su utemeljenje za čuveni „blokovski lokalpatriotizam“ upravo u zadovoljstvu urbanističkim aspektima svog naselja. M. iz bloka 44, po

zanimanju arhitekta, često je eksplicitno referisao na klasike arhitektonske teorije kako bi objasnio specifični „šarm“ Novog Beograda:

Ja bih opisao, to je rekao ovaj poznati arhitekta, Le Kurbizje, prema njegovim rečenicama su blokovi pravljani. U moru zelenila da niču zgrade. I svi su bili u fazonu to je nemoguće, lik je bio u fazonu ne, moguće je, i forsirao je to (...) Ima nekih naselja po svetu koji su u tom fazonu, što se na kraju ispostavilo kao nikad bolje. Znaš kao, zelenilo svuda oko tebe i zgrade, soliteri i to. Tako da bih možda opisao kao, svima govorim da morate da dođete da vidite. Meni ko god dođe iz inostranstva, niko ne zalazi ovde, svi budu kao brate, splavovi pored reke sa novobeogradske strane, MSU, dalje ne idu. Ja kao kako bre niste išli u blokove? Ajde brate u kola da vidite. (M_1985_blok 44)

Dva istraživana stambena bloka – blok 22 i blok 45 – odabrani su za teritorijalni okvir ovog istraživanja upravo zbog razlika u gustini naseljenosti, veličini, lokaciji u odnosu na širi centar grada. Stoga je posebno interesantno i naredno opažanje jednog introvertnog ispitanika o tome kako se osećaj zajedništva ne gradi samo na temelju stambene arhitekture, niti ideji da se kao stanovnici bloka 45 suočavamo sa istim problemima i uživamo u istim pogodnostima, već i na prostoj činjenici da u bloku 45, budući da je reč o stambenom naselju na obodu grada, nema „slučajnih prolaznika“:

Razmišljao sam o tome i shvatio sam... Mislim da je to jedna od bitnijih stvari vezanih za moj doživljaj bloka ustvari pozicija bloka u okviru šireg grada. Činjenica da iza tvog bloka ne postoji manje-više ništa dosta određuje tvoj odnos prema ljudima koje srećeš na ulici, u bloku, zato što taj komšijski odnos, naravno određen je i drugim stvarima, ali mislim da je bitno određen činjenicom da, kada sretnješ nekog, nemaš sumnje da taj neko ima neke veze sa blokom, odnosno da je komšija. Po drugim krajevima grada, koji nemaju tu poziciju, nije tako. I ovi centralni delovi koji su najprometniji, Zeleni Venac, oni su drugi ekstrem. Tu postoji potpuna anonimnost, te ljude ni ne vidiš, kao senke prolaze pored tebe, i najverovatnije nemaš nikakve veze sa njima, u smislu postojanja šire zajednice. A opet, dosta toga što osećam o bloku, ta nekakva aura oaze potiče od toga što...Osećaj zajedništva potiče od toga što realno stranaca, vanblokovskih, nema toliko, čisto zbog položaja bloka. To mi je palo na pamet kao možda bitno objašnjenje tog osećaja koji imam. (M_1985_blok 45)

5.1.3.3. Saobraćaj i (ne)zadovoljstvo stanovanjem

Javni prevoz kakav je – uprkos nedostacima – u socijalističkom periodu bio dominantno prevozno sredstvo postepeno je, kao i u mnogim drugim gradovima širom regiona, zamenjen rastućom kapitalističkom kulturom automobila „koja je, ispunjavajući odavno odgađane potrošačke snove pojedinaca, promenila način na koji se ljudi kreću i koriste javne prostore“ (Duijzings, Tuvikene 2023, 1). Te promene, međutim, nisu praćene adekvatnim ulaganjem u saobraćajnu infrastrukturu, te kada je reč o nezadovoljstvu naseljem, saobraćajno uređenje predstavlja jedan od njegovih glavnih uzroka u istraživanim blokovima. U bloku 45 ono se pre svega manifestuje kroz lošu saobraćajnu povezanost sa centrom grada i drugim delovima Novog Beograda, a potom, sve učestalije, i kroz nedostatak parking mesta za stanare.

Veoma frustriran činjenicom da mu je radnim danim do kancelarije u blizini Palilulske pijace u centru grada javnim prevozom potrebno gotovo sat vremena, a da je svakodnevno oslanjanje na automobil i finansijski i ekološki neodrživo, D. je o problemu loše saobraćajne povezanosti Savskih blokova govorio na sledeći način:

I da, smeta mi što smo u tri pizde materine Beograda, što ti treba barem sat da stigneš gde god kreneš i to je užasno frustrirajuće, iskreno. Jako je loše saobraćajno povezan blok i mislim da je to jedno od pitanja koje isto mora da se rešava. Mislim da nam preči dodatno srozavanje (kvaliteta života, prim.aut.) kad se izgradi akvapark, kad nastave da grade oko i na obodima blok. Neće ostati ništa, bićemo potpuno izolovani, kao što smo i sad, samo još i nekako više slepo crevo grada. (M_1986_blok 45)

Međutim, kako ispitanici sami primećuju, ovi nedostaci ne predstavljaju posledicu lošeg inicijalnog planiranja bloka 45, već promena u načinu života i razvoju čitavog grada – niskih ulaganja u javni gradski saobraćaj, porasta broja privatnih vozila, privatizacija i prenamena postojećih garaža, densifikacije.⁸⁰ Sa druge strane, jedna od najvećih prednosti bloka 22 prema mišljenju njegovih stanovnika je upravo njegova saobraćajna povezanost sa centrom grada, drugim delovima Novog Beograda, kao i autoputem:

Pa najviše volim, sad iz ove perspektive, najviše volim lokaciju, koja je jako blizu centra grada, reke, škole, autoputa, šoping mola, šta god treba je nekako tu blizu. Ta lokacija,

⁸⁰ Zgušnjavanje izgrađenog urbanog prostora dodatnom gradnjom. U slučaju Novog Beograda reč je pre svega o „popunjavanju“ pojedinačnih „praznih“ parcela koje su bile predviđene za javne sadržaje i ustanove stambeno-poslovnim kompleksima.

imajući u vidu da mi radimo u Gavrića Principa, kad je lepo vreme mi idemo peške ili trotinetom... Ona ide trotinetom, ja idem nekad i peške, što mislim da je stvarno privilegija danas u Beogradu, da ideš peške na posao. (M_1978_blok 22)

Atraktivna lokacija ovog stambenog bloka, zajedno sa faktorima nabrojanim u slučaju bloka 45, dodatno doprinosi nedostatku parking mesta za stanare. Na zahtev grupe građana nadležne institucije odgovorile su uvođenjem zonske naplate parkiranja u blokovima 21 i 22 u februaru 2020. godine. Pojedini ispitanici, iako zadovoljni, uviđaju da rešenje nije savršeno te da diskriminiše podstanare kao i osobe čije je vozilo registrovano na adresu firme, a ne na ličnu adresu. Neki od njih, među kojima je i M. smatraju da uzrok za institucionalno rešavanje problema ne leži u uvažavanju potreba stanara, već u finansijskom interesu JKP Parking servis da naplaćuje parkiranje na već postojećim parking mestima, i to bez dodatnog ulaganja u njihovo održavanje i bezbednost:

Bilo je organizovanja oko parkinga, da, to je bila jedna od akcija. Ali rekla bih da to nije baš bila inicijativa nego čist finansijski interes, zamažu belom bojom upišu brojeve i to je to. A kao postojao je problem sa parkiranjem, jesmo se žalili i sve, i onda su to napravili – a da zapravo ništa nisu uložili osim dve kante boje. Mislim, meni naplata uopšte ne smeta, mi skuplje plaćamo održavanje garaže nego što bismo plaćali mesečnu kartu, ali znam da ni to rešenje nije idealno. (Ž_1981_blok 22)

Pored institucionalnog odgovora nedostatak parkinga u bloku 22 rezultirao je i različitim oblicima prisvajanja prostora i komšijskog samoorganizovanja. Naime, tokom dva različita susreta jedan od ispitanika skrenuo mi je pažnju na dve vrste neformalnih, samoorganizovanih, odgovora zajednice na problem sa parkiranjem u bloku 22. U prvom slučaju, radi se o doslovnom blokiranju pešačkih prolaza za automobilski saobraćaj i nepropisno parkiranje na zelenim površinama upotrebom urbanog mobilijara (Ilustracija 12).

Ilustracija 13: Improvizovane anti-parking barikade. Jun 2021, Blok 22. Izvor: Senzobiografska šetnja sa ispitanikom M_1978_blok 22, S.N.

Nakon njegove intervencije i sama sam počela da primećujem na koji način „anonimni heroji“ širom Novog Beograda, izrevoltirani bahatim ponašanjem pojedinaca i u nedostatku odgovora institucija, prenamenjuju betonske žardinjere, kugle, klupe ili samoinicijativno postavljaju stubove i druge prepreke.

Mi smo ovde pre jedno godinu dana dobili zonu, a do tad je bio pakao. Dolazili su ljudi iz Batajnice, Surčina, tvojih blokova. Ovde parkiraju i odu u grad da rade. Onda smo se mi dosetili, pravili smo ove prepreke da ljudi ne mogu da uđu tamo, jer nam se dešavalo da je ceo ovaj parking popunjen, i onda ljudi prođu ovde, ovo je vatrogasni prolaz, i počnu tu da se parkiraju. Dešavalo se da bude po 10-15 automobila. I onda smo mi doneli ove betonske prepreke, mi iz bloka, i sve je bilo blokirano, nije moglo da se uđe. Nakupili smo ih iz raznih delova bloka i po ovim prolazima napravili prepreke. Ne samo ovde, po celom bloku, kako bi onemogućili ulaz automobila u sam blok. (SN: Da li su one mobilne u slučaju da treba neka hitna intervencija, recimo da priđu vatrogasci ili kola hitne pomoći?) Da, sad je otvoren prolaz. Komšija renovira stan pa je verovatno on to otvorio, uđe mu taj materijal, to se reši, i vrati se. Ono što je zona donela je ogroman broj slobodnih parking mesta jer ljudi neće da parkiraju. Meni je to fascinantno, potpuno mi je neverovatno da će čovek da izađe iz auta, pomeri 200kg betona, da ne bi platio 30 dinara. (M_1978_blok 22)

U drugom slučaju radi se o komplikovanijem i logistički zahtevnijem poduhvatu skvotiranja odnosno zauzimanja i prenamene atomskog skloništa u bloku 22, kako bi se od njega napravila

garaža. Na žalost, nisam imala prilike da razgovaram sa akterima ovog poduhvata, te znanje o njemu prenosim posredno. Drugi interesantan uvid koji ovaj ispitanik donosi je činjenica da garažama raspolaže i upravlja zajednica korisnika, odnosno vlasnika, garažnih mesta, te da se na njih ne odnosi uvođenje zonske naplate parkiranja:

Upravnici garaža su ljudi iz zgrada, komšije. Kao stambena zajednica. tako imaš i zajednicu garaže. Imaju i neki čuvari. Ti čuvari su vrlo misteriozna kategorija, ja ne znam... To su isto penzosi iz... S tim što imaš te zvanične garaže u starom delu bloka, i u novom nezvanične. Moja je ustvari skvotirano sklonište. To su stanari skvotirali i napravili neko kao svoje udurženje. Ne udruženje, nego kao skupštinu, iscertali mesta, i sad se zna gde, ko, šta...To ne možeš da kupiš, možeš samo da rentiraš. Jer čak ne može ni da se uknjiži, kad je bilo bombardovanje tu su bili kreveti. (M_1978_blok 45)

Način na koji su novobeogradski blokovi i stanovi projektovani je jedan od glavnih razloga za visok stepen stambenog zadovoljstva, ali i njemu direktno proporcionalan rast tržišnih cena nekretnina u prethodnih nekoliko godina. Arhitektonska i urbanistička paradigma jugoslovenskog socijalističkog modernizma u značajnoj meri zaslužna je i za formiranje zajedništva i identifikacije sa mestom stanovanja. Kvalitetna gradnja, socijalna i komunalna infrastruktura, saobraćajna povezanost, raskošno zelenilo i „briga o malom čoveku“ koju mnogi prepoznaju kao „vezivo novobeogradskog cementa“ ne samo da je zaslužna za zadovoljstvo i zajedništvo među onima koji su od preduzeća dobili stanove na korišćenje ili onima koji su u njima odrasli i potom ih nasledili, već i među onima koji su po prvi put kupovali stanove. Ukratko, među podgrupom ispitanika koja se na Novom Beogradu skućila svesnom odlukom, a ne sticajem životnih okolnosti, cena, veličina i prostorna organizacija stana bile su sekundarni faktori u odnosu na pogodnosti koje nudi život na Novom Beogradu. Zadovoljstvo komšilukom usko je povezano sa zadovoljstvom samim stanom koje, kako brojne studije potvrđuju, najpre zavisi od veličine samog stana (Talen 1999; Gutman 1976; Filipović 2008; Deker et al. 2011). Međutim, mnogi od ispitanika koji su stanove u istraživanim blokovima kupili pre nekoliko godina govore o tome kako su te stanove birali ne samo zbog veličine, već „zbog toga kakav je blok“, iako su u to vreme za isti novac mogli kupiti veći stan na drugoj opštini.

Kao što je u prethodnim odeljcima u ovom poglavlju već rečeno, jedan od osnovnih razloga zahvaljujući kojem učesnici u ovom istraživanju iskazuju visok stepen zadovoljstva stanovanjem i svoja naselja smatraju „merom dobrog života“, predstavljaju dobro razvijena socijalna i komunalna infrastruktura. U temelju modernističke koncepcije „samodovoljnog“ otvorenog bloka nalazi se dostupnost i pešačka udaljenost škola, obdaništa, ustanova zdravstvene zaštite, prostora

potrošnje i rekreacije zahvaljujući kojima njihovi stanovnici zadovoljavaju sve svakodnevne potrebe „bez potrebe da prelaze reku“. Drugi značajan razlog počiva u činjenici da novobeogradski blokovi, za učesnike u ovom istraživanju, predstavljaju „prostorni otisak“ socijalističke „brige o malom čoveku“. Na taj način ovi betonski giganti su u kolektivnoj imaginaciji njihovih stanovnika postali heterotopski prostori i simboli „dobrog društva“. Konačno, otvoreni, karakter novobeogradskih blokova u kojima nema automobilske saobraćaja podstiče „javnu familijarnost“ (Blookland 2003; Gulin Zrnić 2009) i zajedništvo kroz brižljivo dizajnirane (mada slabo održavane) prostore za rekreaciju i provođenje slobodnog vremena, poput šetališta, parkova i dečijih igrališta.

Međutim, kratke vinjete o samoorganizovanju, prisvajanju prostora i „uzimanju stvari u svoje ruke“ svedoče u prilog tvrdnji da je uprkos visokom stepenu zadovoljstva stanovanjem na Novom Beogradu, nezadovoljstvo to koje pomera granice i podstiče na akciju. Na sličnom tragu bio je i Živojin Kara-Pešić (Kara-Pešić 1977, 7) kada je još u aprilu 1977. u uvodnom tekstu Biltena Centra za stanovanje napisao:

Godinama arhitekti veruju da dobrim planiranjem stvaraju takozvanu pripadnost naselju. Meni to liči na vračaru koja drugome proriče sreću, ali sebi nikako da pogodi. Istina je sasvim suprotna: zajednički problemi, odluke o njima i sprovođenje tih odluka u delo - to zbližava i povezuje ljude. Pripadnost se, dakle, jača kroz reagovanje na zatečeno, kroz pokušaj prevazilaženja zatečenog i kroz suprotstavljanje onome što se nameće spolja. Ako je ima, pripadnost nastaje na licu mesta, u prostoru, a ne u projektu. Za nju se mogu obezbediti neki prostorni preduslovi, ali se ona ne može stvoriti.

„Nedovršenost“ blokova druga je prostorna karakteristika koja, makar u teoriji, takođe ostavlja prostor za prisvajanje prostora i praktikovanje zajedničkog. Međutim, isti taj „nedovršeni“ prostor nalazi se na meti krupnog kapitala koji mnogo češće nego stanovnici blokova uspeva da „popuni praznine“ i dovrši nedovršeno, o čemu će više reći biti u poslednjem poglavlju o aktivizmu i samoorganizovanju protiv investitorske gradnje.

5.2. Džentifikacija Novog Beograda

Iako je pojam „klasa“ izgubio veliki deo svoje popularnosti u akademskom, političkom i javnom životu, razlike u načinu života, kulturnim ukusima i praksama i dalje su povezane sa društvenim položajem (Bennett et al. 2009). Upravo iz tog razloga, u ovom delu poglavlja pažnju posvećujem „interpretativno elastičnom“ (Lees 2003, 622) procesu džentifikacije novobeogradskih blokova koji je neraskidivo povezan sa pojmom klase. Na ovom mestu značajno je napomenuti da se procesi džentifikacije u post-socijalističkom neoliberalnom kontekstu značajno razlikuju od srodnih procesa u anglo-američkom kontekstu, pre svega kada je reč o mehanizmima koji ih omogućuju (Bernt et al. 2015; Kubeš, Kovács 2020). Ludek Sikora izdvojio je tri (Sýkora 2005) glavna preduslova džentifikacije u postsocijalističkom kontekstu. Prvi se odnosi na fizičko propadanje stambenog fonda u kombinaciji sa neoliberalnom komodifikacijom urbanog prostora. Drugi preduslov jednako relevantan za ovo doktorsko istraživanje odnosi se na pojavu nove „džentifikujuće klase“ koja poseduje specifične stambene preferencije, a pojavljuje se sa uvođenjem tržišne ekonomije, demografskim promenama, rastućom diferencijacijom prihoda i životnog standarda. Treći preduslov koji prevazilazi obuhvat ovog etnografskog istraživanja odnosi se na institucionalne reforme koje „i omogućavaju i ograničavaju“ razvoj džentifikacije i drugih promena u oblasti stanovanja. U istoj studiji o „tri post-socijalistička grada“ Sikora je prepoznao nekoliko „tipova“ džentifikatora (Sýkora 2005). Različite vrste džentifikatora odnose se na imigrante (poput „ekspata“ u Pragu)⁸¹; domaće „japije“ (*yuppies*, young urban professionals, eng.), kakvi zahvaljujući visoko razvijenom IT-sektoru dominiraju u baltičkim zemljama; mlade srednjoklasne porodice sa decom ili „japse“ (*yupps*, young urban professional parents, eng.) kakvi su dominantni u Budimpešti i – kako ovo poglavlje sugerise – na Novom Beogradu; i uspešne preduzetnike kakvi su glavni džentifikatori u Moskvi.

U prvom delu ovog poglavlja predstaviću složeni proces „meke“ džentifikacije istraživanih stambenih blokova, kao i uvide u svakodnevicu mladih roditelja-profesionalaca koji, privučeni arhitektonskom vrednošću i infrastrukturnim kvalitetima, i bogati kako u ekonomskom tako i u društvenom kapitalu, predstavljaju predvodnike ovog procesa. Budući da je klasna struktura novobeogradskih blokova i u vreme socijalizma bila homogena (Petrović 2007; Backović i

⁸¹ Terensko istraživanje za potrebe ove doktorske disertacije je realizovano u periodu od juna 2020. zaključno sa decembrom 2021. godine. U tom smislu, obuhvatu ovog istraživanja izmakla je značajna promena u dinamici džentifikacije koja je u Beogradu nastupila nakon početka Rusko-Ukrajinskog rata u februaru 2022. Kao posledica masovnog doseljavanja ruskih i ukrajinskih državljana i rasta stambenih potreba na neregulisano tržištu zakupa, stambena kriza i nepriuštvost stanova u Beogradu i drugim većim gradovima u Srbiji dodatno se intenzivirala, te poprimila oblik džentifikacije.

Petrović 2009; Backović 2010), na Novom Beogradu nekadašnju „socijalističku srednju klasu“ danas smenjuje kreativna i tehnokratska srednja klasa. Promene u strukturi i demografskoj slici stanovništva u okviru procesa džentrifikacije praćene su sanacijom i obnovom stambenog fonda, transformacijom vlasništva nad stanovima, povećanjem cena stanova i usluga (Atkinson, Bridge 2005; Backović 2015; Lees, Phillips 2018, Sýkora, Špačková 2022). Budući da u slučaju Novog Beograda ne dolazi do značajnijih promena klasne strukture naselja ili do istiskivanja gradske sirotinje (*urban poor*, eng.) na obode grada, kao što je uobičajno reč u slučaju džentrifikacije, ovaj proces nazivam „mekom“ džentrifikacijom.⁸²

U nastavku ovog poglavlja, kroz prizmu iskustva učesnika u ovom istraživanju, ali i iskustava njihovih komšija, prikazaću i interpretirati na koji način se ovaj proces odvija pre svega u javnom prostoru novobeogradskih blokova: kroz prilagođavanje urbanog mobilijara ovih blokova potrebama mladih roditelja i njihove dece.

5.2.1. Meka džentrifikacija

Novobeogradski blokovi imaju kontradiktornu reputaciju. Sa jedne strane, radi se o naseljima izgrađenim šezdesetih i ranih sedamdesetih godina u čije je održavanje tokom prethodnih pola veka – usled ograničenih kapaciteta komunalnih službi i nerazrešenog statusa svih površina unutar otvorenog bloka – ulagano veoma malo, ili čak nimalo. Zub vremena učinio je svoje, pa tako ravni krovovi višespratnica neretko prokišnjavaju, podrumi plave, prozori škripe i loše „dihtuju“ dok je toplotna izolacija dotrajala. Uprkos tim nedostacima, i duboko ukorenjenoj široko rasprostranjenoj negativnoj „eksternoj slici“ o socijalističkim velikim stambenim naseljima, Novi Beograd je (i) danas dobro mesto za život.

Pre nego što se detaljnije upustim u interpretaciju procesa smene generacija i doseljavanja „mladih roditelja-stručnjaka“ koji, kako zaključuju novobeogradski starosedeooci „ne vole da se druže“, na trenutak ću ukazati na jednu specifičnost novobeogradskog konteksta u odnosu na druga, slična, velika i donedavno oronula stambena naselja u nekadašnjim socijalističkim republikama Centralne Evrope. Naime, dok mnoga slična velika stambena naselja na obodima većih gradova širom Centralne i Istočne Evrope prolaze kroz proces „studentifikacije“ (Grabkowska, Frankowski 2016; Fabula et al. 2017) većina stanova dostupnih za najam u novobeogradskim blokovima danas je nepriuštiva domaćim studentima što svedoči o različitim trajektorijama ovih stambenih naselja u kontekstu post-socijalističkog kapitalizma.

⁸² Proces iseljenja neformalnih romskih naselja koja su se do 2009. nalazila na teritoriji blokova 67 i 67a, radi izgradnje naselja „Belvil“, a kasnije i naselja „A Blok“ svedoče o mnogo „tvrđem“ procesu džentrifikacije ali teritorijalno i vremenski prevazilaze obim ovog istraživanja.

Studentifikacija, poput džentrifikacije, vodi do „istiskivanja“ starog stanovništva, a zatim i do rasta cena nekretnina. Studenti i umetnici u literaturi su prepoznati kao pioniri ili „šegrti džentrifikacije“ (Zukin 1989; Smith 2005) budući da njihovim doseljavanjem raste kulturni kapital, a time i ugled i tržišna vrednost naselja. Međutim, za razliku od „artwashinga“ koji gotovo uvek vodi ka narednim stepenima džentrifikacije, studentifikacija može dodatno naglasiti marginalnost i negativnu reputaciju naselja.

Nepriuštivi studentskom budžetu, tokom poslednjih godina novobeogradski blokovi ostvaruju pun potencijal ideje sa kojom su projektovani – postaju oaza porodičnog života za srednju klasu.

Sve više ljudi sad kapira da je Novi Beograd porodični kraj. Ja sam teška srca to priznala. Meni je Novi Beograd bio to, ja sam bila kao tamo više... Ja sam se vezala za Krst, Voždovac. Možda tamo nešto što nije centar grada ali je dovoljno blizu, urbano, ali da može da se napravi porodični kutak. Ali na kraju evo, evo me ovde, super srećna. Samo sam uzela u obzir sve te stvari, ovo ustvari... Biciklistička staza, dve reke u blizini, zelenila, u odnosu na druge delove grada.. Možeš ti da kažeš da nema dovoljno u odnosu na neku Finsku ili nešto, tako neku drugu srećnu zemlju. Ali u odnosu na bilo koji centralni deo grada, to je fenomenalno u odnosu na to. Plus, dostupnost ovih drugih stvari, škole, vrtići, stvari koje su bitne za decu tog uzrasta. (Ž_1981_blok 22)

Sve „stvari“ koje ova ispitanica uzima u obzir dok objašnjava sreću koju je iznenada pronašla na Novom Beogradu - delu grada koji je prezirala u tinejdžerskim danima provedenim u naselju dr Ivana Ribara – jednako vrednuju i prepoznaju i mnogi drugi „doseljenici“ u blokove Novog Beograda, ali i njihovi „starosedeooci“. One se ukratko, precizno ali pomalo birokratski monotono, mogu nazvati komunalna i socijalna infrastruktura. Druga važna dimenzija „meke“ džentrifikacije novobeogradskih blokova je činjenica da se odigrava paralelno sa procesom koji se u literaturi naziva „trećim talasom džentrifikacije“ (Lees, Slater, Wyly 2008; Aalbers 2019). Ovaj proces je na Novom Beogradu najočiglednije izražen kroz novu (luksuznu) stambenu izgradnju na nerealizovanim blokovima. Preciznije, „treći talas džentrifikacije“ odnosi se na širenje procesa džentrifikacije „van gradskog jezgra“ – putem „brownfield“ (primera radi, IMT kompleks na Novom Beogradu) i „greenfield“ investicija. Važna odlika „trećeg talasa“ je činjenica da se ne radi o spontanom procesu već u njemu lokalne i državne vlasti, kroz promenu regulativa i subvencionisanja stambene izgradnje ili kupovine novogradnje, imaju ulogu „pokretača, katalizatora ili sponzora socio-prostornog restrukturiranja grada“ (Aalbers 2019, 2).

5.2.2. Izmeštanje kroz arhitekturu

Današnji status i obnovljeno interesovanje za novobeogradske blokove, a posebno njegovu Centralnu zonu, kao spomenik i ikonu modernističke arhitekture socijalističke Jugoslavije, nastali su zajedničkim delovanjem onih koji „nastanjuju“ arhitektonsko polje (arhitektae, istoričari umetnosti, teoretičari nasleđa, kritičari, kustosi i drugi stručnjaci) i posrednika (novinari, umetnici, influenseri) koji su ko-proizvođači kulturne vrednosti modernističkih stambenih naselja (Aigner 2015). Poslednjih nekoliko godina svedočimo procesu u kome pojedinci, izuzetno zainteresovani za simboličku vrednost arhitekture, prisvajaju modernistička stambena naselja, progresivno smenjajući nekadašnje stanovnike koji su uglavnom indiferentni prema arhitekturi (Aigner 2015).

U narativima o „zlatnom periodu SFRJ arhitekture“ o kojima je više reči bilo u prethodnom odeljku pronalazimo i tragove onoga što Smit (Smith 2005) naziva „autorizovanim diskursom nasleđa“ koje je preduslov postojanja arhitekture kao vrednog kulturnog proizvoda. Preciznije, novobeogradski blokovi koji su do nedavno bili „na lošem glasu“, danas sve više postaju privlačno mesto za život „kultivisanim” pojedincima – osobama koje raspolazu ne samo materijalnim već i kulturnim resursima i estetskom kompetencijom pogodnom za prisvajanje novobeogradskih stanova kao objekata koji su deo kulturne baštine. Međutim, kako primećuje Anita Aigner (Aigner 2015) u studiji slučaja o stambenom naselju Verkbund (*Werkbund*, nem.) u Beču, „promena vrednosti i prestiža kulturnog proizvoda uzrokuje promenu njegovih potrošača“ (Aigner 2015, 9). Inspirisana teorijom Pjera Burdijea (Bourdieu 1984, 1992, 1993) Anita Aigner ovaj proces naziva „izmeštanjem kroz arhitekturu“ (*displacement through architecture*, eng.), odnosno, podvrstom džentifikacije koja uporište nalazi u visokom vrednovanju arhitekture. Ova autorka tvrdi da proces smene „običnih stanara“ „poznavaoima“ predstavlja rezultat trenda kojim se estetsko vrednovanje arhitekture nameće kao „originalno i ispravno“ stanovanje (Aigner 2015, 3), čime skreće pažnju na proces kulturne proizvodnje vrednosti arhitekture i naglašava odnose moći i isključujuće efekte koji leže u osnovi ovog procesa.

„Prisvajanje“ (odnosno: kupovina) stanova u novobeogradskim blokovima, a posebno u Centralnoj zoni koja nosi status kulturnog dobra, pretpostavlja veoma specifične dispozicije i nadležnosti koje nisu univerzalno raspoređene (Bourdieu 1984, 228). U tom smislu novobeogradski stanovi predmet su „isključujućeg prisvajanja“, odnosno procesa džentifikacije kojim se pristup arhitekturi kao simboličkom resursu onemogućava svima onima koji ne pripadaju srednjoj klasi, kao i originalnim vlasnicima koji su joj nekada pripadali, ali zbog niskih penzija više ne ispunjavaju „finansijske kriterijume“ da se u nju svrstaju. Pored toga, ovim procesom isključuju se i pripadnici srednje klase koji ne poseduju kulturne i estetske dispozicije za

vrednovanje jugoslovenske modernističke arhitekture, odnosno pripadaju drugoj frakciji srednje klase koju učesnici u ovom istraživanju pogrdno nazivaju „buržujima“, „skorojevićima“ i „estradnom elitom“. U takvom kontekstu, ne samo da ovi stanovi poseduju visoku tržišnu vrednost već i svojim novim srednjoklasnim stanarima donose kulturni kapital. Ovaj proces najočigledniji je u slučaju bloka 22, koji se sastoji iz dva dela: starog dela bloka, u kome je proces „izmeštanja kroz arhitekturu“ poslednjih nekoliko godina u zenitu, i novog dela bloka (građenog početkom dvehiljaditih) u kome, prema rečima pojedinih ispitanika, stanuju uglavnom „skorojevići“ koji „ne umeju da cene sve što blok ima da pruži“.

Kada je reč o *izmeštanju kroz arhitekturu* nekoliko ispitanika ukazuje na proces smene generacija i promene strukture stanovništva koji prate nova ulaganja, a koji se u literaturi o sociologiji i antropologiji grada uobičajeno naziva „urbanim restrukturiranjem“ (Schafran 2019; Reichle 2021; 2023). Sa jedne strane, stanari ulažu u održavanje zgrada, te organizuju i finansiraju veće radove poput hidroizolacije krovova, o čemu će više reči biti u poglavlju o „javnom“ privatizmu. Istovremeno, nadležne institucije u određenoj meri „prate“ ova ulaganja – jedan od primera je obnova šetališta Lazaro Kardenasa koje je trajalo u vreme kada je ovo doktorsko istraživanje sprovedeno.

Čest motiv u razgovorima sa nekoliko ispitanika, a pogotovo onih do kojih sam dolazila putem sopstvenih kontakata ili tehnikom grudve snega, bio je unutrašnji sukob koji – kod njih, kao i kod mene – donosi uvažavanje i ironična refleksija o sopstvenoj novostečenoj pripadnosti srednjoj klasi kojom smo postali „klasne izdajice“, kao i kritički odnos prema procesima džentrifikacije u kojima, *de facto*, sudelujemo. Među njima je i S., programer iz bloka 45 koji je u srednjim tridesetim, nakon godina provedenih u „korpo svetu“ odlučio da se posveti slikarstvu i koji je na sledeći način govorio o ulaganjima gradskih vlasti u infrastrukturu bloka:

Pa mislim da je to bilo posle onog prvog buma, kreditno-građevinskog, tipa 2006-7-8, kad su krenule cene da rastu enormno zato što su krediti postali baš jeftini i svi su kupovali stan itd... Tu sam i ja krenuo u te vode, mada sam ja formalno došao 2011. godine. Dobro, ta moja identifikacija je malo isparila pošto nisam više u tim vodama toliko, ali realno u tom periodu kad sam kupio stan sam bio deo te strukture, socijalnog sloja, šta već. I apsolutno se to nastavlja, sve nove komšije koje vidim su to, mladi roditelji, banka, IT, osiguranje. Mislim da će se u tom smislu možda više paziti na tu infrastrukturu, u smislu tih minimalnih stvari, da će se renovirati park ili će se postaviti novi krov, da ne propada taj beton od vlage, šta već...
(M_1985_blok 45)

Brojni akademski radovi na temu džentrifikacije ukazuju na unapređenje stambenih naselja u smislu povećanja prihoda domaćinstva, boljeg održavanja stambenog fonda, novih prostora potrošnje i konačno, rasta cena nekretnina (Atkinson, Bridge 2005; Karsten 2014; Lees, Phillips 2018; Sýkora, Špačková 2020). Bez obzira na starosnu dob, stanarski status i činjenicu da li pripadaju grupi „starosedalaca“ ili grupi „džentrifikatora“, mnogi ispitanici ukazivali su na nastanak novih prostora potrošnje kao jedan od najočiglednijih „simptoma smene stanovništva“ u novobeogradskim blokovima.

Među njima se nalazi i P., advokat poreklom iz Kosjerića koji sa suprugom, „rođenom Novobeograđankom“, i sinom u bloku 22 živi od 2014. godine. Tokom senzobiografske šetnje P. i ja smo prošetali i Bulevarom Zorana Đinđića koji je, kako kaže, u međuvremenu postao „Elitna Dolina Gladi“⁸³, jer se njemu danas nalaze restorani međunarodne kuhinje, kafeterije i zanatske pekare:

Da bi kupio stan u bloku moraš da imaš para. Ne bih rekao da su svi samo IT sektor, ili farmaceuti – ali sada ako kupuješ stan u bloku 22 moraš da imaš para. To podrazumeva da je nama cena kvadrata skočila, a skočila je i ovima... Ustvari najbolje su prošli ovi koji su devedesetih uzeli, njima je sad upala kašika u med. I to se vidi po broju dece koji se povećava, po skupim automobilima, po... Ne znam da li si provalila, onaj prvi deo Zorana Đinđića je sad postao „Dolina gladi“. Imaš sve: Ferdinand knedle, Hleb i Kifle, Rogenart, dva Kineza, burgeri, fitnes restorani ...Na 200-300 metara imaš par restorana u bloku i oko bloka. To je sve u poslednjih 7-8 godina. (M_1978_blok 22)

⁸³ Bulevar Maršala Tolbuhina (nekadašnji naziv: Goce Delčeva) na Novom Beogradu popularno se naziva Ulica Gladnih ili Dolina Gladi zbog brojnih restorana brze hrane koji se u njemu nalaze. Za razliku od ove Doline gladi u kome se uglavnom nalaze kisoci brze hrane poput roštilja, girosa, picerija i slično, u Dolini Gladi u Bulevaru Zorana Đinđića ponuda je nešto sofisticiranija.

Ilustracija 12: Pinjata shop sa „samoinicijativno” probijenim vratima i postavljenim stepeništem u prizemlju stambene zgrade. Jul 2021, blok 22. Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanikom M_1968_blok 22, S.N.

Nestajanje zanatskih radnji i malih, komšijskih, trafika u prizemlju stambenih zgrada (Ilustracija 12) i njihova zamena komercijalnim trgovinskim lancima ili „komšijskim radnjama“ koje zadovoljavaju nove potrebe novih potrošača (Ilustracija 13) jedan je od pokazatelja procesa džentrifikacije (Deener 2007; Zukin 2009) kojim se narušava navodna autentičnost naselja. Ovaj proces bio je jedan od motiva na koje se S. iz bloka 45, vođen sopstvenom „japijevskom krivicom“, često vraćao:

Pa, kad sam došao u blok 2003. već si mogao da osetiš promenu socijalne strukture, i to jeste već bilo vreme smene generacija, u smislu da su ovi prvi vlasnici krenuli da umiru i da njihovi naslednici prodaju stanove, obično bogatijim ljudima. Već tada se osećala ta neka mešavina klasne strukture, u smislu da si imao na istom prostoru ljude koji primaju plate par hiljada evra, ljude koji primaju penzije 300 evra, ljude koji su izbeglice iz Krajine i prosto nemaju nikakav drugi izvor primanja osim penzije i izbegličkog dodatka. I prosto koegzistiraju, poznaju se kao komšije, komuniciraju, ali osećaš da postoji to kao, drugačiji tempo svakodnevnog života. Tada si imao mnogo više ovih trafika, prodavnica, gde se prodaju ove stvari koje su „essentials“, u smislu novine, cigare i fazon sokovi, te stvari. I onda je to krenulo da odumire, mislim konkretno dve trafike u mom delu bloka koje znam, verovatno se slično dešavalo i u drugim delovima bloka. A opet, krenule su da se javljaju te prodavnice gde si mogao da kupiš više stvari, recimo PKB, Aman je prodat i mislim da je opremljeniji

nego što je bio ranije... Kao, osećaš već na tom primeru potrošnje nekakvu promenu u potrebama i mogućnostima. (M_1985_blok 45)

Ilustracija 13: Nekadašnja pržionica kafe u prizemlju "potkovice". Decembar 2021, blok 45. Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanicom Ž_1996_blok 45_2, S.N.

Ovaj proces istovremeno se može tumačiti kao unapređenje kvaliteta stanovanja, ali i kao manifestacije rasta društvenih i ekonomskih nejednakosti u gradovima (Smith 1996; Slater 2009). Naime, Novi Beograd, koji je još u vreme izgradnje bilo moguće posmatrati kao „grad u gradu“ danas prolazi kroz proces „urbanog restrukturiranja“ koji se odnosi i na izgrađeno okruženje i na socijalnu kompoziciju samih naselja. Sa jedne strane stoji problem gubitka javnog prostora koji nije bio u potpunosti iskorišćen, a koji danas, zahvaljujući „zakonskim secesijama“ prolazi kroz proces „zaplene“ (Hirt 2012), te na njegovo mesto dolaze tržni centri, poslovni i stambeno-poslovni kompleksi. Sa druge strane nalazi se proces segregacije, koji podstiču ekonomske, socijalne, pa čak i rasne i etničke razlike (Vuković 2009; Nikolić 2023).

5.2.3. „Penzioneri nemaju para za nove prozore“ ili: refamilifikacija betonske utopije

Važno pitanje koje se nameće kada mislimo o procesu restrukturiranja novobeogradskih susedstava jeste možemo li govoriti o džentifikaciji ukoliko pođemo od činjenice da su – otkako su izgrađeni – u najvećoj meri bili naseljeni upravo srednjoklasnim porodicama? Najveća razlika, svakako, ogleda se u tome što se u prosečan novobeogradski stan po izgradnji useljavala takozvana socijalistička srednja klasa, dok su novi vlasnici tih istih stanova uglavnom pripadnici nove, urbane, kreativne i tehnokratske srednje klase. Međutim, čak i kada pođemo od činjenice da u kontekstu novobeogradskih blokova nije došlo do dramatične promene klasne strukture stanovništva – promena je ipak očigledna.

Razlika između socijalističke i postsocijalističke srednje klase neraskidivo je povezana sa promenom političkog i socio-ekonomskog pejzaža, do koje dolazi u vreme kada je kapitalizam poprimao svoj neoliberalni oblik. Tokom tih tektonskih promena nastajale su nove profesije, novi (prekarni) oblici zaposlenja, intenzivirala se globalizacija ali i tehničko-tehnološki napredak, a usled svega toga dohodovna nejednakost postala je mnogo veća nego što je ikada bila u socijalističkoj klasnoj nomenklaturi. Uz to, pri pokušaju da razumeno promene u strukturi stanovništva, važno je uzeti u obzir i demografske činjenice i generacijske razlike, promene u životnim stilovima i dominantnim predstavama o „dobrom životu“.

Ilustracija 14 „Još malo pa nestalo”. Jul 2021, blok 22. Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanikom M_1978_blok 22, S.N.

U takvom kontekstu prvi vlasnici stanova, danas osiromašeni penzioneri (ili njihovi potomci) prodaju stanove koji su im „postali preveliki i skupi za održavanje“ i sele se na priuštivije lokacije. Tokom senzobiografske šetnje blokom 22 (Ilustracija 14), jedan od ispitanika – po zanimanju advokat specijalizovan za trgovinu nekretninama – ukazao mi je da je ovaj proces pažljivom oku vidljiv i „sa ulice“:

Kad pogledaš neke zgrade, tačno znaš gde su još penzioneri, a gde su kupljeni stanovi. Po stolariji se vidi. Penzioneri nemaju para za nove prozore. I onda, ružno je reći, ali ako tražiš da kupiš stan merkaš te sa starim roletnama. (M_1978_blok 22)

Prema rečima učesnika u ovom istraživanju, „novobeogradski starosedeooci“ najčešće se sele u obližnja naselja poput Ledina, Bežanije i Surčina. U stanove koji su im nekada pripadali, useljavaju se porodice koje uglavnom pripadaju visokoobrazovanoj srednjoj klasi mlađih godina i poseduju dovoljno sredstava (i dobar kreditni rejting) zahvaljujući kojima su u mogućnosti da po tržišnim cenama kupe prostrane novobeogradske stanove. Na pitanje „ko su nove komšije“ (odnosno: ko su džentrikatori), M. iz bloka 22, koja i sama pripada ovoj grupi, odgovorila je na sledeći način:

Pa opet, moram da se ogradim da sam ja usmerena na parkić, tako da mi deluje da je ovo porodični kraj, u smislu da su uglavnom ljudi koji imaju jedno do troje dece, ima ih dosta s troje dece, nisam znala to... u odnosu na prosek Srbije, verovatno opet jer je lep porodični kraj. I deluje mi da su to pretežno neka građanska opcija, ljudi koji imaju relativno, koliko je to u Srbiji moguće, stabilna, normalna primanja od kojih mogu normalno da žive. Rekla bih da nema nešto ljudi koji su ekstremno bogati, osim možda ovaj deo oko Arene. Ali vidiš po igračkama dečjim, svako je mogao da kupi i trotinet i bicikl, da imaju te neke stvari. Rekla bih da je to umereno. Pokušavam da izbegnem reč srednja klasa, ali to jeste ta klasa. (Ž_1981_blok 22)

I njen komšija D., političar koji sa suprugom i ćerkom u ovom bloku živi od 2014. godine, na sličan način je – svestan sopstvenog udela u ovom procesu – na sledeći način opisao kupce stanova u svom bloku:

Oni koji dolaze su recimo u srednje mlađim godinama, to recimo od 35 do 45, 50 koji su uglavnom parovi. Mislim, 90% su parovi, koji imaju jedno ili dvoje dece i rade neke poslove koji su okej plaćeni. Nisu neka industrija, Maxi i to, nego su banke, advokati, farmacija, IT, možda neke menadžerske više pozicije, marketing i to... Ko već može da kupi stan danas.

Uglavnom su ih kupovali na kredit, imaju dobre plate... Tako, „upper middle class“ ja bih rekao. I imaju po 2 automobila, oba dobra, lepo se oblače, skockani su, vidiš po tome. Taj fazon. Mislim, i nas dvoje smo, jebi ga, deo te ekipe. (M_1981_blok 22)

Tip novih Novobeograđana koje M. i D. opisuju kao one „skockane“ sa „skupim igračkama i dečjim kolicima“, „dobrim automobilima“ i još boljim platama u literaturi o džentrifikaciji određen je akronimom *YUPPS* (*young urban professional parents*, eng.) (Karsten 2003). Ovi mladi roditelji-stručnjaci kombinuju karijere oba roditelja sa svakodnevnom brigom o deci. Upravo u tom aspektu se ovi „porodični džentrifikatori“ razlikuju od japija (*yuppie*, eng.) – mladih stručnjaka bez dece – koji čine drugu značajnu grupaciju nosilaca procesa džentrifikacije u centralnim delovima grada (Boterman 2012). Sa druge strane „ekstremno bogati“ koji žive „kod Arene“, odnosno u novoizgrađenom delu bloka, prema rečima mnogih učesnika u ovom istraživanju pripadaju „estradoj eliti“ koja „živi u svom svetu“ i sa kojom – osim popodne kada izvedu decu u park u centru bloka – nemaju dodirnih tačaka.

Brojni autori istraživači džentrifikacije ispitivali su upravo ulogu porodica u ovom procesu (Butler, Robson 2003; De Sena 2006; Taylor 2002; Karsten 2003; 2007; 2014) budući da ova „demografija“ doprinosi ekonomskom rastu i društvenoj stabilnosti naselja. Iz tog razloga, kako primećuju, donosioci odluka i investitori nastoje da privuku upravo srednjoklasne, nuklearne porodice sa malom decom. Tod Gudsell ovaj process naziva *familifikacijom* (Goodsell 2013). Međutim, budući da su novobeogradski blokovi dizajnirani i građeni sa idejom da postanu dom socijalističkim porodicama i ponude im svu neophodnu infrastrukturu, te da su kao takvi oduvek bili „porodičan kraj“, sada svedočimo procesu njihove re-familifikacije. Specifičnost ovog procesa leži u tome što se nekada porodična, a danas jednočlana ili najviše dvočlana osiromašena „penzionerska domaćinstva“ smenjuju mladim nuklearnim porodicama. Uz to, procesom re-familifikacije menja se i negativna „eksterna slika“ ovih naselja, o kojoj je više reči bilo u odeljku ikoničnosti i samoreflektujućoj slici novobeogradskih blokova.

5.2.3.1. „Odetinjavanje“ blokova i „javno roditeljstvo“

Kada je reč o „porodičnim džentrifikatorima“, jedna od najočiglednijih posledica njihovog skorašnjeg doseljavanja u novobeogradske blokove ogleda se u prilagođavanju potrebama dece prostora namenjenih provođenju slobodnog vremena, rekreaciji i potrošnji. Ovaj proces se u literaturi naziva „odetinjavanje“ (*childifying*, eng) (Pétursdóttir 2021, Ley 1996, Swisher et al., 2004). Jedan od najboljih primera ovog procesa je takozvana „Pampers zona“ u samom središtu bloka 45.

U blizini ovog „brda“ koje je omiljeno mesto za igru tokom cele godine, na trasi šetališta koja vodi od „Pevca“⁸⁴ ka Savskom keju, nalazi se niz kafića, poslastičarnica i kioska brze hrane koji su prilagođeni deci, te ne samo da imaju dečije menije i napitke poput „bebečina“⁸⁵, već i nameštaj prilagođen deci (npr. stolice za hranjenje) i igračke poput tramboline, ljuljaški ili ograđenog prostora sa peskom i igračkama za plažu. Sa renoviranjem šetališta Lazaro Kardenasa, koje su gradske vlasti opisale kao „jednu od najvećih investicija na Novom Beogradu“⁸⁶ i javni prostor prilagođen je potrebama dece. Ovim promenama najveći broj ispitanika iz bloka 45 veoma je zadovoljan, pa čak i iznenađen. Tokom senzobiografske šetnje kroz tek završenu deonicu šetališta, L. iz bloka 44 je na sledeći način prokomentarisao interaktivni i ozelenjeni „dečiji kružni tok“ (Ilustracija 15) u središtu bloka 45. Ova nova intervencija u prostoru asocijala ga je na skandinavski pristup dizajnu javnih prostora, čime je bio posebno iznenađen:

Recimo, ovaj momenat Danske, to me oduševilo. To mi je baš super. Nisam verovao da glupanderi poput njih mogu nešto tako lepo da naprave, mislio sam da će sve samo da poseku i zabetoniraju. (M_1993_blok 44)

Ilustracija 15: „Danska“. Blok 45, septembar 2023. Izvor: S.N.

⁸⁴ Ova skulptura koja zvanično nosi naziv Ptica, među stanovnicima bloka 45 poznata je i kao Petlić, Pevac i Golub. Izgrađena je je 1976. godine ispred mesne zajednice „Sava“. Budući da se blok 45 nekada nazivao i „naselje Sunca“, stanovnici stilizovanu figuru ptice povezuju sa petlom. Autor skulpture je Milosav Sunajac.

⁸⁵ Kapučino za decu, odnosno mlečna pena ukrašena cimetom ili kakaom i poslužena u šolji za kapučino.

⁸⁶ <https://studiob.rs/obnova-setalista-lazaro-kardenas-jedna-od-najvecih-investicija-u-novom-beogradu/> Pristupljeno: 26.6.2023.

Međutim, pojedini stariji ispitanici iz bloka 45, kao i oni nešto mlađi koji nemaju decu, skrenuli su mi pažnju na to da u javnom prostoru, osim šahovskih stolova i sportskih terena, ne postoje drugi nekomercijalni javni prostori u kojima se može provoditi slobodno vreme.⁸⁷ Vidno nezadovoljan zbog novog dečijeg igrališta sa zip-lajnom koji su nakon renoviranja šetališta izgrađeni tik do poznatog terena na košarku koji je čuven po turnirima u basketu, M. iz bloka 44 primetio je da je teren „zamro otkako je nekako prepisan deci“, i da prostori za rekreaciju i javne teretane na otvorenom treba da služe „da se i stariji ljudi malo protegnu, a ne da čuvaju tuđu decu“.

Osim toga, mnogi ispitanici ukazali su i na vezu između renoviranja šetališta i rasta cena nekretnina. Studentkinja filozofije M., koja je u tročlanom višegeneracijskom (ženskom) domaćinstvu odrasla u jednoj od „potkovicica“ u blizini „Pampers zone“ u bloku 45, ovaj proces opisala je na sledeći način:

Kreću novi parkići i tako te fensi stvari kao u zapadnoj Evropi. Mene malo plaši zapravo što kreće sve rapidno i što ova šetališta se renoviraju jer je to šta, prvi-drugi stepen džentrifikacije, naznaka da će da krene da se polako ubrzava taj proces. (S.N: Misliš da je to da bi se privukli neki novi ljudi u blok?) Da da, verovatno. Već postaje sve skuplje i skuplje. I tako je blok sad fensi egzotično mesto za živeti, a nije tako bilo u mom iskustvu ranije. Mislim, naravno, super je to što ću moći da vozim rolere po šetalištu bez da padam stalno zbog ispucalog betona. Ali plašim se šta će Keju da urade i nekako svim tim stvarčicama na koje sam navikla. I s jedne strane mi se sviđaju nove stvari kao što su parkići i asfaltirano šetalište, ali me malo plaše posledice toga potencijalne. (Ž_1999_blok 45)

Pored novih dečjih igrališta i „child-friendly“ kafića i restorana (Ilustracija 16) u procesu urbanog restrukturiranja Novog Beograda porastao je i broj drugih komercijalnih prostora i usluga namenjenih deci. Umnožavanje novih, komercijalnih sadržaja namenjenih deci, ni po čemu nije specifično isključivo za Novi Beograd (McKendrick, Bradford, Fielder 2000; Martens, Southerton, Scott 2004; Erdei 2006), a povezano je sa ekonomskim položajem roditelja i mogućnošću da angažuju usluge spoljnih saradnika poput dadilja, nastavnika jezika, školica sporta, privatnih muzičkih škola i kreativnih radionica. Osim toga što je pokazatelj ekonomskog kapitala, istovremeno ukazuje i na visok nivo brige roditelja o negovanju i razvijanju talenata i

⁸⁷ Većina uobičajenih nekomercijalnih javnih prostora kakve srećemo u našim gradovima, poput košarkaških terena, terena za boćanje, stolova za šah ili skejt parkova namenjena je muškarcima različitog uzrasta. Međutim, diskusija o tom pitanju razrađena je u oblasti urbanizma i urbanih studija i prevazilazi okvir ove disertacije. Za više detalja, pogledati: <https://behavioralscientist.org/how-better-urban-planning-can-improve-gender-equality/> (Pristupljeno: 26.06.2023.) ili https://www.womeninurbanism.ca/words/how-to-build-public-spaces-for-teen-girls?utm_medium=website&utm_source=archdaily.com (Pristupljeno: 26.06.2023.)

ličnih veština dece (Vincent, Ball 2007; Lareau 2003), te posledično i dečijeg kulturnog kapitala, što je karakteristično za aspiracije srednje klase.

Ilustracija 16: Porodični restoran u bloku 22. Jul 2021, senzobiografska šetnja sa ispitanikom M_1978. Izvor: S.N.

Renovirani parkovi u naselju, nova igrališta i prilagođeni komercijalni sadržaji se intenzivnije konzumiraju i stoga su postali lokacije na kojima mladi, srednjoklasni Novobeograđani demonstriraju oblike „javnog roditeljstva“. Na taj način „yupps-i“ unose privatni porodični život u javni prostor (Karsten 2002; 2014) i doprinose „rebrandiranju“ brutalnih, hladnih, oronulih novobeogradskih blokova u idiličan porodičan kraj. Na ovom mestu, takođe, značajno je podsetiti se da su prvi stanovnici Novog Beograda takođe bili mladi parovi sa decom. S tom razlikom što u to vreme niko nije određivan pežorativnom etiketom „doseljenika“, i što u kontekstu socijalističke Jugoslavije razlike po poreklu, kao i kulturološke i klasne, barem nominalno, nisu predstavljale prepreku socijalizaciji čime je formiran načelno neelitistički i nesnobovski „javni mentalitet“ (Gulin Zrnić 2009).

5.3. Privatizam

Ovo poglavlje donosi „etnografsku panoramu“ o kulturi stanovanja u novobeogradskim blokovima koja svedoči o praksama „stambenog privatizma“ (Saunders, Williams 1988) i prisvajanja stambenog prostora kroz transformaciju (Miller 1988) kao i o praksama „javnog“ privatizma (Hirt 2012) koje se ogledaju u nebrizi o zajedničkom, degradaciji i prisvajanju zajedničke imovine, i nepoverenju u kolektivnu akciju (Hardin, Baden 1977) ali i u, uslovno rečeno, konstruktivnim praksama utemeljenim na premisi da zajedničko predstavlja produžetak privatnog.

Stambeni privatizam, koji je predmet prvog dela ovog poglavlja, predstavlja „usredsređenost na dom“, koja je neraskidivo povezana sa potrošnjom, privatizacijom i izraženom komodifikacijom stanovanja (Saunders, Williams 1988, 89) pod uticajem neoliberalnog kapitalizma. Naglašavajući ulogu doma kao „institucionalne osnove i izraza 'privatne sfere'“ (Saunders, Williams 1988, 88), Sonders i Vilijams ukazuju na važnost razlikovanja tri srodna koncepta: privatnosti, privatizma i privatizacije i upozoravaju da se u studijama o domu privatna sfera isuviše često svodi na dve od ovih dimenzija (Saunders, Williams 1988). U okviru ovog poglavlja etnografskoj građi pristupam kroz prizmu konceptata privatnosti i (stambenog) privatizma, dok je privatizacija društvenog stambenog fonda socio-ekonomski kontekst ovog istraživanja i obrađena je u poglavlju o privatizaciji javnog stambenog fonda.

Javni privatizam ili *privatizam javnih prostora*, osnovni analitički koncept na koji se oslanjam u drugom delu ovog poglavlja, odnosi se na određenje privatizma koje daje Sonja Hirt (Hirt 2012). U ovom delu poglavlja biće interpretirane raznorodne prakse (javnog) privatizma i „prostornih secesija“ (Hirt 2012), kao i i (potencijalno) konstruktivne i mobilizujuće prakse kojima se o zajedničkom brine (isključivo) kao o „produžetku“ privatnog.

Konačno, na ovom mestu značajno je napomenuti da Sonders i Vilijams uviđaju značaj doma i stambenog privatizma u konstituisanju susedstva i zajedništva, te da Sonja Hirt ne koristi epitet „javni“ kada piše o privatizmu i prostornim secesijama u postsocijalističkim gradovima. Distinkciju između „stambenog“ i „javnog“ privatizma, u ovom poglavlju uvodim radi veće preglednosti, uvažavajući činjenicu da se radi o komplementarnim i uzajamno konstitutivnim konceptima.

5.3.1. Stambeni privatizam

Against the armature of glass and iron, upholstery offers resistance with its textiles.

(Benjamin 1999, 2018)

U ključnom tekstu o stambenom privatizmu Saunders i Vilijams ovaj proces definišu kao tendenciju ka povlačenju iz kolektivnog, odnosno javnog, života i preorijentaciju na aktivnosti vezane za dom (Saunders, Williams 1988). Saunders i Vilijams „stambeni privatizam“ (Saunders, Williams 1988, 88) prepoznaju kao centralnost pitanja privatnog doma i njemu odgovarajuće istovremeno povlačenje i otuđenje iz kolektivnog života. Ovi autori tvrde da stambeni privatizam podstiču mnogi faktori, poput visokog procenta privatnog vlasništva nad stambenim prostorom, zatim „ideologije kućevlasništva“, ⁸⁸ tehnološkog razvoja, ekonomije domaćinstva i rastuće privatizacije dokolice.

Iako posvećenost porodici i fokus na privatnu sferu nisu novost, visoko vrednovanje doma kao „tvrđave“, ili, pak „svetilišta“ neodvojivo je od savremene neoliberalne fetišizacije individualnosti. U tom smislu, kako Robin Dauling upozorava, stambeni privatizam označava široko rasprostranjeni diskurs straha od javnog prostora, koji se kao takav manifestuje i kroz ekstremne oblike odbrane svetosti doma (Dowling 2012). „U ovakvom obliku privatizam nije ni jednostavno defanzivan (dom kao tvrđava), niti označava povlačenje (dom kao utočište). Naprotiv, dom je fokus ili kontrolni centar, srce kroz koje se ostvaruju želje pojedinca i porodice, i koje upravlja interakcijom sa javnom sferom“ (Dowling 2012, 369).

U nastavku ovog poglavlja, na osnovu etnografskog materijala koji je nastajao tokom intervjua i opservacija tokom poseta domovima učesnika u ovom istraživanju, biće obrađena dva važna aspekta stambenog privatizma – privatnost i prisvajanje kroz transformaciju, kao oblik potrošnje, odnosno „rad na kući“, karakterističan za etos stambenog privatizma.

U ovo poglavlje utkana je ideja utemeljena u „arhitektonskoj antropologiji“, a inspirisana Beogradskom školom stanovanja, koja je bila jedna od prvobitnih polaznih tačaka u konceptualizaciji ovog doktorskog istraživanja – o tome šta novobeogradski stanovi znače svojim stanovnicima, i načina na koji se stanari i njihovi stanovi uzajamno oblikuju. Ovo je uključivalo posmatranje pojedinačnih novobeogradskih stanova koje sam tokom ovog istraživanja imala prilike da posetim, načina na koji su oni tokom vremena (pre)uređivani, odnosa u kome stoje sa

⁸⁸ *Homeownership ideology*, engl. „Ideologija kućevlasništva“ je prevod Ive Marčetić (Marčetić 2020). Sam pojam odnosi se na neoliberalne ideologije kojima se promovise privatno vlasništvo nad stambenim prostorom - nasuprot zakupa, stambenog zadrugarstva ili skvotiranja - kao jedini validan, ili barem jedini siguran i poštovanja vredan oblik stanovanja.

ljudima koji u njima žive i društvom čiji su deo. Ovakav pristup dugujem pre svega radu Denijela Milera koji je među prvima istraživao „rad na kući“ kao oblik potrošnje (Miller 1988), a čiji je teorijski opus inspirisao generacije antropologa i arhitekata, kao i hibrid ovih dvaju disciplina koji danas nazivamo „arhitektonskom antropologijom“ (Maudlin, Vellinga 2014). Ovo interdisciplinarno polje istraživanja obuhvata širok spektar tema poput načina na koji su prostori kulturno i ideološki konstruisani, urođjeni, i senzorno percipirani (Amerlinck 2001, 7) kao i na koji način prostori, zauzvrat, oblikuju svoje korisnike. Drugim rečima, u središtu interesovanja arhitektonske antropologije počiva društvena (i kulturna) proizvodnja prostora, kao i raznovrsne prakse prisvajanja i reprodukcije od strane „namernih ili slučajnih korisnika iz prošlosti i sadašnjosti, kao i još uvek nepoznatih iz budućnosti (Lawrence-Zúñiga 2001, 173).

Stoga stan, kao roba, otkriva više o društvenom životu pojedinaca od većine drugih materijalnih objekata koji ga okružuju (Bourdieu 2008, 19). Stan „pokazuje nečije finansijske mogućnosti, ukuse i vrednosti, kao i društveni milje i odnose“ (Lutherová 2014, 88). Stan je, naime, materijalno vlasništvo i, u isto vreme, simbolički izraz jedinstvenog pojedinca koji ga je načinio domom (Finch, Hayes 1994, 418). Alison Blant i Robin Dauling tvrde da u procesu „stvaranja doma“ ljudi prilagođavaju stanove, ali i da se sami prilagođavaju fizičkoj konstrukciji svojih domova, te na taj način „blisko povezuju materijalnu i maštovitu geografiju doma“ (Blunt, Dowling 2006, 228). Takve prakse se odnose na praktične i fizičke aspekte doma, ali i na emocionalne. Na sličnom tragu i Berdžer sugerise da se pojam doma oslobađa od svojih materijalnih aspekata, te postaje „skup rutina i praksi“ koje nude više postojanosti, više skloništa od bilo kakvog smeštaja. Dom više nije stan, već „neispričana priča o životu koji se živi“ (Berger 1991, 64).

5.3.1.1. Privatnost

Pišući o klasi, porodičnom životu i skandinavskim domovima, Olvar Lofgren ukazuje da je za skandinavsku buržoaziju dom imao dvostruku ulogu – i kao pozornica i kao zaklon od spoljašnjeg sveta (Lofgren 1984, 47). Viđenje doma – kuće ili stana – kao privatnog domena i „utočišta u kome se lepo osećamo“ savremena je ideja. Ovakva koncepcija doma proizvod je prestrojavanja ekonomskih, političkih, moralnih i prostornih poredaka u poznom osamnaestom veku (Davidoff, Hall 1987). Ekonomska klasa koja je upravljala novim proizvodnim sistemom u kapitalizmu izgradila je „kompenzatorni svet intimnosti, udobnosti i topline“ kao antipod rastućoj anonimnosti, racionalnosti i delotvornosti spoljašnjeg sveta (Lofgren 1984, 47). U širem smislu, dom je „mesto i skup odnosa koji neguje pojedinca i njegove/njene interese, a ne interese kolektiva“ (Dowling 2012, 367).

Ova „opsednutost“ srednje klase privatnošću suptilno se ogleda u odgovoru jednog introvertnog programera iz bloka 45. Na pitanje kojim se kriterijumima vodio pri kupovini stana, S. je odgovorio na sledeći način:

Ono što sam u stvari tražio kad sam kupovao stan bilo je da spavaća soba bude što dalje od ulaznih vrata i što dalje od dnevnog funkcionisanja. Recimo u stanu u kojem smo živeli pre ovoga ulazna vrata su bila odmah tu uz spavaću sobu. A ovde je to dosta izolovano, i ovaj zid koji deli spavaću i dnevnu je debeo zid, i jako je tiho prosto. To mi se najviše dopada.
(M_1985_blok 45)

Međutim, individualistička privatnost porodičnog doma kakvu S. priželjkuje je u velikim stambenim naseljima, tim „fabrikama za stanovanje“ porozna poput poslovično tankih zidova u „socijalističkim spavaonicama“. Ova neprestana svest o prisustvu Drugih sa druge strane betonskog zida, koja je za pojedine ispitanike frustrirajuća, za druge je prijatna. Činjenica da nisu sami, već da su deo „organizma“ koji gotovo istovremeno spava, obeduje, pere veš po jeftinoj struji, gleda televiziju, i aplauzom pozdravlja zdravstvene radnike sa terase za mnoge ispitanike bila je posebno značajna u periodu vanrednog stanja izazvanog pandemijom koronavirusa, koje je prethodilo mom terenskom istraživanju.

5.3.1.1.1. Spavaće sobe

Istorija spavaće sobe kakvu danas poznajemo vešta je ilustracija procesa preuređenja društvenog prostora. Naime, tek sa povećanim vrednovanjem privatnosti i intimnosti među srednjom klasom u 19. veku dolazi do razdvajanja „roditeljske“ sobe od ostalih dnevnih odaja, računajući i dečije sobe. Tokom viktorijanske ere spavaća soba pomeren je što dalje od ulaza u kuću i postala je njen najprivatniji kutak, dostupan samo roditeljskom, bračnom paru (Lofgren 1984).

Jugoslovenske arhitekture su, takođe, vodile računa o ovim nepisanim pravilima kada su organizovali strukturu novobeogradskih stanova i razdvajali „dnevnu“ od „noćne“ zone. U domu kao carstvu privatnog tako je ipak opstajao jedan deo javnog – dnevna soba i trpezarija – namenjen socijalizaciji, i jedna odaja privatnija od ostalih u koju bi gostinjski pogled retko zalutao.

Međutim, kada je reč o poseti posebne vrste, poput ovog istraživanja, zahvalna sam na činjenici da su ispitanici sa mnom ipak delili parčiće ovih najprivatnijih odaja. U neke spavaće sobe samo bismo na tren provirili jer tu, ipak, „nema šta da se vidi“. To su „samo sobe“. Neke druge spavaće sobe sa ponosom i dozom egzibicionizma su mi pokazivale, predstavljajući uspomene sa putovanja, improvizovane radne kutke koji su tokom vanrednog stanja 2020. godine penetrirali u ovu najprivatniju zonu i kontaminirali je „spoljnim svetom“, brižljivo kurirani sadržaj „Američkih plakara“ ili nered koji su uvidavno i protiv svojih impulsa „namerno sačuvali“ za mene (Ilustracija 17) – kako bih stekla što bolji utisak o njihovoj haotičnoj i ubrzanoj svakodnevnici. Kratke posete spavaćim sobama neretko su, u samo par reči poput „ovde samo prespavamo“, praćene neizrečenim pričama o neodrživom načinu života, prezauzetosti i nepostojećem balansu radnog i slobodnog vremena.

Ilustracija 17: Noćni stočić. Maj 2021, blok 45. Izvor: S.N.

Naravno, nisu svi ispitanici bili podjednako gostoprimljivi i spremni da mi dozvole pristup „netaknutom“ stanu, i za moj radoznali istraživački pogled, doslovno, sačuvaju svoj prljavi veš. Jedan od ispitanika posebno se isticao po ljubomornom čuvanju svoje privatnosti. Tokom intervjua koji smo ipak obavili u obližnjoj kafeteriji, O. se trudio da neprobojne membrane svog doma kompenzuje detaljnim opisima enterijera i svog doživljaja prostora:

Pa eto, najviše volim taj osećaj kad uđem u taj prostor. Osećaš se da eto, da si ušao u svoje utočište. Sad je to izbledelo posle 10 godina, ne pomisliš to tako često kao prvih par godina, ali tu je i dalje, jel, naravno. Ali taj osećaj da smo to sredili za nas, da je to naše utočište u kome se lepo osećamo, to najviše volim. Taj osećaj. (M_1973_blok 22)

Ušuškana, izolovana porodična intima o kojoj ovaj ispitanik govori priziva u sećanje Benjaminove reči o životu u buržoaskim enterijerima u kojima stanovati znači „istkati gusto tkanje, povući se u paukovu mrežu u čijim mukama svetski događaji vise labavo okačeni, kao mnoga tela insekata isisanih na suvo. Iz ove pećine čovek ne voli da se meša“ (Benjamin 1999, 216). Većina učesnika u ovom istraživanju pripada grupi koja se u literaturi naziva „young urban professional parents“ (skraćeno *yupps*) i prepoznata je kao jedna od predvodnika procesa džentrifikacije u gradovima (Karsten 2007; 2014), o čemu je bilo reči u prethodnom odeljku.

Svakako, oni nisu „buržoazija“ s početka dvadesetog veka o kojoj Benjamin sa tihim prezirom piše, ali ipak čine društveno i ekonomski privilegovani sloj savremenog srpskog društva. S tim u vezi, upravo oni učesnici u istraživanju koji su najviše značaja pridavali funkciji doma kao „zaklonu od spoljašnjeg sveta“ pokazivali su najmanje interesovanja, pa čak i obzira, upravo za taj spoljašnji svet.

5.3.1.1.2. Kupatila

Za razliku od skrivenih spavaćih odaja u koje bismo na kratko provirili i koje su često, budući privatne, a ne reprezentativne, dugo godina „živele“ kao „projekti u toku“ – kupatila su bila ujedno prve prostorije koje bih u stanu posetila, i prve prostorije čijem bi se renoviranju posvećivali novi vlasnici stanova. Budući da sam ovo terensko istraživanje sprovodila tokom pandemije koronavirusa, renovirana kupatila bila su prva prostorija koju bih imala prilike da vidim po dolasku u stan svojih sagovornika i sagovornica. Naime, domaćini bi me pravo s vrata otpratili do besprekornog, novog kupatila. Neki od njih bi me na do vratku čekali da završim sa pranjem ruku, kako bi se pohvalili svojom kreativnošću u izboru modernih, velikih poločica – „španskih“, „italijanskih“, „metro“ ili sa popularnim „teraco“ dezenom – ili mi do detalja objasnili svoj najnoviji „uradi sam“ projekat uređenja u koji su se upustili tokom trajanja vanrednog stanja. Najiskreniji, ali i najadekvatniji kompliment koji bih svojim domaćinima-ispitanicima tada udelila glasilo bi: „Kao sa Pinteresta!!“

Tokom jednog od intervjua, na pitanje da li ima omiljeni kutak u svom prostranom i sunčanom stanu u novom delu bloka 22, sredovečni uspešni preduzetnik Đ. odgovorio je iznenađujuće – tuš kabina:

Mogu da kažem tuš kabina? To mi je mesto gde sperem umor svakog dana sa sebe. A i ona je mnogo manja nego što bi realno mogla da bude, ali eto može da se kaže taj prostor, ako se to računa u prostor. (M_1968_blok 22)

Ovaj iznenađujući odgovor podstakao me da se vratim poglavlju o „američkim kuhinjama i luksuznim kupatilima“ mađarske srednje klase koje me je, još tokom osnovnih studija usmerilo na studije doma, te donekle inspirisalo za istraživanje stanovanja. Pišući o ovim prostorima, Kristina Fehervari zaključuje: „Ako se američke kuhinje čine korisnim za porodični život moderne srednje klase, onda luksuzna kupatila obećavaju da će postati prostor za uživanje u sebi, pa čak i za podmlađivanje duha“ (Fehérváry 2013, 235).

Nasuprot savremenim kupatilima koja nalikuju spa-centrima, na čijim se brižljivo odabranim policama od bambusa presijavaju još brižljivije odabrane bočice najnovije *skincare* rutine kojoj su se ispitanici religiozno posvećivali tokom vanrednog stanja, „tesna“ i „mračna“ nekadašnja „komunistička“ kupatila građena su u okviru drugačije ideološke i arhitektonske paradigme. Preciznije, u njihovu koncepciju bila je uzidana ideja o podruštvljavanju kućnog rada, što je u praktičnom smislu značilo da su stambene zgrade projektovane tako da, najčešće, na poslednjem spratu poseduju zajedničke vešernice. Pored toga, u kontekstu masovne urbanizacije i društveno-orijentisane stambene izgradnje nakon Drugog svetskog rata, sama činjenica da su svi stanovi posedovali ne jedan, nego čak do dva mokra čvora bila je ogroman „civilizacijski skok“, o čemu je više reči bilo u poglavlju o stambenoj politici u socijalističkoj Jugoslaviji.

U takvom kontekstu, svakako, kupatila i toaleti nisu imali mnogo veze sa današnjim predstavama o privatnosti i kultivaciji individualnog tela i sopstva, kojima raspoložu pripadnici nove generacije stanara. „Bili su to prostori za funkcionalno ispunjavanje eliminacije otpada, higijene i niza drugih kućnih poslova“ (Fehérváry 2013, 236). Takva organizacija prostora je, rečima jednog ispitanika iz bloka 22 „bila glupa“ i neefikasna. Ovakav utisak dele i drugi učesnici u istraživanju, te se u većim stanovima na Novom Beogradu, koji su originalno posedovali odvojeno kupatilo i toalet, često može videti da je nekadašnji toalet adaptiran u ostavu ili „vešernicu“ (Ilustracija 18).

Glupo je bilo napravljeno, jer je bilo kupatilo bez wc šolje, a u tom malom delu je bila samo wc šolja i minijturni lavabo. Onda smo wc šolju stavili u kupatilo, a na tom mestu smo napravili mali špajz. (M_1981_blok 22)

Na mestu toaleta je sada ostava, i stavili smo tu mašinu jer je ovo drugo [kupačilo] malo da bi stala. Ali u staro kupatilo, ako nisi menjao da staviš tuš kabinu, nego ostaviš kadu, tu je jedva bilo prostora za onu malu mašinu, nisi mogao i ovu sušenje veša. Sad se menja, tih aparata ima više i veći su. (Ž_1981_blok 22)

Ilustracija 18: Vrata od kupatila i špajz na mestu nekadašnjeg toaleta. Blok 22, jul 2021. Izvor: S.N.

Usled percipiranog nedostatka prostora u kupatilima i nemogućnosti starih kupatila da odgovore na nove potrebe, odmah po kupovini stana, još pre samog useljenja počinju najzahtevniji i najskuplji radovi na renoviranju i ulepšavanju kupatila. Renovirano sa drugačijim stvorenim potrebama i prioritetima u vidu, „kupatilo je postalo mesto maštano kao bekstvo od prizora, zvukova i mirisa spoljašnjeg sveta, ali i previranja porodičnog života“ (Fehérváry 2013, 236) Većina učesnika u istraživanju odvajala je posebnu pažnju i opredeljivala značajna sredstva za renoviranje i ulepšavanje kupatila – od promene organizacije prostora, preko zamene instalacija, ugradnje novih, hromiranih ili ponekad mat crnih slavina, i zamene starih kvadratnih belih pločica novim, velikim granitnim, ugradnje štedljivih bojlera i „pametnih“ veš-mašina.

5.3.1.2. *Prisvajanje kroz transformaciju*

Every act of appropriation is an attempt to dwell.

(Dalal 2022, 206)

Struktura stana, njegovo uređenje i sve stvari koje ga čine domom prikazuju načine na koji se ideali ostvaruju u svakodnevnom životu. Kao što prethodna poglavlja sugerišu, nekadašnju socijalističku srednju klasu iz novobeogradskih blokova postepeno istiskuje i izmešta nova, preduzetnička i stručnjačka srednja klasa. U tom procesu, odnos prema domu i njegovo uređenje ne samo da „redefinišu uslove za pripadnost redovima uglednog društva, već su i instrumentalni u konstituisanju i legitimisanju srednje klase“ (Fehérváry 2013, 219). Pored toga, ideja da se dom, ili stvaranje doma može posmatrati kao „projekat u toku“ (Pink 2004), ukazuje na to da se domovi neprestano stvaraju ili prepravljaju na brojne materijalne i senzorne načine, te da se putem ovog projekta i klasni položaj konstantno „dorađuje“, potvrđuje i signalizira. U tom smislu istraživanje „stvaranja doma“ (*home-making*, engl.) postaje ključ za razumevanje promena koje su pratile privatizaciju stanovanja i procesa kojima se ideologija odigrava u praksi.

Proces stvaranja doma odlikuje prisvajanje privatnog okruženja na materijalnom i društvenom nivou (Miller 1988). U kontekstu ovog istraživanja Milerova definicija podrazumeva da se kroz praktikovanje „rada na kući“, odnosno kroz prisvajanje i potrošnju, otuđujući, uniformni, tipski „društveni stanovi za nepoznatog korisnika“ (Jovanović 2019, 45) transformišu u domove srednjeklasnih pojedinaca. Slično je i u slučaju nasleđivanja, odnosno prenosa svojine nad stanom. Kako piše ekonomski antropolog Kris Han (Chris Hann) „svojinski odnosi su iznad svih društvenih odnosa – ne između ljudi i stvari, već između ljudi u odnosu na stvari“ (Hann 2005, 111).

U antropološkim studijama potrošnje posebno mesto zauzima literatura koja obrađuje prisvajanje novih dobara i praksi kojima potrošači daju smisao i svrhu kroz uobičajene prakse i interesovanja (Miller 1994; Erdei 2008; 2018). U okviru „intervjua kod kuće“ značajna pažnja posvećena je informacijama o samom domaćinstvu, stanarskom statusu, odnosu prema domu, uključujući i detalje o obrascima upotrebe i dekoracije i različitim scenarijima korišćenja stana.

Jedan od prvih razloga za renoviranje koje su učesnici u ovom istraživanju isticali odnosi se na „tradicionalni“ nedostatak stambenog prostora u stanovima građenim za vreme socijalizma. Sa ovim problemom najveći broj Novobeograđana, bez obzira na to da li su prvi ili neki naredni vlasnici stana, suočavaju se oslanjajući se na neformalna sredstva poput zastakljivanja lođa ili pregrađivanja soba. Kao izraz stambenog privatizma – potpune uronjenosti i usredsređenosti na

privatnost doma i „svetost“ privatnog vlasništva – prisvajanje kroz transformaciju je kod pojedinih ispitanika praćeno odsustvom brige o stambenoj zajednici i zgradi kao arhitektonskoj, prostornoj, društvenoj, administrativnoj i estetskoj celini. Pregrađivanje soba, rušenje zidova, zastakljivanje ili potpuno zazidavanje terasa, izbijanje prozora ili njihova zamena prozorskim oknima drugih dimenzija samo su neki od načina na koje su ispitanici prilagođavali tipske novobeogradske stanove svojim potrebama, i svom ukusu. Za neke od ispitanika, među kojima su V. i njeni roditelji, koji su se 2018. godine sa Dedinja doselili u „dupli“⁸⁹ stan od 109m² na trećem spratu jedne potkovice u bloku 45, ovi radovi na „prekrajanju“ originalne organizacije stana bili su u toj meri podrazumevani, da gotovo da nisu bili vredni pomena:

Sobe smo nešto pregrađivali, možda su se i rušili neki zidovi, ne sećam se. I dve terase smo spojili u jednu veliku, mislim da je to to. I šta ja znam, krećili i tako to. (Ž_1996_blok 45)

Nezabrinuti za potencijalne rizike od narušavanja statike bušenjem betona u prefabrikovanim zgradama, i nezainteresovani za očuvanje celine zgrade kao elementa kulturne baštine, mnogi Novobeograđani adaptiraju stanove. Jedna od najčešćih i najjednostavnijih adaptacija odnosi se na zastakljivanje lođa i „skraćivanje“ terasa ili njihovu potpunu adaptaciju u dodatnu sobu. Novopridošli stanari, čak i ukoliko su načelno zainteresovani za očuvanje „originalnog izgleda“ stana, retko kada razmišljaju u uklanjanju ovih dograđenih elemenata ukoliko su ih prethodni vlasnici već izgradili. Na ovaj način, u perspektivi pojedinih ispitanika, brojni Novobeograđani, bez obzira ili nasuprot svom lokal-patriotizmu, pokazuju ravnodušnost prema zaštiti materijalnog kulturnog nasleđa ovog modernističkog pejzaža.

Međutim, nije samo egoizam, tvrdoglavost ili svesno protivljenje regulativama ono što rukovodi njihove postupke. Činjenica da ne ispunjavaju normativna očekivanja stručnjaka i ljubitelja arhitekture jednim delom može se objasniti nedostatkom kulturnog kapitala i estetskih dispozicija (Bourdieu 1984). Naime, najveći broj Novobeograđana svoj stan ne doživljava kao arhitektonsko delo i nasleđe Beogradske škole arhitekture. Za njih stan nije spomenik arhitekture jednog vremena, već jednostavno – njihov dom. Čak i oni ispitanici koji pripadaju grupi porodičnih džentriifikatora koji „izmeštaju“ stare stanovnike kroz, odnosno zbog arhitekture (Aigner 2015) više značaja pridaju funkcionalnosti, „čovekomernosti“ i adaptibilnosti arhitekture socijalističkog modernizma i infrastrukturi, nego njenoj estetskoj ili istorijskoj vrednosti. U tom smislu, vrednovanje novobeogradskog stana zbog njegove upotrebne, a ne estetske ili tržišne vrednosti –

⁸⁹ Na trećem spratu svih četvorospratnica, takozvanih „potkovića“ u blokovima 45 i 70 nalazi se po jedan dvosoban i jedan četvorosoban stan, dok se na svim drugim spratovima – računajući i prizemlje, nalazi po tri stana. Otuda je četvorosoban stan popularno nazivan „dupli“, iako se ne radi o dupleksu, odnosno stanu na dve etaže.

u meri u kojoj prakse prisvajanja i transformacije, poput zamene prozora, ne ugrožavaju bezbednost i kvalitet života komšijama – nije drastično različito od vrednosnog sistema u okviru koga su ovi stanovi projektovani.

Sa druge strane spektra nalaze se učesnici u istraživanju koji pripadaju istoj demografskoj kategoriji, ili pak klasi, ali pokazuju veće interesovanje za estetsku i istorijsku vrednost arhitekture socijalističkog modernizma. Vrednovanje jugoslovenske arhitekture na ovaj način pokazalo se kao blisko isprepletano sa višim vrednovanjem kolektivističkih vrednosti i solidarnosti. Ispitanici koji pripadaju grupi ljubitelja i poznavalaca socijalističkog nasleđa (i u političkom, i u estetskom smislu) češće su tretirali svoj stan kao „deo celine“. Mnogi od njih sa žaljenjem su priznavali da su „morali“ da zamene dotrajala crvena drvena prozorska okna i roletne (Ilustracija 19) novim PVC prozorima, u cilju postizanja veće energetske efikasnosti iako „su ružni, a i baš ne odgovaraju ovom kraju“ (M_1985_blok 45).

Tvrđnji da se radi o nužnoj zameni dotrajale stolarije novom svedoči i Pregled veka trajanja pojedinih elemenata, opreme, uređaja i instalacija u stanu i zajedničkim prostorijama zgrade (Glas stanara 1984, 11-13). Ovaj pregled, koji je za potrebe održavanja stambenih zgrada, stanova, poslovnih prostorija i garaža stambenog fonda JNA sredinom osamdesetih godina 20. veka izradio Građevinski centar Slovenije, predviđao je 40 godina od (od datuma prvog useljenja) kao vek trajanja drvenih prozora, i isto toliko za prozorske kapke, roletne i okvire vrata. Prema tome, „rok trajanja“ originalnih drvenih prozora uistinu je istekao 2013. godine.

Baš pred „istek roka“ novobeogradskih prozora, u periodu oko 2008. godine industrija razvoja i proizvodnje termoizolacionih prozora dostigla je svoj vrhunac. Kako primećuje Bogdan Iancu (Iancu 2011, 25), prozori sa duplim staklima u većini post-socijalističkih zemalja koje su članice Evropske unije postali su nezamenljiv agens u generisanju izbornih glasova kroz ulaganja gradskih vlasti i EU u energetske efikasnost postojećeg stambenog fonda. Međutim, budući da Srbija nije članica Evropske unije i da opština Novi Beograd do sada nije imala programe sufinansiranja zamene drvenarije i energetske prilagođavanja stambenog fonda, finansijska odgovornost za zamenu prozora, kao i sveukupno održavanje, u najvećoj meri leži na stanarima tj. vlasnicima stanova. Na taj način, PVC prozori postali su indikatori društvenog statusa.

Ilustracija 19: Originalni, crveni prozori - redak prizor. Jun 2020, blok 22. Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanicom Ž_1989_blok 22, S.N.

Ispitanici koji su pripadali drugoj grupi takođe su se spremnije pridržavali formalnih procedura pri izvođenju radova – sami su prijavljivali radove građevinskoj inspekciji opštine Novi Beograd i podnosili projekte na uvid, ulagali su znatno vreme da pronađu majstore koji će im izraditi prozore tako da, iako PVC, odgovaraju starim dimenzijama i što manje naruše spoljni izgled fasade.

M. iz bloka 22 – koja je u svom domaćinstvu bila „projektna menadžerka“ renoviranja – me tokom posete sprovela kroz stan i do detalja opisala sva odstupanja od originalnog izgleda prozora, koja su iznutra nevidljiva prosečnom posmatraču:

Mi smo puno to gledali kad smo razmišljali, i meni je bilo malo bezveze. Bili smo u fazonu kao kako ćemo mi to sada, a da što manje narušimo... Kao okej, mi gledamo na spoljnu stranu, kao potrudimo se. Zato nam je jedan prozor na primer dosta manji, nisu tri jednaka. Nekako smo to kao gađali da pogodimo, pa nismo hteli... Mnogo bi nam bilo lepše da smo spustili do dole, al kao to nam bilo previše, pa ajde što manje da narušimo, pravili se fini. A ustvari svakako narušavaš. (Ž_1981_blok 22)

Ilustracija 20: Skidanje stolarije. Blok 45. Septembar 1919. Izvor: foto-dnevnik S.N.

Zamena dotrajalih drvenih prozora PVC stolarijom (Ilustracija 20), i sa njome povezano narušavanje izvornog izgleda fasade jedna je od čestih tema koja posebno mesto zauzima u narativima stanovnika bloka 22. Narušavanje izvornog izgleda betonskih fasada jedna je od prvih tema pokretanih tokom senzobiografskih šetnji sa društveno angažovanim stanovnicima bloka. Kao što je pokazano u poglavlju o refamilikaciji novobeogradskih blokova, zamena stolarije indikativna je za smenu stanovništva i proces džentrifikacije. Zatim, fasade sa različitim prozorima na susednim lamelama jedan su od čestih motiva fotografija koje su ispitanici beležili, dok su tokom intervjua kod kuće, prilikom razgovora o renoviranju i uređenju stana, neki od njih ulazili u duge digresije kako bi dočarali zabrinutost i dileme sa kojima su se suočavali u želji da svoj (novi) stan prilagode i time naprave trajne izmene na fasadi zgrade. Na taj način, istovremeno, signalizirali su poštovanje prema arhitekturi, urbanizmu i kulturno-istorijskom nasleđu, praveći suptilnu razliku u odnosu na „bahate“ komšije koje nadograđuju, zagrađuju i zastakljuju bez ikakvog obzira.

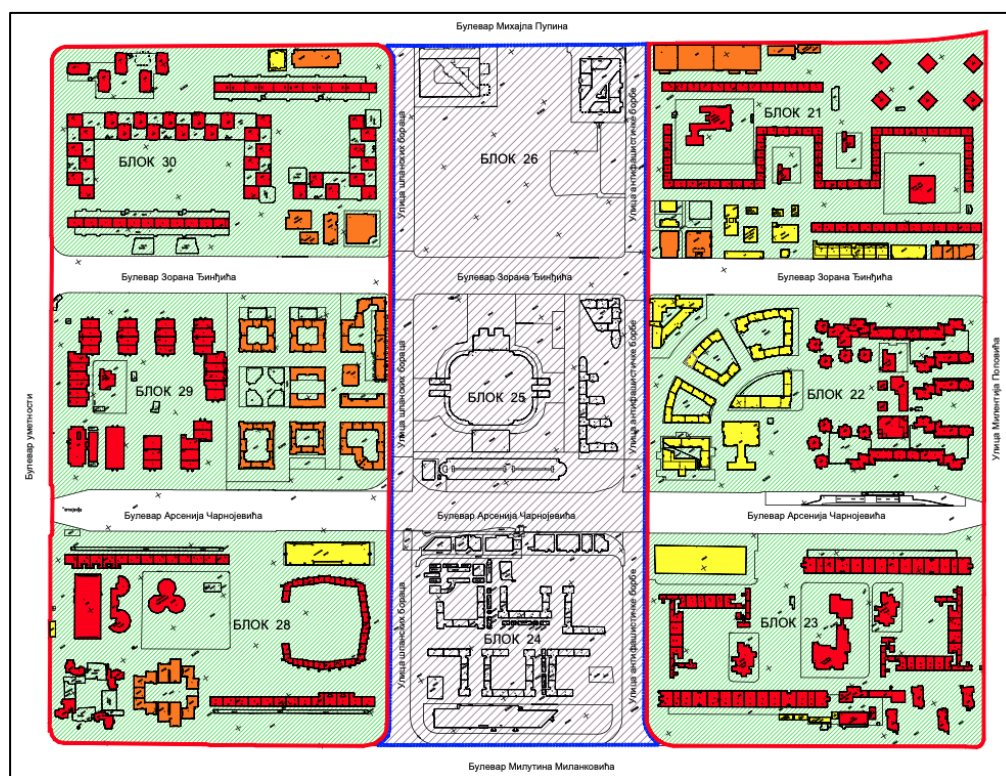
Ukratko, iako je pripajanje dela terase dnevnom boravku veoma česta praksa pri renoviranju stanova u bloku 22, ispitanici koji su isticali svoju društvenu angažovanost i poštovanje prema arhitekturi nastojali su da pronalaze opravdanja, te čak i da izražavaju krivicu i grižu savesti zbog radova u koje su se, na kraju, ipak upustili:

Mislím, uspelo je kol'ko je uspelo, nije baš idealno ali ne možeš da staviš crvenu i drvenu stolariju više nigde, moraš da staviš tu belu. Ali opet, mi smo imali kao jao, baš nam je bedak što to radimo, ali kao koristan nam je prostor i mnogo ćemo da izgubimo. Mnogo nam je značilo da to uradimo, u smislu kvaliteta našeg života. (Ž_1981_blok 22)

Istini za volju, neki od stanovnika ovog bloka uzdržali su se od iskušenja da zastakle terasu ili povećaju prozore. Kao poznavaoци i ljubitelji modernističke arhitekture, oni su, u izvesnom smislu, idealni korisnici. Ne samo da poseduju finansijska sredstva i estetske dispoziciju da priušte i cene ove stanove, već pojedini među njima imaju i posebno znanje i kontakte koji su od pomoći pri organizaciji radova na renoviranju – od kontakata u opštini i građevinskoj inspekciji kojima prijavljuju radove, preko prijatelja arhitekata i dizajnera.

5.3.1.2.1. Živeti u spomeniku: valorizacija prostorno-kulturno-istorijske celine Centralne zone Novog Beograda

Važnost koju ovoj problematici zamene stolarije pridaje deo stanovnika bloka 22 može se jednim delom objasniti i činjenicom da Centralna zona Novog Beograda,⁹⁰ od januara 2021. godine nosi status kulturnog dobra, i pažnjom dela javnosti koja je na ovaj proces bila usmerena u periodu pre usvajanja Odluke Vlade, a koji koincidira sa periodom sprovođenja ovog doktorskog istraživanja. Prema Odluci o utvrđivanju Centralne zone Novog Beograda za prostorno kulturno-istorijsku celinu (Sl. glasnik RS, br. 6/2021)⁹¹ Centralnoj zoni pripadaju stambeni blokovi 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29 i 30, čija ukupna površina iznosi približno 1600x1600m. U obrazloženju ove odluke stoji da zaštićeni blokovi (a posebno 22, koji je predmet ovog istraživanja, i 23) „afirmišu arhitektonske vrednosti posebno majstorsko umeće komponovanja, kako fasada, tako i volumena na nivou bloka i u odnosu na okruženje”, te da „iako je reč o tipiziranoj izgradnji prefabrikatima, objekti koji su realizovani u ovim blokovima nisu ponavljani na drugim lokacijama” (Sl. glasnik RS, br. 6/2021).

Илустрација 21: Valorizacija objekata i prostora prostorno-kulturno-istorijske celine.

Izvor: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.

⁹⁰ U daljem tekstu: Centralna zona.

⁹¹ U daljem tekstu: Odluka.

Ovom Odlukom stupile su na snagu opšte mere zaštite koje, između ostalog, podrazumevaju mere zaštite čuvanja, održavanja i korišćenja objekata i prostora u skladu sa metodama savremene konzervatorske prakse, koje propisuje nadležna ustanova zaštite, odnosno Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda; zatim primenu konzervatorskih metoda sa ciljem zaštite, očuvanja i održavanja vrednovane fizičke strukture građevinskog fonda i njene autentičnosti; kao i „primenu integrativne zaštite sa ciljem očuvanja i unapređenja, arhitektonskih, arhitektonsko-urbanističkih, ambijentalnih, prirodnih i estetskih vrednosti prostora“ (Sl. Glasnik RS, br. 6/2021). Pored toga, u okviru prostorne kulturno-istorijske celine Centralne zone (Ilustracija 21) nije dozvoljena izgradnja novih objekata zauzimanjem postojećih neizgrađenih i zelenih površina, kao ni radovi „koji mogu ugroziti statičku bezbednost i stabilnost objekata“ i ograđivanje (osim zelenilom) otvorenih delova bloka, ali su dozvoljene intervencije „parternog uređenja“ poput ozelenjavanja, popločanja i oplemenjivanja urbanog mobilijara, kao i intervencije kojima se, „u skladu sa valorizacijom objekata“, omogućava pristupačnost licima sa teškoćama u kretanju.

Na ilustraciji iznad (Ilustracija 21) zelenom bojom označeni su javni prostori, crvenom objekti od posebne vrednosti, narandžastom objekti od vrednosti koji učestvuju u formiranju ambijenta, dok su žutom bojom označeni objekti bez vrednosti. Ono što je u kontekstu ovog istraživanja značajno jeste činjenica da se stambeno-poslovne zgrade u takozvanom „novom delu“ bloka 22 (Ilustracija 22) smatraju objektima bez vrednosti, te da kao takve ne podležu zaštiti i podložne su potencijalnim izmenama.

Ilustracija 22: Novi deo bloka. Jun 2021, blok 22. Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanikom M_1981_blok 22_S.N.

Konačno, odredbama Zakona o kulturnim dobrima i Zakona o prometu nekretninama propisano je da „pravo preče kupovine“ stanova u objektima pod zaštitom ima nadležna ustanova zaštite, to jest Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda. Shodno tome, prodavac je dužan da ponudu za kupovinu prvo uputi Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, a u suprotnom Zavod kao imalac prava preče kupovine može tužbom da zahteva da se ugovor o prodaji proglašeni nevažećim i da se nepokretnost njemu proda i preda pod istim uslovima. Međutim, oni učesnici u istraživanju sa kojima sam razgovarala nakon usvajanja Odluke nisu bili upoznati sa „pravom preče kupovine“ i otvoreno su izražavali sumnju da će se ove odredbe u praksi sprovesti. Sa druge strane, pitanje za koje su, sa razlogom, pokazali veliko interesovanje jeste na koji način će biti organizovani i finansirani radovi na „očuvanju i održavanju (...) u skladu sa metodama savremene konzervatorske prakse“, kao i da li će pojedini vlasnici stanova biti retroaktivno sankcionisani zbog „narušavanja autentičnosti“ i „ugrožavanja statičke stabilnosti i bezbednosti“ objekata uradi-sam intervencijama.

Za pojedine stanovnike bloka 22 uključivanje u borbu „za kulturu“ i očuvanje nasleđa istovremeno predstavlja i borbu protiv „lošeg ukusa“, koja je lišena empatije, solidarnosti i kritičke refleksije o sistemskim uzrocima devastacije nasleđa. Osim toga, kada je reč o samoj „retorici nasleđa“ ona, kako piše Majkl Hercfeld, sa jedne strane počiva na „poverenju u buduće generacije i predstavlja kolektivni prošli i sadašnji identitet“, dok se sa druge temelji u (rigidnom) zapadnom pravu (Hercfeld 2010, 259). Ovaj autor upozorava da, u kontekstu neoliberalne preokupiranosti efikasnošću i upravljanjem, vlasti i privatne kompanije tretiraju „očuvanje nasleđa“ u striktno ekonomskim terminima – kao trošak, ili kao potencijalni izvor profita – dok se preduzetnički-nastrojeni vlasnici stanova „pod zaštitom“ opredeljuju za špekulacije nekretninama, te kroz preprodaju, rentu ili kratkoročni najam generišu dodatni profit zahvaljujući dramatičnoj eskalaciji cena u istorijski zaštićenim delovima grada (Hercfeld 2010, 259). U takvom kontekstu borba za očuvanje nasleđa koja dolazi od strane „porodičnih džentrifikatora“ neretko predstavlja eufemizam za dalje isključivanje i stigmatizaciju siromašnih i starih komšija. Paradoks leži u tome da su upravo stari i siromašni stanovnici svojim nečinjenjem (usled nepriuštivosti) u prethodnih 50 godina očuvali originalni izgled betonske fasade sa danas isušenim i do pola funkcionalnim drvenim roletnama i oguljenim crvenim prozorskim oknima. Sa druge strane, upravo pojedini „porodični džentrifikatori“, kojima je naročito stalo do estetskog jedinstva i reputacije bloka, ovaj originalni izgled i autentičnost narušavaju ugradnjom PVC stolarije, montažom spoljnih jedinica klima uređaja na fasadu, i „prekrajanjem“ rasporeda prozora i dimenzija terasa kako bi kupljene stanove prilagodili sopstvenom ukusu.

5.3.1.2.2. Kuhinje

Organizacija stana za koju su mnogi ispitanici procenili da „nije dobro napravljena“ jer se mnogo prostora „gubi“ na prostorije od sekundarnog značaja predstavlja čuveni model strukture stana Beogradske škole arhitekture u Bloku 22. Naime, pod uticajem skandinavske arhitekture u projektima domaćih arhitekata po prvi put se javila takozvana „Altova kuhinja“.⁹² Po Dragani Mecanov (Mecanov 2015), ona predstavlja direktan uticaj evropskog modernizma. Neki od najznačajnijih primera organizacije stana u kojima je uz pomoć „Altove kuhinje“ ostvarena elementarna protočnost stana – povezivanem ulaznog dela, kuhinje, trpezarije i dnevnog boravka u cikličan niz – nalaze se upravo u stambenim zgradama u bloku 22 (Alfirević, Alfirević Simonović 2018a, 14-15). O ovom modernističkom rešenju, u kome se kuhinja nalazi „iza trpezarije” preko koje dobija osvetljenje i provetrenost, jedna penzionerka iz bloka 22 mi je – kada sam joj tokom neformalnog razgovora u samoposluzi rekla čime se bavim – rekla „Samo je muškarac i mogao da smisli tako nešto, da kuhinja nema prozore! Otkako sam se uselila u ovaj stan sedamdeset pete još ni jednom nisam spremala ribu!“.

Međutim, u nezadovoljstvu današnjih stanovnika organizacijom stana ne treba čitati bezobzirnost prema istoriji arhitekture ili nepoštovanje prema modernističkom materijalnom kulturnom nasleđu, već upravo promenu paradigme u stambenoj i ekonomskoj politici, kao i u dizajnu enterijera, koji se popularišu kroz mnogobrojne medije posvećene stilovima života i stvaraju nove potrebe korisnika. Način života i potrebe ljudi menjaju se tokom vremena, a odnos prema stanovanju, domu i privatnom vlasništvu oslikava te promene.

Prioritet arhitekata Beogradske škole bila je izgradnja funkcionalnih, svetlih, provetrenih i prilagodljivih stanova. P. je jedan od ispitanika koji je ovu fleksibilnost uvideo i naučio da ceni tokom neprospavanih noći, nakon što su se on i supruga, sa tek rođenim sinom, doselili u blok 22:

Blok 22 je vojni blok i ti stanovi su pravljani, nekako, ja to zovem kružni. Nekako, možeš da procirkulišeš kroz ceo stan i da napraviš krug. Kad je A. bio beba, pa se on probudi, M. ga podoji. naravno ona zaspi, onesvesti se, i onda ja A. stavim u kolica i mi obrćemo krugove po stanu, i on se tako uspava. To sam provalio sasvim slučajno, malo ga nosaš, pa ga malo staviš u neku nosiljku, pa tu nešto nunaš, i onda mi je u jednom momentu u 4 ujutru sinulo. I onda smo se tako vozili po stanu i bio sam fasciniran kako je to dobro arhitektonsko rešenje. Prvo ta topla veza između prostorija, a drugo što je zahvalan za razne modifikacije. Možeš od 60

⁹² Ovaj tip kuhinje u arhitektonskim krugovima dobio je naziv po finskom arhitekti Alvaru Altu koji ju je prvi put primenio kod projekta stambene zgrade „Hansaviertel” u Berlinu.

kvadrata da napraviš dvoiposoban, trosoban...Naš stan je bio dvoiposoban, a sad je trosoban. Imamo tri sobe, ni jedna nije prolazna. (M_1978_blok 22)

Nasuprot tome, prioritet arhitekata koji danas većinu stanova projektuju po nalogu profitno-orijentisanih investitora, je maksimalizacija i sve „efikasnija“ upotreba prostora – neretko nauštrb osunčanosti i provetrenosti. Kada se sav raspoloživ kvadratni metar „maksimalno iskoristi“, ne ostaje prostora za fleksibilnost i alternativna rešenja. Iako sa jedne strane neki od učesnika u ovom istraživanju visoko vrednuju arhitekturu socijalističkog modernizma, neki od njih useljavali su se u svoje nove stanove spremni da i reorganizuju prostor – a time intervenišu i u ideju i vrednosti na kojima takva organizacija prostora počiva. Na ovaj način nastojali su da uniformne stanove što je više moguće prilagode svom ukusu i svojim novonastalim potrebama.

Tabela 4: Kvalitet i karakteristike stanovanja u Bloku 21 u Novom Beogradu, grupa autora Centra za stanovanje, Beograd 1976.

Redosled važnosti

	Korisnik	Projektant
<i>Organizacija stana</i>	1	4
<i>Struktura (sadržaj)</i>	2	3
<i>Veličina stana</i>	3	1
<i>Oprema stana</i>	4	2

Takozvanu „kružnu vezu“ i Altovu kuhinja koja je u Beogradskom stanu omogućavala cirkulaciju ljudi i vazduha, podelu na dnevni i noćni ritam, odnosno reprezentativni i privatni deo stana (Dragutinovic, Pottgiesser, Melenhorst 2019) novi stanari, u novom kontekstu, često vide kao „gubitak“ korisnog prostora. Međutim, pre nego što se „okomimo“ na džentrifikatore i njihove pregradne zidove od gipsa i prepolovljene sobe, vredno je podsetiti se da su ovi stanovi upravo projektovani imajući na umu fleksibilnost i prilagodljivost različitim scenarijima korišćenja i zahtevima tokom vremena (Ibid.), a da su – kako tabela iznad (Tabela 4) pokazuje – korisnici stanova u periodu njihove izgradnje takođe različito vrednovali stanove nego njihovi projektanti i stručna javnost.

Promena paradigme u načinu na koji stanujemo naj slikovitije je prikazana u (hroničnom) nedostatku prostora u kuhinjama, koje predstavljaju ključni faktor u opštem zadovoljstvu stanovanjem (up. Miller 1988). Prilikom renoviranja stana u bloku 22, u koji se tokom 2018. godine uselila sa suprugom i ćerkom, M. je osvestila ovu promenu paradigme:

Sad se menja, tih aparata ima više i veći su. Bio je problem u tadašnjoj kuhinji da se stavi mašina za sudove. Kad su pravili ove zgrade verovatno nisu ni razmišljali o tome, možda nije ni postojalo ili nije bilo u nekoj upotrebi, nije se masovno koristilo. A sada ti te stvari traže taj neki prostor koji nije predviđen. I onda smo mi tako nešto izorganizovali, napravili da nam odgovara. Kuhinja je bila jako mala, nisi mogao da staviš frižider, nije imala prirodnu cirkulaciju vazduha, bilo je nešto kružno. Znaš kolicna je to kuhinja bila, a ovaj stan ima 73 ili 75 kvadrata. (Ž_1981_blok 22)

Ukratko, ideal „američke kuhinje“ (opremljene malim i velikim kućnim aparatima i gedžetima) nije mogao da se uklopi u skandinavski model organizacije prostora. Kupovina nove bele tehnike, malih kuhinjskih aparata i „gedžeta“ dizajniranih prema ukusu i potrebama „globalnih potrošača“ ne samo da je imperativ pri opremanju stana i da figurira kao znak dostignuća i blagostanja, već diktira organizaciju čitavog stambenog prostora. Pišući o novim identitetima i hibridnim oblicima potrošnje u post-socijalističkoj Rusiji, Olga Ševčenko ukazuje da je „fascinacija ruskih potrošača ulaganjem u svoje domove, maksimiziranjem sigurnosti domaćinstva i obezbeđivanjem svojih porodica novim i modernim tehnološkim napravama u skladu sa logikom kasnog kapitalizma i njegovom opsednutošću inovacijama i pomeranjem granica pristupačnosti“ (Shevchenko 2002, 850). Isto može biti rečeno i za mlade porodične džentrikatore koji su učestvovali u ovom istraživanju. Nakon useljenja u novi stan, mnogi moji sagovornici su se upuštali u krupne radove na renoviranju. Rušili bi, štemali i prvog vikenda u mesecu u belim džakovima od „vanile“⁹³ na smetlište istorije iznosili komadiće prefabrikovanih betonskih zidova socijalističkog stana kako bi napravili prostor za bele ili hromirane električne simbole efikasnosti, uspeha, samostalnosti i dobrog ukusa.

Male novobeogradske kuhinje projektovane su pod funkcionalističkom dogmom prema kojoj ovu prostoriju treba koristiti samo za produktivan rad – kuvanje i čišćenje. Za porodične aktivnosti i odmor bile su namenjene druge, odvojene prostorije. Međutim, test vremena pokazuje da su uprkos pokušajima podruštvljavanja kućnog rada za vreme socijalizma, poput radničkih porodica u Norveškoj, i mnoge novobeogradske porodice čuvale „tradiciju korišćenja kuhinje kao srca i centra doma“ (Logfgren 1984, 48), u kome je kuhinja bila mesto u kome se ispijala kafa, obedovalo, mesto gde je majka krpila odeću dok se deca igraju ili rade domaći zadatak. Ovo „gomilanje ljudi i aktivnosti“ u jednoj prostoriji, primećuje Lofgren, još tridesetih godina dvadesetog veka kritikovano je kao nezdravo i nehigijensko (Ibid.).

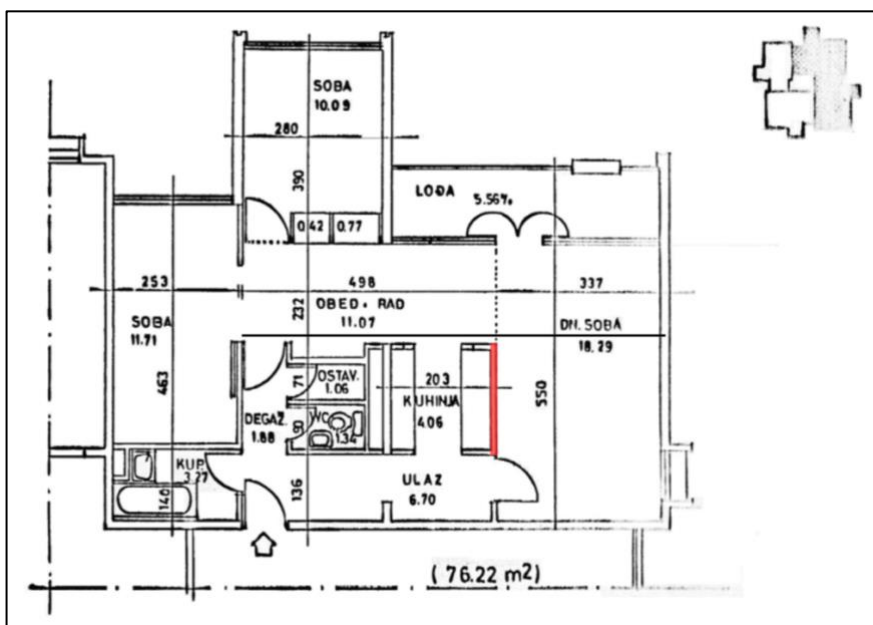
⁹³ Polipropilenski džakovi za šut, koji su među građevinskim radnicima dobili nazivak „vanila-džakovi“, najverovatnije usled pogrešnog izgovora (ili šale) reči vinil, koji predstavlja sličan sintetički materijal.

Međutim, na veliko razočaranje arhitekata, ljudi su u tome bili istrajni, i to ne samo pripadnici radničke klase. Kada je u pitanju struktura novobeogradskog stana danas, jedna od najočiglednijih posledica te istrajnosti jeste rušenje ili delimično rušenje pregradnog zida između kuhinje i dnevne sobe, i njegovo modifikovanje u šank, čime se ova dva prostora povezuju u takozvanu „američku kuhinju“, otvorenu prema dnevnoj sobi (Fehérvári 2013). O tome koliko je ova intervencija česta svedoči jedna rečenica O. iz bloka 22:

Kao i svi ostali i mi smo napravili šank koji se poveže sa dnevnim boravkom. (M_1973_blok 22)

U postsocijalističkoj Mađarskoj, o čemu piše Kristina Fehervari, male kuhinje su smatrane „nenormalnim“ i „neprirodnim“ primerima socijalističke stambene i socijalne politike (Fehérvári 2013, 235). Nasuprot njima, „američke kuhinje“ cenjene su zbog otvorenog prostora između kuhinje i dnevnog boravka, kojim se ženi omogućava „da bude angažovana sa porodicom dok kuva, čak i ako to znači gledanje televizije“ (Ibid., 235-236).

Na ilustraciji ispod (Ilustracija 23) nalazi se jedan od najčešćih primera organizacije trosobnog stana u bloku 22,⁹⁴ a crvenom bojom označen je pregradni zid koji je prvi na udaru za rušenje, kada dođe vreme za renoviranje i izgradnju „američke kuhinje“.

Ilustracija 23: Organizacija trosobnog stana u bloku 22. Izvor: Centar za stanovanje.

⁹⁴ Sticajem okolnosti, svi ispitanici iz bloka 22 žive u trosobnim stanovima poput ovog, u kakvom sam i sama stanovala u periodu od februara do oktobra 2016. godine.

Svi učesnici u istraživanju su kao glavni argument za ovu intervenciju navodili činjenicu da je originalna kuhinja bila „mala i mračna“, te „nedovoljno funkcionalna“, te da su rušenjem zida i izgradnjom šanka ti problemi otklonjeni. Međutim, paradoks leži u tome što se rušenjem pregradnog zida između kuhinje i dnevne sobe ne dobija na prostoru. Naprotiv, čak bi se moglo tvrditi da se gubi korisna vertikalna površina na koju bi se mogle postaviti police, ili kojima bi se mogle „maskirati“ zadnje strane većih kuhinjskih aparata poput kombinovanog frižidera, dok ukupna površina kuhinje ostaje ista. Dakle, iako je ovim veoma zastupljenim izmenama povećano zadovoljstvo kuhinjom, i životnim prostorom, ono nije utemeljeno u poboljšanju funkcionalnog okruženja. U studiji o francuskim predgrađima Rajmon i saradnici nastojali su da odvoje „činjenice prakse stanovanja“ od „činjenica ideologije stanovanja“ (Raymond et al. 2001). U takvom ključu, male mračne kuhinje novobeogradskih stanova možemo tumačiti kao „činjenice prakse stanovanja“, dok iste te kuhinje probijanjem zida postaju funkcionalne, svetle, „američke“ kuhinje i na taj način postaju „činjenice ideologije stanovanja“. Miler takođe tvrdi (Miller 1988) da transformacija kuhinja nije samo „praktična činjenica“. Naprotiv, prisvajanje kuhinja kao simbola doma putem renoviranja nije samo „supstantivna ili pomoćna aktivnost, već materijalna objektivizacija određenih društvenih resursa dostupnih u izgradnji identiteta domaćinstva, što zauzvrat daje osnovu za formiranje većih mreža“ (Miller 1988, 368). U tom smislu, baš kao i u slučaju ugradnih kuhinja u londonskim socijalnim stanovima, ovaj napad na „male“ kuhinje novobeogradskog stana „ne može se svesti samo na potragu za efikasnošću“ (Miller 1988, 360).

Nova, velika i prozirna dnevna soba, spojena sa kuhinjom, a zatim preko trpezarije i sa terasom prostor je u kome se okuplja cela porodica. Stoga se postmoderna kuhinja otvorenog plana takođe može posmatrati i kao potencijalna arena za pregovaranje o ulogama u domaćinstvu (Putnam 2006, 150). Međutim, iako kuhinje kao tradicionalno ženski prostori predstavljaju dobar teren za diskusiju o pitanjima rodnih uloga i odnosa, njihovoj transformaciji ili čak transgresiji, kao i o ulozi tehnologije u ovim procesima, rušenje zidova „Altove kuhinje“ u novobeogradskim stanovima ipak nije dovelo do značajne promene. Dok su pojedini ispitanici, po sopstvenoj proceni, ravnopravno delili poslove u domaćinstvu sa svojim partnerkama, ili (u slučaju višegeneracijskih domaćinstava) majkama, većina ih je priznavala da žene u domaćinstvima ipak snose najveći deo kućnih poslova, pre svega kada je reč o pripremi hrane. Istovremeno, većina ispitanica otvoreno je govorila o „dvostrukom“ i „mentalnom teretu“ brige o domaćinstvu koji nose. Uz to, većina istraživanih domaćinstava imala je unajmljenu povremenu, profesionalnu pomoć u kući, a taj rad su u prekarnim uslovima takođe obavljale upravo žene.

Iako u praksi intervencija u prostoru ipak nije dovoljna da redefiniše duboko ukorenjene, patrijarhalne uloge u domaćinstvu, kuhinje otvorenog tipa postale su mesto ležerne i spontane

društvenosti, koja se sastoji od zajedničkog kuvanja, gledanja televizije, pisanja domaćih zadataka i društvenih igrara. Preciznije, u njima „koegzistiraju neplanirane i neritualizovane aktivnosti (Cruz Petit 2015, 318). Nova organizacija prostora omogućava nove oblike gostoprimstva i socijalizacije (Fehérváry 2013, 212), pa su tako koktel-večeri i zauske česta praksa. Novoizgrađeni šank (Ilustracija 24), liminalni prostor koji jednim delom pripada kuhinji, a drugim dnevnoj sobi, upravo zahvaljujući svojoj višeznačnosti objedinjava i različite vrste aktivnosti. On može da služi za laki obrok, da deca na njemu rade domaće zadatke dok roditelji pripremaju hranu. U kontekstu pandemije koronavirusa i sve veće fleksibilizacije i prekarizacije rada i života, ovaj prostor pojedinim ispitanicima poslužio je, u nedostatku stambenog prostora i boljeg rešenja, i kao kancelarijski sto, što se pokazalo posebno korisnim za roditelje koji su „jednim okom“ bili na Zoom sastancima, dok su drugim motrili na decu koja se igraju u dnevnoj sobi.

Volim ovaj prostor ovde, šank kuhinje, jer mi to nekako... Volim da spremam klopku. Nisam kuvarica, kod mene nema kuvanog jela, ali volim da mi dođu ljudi, spremamo neko poslužnje... Volim i da kuvam, nego nemam baš vremena da svakodnevno kuvam ova jela kašikom. Ali mi je mnogo bitno to, volim tu da postavljam, H. dođe tu, sedne, piše nešto za školu dok ja nešto spremam, ili zajedno mesimo. Nekad joj dođe društvo, oni se tu okupe pa mažu palačinke, pustimo muziku. Stvarno najviše volim taj šank... (Ž_1981_blok 22)

Ilustracija 24: Šank. Blok 22, jun 2020. Izvor: S.N.

Tezu da u slučaju rušenja pregradnog zida kuhinje i izgradnji šanka nije reč o samo o funkcionalnosti potvrđuju i nalazi Filipa Budona koji je sprovodio istraživanje u Le Korbizjeovom modernističkom naselju Pesak.⁹⁵ Naime, ovaj autor sugerše da kontradikcije među različitim pristupima domaćina ukazuju na to da stvarni razlozi za renoviranje leže negde drugde (Boudon 1972, 83). Iako predstavljene kao „praktične“ i „funkcionalne“ intervencije, stvaranje kuhinje otvorenog plana i kreiranje šanka koji omogućava nove, ležernije oblike porodičnog života skupe su i ne preterano praktične intervencije koje se temelje na ukusu i novim potrebama nove srednje klase.

Baš kao što i Milerova studija pokazuje, kada je reč o renoviranju kuhinja u bloku 22 istovremeno postoje dve krajnosti – kuhinje u kojima su novi stanari izmenili apsolutno sve što je bilo moguće izmeniti, od novih ugradnih elemenata, preko pločica i instalacija do rušenja zida, do kuhinja koje su u potpunosti „prihvaćene“ i gotovo nepromenjene u odnosu na prvobitno stanje (Miller 1988). Jedan od ispitanika koji pripada drugoj grupi domaćinstava, onih koja nisu poklekla pred izazovom rušenja pregradnog zida, to objašnjava dajući na značaju olfaktornom pre nego vizuelnom, pa čak i finansijskom obrazloženju:

[Komšije] u najvećem broju slučajeva zid koji odvaja kuhinju i dnevnu sobu sruše pa naprave otvoreni prostor, kao neki šank. Kao, dobiju jednu prostoriju od 30-40 kvadrata, vizuelno izgleda veće ali ja to nisam voleo zato što, kad imaš malo dete, pa onda kuvanje, ti mirisi, ja to ne volim da se oseća svuda. Mislim ja generalno mrzim bilo kakve mirise, tako da stalno nešto provetram. A M. je zimogrožljiva pa se stalno tako prepiremo. (M_1978_blok 22)

⁹⁵ Izvorni naziv naselja: Cité Frugès de Pessac. Ovo eksperimentalno naselje na jugu Francuske, čiji su kreatori Le Korbizje i Pjer Žanere, sastoji se od 51 stambene jedinice, a izgrađeno je u periodu od 1924. do 1927. godine. <https://lecorbusier-worldheritage.org/en/cite-fruges/> Pristupljeno: 4. jul 2023.

5.3.1.2.3. Dnevne sobe

Household objects are interpreted as material elements imbricated in the presentation of a socially plausible and internally consistent aesthetic self.
(Woodward 2001, 115)

Za razliku od olfaktorne vinjete iz prethodnog odeljka, većina učesnika u ovom istaživanju je osećaj prijatnosti u domu povezivala sa vizuelnim, estetskim zadovoljstvom i uživanjem u lepo uređenom prostoru. Za razliku od nalaza Adama Drejzina, koji je u rumunskom gradu Sučava (Suceava, rum.) istraživao „poznavanje i prakse drveta“ (Drazin 2001) u odnosu na brigu o domaćinstvu, koji ukazuju da većina učesnika u istraživanju svoje potrošačke izbore pravda praktičnošću (Drazin 2001, 176), učesnici u ovom istraživanju detaljno su govorili o arhitektonskim rešenjima koja su čisto estetska. Neke od tih „nepraktičnih“ intervencija odnose se na rušenje ploče plafona kako bi se otkrile betonske grede i vizuelno povećala prostorija, ali i na posebnu pažnju s kojom su se pojedini učesnici u istraživanju posvećivali izboru nameštaja, dekoracije, i podova, uzimajući pritom najbolje što tržište ima da ponudi.

U želji da im stan odiše udobnošću, ali i brigom za životnu sredinu i ekološkim vrednostima do kojih je njenoj porodici veoma stalo, savetnica za korporativnu odgovornost M. i njen suprug V., koji su se sa Crvenog krsta sa ćerkom preselili u troiposobni stan u bloku 22 2018. godine – opredelili su se da za nekoliko „ključnih“ komada nameštaja poput barskih stolica, stočića za kafu u dnevnoj sobi i biblioteke izrađene po meri angažuju *Flame furniture* čija se delatnost temelji na „apsajklingu“ (upcycling, eng.) pa tako njihov nameštaj predstavlja „novi životni ciklus“ prenamenjenog drveta od starih kuća i vajata iz Srbije. Međutim, uprkos „njihovom imidžu i visokoj ceni“ od 350€ za „klub-sto“, na kraju su ipak ostali nezadovoljni jer proizvođač nije iznivelisao nogare stola, pa su imali poteškoća da dobiju odgovor na svoj zahtev. U razgovorima o „radu“ na njihovom savremeno i živopisno opremljenom stanu M. mi je približila i kakvim su se sve strategijama i „igramama“ ona i V. služili kako bi osigurali da različiti majstori izvedu radove baš po njihovoj zamisli:

Konkretno parket, V. je želeo taj veliki drveni parket, široki, i on je to smišljao. Meni je bilo bitno da ovo nije žuto na primer, da nema onaj žuti lak. I onda smo našli, on je veličinu, a ja mučila parketara, donosio mi uzorke tog laka i to. I onda ja kao ludak dođem u stan pa gledam na dnevnom svetlu, i na kraju smo došli do tog rešenja koje nam se svidelo. Ne znam da li bi nam se na kraju nešto možda isto svidelo, nego, eto, u tom periodu smo imali mogućnosti i vremena da izmišljamo i tražimo nešto svoje. Kad smo se uselili imali smo osnovne stvari, a

onda smo tako dodavali ono što nam je bilo zabavno i lepo. Naravno, uvek smo gledali i odnos cena-kvalitet. Ali i za ono što je bilo skuplje smo bili u fazonu to je ono što volimo i želimo, a ne ono kao da 3 meseca kasnije menjaš. Tako sam ja izmišljala da pločice u kuhinji budu šarene, ili neke tamo fore u kupatilu, opet neke druge šarene sa nekim oblicima. Mene je V. zezao kao, pošto je keramičar bio u fazonu: „Gde ona nalazi ove šare?!“ da ja treba kao samo da ćutim i da se pravim da sam kao hirovita žena. Morali smo da imamo ono kao „good cop-bad cop“, iako se ja čak i više razumem u to sve. Ali zbog majstora igram ulogu neke tu hirovite gazdarice, a on kao pritiska majstora jer mora zbog žene i te fore. (Ž_1981_blok 22)

M-ina uloga „hirovite gazdarice“ korespondira sa uvreženom predstavom da su žene i dalje više zainteresovane za „kućni komfor“, koju potvrđuju i studije Adama Drejzina (Drazin 2009) i Bogdana Jankua (Iancu 2011) u post-socijalističkoj Rumuniji. Ovo naglašeno interesovanje za uređenje i oplemenjivanje doma bilo mi je posebno interesantno u slučajevima triju ispitanica koje uprkos veoma prekarnom podstanarskom statusu i samačkom životu nisu pravile nikakav kompromis po pitanju uređenja životnog prostora, te su same krećile svoje iznamljene stanove, kupovale nameštaj i dekoraciju i maštale o tome šta bi još sve promenile kada bi stan bio „zaista njihov“.

Jedna od njih je i J., kozmetičarka koja u dvosobnom stanu od 45m² u prizemlju jedne „potkovice“ u bloku 45 stanuje od 2015. godine. Prostoriju koja je originalno projektovana kao spavaća soba J. je prenamenila u kozmetički salon. Drugu, „duguljastu“ prostoriju je policom podelila na improvizovanu spavaću sobu i dnevni boravak sa trpezarijom, u čijem se produžetku – odvojena šankom – nalazi mala kuhinja a iza nje izlaz na terasu površine čak 35m². Iako se nalazi u prizemlju, ova prostrana, ograđena, terasa (Ilustracija 25) je od maja do oktobra J-ina druga dnevna soba, njen omiljeni kutak i „oaza mira“ u kojoj se uz kafu i cigarete odmara između klijenata. Iako se na njoj (i) odmara, J. se permanentno nalazi u fazi „rada“ na svojoj terasi, pa je tako „sezonski“ ukrašava nekoliko puta godišnje. Ne samo da ovo zahteva značajna sredstva i vreme za realizaciju, već J. radost pronalazi i u izradi elaboriranih planova za dekoraciju, koji variraju u zavisnosti od godišnjeg doba, aktuelnih trendova i njenog raspoloženja:

Ustvari, ja iz nekoliko puta svoju baštu i terasu kitim, razmišljam tačno da li će ove godine biti dominantna bela boja cveća, pa onda u skladu s tim i kupujem ukrase, ili će biti crvena i tako. Tome se baš posvetim. Recimo, kad je došao kraj prošle godine i bilo je puno crvene boje, onda mi to bude previše, i onda kažem: E, sledeće godine će da bude samo bela i zelena, ili neki plavičasti tonovi, morski, kao sada. Najviše ljubavi sam dala ovom prostoru napolju, i tu imam jednu divnu ženu od koje kupujem cveće na pijaci. Svake godine, evo već peta godina

kupujem divno cveće od nje. I tako, u zavisnosti od raspoloženja, biram da jedne godine sve bude belo, jedne belo-plava kombinacija, pa onda crveno cveće, pa tako, time se najozbiljnije bavim. Svašta nešto radim, i morske zvezde na plafonu, i ribarske mreže, i trska koja je okićena... Sve u svemu, ono što je meni vrlo važno u životu je da sa svakog putovanja donosim te neke male suvenire i da stan i terasa odišu sitnim detaljima. To mi je vrlo važno.
(Ž_1974_blok 45)

Ilustracija 25: Terasa u „morskoj fazi“. Blok 45, oktobar 2020.

Pored „ženskog“ pristupa uređenju doma ilustrovanom u prethodnim citatima, minimalistički, *high-tech*, maskulini dekor (Ilustracija 26) (Fehérváry 2013, 185) takođe je popularan među urbanim profesionalcima i mladim porodicama.

Ilustracija 26: Minimalistički opremljena kuhinja. Blok 22, jul 2021. Izvor: S.N.

Pored minimalističkog stila uređenja, druga važna odlika „maskulinog“ pristupa opremanju i uređenju doma, među učesnicima u ovom istraživanju, ogleda se u naglasku na efikasnosti i uštedi vremena. Rečima D. iz bloka 22: *Otišli smo u IKEU i kupili sve stvari.* (M_1981_blok 22)

Nasuprot „kataloškom“ pristupu i „ikeizaciji“ (Erdei 2018) domaćinstava kakvoj su posebno bili skloni mlađi muškarci, drugi ispitanici, među kojima je i N., s ponosom su mi pokazivali polovni nameštaj i belu tehniku, na taj način signalizirajući ne samo štedljivost i snalažljivost, već i anti-konzumerističke vrednosti. Na pitanje čime su se vodili prilikom uređenja i opremanja stana, N., sredovečna kopirajterka i „penzionisana“ novinarka, je u više navrata naglasila da je održivost – i finansijska i ekološka – nešto čemu ona i suprug pridaju poseban značaj:

Volimo da bude udobno, jeftino, da ne skrkavamo pare na nameštaj, to nam je najmanje bitno... Bolje negde oputovati, nešto sebi priuštiti, ili detetu, nego to. I eto, nismo imali mi neki tu sad, da smo seli pa crtali kako bismo voleli da izgleda. Jednu komodu smo kupili u starom Merkatoru, slučajno smo naišli na rasprodaju kad se zatvarala radnja. Žuti stočići su svi kupovani na buvljaku, jedan po jedan, a deluju da su komplet. (Ž_1970_blok 45)

Jedna porodica iz bloka 22 u neformalnoj i cirkularnoj ekonomiji uvidela je i priliku za „kolažiranje“ starog, novog i nasleđenog (Ilustracija 27) i, kroz to, postizanje autentičnosti i komfora. Budući da stan nisu kupili na kredit, već uz pomoć ušteđevine i pozajmice od prijatelja, P. i njegova supruga, koji sa sinom žive u trosobnom stanu u bloku 22, nisu imali „budžet za

renoviranje“. Iz tog razloga, „vođeni praktičnošću i finansijama“ su se prilikom opremanja stana oslanjali na cirkularnu i neformalnu ekonomiju:

Uzeli smo sve polovno, belu tehniku, nameštaj... I onda to nije bio neki koncept, odeš u IKEU pa kupiš, nego ono Kupindo, Kupujem Prodajem, i pozajmljivanje od drugara, nasleđivanje, što je meni ispalo kao dobro. Mislim, dobra stvar u lošoj situaciji, jer smo svaki taj komad lično birali, nešto pregovarali... To je bio i dobar bračni test. A i sad stan ne izgleda kao svaki drugi nego ima neki šmek, šta znam. (M_1978_blok 22)

*Ilustracija 27: Taštine "bistro" stolice sa novim presvlakama i, geometrijski trpezarijski sto sa "Kupujem prodajem".
Blok 22, jul 2021. Izvor: S.N.*

Za razliku od većine „porodičnih džentriifikatora“ koji se nakon kupovine stana najčešće upuštaju u veće, skuplje i zahtevnije radove koje preduzimači i majstori izvode istovremeno, naslednici stanova skromiji su u svojim poduhvatima. Objašnjenje za ovo pre svega leži u ekonomskom aspektu. Kao što je već ranije napomenuto, stanove na Novom Beogradu „novi vlasnici“ kupuju najpre uz pomoć kreditnog zaduživanja, te uobičajeno jedan deo ukupnog iznosa

stambenog kredita opredeljuju za renoviranje i opremanje stana. Sa druge strane, kada je reč o naslednicima stanova ili njihovoj deci – ovu grupu odlikuje postupni pristup renoviranju i opremanju životnog prostora.

Međutim, iako je pristup renoviranju i opremanju stana postupan, krajnji izgled nekolicine renoviranih nasleđenih stanova koje sam imala prilike da posetim je u estetskom smislu gotovo identičan stanovima „džentrifikatora“. „Barokno nagomilavanje“ kabastog nameštaja (Ilustracija 28), insistiranje na čisto dekorativnim predmetima i „džidžabidžama“ mladi, srednjoklasni naslednici stanova odbacuju, prezirući „robni fetišizam“ karakterističan za niže klase (Cruz Petit 2015).

Ilustracija 28: "Salonac" u bloku 45. Avgust 2020. Izvor: S.N.

Na fotografiji iznad (Ilustracija 28) prikazan je jedan atipičan, nasleđeni stan u bloku 45. Ovaj troiposobni „salonac“ kupila je, početkom devedesetih godina, baka učesnice u istraživanju, profesorka ruskog jezika u jednoj beogradskoj gimnaziji, sa svojom tetkom. Novac za kupovinu stana dobile su prodajom dvaju manjih stanova koji su im krajem sedamdesetih godina bili dodeljeni od strane radnih kolektiva. Učesnica u ovom istraživanju – naslednica ovog stana - rođena je 1999. godine i u ovom stanu odrastala je u četvoročlanom, četvoro generacijskom ženskom domaćinstvu. Budući da u njemu stanuje sama, jer su sve ostale članice domaćinstva preminule tokom prethodnih nekoliko godina, i da se kao studentkinja finansira kroz prekarno zaposlenje putem interneta, nema sredstava da stan prilagodi svom mladalačkom ukusu i

potrebama. Međutim, na pitanje na koji način bi preuredila stan kada ne bi imala nikakvih finansijskih ograničenja, M. je odgovorila na sledeći način:

Ne bih baš sve bacila, nešto bih i zadržala jer ima tu kvalitetnih stvari, ali nije baš mladalački. Posvetlila bih ga nekako. Sada sam dodala ovo ogledalo, i to mi je bilo onako otkrovenje bukvalno. Tako da bih dodala još ogledala i skinula mračne izbledele tapete, da bude samo što više svetlosti (Ž_1999_blok 45)

Nova generacija Novobeograđana – onda kada ima sredstava da priušti preuređenje stana – preferira svetle i otvorene prostore, lak i modularan nameštaj svedenih linija, funkcionalnost, ležernost i fleksibilnost. U poređenju sa prethodnim generacijama koje su opremale stanove kabastim nameštajem koji bi trebalo „da traje“ i prenosi se sa kolena na koleno, mladi stanovnici-potrošači opredeljuju se za dizajn koji je „kompatibilan sa malim stanovima dizajniranim za porodice sa malim brojem dece, parove bez dece i samce“ (Cruz Petit 2015, 323). Osim toga, odabirom „nove estetike“ mladi Novobeograđani odriču se „suvišnog“ kućnog rada (Ilustracija 29) tako što uklanjaju predmete poput velikih vunениh tepiha, zavesa i rezbarenog nameštaja od punog drveta za čije je održavanje potrebno uložiti dodatno vreme, ili znanje. Adam Drežin (Dražin 2009) ukazuje da se, dugoročno gledano, čišćenje, odnosno kućni rad (za razliku od „rada na kući“), može smatrati arenom za diskusiju o „prirodi tranzicije“ (Iancu 2011, 24).

Ilustracija 29: Prizor koji se retko sreće. Blok 45, jul 2020. Izvor: Foto-dnevnik ispitanice Ž_1999_blok 45

Istovremeno, „minimalizam“ i „skandinavski dizajn“ za koji se najčešće opredeljuju i džentrifikatori i naslednici stanova služe kao markeri statusa. Insistiranje na „raskidu s prošlošću“

i rasčišćavanju kitnjastih i prenatrpanih „reprezentativnih“ dnevnih soba u nasleđenim stanovima-muzejima jedan je od načina na koje novi stanari izražavaju i praktikuju društveno razlikovanje, odnosno distinkciju, u odnosu na generacije svojih roditelja i baka i deka. Jedan od takvih ispitanika je i O., IT menadžer koji je odrastao u bloku 70, koji se nakon nekoliko godina života na karipskim ostrvima i u centru Beograda, 2010. godine sa suprugom i ćerkama doselio u blok 22:

Nemamo kabasti nameštaj, sav nameštaj je stvarno ono što moramo od nameštaja da imamo, to imamo. U centru kad smo živeli, živeli smo u bakinom stanu. I ti stanovi su sa velikim nameštajem, stilskim nameštajem, starim nameštajem... To su ogromni kredenci, gomila nekog nameštaja koja jednostavno ne funkcioniše dobro, sa kojim ne možeš da funkcionišeš dobro. I pritom su obično ti stanovi još nekako...Mračni. Taj nameštaj je uvek taman, pun prašine. To se oseća, suludo je. E sad, meni je bila jedna od vodilja – nikako u tom smeru, nikako suviše nameštaja – što otvorenije, što svetlije. (M_1973_blok 22)

Kako primećuju Ezra Nasir i saradnice, popularnost „salonskog modernizma“ sa naglaskom na reprezentaciji, početkom i sredinom dvadesetog veka je rezultat trenda i ukusa ondašnje više-srednje klase (Nasir, Timur, Gürel 2019). Međutim, iako se trendovi, prioriteti i životni stilovi menjaju, potreba srednje klase da putem predmeta demonstrira, razgraniči i učvrsti svoj položaj ne jenjava. Srednjeklasni naslednici stanova, baš kao i „porodični džentrikatori“, svoj dobar ukus, status i klasu demonstriraju opredeljujući se za minimalizam, „skandinavski dizajn“, najsavremeniju tehnologiju.

Jedan od njih je i D. koji se po povratku sa studija iz inostranstva uselio u dvosobni stan od 45m² na poslednjem spratu jedne „potkovice“ u bloku 45. Ovaj stan je na korišćenje 1973. godine dobio, a zatim – kada je to postalo moguće – i otkupio, D-ov deda, radnik zemunske fabrike Teleoptik. Ranih dvehiljaditih godina D-ovi roditelji jednu od dve sobe u dedinom stanu koristili su kao kancelariju, a zatim su po dedinoj smrti stan iznajmili jednom poznaniku. Međutim, poznanik je napravio milionski dug za infostan i pobegao, a ključ od stana D-ovim roditeljima poslao preporučenom pošiljkom. U nedostatku boljih opcija i želji da se što pre stambeno osamostali D. je preuzeo na sebe reprogram ovog duga i uselio se u „dedin“ stan koji je renovirao postupno: *Menjao sam sve isprva polako, malo po malo kad imam novca. (M_1986_blok 45)*. I za njega je, kao i za J. i njenu terasu, „rad na kući“ bio permanentno stanje, s tom razlikom što je za D. ovaj produženi rad bio finansijska nužnost i izvor frustracija, a ne zadovoljstva. Međutim, D. je još jedan atipičan primer. Baš kao i cirkularna i neformalna ekonomija, „rad na kući“ za većinu

ispitanika nije predstavljao teret već razonodu, prostor za izražavanje sopstvene individualnosti i kreativnosti, ali i demonstriranje štedljivosti i moralne superiornosti.

N., psihološkinja u kasnim dvadesetima koja je u vreme ovog istraživanja stanovala sa roditeljima u nasleđenom stanu na petnaestom spratu jednog solitera u bloku 45 sa ponosom i zadovoljstvom govorila mi je o umešnosti i štedljivosti svog oca koji je – „ sa svojih deset prstiju“ – izradio gotovo sav nameštaj u njihovom dvosobnom stanu:

Za početak, tata je uradio najveći deo posla u celom stanu što se tiče renoviranja. Sve je išlo bukvalno postupno. Kad smo se mi uselili mislim da nije bio bukvalno ni parket, da je tata hoblovaio parkete i ostalo sve što se radi, znam samo taj izraz, hoblovanje (smeh). Da li je sam i ređao parket, pretpostavljam? (...) On je bukvalno napravio ovaj novi plakar, komodu na kojoj stoji Dobi (papagaj, prim. aut.), policu za knjge, njegov radni sto. Sve je pravio. Iz te „Akacije“ smo uvek uzimali materijal. Pošto je tata mašinski inženjer on je uvek hteo da to sve drži u svojim rukama. Tata je sad i krećio pre neki dan kad smo menjali stolariju. To su tatini poslovi – zahtevni veliki, mašinski, inženjerski, muški poslovi. Al' opet neki muškarci ne znaju, jebi ga, ni da zavrnu šraf, a tek ne bi znali da skiciraju plakar i naprave ga. Ali tata se uvek cimao i radio je više da bismo uštedeli, da ne kupujemo nego on napravi i tako ne plaća ruke. (Ž_1996_blok 45_2)

Još jedna ispitanica sa ponosom je govorila o svom suprugu, „doktoru političkih nauka“ koji je takođe pronalazio posebno zadovoljstvo u izradi drvenog nameštaja za svoju porodicu. Za razliku od prethodnog, radničkog domaćinstva, u ovom srednjeklasnom domaćinstvu „uradi-sam“ pristup opremanju doma nije bio podstaknut finansijskom (i prostornom) oskudicom, već ga odlikuje hobistički pristup. Tako suprug ove ispitanice ne hobluje parket i ne pravi ugradne plakare od medijapana, već od punog drveta izrađuje police za sopstvenu biblioteku (Ilustracija 30) i audioteku:

Veliki deo nameštaja je moj muž sam napravio. Ove police je on pravio. Tako da i ako vam izgleda da je nešto uklopljeno, znajte, svaka stvar je kupljena pojedinačno. Moj muž je profesor na FPN, doktor nauka. Nema nikakve veze sa stolarijom sem kao hobi. Ali, on ima precizno oko, sve on to izmeri, osmisli, samo za sebe, za nas. Prvo smo napravili jednu policu pa se to popunilo, pa drugu pa se popunilo, pa ovo pa se popunilo, i sad više ne znam gde će. Onda je pravio policu za CD... Evo već je krenulo tu da se gomila, ja više ne znam gde ćemo sa knjigama. Dala sam u biblioteku, i dala sam prijateljima, a on opet kupuje i dovlači knjige. I evo, već nema uopšte beletristike, sve njegove stručne knjige. Mislim stručne, filozofija,

umetnost, svašta nešto... Ali ima tu muzike, svašta nešto ali nije beletristika. Tu imamo malo, okrenite se, tu je beletristika do gore, pa gore Platon, Hegel i ostalo. Mislim, ja kažem malo jer je malo u poređenju sa ovim. Ali sad sam bacila pogled, tu ima 150 knjiga beletristike. I onda on pravi police da ima gde da dovlači knjige. (Ž_1970_blok 45)

Ilustracija 30: Biblioteka. Blok 45, avgust 2020. Izvor: S.N.

Ovakvi iskazi podsećaju na tezu Kristine Fehervari koja, pišući o mađarskoj post-socijalističkoj srednjoj klasi, tvrdi da moralna superiornost, kakvu prepoznaje kod svojih ispitanika sklonih prirodnim materijalima i posebno drvetu, u sebi sadrži „kritiku modernističkog projekta, uključujući njegove veštačke (i neefikasne) pokušaje da se iskoreni društvena stratifikacija“ (Fehérváry 2013, 212). Na ovaj način, tvrdi Fehervari, korespondencija između kvaliteta materijala i ljudi spaja se sa novom retorikom koja izjednačava kvalitete robe sa kvalitetima ljudi (Ibid.). Rečima prethodne ispitanice:

Sve je pravo drvo, tu nigde nema iverice, nema plastike. (Ž_1970_blok 45)

Slično poput Kristine Fehervari, i istraživanje Adama Drejzina sugerise da je „drvo u suprotnosti sa modernošću u javnom prostoru kojim dominira beton“ (Drazin 2001, 179). Naime, brojni teoretičari postsocijalizma „kodirali“ su beton kao materijalnu manifestaciju vremena u kome „je bezbrižna socijalistička država počela da uništava domaćinstva“ (Iancu 2011, 24). Međutim, rezultati ovog istraživanja sprovedenog trideset godina nakon raspada Jugoslavije, među srednjom klasom u velikom gradu na periferiji neoliberalnog, nadziračkog i potrošačkog kapitalizma, pokazuju upravo suprotno. Oni ispitanici u čijim domovima su – kao rezultat

estetskog i vrednosnog izbora i bez obzira na to da li pripadaju „klasi“ džentrikatora ili „klasi“ naslednika – dominirali drvo i prirodni materijali, kao i prenamenjani, nasledeni i „polovni“ nameštaj i bela tehnika, upravo su oni koji su najviše vrednovali ne samo estetiku i arhitekturu već i vrednosti jugoslovenskog samoupravnog socijalizma.

U svojim posetama domovima, nakon što bih oprala ruke i kročila u dnevnu sobu, na početku bih ostajala iznenađena, pa čak i zbunjena kontrastom između svetlih i prozračnih, moderno opremljenih enterijera u kome dominiraju beline, svetli tonovi drveta i detalji jarkih boja i ostatka bloka koji je ostao sa one strane ulaznih vrata. Renovirani, svetli, novi, reprezentativni prostori opipljivi su dokaz prosperiteta i uspeha onih koji u njima žive. Iako ne toliko drastično kao u slučaju prigradskih kuća o kojima je pisala Fehervari, na ovaj način uređeni stanovi suprotstavljaju se izgrađenom okruženju socijalističkih stambenih blokova i, donekle, idealizuju zapadne vrednosti (Fehérváry 2013). Kako Fehervari dalje primećuje, potreba za razlikovanjem nije utemeljena „samo“ u potrebi za individualističkom distinkcijom. Naprotiv, ona označava „transcendentnu transformaciju i kroz carstvo materijalnog, žudnju da se „izbije“ iz sivih granica socijalističke materijalnosti i svih ograničenja koje ovo sivilo implicira“ (Fehérváry 2013, 221). Međutim, većina učesnika u ovom istraživanju „sivilo“ i oronulo današnje stanje novobeogradskih blokova nije dovela u vezu sa socijalističkom materijalnošću i masovnom „anonimnom“ stambenom izgradnjom već sa savremenom Srbijom, propadanjem institucija, korupcijom gradskih vlasti i konačno, manjkom brige neoliberalne države o „malom čoveku“.

U jednostavnom estetskom kodu postsocijalizma, velika stambena naselja izjednačavaju se sa prošlošću, diskreditovanim idealima kolektivizma i radničkom klasom, uprkos činjenici da je upravo srednja klasa najviše naseljavala novobeogradske blokove (Backović 2010; Petrović 2007). Renovirane i modernizovane stanove, koji se, u estetskom i ideološkom smislu, nalaze u opoziciji sa svojim okruženjem Kristina Fehervari (Fehérváry 2013), po ugledu na Fukoa (Foucault 1986), naziva heterotopskim prostorima koji imaju moć da obaviju i transformišu svoje stanovnike. Fehervari tvrdi da su postsocijalistički heterotopski prostori stekli svoju moć „kroz svoju disjunkturu od lokalnih uslova i svoje sposobnosti da simuliraju pripadnost „normalnim“ ekonomskim, političkim i društvenim sistemima za koje se veruje da već postoje negde drugde“ (Fehérváry 2013, 238). Heterotopski prostori su mesta na kojima je moguće postojanje idealizovanog „normalnog života“, izolovanog od „nenormalnog“ sveta koji ih okružuje (Fehérváry 2013, 234). Heterotopski stanovi Novog Beograda rezultat su pokušaja da se stvore prostori koji su „neumanjivo 'drugi' i savršeni u suprotnosti sa neredom oko njih; oni nisu prostori iluzije, već kompenzacije“ (Foucault 1986, 27). Kao takvi, izgrađeni su „na oštroj podeli između prostora, pri čemu je heterotopski prostor neka vrsta sveobuhvatne „unutrašnjosti“ koja stvara

sopstvenu realnost unutar problematičnog konteksta“ (Fehérváry 2013, 234). U takvom teorijskom kontekstu, sveže renovirani prostor novobeogradskih stanova može se razumeti kao utočište – ali ne od svenametljive socijalističke države, već od „nenormalnog“ sveta postsocijalističkog neoliberalnog kapitalizma. Konačno, u takvom domu ne odmara samo telo, već i duh (Ibid, 235).

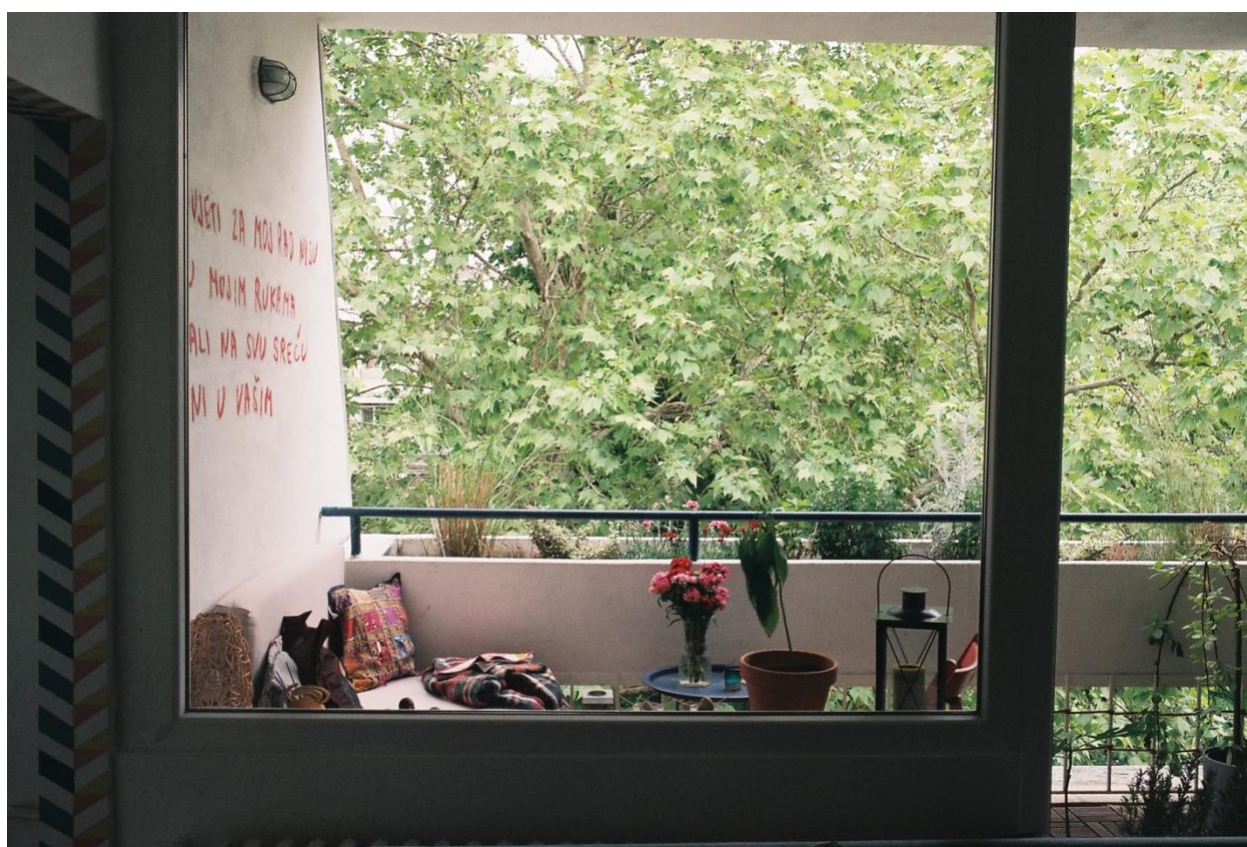
Iako su gotovo svi domovi koje sam imala priliku da posetim svetli, opremljeni savremeno i minimalistički, u njima stanuju dve različite grupe ispitanika. Sa jedne strane spektra nalaze se ispitanici koji visoko vrednuju „uradi-sam“ prakse, cirkularnu ekonomiju, prirodne materijale i ne prave drastične razlike u originalnoj strukturi stana, koji dom vide kao arenu za izražavanje sopstvene kreativnosti ali i uverenja i vrednosti, poput anti-konzumerizma, za koje se zalažu. Ispitanici sa ove strane spektra bili su znatno više zainteresovani i za kolektivnu brigu o zajedničkim prostorima, o čemu će više reči biti u narednom poglavlju o javnom privatizmu. Ova grupa ispitanika o utočištu od dominantnog, nenormalnog sveta i vrednosti postsocijalističkog, neoliberalnog kapitalizma govori implicitno, kroz prakse i potrošačke izbore. Sa druge strane spektra nalaze se oni ispitanici koji se odlučuju za brza rešenja, za „ikeizaciju“ doma, koji prate najnovije trendove i kupuju „uvek sve novo“, i koji bez pardona „prisvajaju“, menjaju raspored i dimenzije prozora, pomeraju zidove, pretvaraju terase u dnevne sobe. Upravo su ovi ispitanici – najveći dobitnici i nosioci neoliberalne transformacije – koji su najrečitije i sa ponosom isticali prednosti „doma kao utočišta“, pokazivali i najmanje interesovanja za pokušaje komšijskog samoorganizovanja i pomirljivo prihvatili urbane procese kojima se neke njihove komšije uporno trude da stanu na put.

Konačno, kada je reč o odnosu prema uređenju doma, a posebno „uradi-sam“ praksama, pored očigledne političke i vrednosne dimenzije, rodna dimenzija je bila takođe veoma izražena. Istraživanja o „uradi-sam“ pristupu renoviranju i održavanju kuće ukazuju na to da je rad „na kući“, (za razliku od „rada od kuće“ i „kućnog rada“) važna arena za pregovore o identitetima, a posebno o muškosti i (partnerskim) odnosima (Cox 2015). Takozvani „DIY“ ne predstavlja samo način za uštedu novca, već i sama DIY praksa proizvodi i potvrđuje identitete i odnose (Cox 2013, 2014, 2016). Naime, istraživanje Stivena Gelbera u SAD ukazuje na to da je uspon „uradi-sam“ etosa bio jedna od ključnih komponenti u ponovnom pregovaranju muškaraca o svom mestu u kući i „deo definicije muža iz predgrađa“ (Gelber 1997, 67). Kako Rozi Koks zaključuje „uradi-sam“ nije izmišljen kako bi se uštedeo novac, već kao način za postajanje dobrim mužem, odnosno ocem“ (Cox 2015), o čemu rečito govore i primeri muža-doktora nauka-stolara i oca-inženjera o kojima su mi sa ponosom govorile ispitanice. Pored toga, rezultati istraživanja Keri-En Morrison (Morrison 2012) otkrivaju da je „uradi-sam“ posebno značajan za heteroseksualne parove koji

putem zajedničkog planiranja i izvođenja radova potvrđuju svoj odnos, a konačne rezultate svog radnog poduhvata doživljavaju kao manifestaciju svoje veze.

D. iz bloka 45 je tokom ovog istraživanja raskinuo sa devojkom sa kojom je u dvosobnom „dedinom stanu“ živeo oko tri godine. Činjenica da je njegova (bivša) devojka samostalno obavljala većinu radova na opremanju i „ušuškanju“ stana (Ilustracija 31), dok je D. bio emotivno i doslovno odsutan potvrđuje tezu Keri-En Morison (Morrison 2012) o uradi-sam poduhvatima u paru kao manifestaciji veze, bilo da je reč o njenom uspehu (kao u citatima ispitanica) ili, u ovom slučaju, neuspehu:

Kada mi se uselila devojka to je dosta ubrzalo stvari. Ona je stan nekako ušuškala. Mislim da su ta prilagođavanja najvidljivija na terasi koju smo sredili sami ovako za vreme kovida kad smo izludeli od sedenja u stanu. Ustvari, i to je uglavnom ona sama radila. (M_1986_blok 45)

Ilustracija 31: Ušuškana terasa. Blok 45, maj 2020. Izvor: S.N.

5.3.1.3. Vinjeta o siromašnom kućevlasniku

Podsećanja radi, jedna od važnih i, u kontekstu ranih sedamdesetih godina dvadesetog veka, inovativnih odlika novobeogradskog stana bila je njegova prilagodljivost potrebama stanara i različitim „scenarijima korišćenja“ (Vesković, Jovanović 2018). Upravo ova prilagodljivost stana, primera radi, povećanju broja članova domaćinstva predstavlja važan kvalitet u kontekstu u kome veliki broj stanova i dalje naseljavaju „siromašni kućevlasnici“. U sledećem isečku jedan od ispitanika, penzionisani domar koji prihode svog dvočlanog domaćinstva dopunjuje radeći kao privatno obezbeđenje u Luci, govori o načinu na koji su izmenili strukturu svog stana od 43m² tako da postane trosoban:

Inače tamo je prerađena soba. Kad su Đ. i M., kad su bili manji, dok su bili manji su bili zajedno, znaš. A posle kad su veliki smo prerađili. Male su to sobice, znaš. I mali su ovi prozori u prizemlju, mračne su. Sad su u jednoj kolica i te neke stvari koje je Đ. doneo, ja nemam gde... I ovaj hodnik nije bio uopšte. Ovde su bila vrata, vidite. Tu su bila vrata i ovo nije bilo postojalo, i ovaj zid smo napravili. Mi smo od te cele velike sobe napravili dve sobice i taj hodničić. Zapravo mali je stan, 43, mali stan, a trosoban! (M_1959_blok 45)

Ilustracija 32: Kuhinja, trpezarija, dnevna soba u "trosobnom" stanu. Blok 45, septembar 2021. Izvor: S.N.

Z. sa suprugom stanuje u “trosobnom stranu” (Ilustracija 32) u prizemlju solitera u bloku 45 od 1987. godine, kada su stan dobili na korišćenje od javnog stambenog preduzeća u zamenu za usluge održavanja te, i nekoliko okolnih zgrada. Kada je celokupan stambeni fond privatizovan, ovi takozvani „domarski” stanovi ponuđeni su stanarima na otkup:

Im'o sam opciju jel hoćete da platite od jednom i da manje ide na rate, i ja pošto nisam imao para tražio sam na rate od plate da mi skidaju... I onda kad je došla ona vlast više nije... Kako ono zovu, ne mogu da se setim. Nije više ova, nego tržišna vrednost. Do sad je sigurno 45 000 otišlo sigurno. Tržišna vrednost sad je to.... (S.N.: A kad se to promenilo, kada su vam preračunali stari dug?) Đilas i ovi kad su došli, oni su to napumpali. Posle 2000. je došlo to „tržišna vrednost“. Nije više ono koliko ti duguješ i šta duguješ od '87 otkad si se uselio. Mi počeli na 10 maraka ili 10 evra mesečno na 40 godina. I sad se više isplati da idem do tih 40 godina idem dalje nego da isplatim odjednom. Ali mogu da ga dam u zakup ili da ga prodam, tu nema nikakve smetnje. Ja sam faktički vlasnik. Ko ima para on će odma da ga odvedeš tamo rešiš to za 5 minuta, isplati taj moj preostali dug, ja uzmem razliku i to je... (M_1959_blok 45)

U kontekstu preopterećenosti troškovima stanovanja, u domaćinstvu sa samo jednim zaposlenim, jasno je da je jedini način na koji su Z. i supruga svojoj deci mogli da priušte privatnost i zasebne spavaće sobe bio da od jedne veće sobe naprave dve manje. Materijalna stvarnost nije dozvoljavala da na novouspostavljenom tržištu nekretnina kupe veći stan onda kada su potrebe njihove porodice prerasle stan koji su dobili na korišćenje u vreme kada su imali samo jedno dete.

Pored toga što su, vođeni nuždom, od jednoiposobnog stana napravili trosoban, Z. i njegova supruga ne poseduju ni ukus ni finansijska sredstva da izađu u susret estetskim standardima kakve diktiraju savremeni trendovi. Kao što je očigledno na fotografiji iznad (Ilustracija 32) nameštaj je u sukobu sa prozračnom i modernističkom estetikom novobeogradskog stana i nije prikladan veličini prostorije. Na primer, u dnevnoj sobi nalazi se trpezarijski sto sa četiri stolice koji uglavnom nije u upotrebi – ovaj par penzionera najčešće obeduje u maloj kuhinji odmah pored. Zatim, ogromna ugaona garnitura toliko je velika da zauzima gotovo čitavu dnevnu sobu i otežava pristup prozorima. Međutim, iako se ovakav raspored nameštaja može opisati kao nefunkcionalan, Z. je veoma zadovoljan svojim domom. Tokom godina sam je uradio mnogo da uz malo novca poboljša život svojoj porodici, na šta je veoma ponosan. Sam je renovirao kupatilo, krečio, zatim zamenio žuti linoleum iz kuhinje novim, belim pločicama, a dotrajali parket koji je bio oštećen zbog poplave, laminatom. U međuvremenu, Z.-ova ćerka se udala i sada sa porodicom stanuje u neposrednoj blizini, u naselju dr Ivana Ribara, dok sin sa partnerkom i ćerkom stanuje u drugom

delu grada, tako da u ovom stanu sada Z. i supruga žive sami. Kako kažu „njima je i ovo veliko“ i rado bi jednu sobu zamenili terasom. Njihov slučaj najbolje ilustruje situaciju u kojoj se nalaze mnogi „siromašni kućevlasnici“ koje iz novobeogradskih blokova istiskuju „porodični džentrikatori“. Međutim, zbog činjenice da se radi o malom, mračnom stanu u prizemlju solitera, i sa pogledom na parking, veoma im je teško da pronađu kupce za stan.

5.3.2. Javni privatizam

Život u velikim stambenim naseljima (*large housing estates*, en.) jedna je od dominantnih odlika urbanog stanovanja u Evropi nakon Drugog svetskog rata (van Kempen et al. 2005), a naročito u nekadašnjim socijalističkim republikama u kojima gotovo 40% gradskog stanovništva živi u ovom tipu naselja (van Kempen et al. 2005, 1). Prostorne dispozicije ovakvih stambenih naselja i stambenih zgrada koje postoje unutar njih – o kojima je više reči bilo u prethodnim odeljcima – podrazumevaju zajedničke prostore poput vertikalne i horizontalne komunikacije, zajedničkih ostava, garaža, (nekadašnjih) vešernica, požarnih stepenica, prostora za odmor, rekreaciju, kupovinu i kvalitetno provođenje slobodnog vremena.

Kako piše Ketrin Verderi, dok su političari, intelektualci i elite raspravljali o sudbini bivše socijalističke srednje klase, mnogi Mađari borili su se sa nestabilnim pejzažom promenljivog materijalnog, ali i moralnog sveta, novim oblicima svojine, gubitkom države blagostanja koja je uzimana olako i novih, ponekad konfuznih, načina da se novac zaradi (Verderi 1996, 168–203). Ovaj „pejzaž“ kontekst je u kome je i na našem prostoru, preko noći, sprovedena privatizacija stambenog fonda.

Nakon masovne privatizacije stambenih objekata i povlačenja države iz uloge izgradnje distribucije i održavanja stambenog fonda, o čemu je više reči bilo u poglavlju o privatizaciji javnog stambenog fonda, privatno vlasništvo postalo je dominantan oblik vlasništva nad stambenim prostorom u Srbiji. Poređenja radi, početkom osamdesetih godina polovina ukupnog stambenog fonda u Beogradu bila je u društvenom vlasništvu (Archer 2013), dok se prema popisu iz 2022. godine u privatnom vlasništvu nalazi 97.9% stanova (RZS 2022). Podaci ovog popisa pokazuju da se manje od 1% celokupnog stambenog fonda Srbije nalazi u javnoj svojini, odnosno svojini koja nije privatna, od čega je većina izgrađena u jugoslovenskom periodu kroz program stanova solidarnosti. Pojedini autori ovu masovnu privatizaciju javnih stambenih fondova širom Istočne i Centralne evrope tumačili su kao veoma simboličan politički čin koji bi konsolidovao podršku drugim ekonomskim reformama (Priemus, Mandić 2000; Struyk 1996). Među zagovornicima procesa privatizacije stanovanja postojao je „konsenzus da bi davanje vlasništva nad stambenim jedinicama stanarima unapredilo stavove stanara o individualnoj odgovornosti za radove na održavanju i sanaciji stambenih zgrada (Struyk 1996, 23)

Međutim, masovna privatizacija stambenog fonda u praksi je značila da se društveno vlasništvo praktično preko noći prevodi – i pod nejasnim uslovima raščlanjuje – u nove pravne kategorije privatnog, kolektivnog i javnog, a sve to u kontekstu zakonodavnog vakuuma, slabih ili nepostojećih institucija i niskog stepena političke legitimnosti (Dawisha, Parrot 1997). Privatizacija društvenog stambenog fonda u vremenima inflacije i krize s početkom devedesetih

godina, a zatim i tokom perioda takozvane tranzicije, služila je kao „amortizer“ za čitavu privredu (Struyk 1996). Osim toga, u vreme tranzicije i vraćanja kapitalističkog sistema i nacionalnih država, obnova privatne svojine, i njena moralna ispravnost, nisu dovođene u pitanje (Fehérváry 2013, 168). Proces privatizacije je nosiocima stanarskog prava omogućio da steknu vlasništvo nad stanom, i pogodnosti, poput prava nasleđivanja i mogućnosti kreditnog zaduživanja sa stanom kao garancijom, koje ono sa sobom donosi. Mogućnost stavljanja jedinog doma pod hipoteku povećala je otuđivost i nesigurnost doma (Fehérváry 2013, 171). Stoga je način razmišljanja o „svom stanu“ radikalno promenjen čak i kod onih koji nisu razmišljali o iznajmljivanju ili prodaji nekretnine: stan, kuća ili dom postepeno je postao roba sa tržišnom – a ne samo upotrebnom i sentimentalnom – vrednošću (Struyk 1996).

Sa druge strane, oni koji su se u trenutku privatizacije i dalje nalazili na čuvenim „listama“ i skupljali bodove, zajedno sa novim generacijama koje do trenutka privatizacije stanovanja još uvek nisu stupile na tržište rada, postali su „gubitnici tranzicije“. Ovaj opasni diskurs kojim se stanovništvo delilo na pobednike i gubitnike tokom devedesetih godina bio je zastupljen u čitavom regionu (Fehérváry 2013, 164). Jedini izgledi za rešavanje stambenog pitanja za „gubitnike“ nalazili su se u iznajmljivanju stanova po tržišnim cenama, kreditnom zaduživanju ili, u retkim slučajevima, nasledstvu.

Pored komodifikacije stanovanja i produbljivanja stambenih nejednakosti, privatizacija društvenog stambenog fonda je sa sobom donela i potpuno povlačenje države iz uloge stambenog zbrinjavanja, izgradnje novog i održavanja postojećeg stambenog fonda. Na taj način novi vlasnici stanova dovedeni su u poziciju da moraju da organizuju, ali i finansiraju održavanje i upravljanje stambenim objektima i njima pripadajućim površinama. Međutim, značajan deo domaćinstava nije bio u prilici da snosi finansijsku odgovornost za to (Fehérváry 2013; Stephens, Lux, Sunega 2015)

Nejasne nadležnosti za održavanje stambenog fonda nakon privatizacije, teret finansijske i logističke odgovornosti koji je u potpunosti prebačen na vlasnike stanova, zajedno sa vremenskim i klimatskim faktorima doveo je do propadanja postojećeg stambenog fonda. Ovaj proces karakterističan je i za druge zemlje u kojima je privatizacija javnog stambenog fonda izvršena na isti način (Soaita 2012; Pojani, Baar 2016), a prakse koje rezultiraju iz ovakvog procesa i na njega odgovaraju predmet su ovog odeljka.

Sa jedne strane, i literatura i etnografska građa prikupljena tokom ovog doktorskog istraživanja svedoče o praksama javnog *privatizma* koje se ogledaju u nebrizi o zajedničkom, degradaciji i prisvajanju zajedničke imovine, i nepoverenju u kolektivnu akciju (Hardin, Baden 1977). Istovremeno se javljaju i, uslovno rečeno, konstruktivne prakse *privatizma* utemeljene na premisi da zajedničko predstavlja produžetak privatnog. Kroz naredne odeljke, na osnovu prikupljenog materijala, predstaviću i analizirati ova dva paralelna izraza *privatizma* u novobeogradskim

blokovima. Preciznije, u narednim odeljcima preispitaću na koji način neregulisano stambeno okruženje novobeogradskih blokova i problemi koje ono sa sobom donosi proizvode „javni privatizam“, kao i kakve destruktivne, ali i potencijalno konstruktivne, prakse iz njega proističu.

5.3.2.1. *Zajedničko kao podjednako ničije*

Efikasnije upravljanje i održavanje društvenog stambenog fonda isticano je kao jedan od centralnih motiva za pokretanje masovne privatizacije državnih, odnosno društvenih, stanova širom Centralne i Istočne Evrope nakon pada Berlinskog zida (Clapham et al. 1996; Struyk 1996, Hegedüs et al. 1996). Kao što je detaljnije izloženo u poglavlju *Privatizacija društvenog stambenog fonda*, kolektivno vlasništvo nad stambenim fondom i planski pristup stambenoj politici kritikovan je zbog navodno niskih standarda gradnje, upotrebe montažnih panela i lošeg održavanja (Clapham et al. 1996; Hegedüs, Tosics 1998; Struyk 1996; Lowe, Tsenkova 2003).

Međutim, skoro dvadeset godina nakon talasa „give-away“ privatizacija, u izveštaju Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu ističe se da su obnova, menadžment i održavanje stambenih objekata za višeporodično stanovanje neki od najkritičnijih problema u regionu (Cirman, Mandić, Zorić 2013, 3379). Stoga su obnova i adaptacija stambenog fonda u zemljama Centralne i Istočne Evrope i drugim post-socijalističkim državama postale deo agende Evropske Unije. Preciznije, Evropski strukturni i investicijski fondovi stavljeni su na raspolaganje lokalnim vladama za pomoć u unapređenju „loših stambenih uslova u novim zemljama članicama“ (EC, 2005). Pored toga, obnova postojećeg stambenog fonda u proteklih nekoliko godina dodatno dobija na značaju budući da je unapređenje energetske efikasnosti zgrada jedan od prvih ciljeva u borbe protiv klimatskih promena (Cirman, Mandić, Zorić 2013, 3379). Međutim, ne samo da lokalne samouprave u Srbiji kao zemlji kandidatkinji nemaju pristup ovim fondovima, već značajniji rezultati izostaju i tamo gde su fondovi i druge podsticajne mere stavljene na raspolaganje.

Razlog za takvo stanje možemo potražiti u samoj logici privatizacije. Studije ukazuju na činjenicu da je u zemljama Centralne i Istočne Evrope, zahvaljujući (sic!) masovnoj privatizaciji stambenog fonda uveden sistem „super-kućevlasništva“ (*super homeownership system*, eng.) (Stephens 2003; Hegedüs, Teller 2006) u okviru koga je preko 90% stambenog prostora u privatnom vlasništvu. Značajno je istaći i podatak da u takvom kontekstu gotovo 75 % gradske populacije u regionu stanuje u vlasničkim stanovima u zgradama za višeporodično stanovanje (Schweinichen 2006). Ne samo da u kontekstu u kome je stambeni fond služio kao „amortizer“ tranzicije (Struyk 1996) postojeći problemi s upravljanjem i održavanjem stambenog fonda nisu rešeni, već su nastavili da se umnožavaju (Ball 2006, Cirman, Mandić, Zorić. 2013).

Razlog takvog trenda, naime, nisu samo prepreke „nasleđene“ iz socijalizma. Andreja Cirman, Srna Mandić i Jelena Zorić sa Ekonomskog fakulteta u Ljubljani prepoznale su i kategorizovale tri grupe razloga (Cirman, Mandić, Zorić 2013) koji su zaslužni za oronule fasade, poplavljene podrumne i krovove koji prokišnjavaju u stambenim naseljima širom regiona. To su: odnos prema zajedničkoj imovini, finansijska ograničenja i institucionalna ograničenja. Budući da se etnografska građa prikupljena tokom ovog istraživanja takođe može grupisati prema ove tri vrste razloga, u nastavku ovog odeljka izložiću je prema kategorizaciju koju su utvrdile Cirman i saradnice.

5.3.2.1.1. Odnos prema zajedničkoj imovini

Proklamovani idealni ishod privatizacije stambenog fonda bio je scenario u kome vlasnici stanova, podstaknuti novostečenim privatnim vlasništvom, rado preuzimaju odgovornost za zgrade i zajedničku imovinu. Dovoljno je prošetati bilo kojim novobeogradskim blokom i uveriti se da se takav scenario tu (još uvek) nije odigrao. Iako, sa jedne strane, vlasnici stanova prihvataju odgovornost za svoje stanove – o čemu je više pisano u odeljku o prisvajanju kroz transformaciju – i literatura i iskustva sa ovog terenskog istraživanja upućuju na činjenicu da su zajedničke prostorije zapuštene i u lošem stanju zbog toga što pojedinačni vlasnici zanemaruju ili izbegavaju odgovornost za brigu o zajedničkim prostorima i na taj način otežavaju, pa čak i sabotiraju, kolektivno delovanje (Lowe, Tsenkova 2003; Milstead, Miles 2011; Cirman et al. 2013). Ovako fragmentizovan odnos prema stanovanju, koji odlikuje veoma izražena briga o privatnom i istovremeno zapostavljanje javnog – bilo da je reč o prostoru u fizičkom ili u simboličkom smislu – može se sagledati i kroz analitičku prizmu postavljenu teorijskim okvirom ovog istraživanja, odnosno kroz koncept (javnog) privatizma.

Naime, paralelno sa postojanjem gusto isprepletanih „blokovskih“ zajednica, bliskosti i novobeogradskog lokal-patriotizma stoji – privatizam. Ove kontradiktorne novobeogradske realnosti postoje istovremeno, prepliću se, ukrštaju i razilaze potvrđujući Markusovu tezu o „simultanosti etnografskog opisa“ (Marcus 1995, 44). Privatizam odlikuju nepoverenje, otuđenost, apatija i bezobzirnost spram bilo čega zajedničkog. Ukratko, odlikuje ga uverenje da ono što je zajedničko, jednostavno, ne pripada nikome. To „podjednako ničije“, budući da nije privatno vlasništvo, nije vredno poštovanja. Ono je – bilo da je reč o parčetu zemlje pored zgrade, ostavi koju dele stanovnici jednog sprata ili recimo krovu zgrade – zanemareno i zapušteno. Budući da „nije ničije“, ono što je *zajedničko* istovremeno je i potencijalan „plen“ za dovitljive i preduzetnički nastrojene pojedince.

Međutim, odnos koji učesnici u ovom istraživanju imaju prema takvim praksama nije jednoznačan. Sa jedne strane, u manjini, stoje oni koji ovakvo stanje u potpunosti normalizuju. Osim što su im zajedničke, samoorganizovane akcije uređenja „okućnice“ zgrade, ili čišćenja bloka „neprivlačne“ jer blok „ne doživljavaju svojim“, pojedini ispitanici su ovakve poduhvate karakterisali kao nedovoljno vredne njihovog dragocenog (i skupog) vremena. Jedan od njih je i S., programer iz bloka 45, koji bi „radije platio nekome da počisti sneg ispred zgrade, nego gubio vreme da sam lopata“. Iako sa dozom griže savesti i sumnjom u moralnu ispravnost svoje pozicije, S. je o radovima na održavanju stambene zgrade u kojoj živi govorio najpre kao o finansijskoj transakciji, a ne kao o zajedničkom poduhvatu zarad očuvanja zajedničkog dobra:

Jedino što ja znam o dešavanjima tog kolektivnog stanovanja je sa oglasne table. I kad mi, ono, neko ubaci račun u sanduče za nešto što se renovira - potkrovlje i ostalo. (M_1985_blok 45)

Činjenica da su ovakvi pomirljivi i normalizujući narativi u manjini među odgovorima učesnica i učesnika u ovom istraživanju ne govori mnogo o realnom stanju zajedničkih prostora u istraživanim blokovima. Naprotiv, ona pre govori o nedostatnosti „uzorka“ ovog istraživanja budući da su različite prakse zanemarivanja, uništavanja, zagađivanja ili uzurpacije zajedničkih, odnosno javnih, prostora u istraživanim blokovima vidljive svim njegovim stanovnicima, ali i posetiocima. U tom smislu, nebriga o zajedničkom i utisak da „niko ne gleda dalje od svog stana“ ponavljajuće su teme mnogih intervjua, do kojih se veoma lako spontano dolazi.

Tokom jedne od senzobiografskih šetnji D. iz bloka 45 bio je vidno uzrujan zbog „džentifikatora“ koji kupuju velike i skupe stanove u prizemljima četvorospratnica i dvospratnicama, a zatim predviđenu površinu terase „na kvarno“ proširuju pleneći deo zajedničkog parka u središtu „potkovice“:

Mislim da je to malo i do tog našeg opšteg odnosa prema javnom i zajedničkom – ako nije moje dvorište i moja kuća ili šta već, onda me zabole za sve to, neću da mrdnem, a možda i malo čak i uzurpiram. Kao ovi u prizemljima sa tim svojim terasama. (M_1986_blok 45)

Šezdesetogodišnja M. koja je upravnica jedne stambene zajednice u bloku 22, sa izraženim resantimanom govorila mi je o svojim „naivnim i preambicioznim“, ali dobronamernim neuspelim pokušajima da „animira“ svoje komšije da se aktivnije uključe u brigu o svom ulazu i da kroz zajednički rad izgrade komšijske odnose:

Ja sam probala kad sam postala upravnica da napravim neke akcije, da se mi kao združimo. Kao formalno da bude da nešto radimo, a zapravo i da se malo upoznamo i tako, da bismo imali neki osećaj zajedništva, da smo nešto uradili zajedno pa da kao to ima veću vrednost, ali mi nije uspelo. Baš ih briga, neće niko da se upušta ni u šta, svi su samo svoji. (Ž_1960_blok 22)

Da M-ina potreba za dobrim komšijskim odnosima i praktikovanjem komšijske solidarnosti nije „prevaziđena“ i „staromodna“, svedoči i bes sa kojim mi je M., po zanimanju arhitekta, koji je sa roditeljima i sestrom odrastao u jednom „dupleksu“ u bloku 44, govorio o problemima sa sanacijom krova koji prokišnjava (Ilustracija 33):

Kad je krenuo taj novi zakon, tad smo dobili profesionalnog [upravnika, prim.aut] jer niko nije hteo da se bavi ovim ljudima, kad niko neće da da pare ni za šta. Lift - nas boli kurac mi smo prizemlje, prvi i drugi sprat. Krov - nas boli kurac mi smo dole. Niko ne daje pare ni za šta, jer šta... E, ali kad je krenuo da prokišnjava krov do trećeg, da ulazi voda u stanove na trećem, e onda su se setili da treba da se sredi krov. Sad treba to da se reši ali zbog korone i svega sve ide sporije. (SN: A jel' se to malo popravlja sa profesionalizacijom upravljanja sada, ili je isto?) Isto. Boli ljude kurac da plaćaju to. (M_1985_blok 44)

Ilustracija 33: Krovni prozor u M-ovoj sobi. Blok 44, avgust 2021. Izvor: S.N.

N., jedna od najmlađih učesnica u ovom istraživanju, je izražavajući svoje nezadovoljstvo odnosom komšija prema zajedničkim prostorima i komšiluku ukazala i na nesklad takvog odnosa i sa „scenografijom“ socijalističkog velikog stambenog naselja koje je projektovano imajući u vidu kolektivističke vrednosti:

To me najviše boli, ovo je kao velika spavaonica, ima gomilu ljudi, ali ljudi u svom ovom rasulu nepoverenja, otuđenosti, svega, ne brinu ni o komšiji koji živi pored, a kamoli da li će ovaj iz druge zgrade imati gde da se parkira. Bukvalno, ovo je trebalo da bude socijalističko naselje, svi su dobili besplatno ove stanove, valjda su imali neku zahvalnost šta god, osećaj zajedništva, a onda sad bukvalno boli te k. gde će drugi da se parkiraju, da li će neko tu moći da prođe, da li zaklanjaš pogled detetu koje prelazi ulicu jer si parkirao posred pešačkog. Bukvalno ne razmišljaju dalje od svog nosa. (Ž_1996_blok 45 [2])

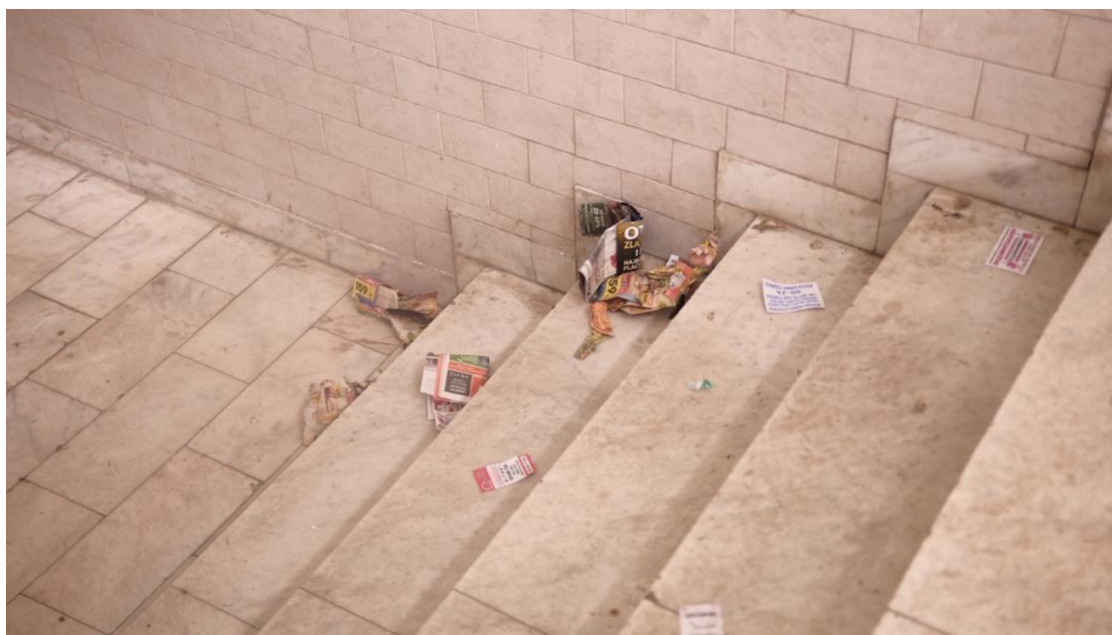
Zanemarivanje zajedničkog interesa, u nekim intervjuima označeno i kao nesolidarnost među stanarima, najčešće se tematizuje kroz razgovor o problemima sa parkingom, uzurpaciji ili privatizaciji zajedničkih prostorija, adaptacijama stanova, higijeni naselja i funkcionisanju kućnog saveta. Pitanje higijene unutar samih ulaza, odnosno „različitog stepena tolerancije prema prljavštini“, kako ga je jedna ispitanica nazvala, otvara i jednu novu mogućnost teorijske interpretacije. Pišući o srednjoklasnim predgrađima, Rajmon i saradnici primećuju da se održavanje naselja javlja gotovo kao „prirodna nužnost“ (Raymond et al. 2001, 61) čija je „najvažnija semantička karakteristika to što ne dopušta nivo; ne postoji polu-čistoća, već polu-prljavost: nužnost održavanja je apsolutna“. Važnost ove dihotomije postaje uočljivija ukoliko sagledamo kontrast između prljavštine, smrada i vlage zajedničkih prostorija i blistave beline sveže izgletovanih zidova, sjaja novih španskih poličica i sveže ishoblovanih i prelakiranih parketa u novobeogradskim stanovima.

Jedna od ispitanica koja se i nakon dve godine života u bloku 45 još uvek privikavala na njega, taj kontrast je, kroz „pogled spolja“ (odnosno perspektivu drugarice), sumirala na sledeći način

Ne sviđaju mi se zgrade kako izgledaju. Spolja. Kao neke pločice od WC-a, svake su takve, nekako štokave. I kad gledaš ovu terasu... Pre neki dan, išla ja sa drugaricom i ona kaže kao „koliko ti je odvratna zgrada spolja, nikad ne bih rekla da je onako lepo unutra“. Jer stvarno, neko ko dođe ovako sa strane...Ja više ni ne primećujem, ali kad neko dođe sa strane i pogleda, stvarno ne izgleda lepo. (Ž_1996_blok 45_2)

Kontrast između javnog i privatnog prostora stvara snažan osećaj frustracije. Stoga ne čudi da pojedini stanovnici pronalaze načine da svojim dodatnim angažovanjem, ili zapošljavanjem

privatnih službi za čišćenje, baštovana i slično, nastoje da umanje taj kontrast i frustraciju koja na njemu počiva. Ta frustracija, tvrde Rajmon i saradnici, generiše snažnu agresivnost prema komšijama, i „Drugima“ koji su mitski predvodnici bahatosti u naselju (Ibid.). Razlog ove frustracije jednostavno je razumeti. Naime, ukoliko su izgled ulaza u zgradu i stana u velikom neskladu, postaje nemoguće biti istinski zadovoljan svojim domom. Stoga su odgovori ispitanika koji su, s pravom, utemeljeni na frustraciji nehigijenom u zgradi, uvek obojeni i resantimanom i izdvajanjem, pa čak i pogrđnim nazivanjem *Drugih* koji su „bahati“ – implicirajući *Nas* kojima je stalo.

Ilustracija 34: Čest prizor u ulazu solitera. Blok 45, novembar 2021. Izvor: Sara Nikolić

Pored toga što ne pakuje smeće za sobom (Ilustracija 34) ili svojim ljubimcem, čime postaju predmet „tihog prezira“ i „javnog sramoćenja“ na društvenim mrežama, pojedini stanari istraživanih blokova svojim postupcima podstiču burnije odgovore i direktniju konfrontaciju – od slanja građevinske inspekcije, preko razbijanja retrovizora, do grafitiranja prozora. Delovanje ovih „bahatih pojedinaca“ vođeno je povećanjem sopstvenog komfora, ili povećanjem tržišne vrednosti svoje nekretnine, a odluke koje na takvom temelju donose nisu uslovljene zadovoljstvom susedstvom (Diappi, Bolchi, 2006, 1). Štaviše, njihovi postupci ne samo da ruže spoljašnjost fasada već i ugrožavaju bezbednost komšija, kao, primera radi, kada je reč o dograđivanju krovnih terasa čime se blokiraju putevi za evakuaciju u soliterima. Neki od ispitanika, međutim, pronalaze kreativne načine da se suprotstave ili provociraju ovakve komšije koje deluju isključivo u sopstvenom interesu, zanemarujući na tom putu interes i blagostanje stambene zajednice. O ovakvoj vrsti snalažljivih reakcija najčešće se radi kada je reč o samoinicijativnim i neregulisanim

adaptacijama stambenog prostora poput izbijanja prozora i balkonskih vrata na bočnoj fasadi, dograđivanju terasa ili uzurpaciji zajedničkih prostorija.

Tako se, uprkos postojanju „grafiterskog kodeksa“ o kome će više reči biti u odeljku o blokovskim fasadama i vrednovanju zajedničkog kao produžetku privatnog, M. iz bloka 44 nije ustručavao da izgrafitira područje oko „samoinicijativno montiranog“ prozora na bočnoj fasadi u prizemlju jedne „potkovice“ u bloku 45 (Ilustracija 35):

Pa jednom prilikom smo crtali⁹⁶ sa strane na jednom zidu gde probušen taj prozor ilegalno i onda je bila ironija što su nam ljudi izašli kao: „E šta crtate ovde ulazi nam sprej“, kao. I ja kažem: „Pa brate da niste ilegalno probili prozor ne bi vam ništa smrdelo“. Tako da volim malo da ih čačkam za to, pošto stvarno ne vidim... Mislím ja kapiram da struktura stanova nije baš zahvalna za mnoge stvari, al kako bi sad izgledalo da svi bušimo prozore gde nam se čefne. (M_1985_blok 44)

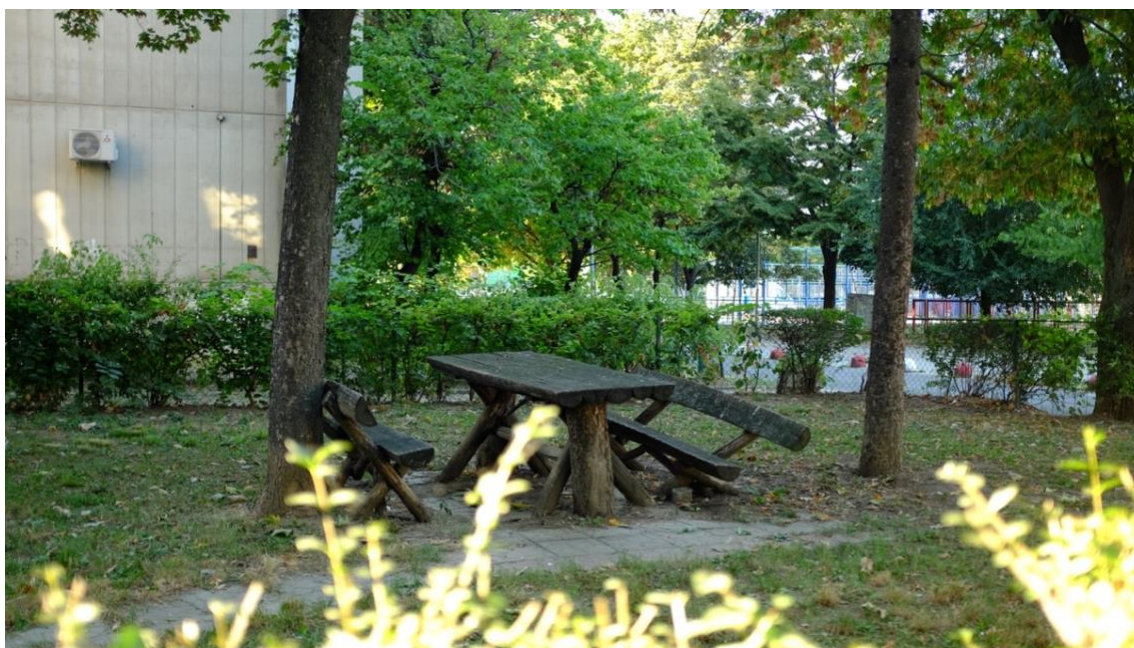

Ilustracija 35: Grafiti i prozor na bočnoj fasadi četvorospratnice. Blok 45, jun 2021. Izvor: S.N.

Naredni citat M. iz bloka 22 sumira paradoksalnu situaciju u kojoj se danas nalazi zajednički prostor (i zajednička imovina) na Novom Beogradu. Svesni činjenice da se klupica (Ilustracija 36) ispred njihovog ulaza nalazi na „svačijem“ (odnosno, ničijem) delu bloka, a time i „na udaru“ dokonih tinejdžera, stanovnici ove zgrade donose svesnu odluku da je „zapuste“, odnosno, da je ne menjaju i ne popravljaju, kako bi je sačuvali:

⁹⁶ Grafite, prim. aut.

Okej stara je, raspadnuta je, pomisli smo ajde kao da zamenimo tu klupicu, da nešto uradimo... Ali ona sad kad je ovakva nju niko neće dirati. Kad je bila nova, nosali su je tamo, vraćali, mi je ujutru vraćamo. Stalno nam je neko uzimao tu klupicu i svi su se okupljali tu i pravili šou. A ovako kad je raspadnuta i samo mi znamo da tu eventualno može malo da se sedne, ne dolaze... Kod nas bi bilo isto prljavo kao u parku kad bismo se zaleteli sa kupovinom novog mobilijara. Nego eto eventualno malo nešto ukucamo, popravimo, da ne bude kao da previše privlači pažnju... Imamo novac za novu, ali biramo da je ne kupimo jer nismo u istoj poziciji kao druge zgrade koje su sa strane i nisu mesto okupljanja. Mi izlazimo direktno na park i tu je mesto gde se okuplja, to je svačije. (Ž_1981_blok 22).

Ilustracija 36: Sto i klupe u dvorištu zgrade. Blok 22, jul 2020. Izvor: S.N.

Konačno, uzurpacija zelenih površina i zajedničkih prostorija na koju su mnogi ispitanici ukazivali, eksplicitno ilustruje fenomen privatizma o kome piše Sonja Hirst. Pišući o post-socijalističkom gradu, Hirt ga definiše kao post-javni grad. „To je grad u kome je javno konstantno podrivano novim praksama privatne uzurpacije, povlačenja i razdvajanja ili, kako ih ja zovem, prostornih secesija“ (Hirt 2012, 47). „Prostorne secesije“ definisane su kao hotimični činovi odvajanja i oblikovanja prostornih zajedničkih dobara zarad sopstvenih potreba (Hirt 2012, 47). Ova autorka prepoznaje nekoliko međusobno preklapajućih oblika prostornih secesija.⁹⁷ Prvi među njima su „zaplene prostora“, koje se danas u istraživanim blokovima najčešće javljaju u vidu

⁹⁷ To su: zaplene prostora, prostorna isključenost, isključivanje putem prostora, ograđivanje prostora, zakonska secesija i stilska secesija. Na ovom mestu razradiću samo one koji se tiču savremene svakodnevice na Novom Beogradu.

proširivanja terasa u prizemljima „potkovića“ o čemu je govorio D., i postavljanju brojnih splavova duž obale Save o čemu su mi govorile ispitanice iz blokova 44 i 45 koje su ujedno aktiviskinje udruženja Za naš Kej, dok su u prošlosti bili česti i drugi vidovi „zaplena“ poput postavljanja kioska na zelenim površinama.

Važno je na ovom mestu istaći da se prostor pleni i odozdo (od strane primarnih korisnika, tj. stanara), ali i odozgo. Pa tako o „zapleni prostora“ možemo govoriti i u slučaju neplanske gradnje na javnom zemljištu. Pored toga, Hirt neplansku gradnju i zauzimanje javnih površina interpretira i u ključu „zakonskih secesija“. Ovaj oblik privatizma odnosi se na „široko rasprostranjeni proces kršenja javnih planova i statuta o izgradnji koji proizilazi iz „krize legitimiteta“ urbanog planiranja i regulacije posle 1989. godine“ (Hirt 2012, 50). Međutim, iako su ove strategije uobičajene u mnogim delovima sveta i obično su povezane sa urbanim siromaštvom, u balkanskim post-socijalističkim gradovima ove strategije široko praktikuju urbane elite sa ciljem izvlačenja profita na teret javne infrastrukture (Hirt, Stanilov 2009). Još jedan oblik prostornih secesija odnosi se na „prostornu isključenost“. U slučaju Novog Beograda danas, a pogotovo njegove Centralne zone, ne možemo govoriti o prostornoj isključenosti (*spatial seclusion*, eng.). Svakako, vredno je pomena da su Savski i Bežanijski blokovi neposredno nakon izgradnje, pa čak i tokom devedesetih godina, uistinu bili izolovani od ostatka grada, o čemu je više reči bilo u odeljku „*Džungla od betona*“.

5.3.2.1.2. Finansijska ograničenja

Druga grupa razloga na koju ukazuju Cirman i saradnice odnosi se na nemogućnost domaćinstava da snose teret troškova održavanja ili renoviranja zajedničkih prostora (Cirman, Mandić, Zorić 2013). Iako ovaj problem ne proističe iz privatizma kao kulturnog procesa, on jeste nerazdvojiv od procesa privatizacije. Naime, ova grupa razloga upućuje na fenomen „siromašnih vlasnika“⁹⁸ (Hegedüs, Teller 2006.). Sociološka istraživanja pokazuju da su u zemljama centralne i istočne Evrope siromaštvo i nemogućnost održavanja imovine znatno zastupljeniji među vlasnicima stambenog prostora nego u zapadnoj Evropi (Mandić 2010).

Ne samo što pojedina domaćinstva nisu u mogućnosti da ravnopravno, ili uopšte, doprinose u prikupljanju novca za redovno održavanje zgrade ili veće popravke, važno je napomenuti da su upravo u procesu tranzicije porasli i troškovi stanovanja. Preciznije, režije su sa svakom inflacijom rasle, i nastavile da rastu, znatno brže od realnih prihoda, te je značajan deo domaćinstava u ovom

regionu pogođen zaostalim dugovanjima (Hegedüs, Teller 2007) a zatim i kamatama i troškovima izvršenja za naplatu osnovnih usluga poput vode i grejanja.

O složenom problemu siromašnih vlasnika, koji najpre pogađa penzionere, odnosno, „prvu generaciju Novobeograđana“ više reči bilo je u odeljku o mekoj džentifikaciji Novog Beograda. Na ovom mestu značajno je napomenuti da u kontekstu u kome su brojna domaćinstva još uvek preopterećena redovnim troškovima stanovanja, skupe i složene intervencije poput termo i hidro izolacije, popravke krovova ili restauracije fasada – iako preko potrebne – čekaju „bolja vremena“, i, u slučaju Centralne zone Novog Beograda, operacionalizaciju Odluke o proglašavanju ove zone za kulturno-prostorno-istorijsku celinu. Novi, kreditno sposobni stanari u međuvremenu se organizuju i prikupljaju novac za sitnije popravke i radove koji su došli na naplatu nakon što se u zgrade izgrađene početkom sedamdesetih godina nije ulagalo gotovo pola veka.

P. iz bloka 22 je tokom senzobiografske šetnje posebnu pažnju posvetio „vođenju“ kroz brojne probleme i prepreke sanaciji betonskih fasada (Ilustracija 37) u svom bloku:

Mene u principu dosta nerviraju ove fasade. Zato što, mi smo u našem ulazu radili nova ulazna vrata, oglasnu tablu, pločice, renovirali oba lifta, krečili gore, uradili smo limeni krov i sve to napravili, i jedino što ne možemo je fasada. To je van naše moći. (M_1978_blok 22)

Ilustracija 37: Fasada u bloku 22. Senzobiografska šetnja, jun 2021. Izvor: Sara Nikolić

5.3.2.1.3. Institucionalna ograničenja

Konačno, treća grupa razloga za loše održavanje stambenog fonda, a pogotovo zajedničkih prostorija, koja takođe ilustruje ideju o „zajedničkom kao podjednako ničijem” odnosi se na institucionalna ograničenja i nejasne nadležnosti. Sa jedne strane, istraživanja sprovedena u stambenim naseljima u zemljama centralne i istočne Evrope (Rabenhorst, Ignatova 2009), ukazuju na to da vlasnicima stanova ne nedostaje samo novca već i pravnih i tehničkih znanja i finansijskih instrumenata (poput beskamatnog ili povoljnog kreditiranja na ime stambene zajednice) uz pomoć kojih bi mogli da ispune svoje vlasničke obaveze. Stoga se i preko 30 godina nakon privatizacije susreću sa problemima poput zamagljenih nadležnosti javnih institucija ali i nerazjašnjenih razgraničenja svojih prava i obaveza za ugovaranje usluga održavanja.

Kada je reč o institucionalnim ograničenjima koja su predmet ovog odeljka, situacija u bloku 22, originalno projektovanom za potrebe stambenog zbrinjavanja činovnika JNA, znatno je različita u odnosu na blok 45 koji je projektovan „za civilnu upotrebu“. Zbog toga ću u nastavku ovog odeljka „studije slučaja“ ova dva bloka predstaviti pojedinačno.

5.3.2.1.3.1. Blok 22: rupe u betonu, rupe u zakonu

Naime, kao što je ranije izloženo u poglavlju *Blok 22: Betonski barok*, ovo naselje sastoji se iz dva dela – „starog“ i „novog“. Ova dva dela ne samo da su građena u različitom periodu i na temeljima različitih urbanističkih i arhitektonskih paradigmi i trendova, već i nadležnost nad njima imaju dva javna preduzeća. Naime, budući da je glavni investitor za „stari“ deo bloka bila Jugoslovenska narodna armija, za održavanje stambenog fonda danas je zaduženo takozvano Vojno stambeno⁹⁹, koje je, prema rečima ispitanica, inertno i odgovara na zahteve samo u slučaju hitnih intervencija ili na intenzivan pritisak stanara.

M. iz bloka 22, koja je upravnica stambene zajednice u kojoj živi, a koja kao kao službenica radi Opštini Novi Beograd, mi je često govorila kako su procedure i nadležnosti „Vojnog stambenog“ zbunjujuće i nejasne čak i za nju koja je „u tome profesionalac“:

Ja kažem ovo kao upravnica, bakćem se tim ko šta treba da radi. Recimo, ko čisti ove šahtove, to i dalje nisam ustanovila. Valjda ima neki red, da neko to jednom u ne znam koliko dođe pa izvadi ono lišće. I nikako da ustanovim ko je taj koji treba to da uradi. A i kad budem

⁹⁹ Vojna ustanova za održavanje zgrada i stanova Beograd. Delatnost ove ustanove je u nadležnosti Ministarstva odbrane.

ustanovila, ukoliko je to neka gradska služba, što verovatno jeste, znamo kako to ide (...) Našu zgradu održava vojska, i ništa ne rade. Nula. I kad mi nešto zatražimo, oni nam ispostave račun, odnosno ponudu koja je po pravilu 3 puta veća nego što je realno i tako. (Ž_1960_blok 22)

Ne samo da je održavanje zgrada u nadležnosti Vojne ustanove, već se u njenom vlasništvu nalaze i svi poslovni prostori u prizemljima stambenih zgrada. Neke od tih poslovnih prostora Ministarstvo odbrane je, tvrde pojedini ispitanici, krajem devedesetih godina ustupilo na korišćenje ratnim vojnim veteranima izbeglim iz Hrvatske i Bosne. Većina njih, međutim, potpuno je prazna (Ilustracija 9 i 10).

Z., frilens grafička dizajnerka, umorna od „rada od kuće“, poželeva je da jedan od praznih lokala po završetku vanrednog stanja iznajmi i od njega napravi kancelariju ili „cowork“ prostor koji bi delila sa drugim zainteresovanim „frilenserima iz bloka“, ali je naišla na zatvorena vrata:

Htela sam da iznajmim to, to je već 8 godina prazno. A oni su mi rekli da to ne izdaju nego prodaju, a nisu ga do sad prodali jer neće niko da kupi – verovatno su udarili cenu ili nešto. A ne znam ni gde se gledaju ti oglasi, jer to kad Vojska prodaje nešto, to sigurno ne bleji na Halo nekretnine. (Ž_1989_blok 22)

Za razliku od bloka 22, u većini novobeogradskih blokova poslovni prostori u okviru stambenih zgrada su ili potpuno privatizovani, ili se još uvek nalaze u vlasništvu stambenih zajednica. Izdavanjem poslovnog prostora stambene zajednice ubiraju rentu koja predstavlja značajan deo budžeta kućnog saveta i umanjuje finansijsko opterećenje stanara pri uređenju zajedničkih prostorija i tekućem održavanju. Gotovo da je teško poverovati da u bloku 22, jednoj od najpoželjnijih gradskih lokacija, u kome prosečna cena kvadrata stambenog prostora iznosi 3060 €¹⁰⁰ i u čijoj blizini se nalazi poslovni centar Novog Beograda, lokali godinama stoje prazni (Ilustracija 39), napušteni, sa zazidanim prozorima i zarđalim rešetkama. Međutim, kako ovaj blok karakterišu brojne podele i nedoslednosti, važno je istaći i da su malobrojni među ovim lokalima tokom devedesetih godina „zahvaljujući prevarama stambene zajednice“ (Ž_1960_blok 22) privatizovani te se danas mogu (za)kupiti od privatnih lica. Nekolicina ih je, takođe zahvaljujući prikupljenim potpisima stanara i nikada ispunjenim obećanjima prema stambenoj zajednici, adaptirana i prenamenjena u stambene objekte (Ilustracija 38 - desno, Ilustracija 40).

¹⁰⁰ U junu 2023, prema podacima online portala za prodaju nekretnina 4.zida.rs.

*Ilustracija 38: Ulaz za pešake u podzemnu garažu i napušteni lokali u prizemlju stambene zgrade.
Blok 22, februar 2021. Izvor: S.N.*

Ilustracija 39: Izlog praznog lokala u prizemlju stambene zgrade. Blok 22, februar 2021. Izvor: S.N.

Ilustracija 40: Zajedničke prostorije u prizemlju zgrade prenamenjene u dve stambene jedinice. Blok 22, avgust 2021. Izvor: S.N.

Kada je reč o „novom“ delu bloka 22, koji je građen početkom dvehiljaditih, budući da su za njegovu izgradnju bili angažovani privatni investitori, održavanje zgrada u nadležnosti je „civilnih“ komunalnih preduzeća, preciznije Javnog preduzeća „Gradsko stambeno“ i brojnih privatnih podizvođača poput baštovanskih službi ili privatnih firmi za čišćenje koje su određene stambene zajednice ili vlasnici lokala dodatno angažovali.

Međutim, tu podelama u ovom bloku nije kraj. Naime, kada je reč o otvorenim, zelenim površinama unutar bloka, odgovornost za njihovo uređenje i održavanje snosi Javno komunalno preduzeće „Zelenilo Beograd“, dok je za odnošenje komunalnog otpada, krupnog otpada i reciklažu zaduženo Javno komunalno preduzeće „Gradska čistoća“. Kada se situacija predstavi na ovaj način, deluje da barem kada je reč o javnom prostoru u bloku 22 nema sukoba interesa ili nejasnih nadležnosti.

Problem postaje očigledan čim se sa šetališta koje prolazi kroz sredinu bloka i spaja ulice Milentija Popovića i Antifašističke borbe, zađe dublje u blok. Naime, otvoreni prostori između stambenih zgrada (Ilustracija 41) ne nalaze se na „mapi održavanja“ Gradskog zelenila. Razlog za to leži u činjenici da se ovi polu-javni prostori nalaze iznad podzemnih garaža, odnosno atomskih skloništa. Preciznije, privatizacijom garaža privatizovan je i javni prostor iznad njih, budući da nadzemni i podzemni nivo u Katastru nepokretnosti nisu razdvojeni kao zasebne parcele. To znači da vlasniku jednog garažnog mesta pripada i ekvivalentna površina javnog prostora iznad garaže. Međutim, najveći broj stanovnika bloka 22 nije upoznat sa ovim problemom, a čak i oni angažovaniji i upućeniji ne uspevaju da mu stanu na kraj.

Ilustracija 42 „Cvetić“ na krovu podzemne garaže u čijem središtu su stanari posadili lavandu, ruzmarin i lale.

Blok 22, jun 2021. Izvor: S.N.

Problem sa navodnjavanjem prisutan je i u centralnom parku u bloku 22. Podeljen u tri dela – košarkaški teren, ograđeno igralište za mlađu decu i takozvani Centralni parkić u kome se okupljaju deca školskog uzrasta – ovaj deo otvorenog bloka predstavlja čvorište zajednice. Ni on, međutim, nije u katastru zaveden kao park već, prema rečima jednog ispitanika, kao „privremena zelena površina“ oko koje se „vodi bitka sa Zelenilom oko kanti, čišćenja i održavanja“.

Razlog zbog kog ovaj park nosi status „privremene zelene površine“ leži u načinu na koji je nastao. Naime, svrsi neprivedena zelena površina uređena je tek pre dvadesetak godina i to kao rezultat kompromisa. Nakon što su početkom dvehiljaditih stanovnici protestovali protiv izgradnje benzinske pumpe na obodu bloka, gradske vlasti uredile su „livadu“ u središtu bloka i dodelile joj status zelene površine, te je ona upisana u „mapu održavanja“ javnih preduzeća.

Međutim, budući da „Centralni parkić“ nije punopravan park, najveći deo obaveza oko održavanja zelenila, sadnje novog drveća i navodnjavanja snose stanari. To, takođe, znači da ove samoorganizovane akcije često ne urode plodom. Iako mladim roditeljima iz bloka ne manjka entuzijazma da „na zgodnom mestu“ posade drvo kako bi kroz par godina pravilo hlad nad dečjim igralištem (Ilustracija 43), kako i sami priznaju, često im nedostaje ekspertize o tome koja vrsta drveća može da se sadi na peskovitom blokovskom tlu, kako drenirati zemljište pre sadnje, kako tokom zalivanja u prvim mesecima voda zaista dopre do korena, kako predvideti širenje korena i izbeći dizanje pešačkih staza i podloge na igralištima, i tome slično.

Ilustracija 43: Jesenja sadnja u Centralnom parkiću. Blok 22, oktobar 2019. Izvor: S.N.

Iako nedovršenost Centralnog parkića i unutarblokovskih otvorenih prostora iznad garaža i njihov specifičan, liminalni, karakter ostavlja prostora za samoorganizovano prisvajanje i praktikovanje zajedničkog, neki problemi ipak prevazilaze domete samoorganizacije. Jedan od njih tiče se pristupačnosti javnog prostora za osobe sa teškoćama u kretanju. U razgovorima sa ispitanicima saznala sam da su sve radove na prilagođavanju postojeće infrastrukture, kako stambenih ulaza tako i drugih delova bloka, umesto institucija, stanari izvodili u sopstvenoj režiji.

Drugo pitanje tiče se bezbednosti pre svega dece, ali i odraslih u javnom prostoru. Betonska igrališta za decu (Ilustracija 44) obrasla su u korov, a tobogani i klackalice koji još uvek nisu prodati u staro gvožđe korodirali su i nikako ne ispunjavaju savremene standarde za bezbednost. U narednom insertu iz razgovora zabeleženog tokom senzobiografske šetnje sa Đ. – preduzetnikom iz „novog dela bloka“ – sumirana je apsurdnost birokratske zavrzlake, ali i frustracija stanovnika bloka 22, koja rezultira činjenicom da se ovi prostori, projektovani za igru i rekreaciju, najčešće ne koriste:

Na ovom starom delu ima i ovih sprava za igru. Bukvalno izgleda kao Černobilj. Kad gledamo sa današnjeg standarda bezbednosti, ne bi mogle da prođu nijedan test. Ono, da dete padne, poginulo bi ovde, nevezano što je sve ovako raspadnuto. Tu dole obično budu mačke, i onda je taj prevlađujući miris životinja. Ali ovo po meni ima veliki potencijal jer nekako dozvoljava i roditeljima i starijim sugrađanima da budu jako blizu, nema kola, i nekako je sejf¹⁰¹ okruženje (M_1968_blok 22)

¹⁰¹ Safe, eng., bezbedno.

Ilustracija 44: Zapuštено igralište u bloku 22. Senzobiografska šetnja, jun 2021. Izvor: Sara Nikolić

5.3.2.1.3.2. Blok 45

Budući da blok 45 nije građen za potrebe JNA, za održavanje celokupnog stambenog fonda ovog lokaliteta nadležna su javna komunalna preduzeća. Pored javnih preduzeća, slično kao i u bloku 22, pojedine stambene zajednice koriste usluge privatnih firmi za održavanje higijene ulaza, zamenu stolarije, pločica, krečenje i druge radove manjeg i srednjeg obima.

Najznačajniju razliku u odnosu na blok 22 predstavlja činjenica da su poslovni prostori unutar stambenih zgrada, najčešće nastali adaptiranjem zajedničkih prostorija, u najvećem broju slučajeva u vlasništvu samih stambenih zajednica koje ubiranjem rente dopunjuju zajednički budžet za tekuće održavanje. Međutim, veliki broj ovih lokala nije u funkciji – izgradnjom obližnjih tržnih centara (Piramida, Delta City), pojavom velikih lanaca supermarketa (Maxi, Lidl, Idea) i, generalno, promenom pristupa potrošnji u poslednjih dvadeset godina, opalo je interesovanje za „komšijske prodavnice“ (Ilustracija 45), pržionice kafe i zanatske radnje (Ilustracija 46) kakve su bile na svakom koraku.

Ilustracija 45 "Micina trafika". Blok 45, jun 2021. Izvor: S.N.

Ilustracija 46: Obučarska radnja u adaptiranim prostorijama za zajedničko odlaganje đubreta u prizemlju solitera.

Blok 45, decembar 2021. Izvor: S.N.

Izuzetak predstavljaju poslovni prostori na uglovima takozvanih „potkovic“ koji su, zapravo, projektovani kao garaže. Od njihove prodaje prihodovali su samo vlasnici garažnih mesta. Međutim, privatizacija garaža i njihova prenamena u poslovne prostore za generaciju koja je „u blokovima“ odrastala devedesetih godina imala je pozitivne konotacije. U vreme kada je blok 45 bio „kraj sveta“, pojava novih „svetskih“ prostora potrošnje za njih je simbolizovala početak tranzicije i povezivanja sa centrom grada i „ostatkom sveta“.

O tome kako je za njega i njegove vršnjake početkom dvehiljaditih godina otvaranje jednog salona automobila, na mentalnoj i simboličkoj mapi Beograda, povezalo blok 45 „sa ostatkom sveta“ M. iz bloka 44 govorio je na sledeći način:

Trafiku kod Fijata smo zvali Fijat i dalje je zovemo. Zato što je to prva garaža koja je pretvorena u nešto komercijalno i tu je bila prodavnica Fijat kola, Fijat automobila. Sad je nešto drugo, a to ti je bukvalno prva, prva onako garaža koja je kao preoblikovana u nešto. Sad ima i mali Maksi, ima DM, imaju neke firme, ali to prvo je bilo „Vau, e, uzeli garažu i napravili nešto!“. U sedamdesetom ima perionica u istoj toj garaži, ali tad je Fijat bio prvi i jedini da ja znam, mnogo smo na to bili ponosni. (M_1985_blok 44)

Ilustracija 47: Kancelarija firme "Tesla sistemi" na mestu garaže. Blok 45, jul 2020. Izvor: S.N.

Osim lokala u pojedinim garažama „potkovicama“ (Ilustracija 47), najveći broj poslovnih prostora nalazi se u centru bloka, kao i na severnoj strani, uz ulicu Jurija Gagarina. U samom centru bloka nalazi se otvoreni tržni centar sa supermarketom, restoranom, prostorijama Mesne zajednice, bibliotekom, stanicom Komunalne i „regularne“ policije, apotekama, zanatskim i uslužnim radnjama, prodavnicama i „naravno kladionicama“. Svi ovi prostori do decembra 2016. godine bili su u vlasništvu i nadležnosti javnog preduzeća Poslovni prostor Novi Beograd, po čijoj likvidaciji je imovina pripala Gradu Beogradu („Službeni list Grada Beograda“ 105/16). U centru bloka se takođe nalazi i takozvani „Stari zanatski centar“ u kome je većina lokala, izuzev onih sa direktnim izlazom na šetalište Lazaro Kardenasa, prazna ili prenamenjena u magacinski prostor.

Konačno, uz ulicu Jurija Gagarina nalazi se poslovni centar Enjub, u kome se, kako kažu ispitanici, može pronaći „i od popa uvo“.

D. iz bloka 45 je zahvaljujući „uradi-sam“ projektima u koje se sa devojkom upustio tokom karantina, otkrio prednosti ovog nepretencioznog, staromodnog poslovnog centra, o kome je sa ushićenjem govorio tokom senzobiografske šetnje:

Znači ovde ima jako puno raznih stvari koje su potrebne čoveku koji živi u bloku – od šrafa preko kanapa, boja, lakova, lekova, kokakole, pice, bureka, kladionice, apoteka, školskog pribora, parfema, voća, povrća, hrane za pse, obuće, knjigovodstvenih usluga, zubara, teretane, naravno kladionice, pozamanterije, knjižare, kozmetičara, škole jezika, auto škole, ma, nema šta nama. Apsolutno sve što čoveku treba je tu. (M_1986_blok 45)

Međutim, kako predmet ovog istraživanja nisu prostori potrošnje, već, pre svega, prostori stanovanja, priču o mnogim tržišnim centrima bloka 45 neću dalje širiti. Ono što je na ovom mestu važno naglasiti je detalj na koji mi je u dugom hvalospevu o praktičnosti Enjuba i otporu prema kupovini u velikim trgovinskim lancima, između redova, ukazala N.:

Mislím da svima posebno mesto u srcu ima Enjub. Neko mi je pričao, drugarica, kad je bilo ono za Kineze, kad su goreli letos. To je, ustvari, sve objekat koji je bio privremeni, i onda je on sad ilegalan tu na neki način, istekla im je građevinska dozvola. Isto je i za Enjub. (Ž_1996_blok 45_2)

Naime, radi se o strepnji stanovnika bloka 45 izazvanoj činjenicom da su i Enjub i Stari zanatski centar prostori sa privremenom građevinskom dozvolom koja je nedavno istekla. U pokušaju da stanu na put očekivanom rušenju ovih objekata koji, kako navedeni citati ilustruju, imaju veliku važnost za lokalnu zajednicu, pojedini stanovnici bloka 45 organizovali su se u formalna i neformalna udruženja građana. Jednu od metoda njihove borbe protiv rušenja ovih prostora i prenamene zemljišta iz javnog u građevinsko, a zatim i iščekivane investitorske gradnje, predstavlja i zajedničko, koordinisano podnošenje primedbi na Rani javni uvid Generalnog urbanističkog plana Beograda do 2041. godine. O ovom procesu više reči biće u poglavlju o lokalnom aktivizmu. Na ovom mestu značajno je napomenuti da u bloku 45, koji je po teritoriji veći od bloka 22 te sadrži veći procent zelenih površina, postoji veći interes kapitala za komodifikaciju delova otvorenog bloka. Za razliku od bloka 22 u kome birokratske prepreke otežavaju redovno održavanje, u bloku 45 institucionalni i pravni instrumenti stavljeni su direktno u službu investitorskog interesa i doprinose daljem otuđivanju javnih prostora i zemljišta od građana.

5.3.2.2. *Zajedničko kao produžetak privatnog*

It would be a privatism that cares less where public ends and private starts, a privatism that does not seek to devour the public but rather sees it as home, as part of itself.

(Hirt 2012, 197)

Privatno finansiranje održavanja stambenih objekata najpre se ogleda u renoviranju pojedinačnih stanova, u sferi doma i sferi privatnog o kojima je više reči bilo u odeljku o prisvajanju kroz transformaciju. Tek nakon što su privatni prostori privedeni željenom izgledu, i ne u svakom slučaju, dolazi do preuzimanja kolektivne odgovornosti za održavanje i uređenje zajedničkih prostora u neposrednoj blizini. Preciznije, za jeftinije i jednostavnije „kozmetičke“ intervencije nad zajedničkim prostorima poput krečenja ulaza, zamene pločica ili ulaznih vrata, i uređenja „baštica“ oko zgrade. Na isti redosled ulaganja ukazuju i istraživanja sprovedena u privatizovanim opštinskim stanovima (*council housing*, eng.) u Velikoj Britaniji. Pišući o različitim praksama „poboljšavanja doma“ (*home improvement*, eng.) Moira Munro i Filip Leder zaključuju da vlasnici stanova prevashodno razmišljaju o unapređenju enterijera svojih stanova, pa tek onda o spoljašnjem (zajedničkom) prostoru (Munro, Leather, 2000).

Na sličan način, i jedan od ispitanika iz bloka 45 procenio je da će zajednički prostor oko zgrade „doći na red“ tek kad svi „izbuše i izruše“ sve čime nisu zadovoljni u sopstvenim stanovima:

Možda kad se srede stanovi i sve to izbuši i izruši što ima, pređu i na prostor okolo, pa blok stvarno bude neko zajedničko mesto gde se lepo živi, to bi bilo lepo. (M_1986_blok 45)

U narednom odeljku pažnju posvećujem upravo brizi samih stanara o održavanju i ulepšavanju zajedničkog prostora u blokovima. Radi bolje preglednosti, odeljak je podeljen na dva dela, od kojih se prvi odnosi na horizontalne zajedničke površine, odnosno bašte i parkove, a drugi na vertikalne, to jest fasade.

5.3.2.2.1. Blokvske bašte

Istraživanje koje su Terens Milsted i Rebeka Majls sprovodili u Litvaniji ukazuje na to da odlučujući faktor za prakse „uradi-sam“ ulepšavanja susedstva nije klasna ili socijalna pripadnost stanovnika, lokacija susedstva ili trenutno stanje objekata i otvorenih prostora, već percepcija kvaliteta susedstva (Milstead, Miles 2011). O zadovoljstvu životom na Novom Beogradu bilo je reči u odeljku o zadovoljstvu stanovanjem. U kontekstu visokog zadovoljstva stanovanjem, neki od ispitanika, bez obzira na dužinu „blokovskog staža“ ili stanarski status, ulažu znatnu količinu vremena i resursa u ulepšavanje zajedničkih prostora u zgradi (Ilustracija 48). Ovo se posebno odnosi na prostore koji se smatraju „reprezentativnim“ i kroz koje cirkulišu gosti i posetioци – ulazi, hodnici, baštice i prilazi.

U narednom citatu M., upravnice stambene zajednice u bloku 22, sumirana je glavna motivacija za tu vrstu radova:

Kome šta ne treba, ili padne, samo ostane tako zauvek. To me izluđuje potpuno. Ali nemam rešenje. Ja sam uhvatila ovde da budem upravnica zgrade da bi kao malo sredila sebi, mislim da bude pristojno, ono što mogu, i uspevam. Ali ne mogu baš sad po celom bloku. (Ž_1960_blok 22)

Ilustracija 48: Prikupljanje sredstava za sadnju cveća ispred ulaza. Jun 2021, blok 45. Izvor: S.N.

Na pitanje da li primećuje neke razlike među ulazima u svom bloku, jedna ispitanica koja je odrasla u bloku 45 i u više navrata se osvrtnala na proces džentifikacije, odgovorila je na sledeći način:

Pa definitivno se to vidi, dobro najviše po samom stanju ulaza i po tome kol'ko je čisto. Po bašti se prvo primeti. Ali ne mislim da ako netko nema neku wow baštu da sad to nije okej. Ni naša nije ništa posebno, opet je to nekako mislim.... Najočiglednije je ako su širom otvorena vrata od ulaza i ne može da se zaključa i, ne znam, nije čišćeno, nije farbano godinama i ako je sve presušilo ispred. (Ž_1999_blok 45)

Mnogi drugi ispitanici odgovarali su na sličan način, povezujući doživljeni kvalitet života, osećaj bezbednosti i (za vlasnike stanova) poželjan rast cena nekretnina koji povezuju sa pozitivnim trendovima „smene generacija“ u svom bloku sa ovom vrstom relativno jednostavnih popravki i intervencija. Međutim, u njihove narative često je utkana i percepcija o kontradiktornim pritiscima. Sa jedne strane, reč je o pritisku da se uklope, da daju svoj doprinos deljenom pejzažu bloka, da ne budu „mimo sveta“.

O., IT menadžer iz bloka 22, koji radije bira da slobodno vreme opredeli za porodične aktivnosti, nego za uređenje bloka, ovaj pritisak sumirao je na sledeći način:

Uvek mi je lepo da vidim kako se ljudi potrude da uredi svoj deo, osetim neku grižu savesti što se ja ne potrudim i angažujem, ali u svakom slučaju lepo je videti. (M_1973_blok 22)

Sa druge strane stoji pritisak da se putem ovakvih intervencija istaknu, da svoj ulaz učine posebnim i ucrtaju ga u mapu monotone „betonske spavaonice“. Popravljkama, uradi-sam intervencijama i baštovanstvom stanari pojedinih ulaza svojim komšijama iz bloka i prolaznicima signaliziraju da su dobri domaćini, složni, pa čak i imućni. Na taj način zajednički prostori stambenih zgrada postaju prožeti polifonijom pojedinačnih izraza prisvajanja koji se međusobno nadmeću i upoređuju (Stender, Blomgren Jepsen 2021, 59).

Ovaj „fetišizam obeležavanja“ (Raymond et al. 2001, 68) putem ulepšavanja baštica ponekad se prevodi u prekomernu organizaciju prostora koji postaje prezasićen znacima prisvajanja i, kao takav, balansira na granici dobrog ukusa. Spoljašnji prostor obeležava se odbačenim predmetima kojima je udahnut novi život te sada služe kao dekoracija, ali i kao obeleživači. Stare flaše, stolice, igračke, i automobilske gume samo su neki od čestih baštenskih ukrasa inspirisanih „uradi-sam“ i „nula-otpada“ pokretom (Ilustracija 49). Rajmon i saradnici odlaze korak dalje te sličnu „zatrpanost prigradskih bašti različitim objektima“ nazivaju neurotičnom. Ovakvu „dijagnozu“

temelje na shvatanju da se „preterana organizacija prostora može smatrati preteranim osećanjem svojine“, i da je kao takva „društveno nezgrapna“ i „uznemirujuća“, ali se ipak ograđuju od daljih zaključaka usled nedostatka sistematične građe (Raymond et al. 2001, 68)

Ilustracija 49: Nehruova 216. Jun 2020, blok 45. Izvor: S.N.

Međutim, baštice poput ove (Ilustracija 49) nije nužno tumačiti „po francuskom ključu“ kao neuroze. Možemo ih interpretirati i kao poligon za izražavanje spontane svakodnevne kreativnosti (Rihtman Augustin 1988) koji doprinosi stvaranju osećaja „doma“ u uniformnim i prostranim novobeogradskim blokovima.

Jedna od starijih ispitanica, koja je u bloku 45 živela od njegove izgradnje 1973. godine prisećala se perioda osamdesetih godina kada su na prostoru današnjeg naselja dr Ivana Ribara, odmah iza bloka 45, postojale komunalne bašte. Ove bašte formirali su stanovnici blokova usled lošeg snabdevanja, prostorne izolovanosti i ekonomske krize osamdesetih godina:

Kad smo se mi doselili ovde, čim je blok izgrađen, rekla sam Vam da su tu bile njive. Iza su bili Galovički kanali, pa Nasip, ali bilo je tu i dosta slobodnih komada zemlje, onako ničijih, državnih, sad je to naselje dr Ivana Ribara. I puno ljudi je tu dolazilo iz bloka na to zemljište

i zauzme, zauzme – uzme kočiće, ogradi, ne znam, dva ara i poseje povrće. Znači, moj tata je tako neki jedan ar imao, ne imao, ogradio. Niko to nikom nije dirao, nije se kralo, sve se znalo koje je čije. Ja znam puno ljudi iz bloka, viđala sam ih tamo kad odem sa tatom, to se iskorenilo kad je krenula izgradnja. Zamislite to tek! Kažem vam, naš blok je eksperiment koji traje. (Ž_1970_blok 45)

Za razliku od urbanog vrtlarstva kao zajedničkog, pa čak i zadružnog, poduhvata proizvodnje hrane i začinskog bilja kakvo je bilo zastupljeno u Novom Zagrebu (Rubić, Šimpraga 2012; Gulin Zrnić, Rubić 2018) i kakvo je, prema rečima N. bilo prisutno i na Novom Beogradu krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, današnje novobeogradske baštice uglavnom su dekorativnog karaktera, a održavaju ih pojedninci ili omanje grupe stanara – svako ispred svog ulaza:

Upravnica je jedna baka koja je fenomenalan lik. Ona kosi, čisti, zaliva... Nisam je videla otkad sam došla iz Italije, nadam se da je sve okej, možda je otišla negde, na neku vikendicu... Ali je bukvalno fantastična, sve radi. Sve radi žena sama. Ostale mrzi da se bave time. (Ž_1983_blok 44)

Međutim, iako retke, vredne su pomena i stambene zajednice u kojima su kolektivizam i zajednička, solidarna briga o zajedničkom prostoru – najpre zahvaljujući višegodišnjem angažmanu „dobrih upravnika“ – na visokom nivou. Jedna od takvih je i stambena zajednica u jednom poznatom soliteru u bloku 45, koji ne samo da je poznat među „blokovicima“, već njihov ulaz krasi i brojna priznanja za najuređeniji ili najlepší ulaz. O ovoj stambenoj zajednici u kojoj se, uprkos činjenici da je detinjstvo provela u Kanadi, „oseća kao kod kuće“, M. je govorila na sledeći način:

U nekim drugim zgradama se ljudi ponašaju kao 'nije to moje'. Samo gladaju svoj stan, ne gledaju kao celinu. A ovde osećam da ljudi se skupe. Kao 'nije moj park, ali je naš'. (Ž_1985_blok 45)

Osim distinkcije između nas i drugih, složnih i nesložnih, brižnih i nezainteresovanih, bogatih i siromašnih, uređenje zajedničkog prostora oko zgrade ukazuje na još jedan stepen razlikovanja. Naime, Rajmon i saradnici prepoznali su prakse uređenja dvorišta u francuskim srednjeklasnim predgrađima kao prakse označavanja i uvođenja distinkcije između javnog i privatnog (Raymond et al. 2001). Na sličan način, stanari novobeogradskih blokova uređenjem „baštica“ ispred ulaza, ali i samih ulaza u zgrade, označavaju granicu između zajedničkog i javnog – „našeg“ i „podjednako ničijeg“.

Ne samo da ove granice definišu privatni nasuprot zajedničkom prostoru, već posreduju u društvenoj i kulturnoj interakciji (Bech-Danielsen, Stender 2021, 31), propisujući šta je dozvoljeno, poželjno ili zabranjeno ponašanje u određenom prostoru. Uređenjem „baštica“ kojim se doprinosi osećaju ušuškanosti – karakterističnom za privatnu sferu – zamagljuje se granica između privatnog i javnog, koju je S. iz bloka 44 opisala na sledeći način:

Zato što ja mislim da vredi boriti se, i mislim da su i te sitne pobedice dobre. Ne volim lenje i nezainteresovane ljude, suprotno sam od toga i onda mi je prosto nekako prirodno da se to radi. To što mi živimo u stanu u zgradi, a ne u kući s dvorištem, to ne znači da mi... Mislim, ovo ispred zgrade jeste naše dvorište. (Ž_1983_blok 44)

Osim ideje da je prostor „ispred zgrade naše dvorište“, zamagljene granice između privatnog i javnog imale su i negativne konotacije. U tom smislu, baš kao što „čistoća ne dopušta nivoe“ (Raymond et al. 2001, 61), ni „javnost“ ne dopušta nivoe. Odnosno, ne postoji polu-javno, jer je inherentni kvalitet javnog prostora taj da je otvoren za sve i dostupan svima, već samo polu-privatno, što je D., pravnik iz bloka 45, pokušao da artikulise na sledeći način:

Pa možda malo taj neki utisak da je to neki kao polu-javni polu-privatni prostor, tu oko četvorospratnica, pa da ne treba da se motaš tu. Mada nikad niko to nije rekao, i to nije tako, ali valjda percepcija je takva da taj put služi da ideš do kuće ako tu živiš i da ti neko tu dođe i ode, a ne da se tu muljaju ljudi. (M_1986_blok 45)

Nevidljive ograde koje usmeravaju svakodnevno kretanje ovog, i nekolicine drugih, ispitanika, prizivaju uvid koji Paulina Garvi donosi pišući o privatnosti, vidljivosti i prozorima u norveškim domaćinstvima. Kako Garvi tvrdi, načini suočavanja i svakodnevnog pregovaranja o odnosu privatnog i javnog u stambenom naselju često nemaju toliko veze sa radoznalim komšijskim pogledima, već sa percepcijom „društvenog pogleda“ (Garvey 2005, 165). Društveni pogled znači „biti viđen“. Za Garvi on predstavlja pogled kroz koji domaćinstvo postaje vidljivo, odnosno pogled kojim se vidljivim čine razlike u praksama među različitim domaćinstvima (Garvey 2005). „Biti viđen“ ili „biti izložen društvenom pogledu“ ima nekoliko različitih implikacija. Jedna od njih je „izlazak iz anonimnosti“, posebno značajna za društveno konstituisanje i stvaranje zajedništva u gusto naseljenim, navodno bezličnim i otuđenim, „betonskim spavaonicama. Sa druge strane, „društveni pogled“ nudi kanal, odnosno okvir za performiranje dobrosusedskih odnosa i brige o zajedničkom komšiluku.

Međutim, relativno nova praksa ograđivanja delova javnog prostora ne tiče se samo društvenog pogleda već i simboličkog, ali i praktičnog, odnosa prema javnoj, odnosno zajedničkoj, svojini. Kao takva ona upućuje na Hardinovu pesimističnu interpretaciju (Hardin 1968) tragedije komonsa prema kojoj jedino privatizacija donosi spas.

Jedna od prvih fotografija u foto-dnevniku M. iz bloka 44 prikazuje pomoćni teren fudbalskog kluba Bežanija (Ilustracija 50), koji u njegovom iskustvu simbolično predstavlja i prvi susret za „zaplenama“ javnog prostora i privatizacijom zajedničkog:

Ovo je FK Sava, jer to je prvi put da je nešto u bloku napravljeno kao e, tu ne smeš. To je bila poljana, i odjednom ograda. Sećam se kad su stavili ogradu, mi kao aj banemo, mi otvorili ogradu, prošli i odma čuvar viče kao alo gde ćete. „Šta gde ćete, blok je naš!“ I kao ne može, zvaćemo policiju, ovo-ono. To je prvi put da mi je javni prostor zabranjen, odjednom ne može. U tom trenutku kad se to desilo mislim da je bila 2001., ili 2000. Pre toga je to bila samo poljana gde su oni ponekad igrali i to je to, prolazi ko hoće, igraju klinici. I onda kad su zagradili, baš je čudna atmosfera bila. Prvi put ti neko zabranjuje da se krećeš.
(M_1985_blok 44)

*Ilustracija 50: Ograđeni teren FK Sava (zvanično FK Bežanija).
Avgust 2021. Izvor: foto-dnevnik ispitanika M_1985_blok 44*

Za razliku od ograđivanja fudbalskog terena kojim je deo poljane „zaplenjen“ „odozgo“, D. iz bloka 22 govorio mi je o jednom od pokušaju „zaplena“ površine oko zgrade „odozdo“, odnosno od strane zajednice stanara. Ovo samoinicijativno ograđivanje, međutim, nije osiguralo veći nivo brige o novoprivatizovanoj parkovskoj površini:

Kad ideš od Sava centra, to je kao „dvorište od zgrade“ i onda je tu ekipa ogradila i napravila neku kao mini fontanicu. Tu je bila neka fontanica koja ne radi više i imaju nešto za ptice. Ali je evidentno... To je posledica razmišljanja da stvari koje su ograđene se bolje čuvaju. Kao onda nisu zajedničke nego su od zgradine zajednice i onda će biti bolje održavane i neće tu svako da pravi haos, ali to nije baš tačno kada vidimo da se niko ne bavi time. I tu sad imamo neke čudne kutije pune neke trave. Kao da je neko skupljao... Tu je evidentno da se neka zajednica time nekad bavila ali da je onda prestala, a da je ostalo ograđeno i onda se sad niko time ne bavi, isto kao da i nije ograđeno. (M_1981_blok 22)

Svaka ograda istovremeno predstavlja oblik kontrole prostora, i oblik kontrole i razdvajanja ljudi: dece i odraslih, „običnih“ prolaznika i sportista-rekreativaca, domaćih i uljeza. Međutim, praksa prisvajanja prostora i podizanja ograda u javnom prostoru javlja se i kao odgovor na postojeće odnose moći i rastuću densifikaciju novobeogradskih blokova. Sa jedne strane tog veoma asimetričnog odnosa, prema razumevanju brojnih ispitanika, stoji elita – „građevinska mafija“ koju čine gradske i opštinske vlasti, njima bliski anonimni Investitori, a neretko i Srpska pravoslavna crkva. Sa druge strane nalaze se nezaštićeni, i često nedovoljno informisani, stanovnici blokova kojima u borbi za očuvanje kvaliteta života u svom naselju i odbrani zelenih površina od dalje „betonizacije“ ne preostaje ništa drugo do „uradi-sam“ urbanističkih intervencija i podizanja simboličnih ograda u vidu sadnje cveća, drveća ili drugih oblika kultivacije „prostornih praznina“ (Gulin Zrnić, Vranić 2015) novobeogradskih blokova. U arhitektonskom žargonu nazivane „šupljinama“ (*cavities*, eng) ove parcele za privatne investitore predstavljaju poslovne prilike, dok za stanovnike blokova ovi naizgled prazni i neiskorišćeni prostori predstavljaju „društvene punine prostornih praznina“ (Gulin Zrnić, Vranić 2015, 133) za koje se vredi boriti.

Tokom senzobiografske šetnje, D. iz bloka 45 razočarano je komentarisao pokušaj komšija – stanara nekolicine „potkovicica“ u blizini atomskog skloništa – da baštovanskim intervencijama brane poljanu u blizini skloništa (Ilustracija 51) od potencijalne gradnje. Glavna linija njegove kritike usmerena je ka nedostatku ambicije komšija-aktivista da prisvoje čitavu livadu i činjenici da umesto toga prisvajaju, zalivaju i održavaju samo „parčice“ koji se nalaze u produžetku njihovih „zgradskih baštica“. Takvom borbom, smatra D., ove komšije-aktivisti samo pripajaju „komad zajedničke livade“ svojoj stambenoj zajednici, umesto da se zalažu za njenu „odbranu po svaku cenu, i od svih“:

Mislim da je to njihov pokušaj da urede poljanu pre nego što im se nešto izgradi tu. Da je lakše boriti se za poljanu kad na njoj nešto ima, kad nije samo prazna. Pri čemu je dosta jadnjikavo, moram da primetim. Vidiš ovu travu, zeleno je dokle ima nekog interesa da se nešto zaštititi, a da ovo sve što je žuto i zaparloženo zapravo je ničije jer ustvari nemaš... Ali ova zgrada ima percepciju da je njihovo ovo parče, trougao kojim se malo i bave, a da je sve ovo tamo ničija zemlja. (M_1985_blok 45)

Ilustracija 51: Livada iza atomskog skloništa. Blok 45, avgust 2021. Izvor:S.N

S. iz bloka 44, aktivistkinja udruženja Za naš Kej i osnivačica neformalne grupe „Za zeleniji i uređeniji blok 44“ sudelovala je u jednom sličnom primeru borbe protiv privatizacije i zaplene „društvene punine prostornih praznina“ u bloku 44 upravo samoorganizovanim ozelenjavanjem:

Ova poljana je poprimila neki drugi značaj 2017. kad su rekli da će zgradu da grade, pa smo tu napravili kaos i to se zaustavilo. Promenili su namenu zemljišta, i onda smo mi pisali žalbe, to se sve naravno sad čeka, stoji negde... I onda je naša ekipa, nas dvadesetak, odlučila da je malo gerilski sredimo. Tako da smo posadili jedno 50 sadnica i to ćemo malo da priredimo da liči na park. Kao, lakše ćemo da branimo poljanu koja ima funkciju nego ovo. Ali u Srbiji, znaš koliko je teško da se boriš protiv investitorskog urbanizma, pa kao ajde da probamo i to. Sve što je u našoj moći. A inače, tu je još miris koji se opisuje u sastavu u septembru, "Miris iz mog kraja" iz srpskog – tu su se pekle paprike. Kad smo bili klinci, ne radi se to više. To je bio kao izlet. Sad se tresu tepisi, mada i to retko, istrčavaju kućići, fudbal se igra, mi smo tu mislili kao možda neki festival da organizujemo, videćemo (Ž_1983_blok 44).

Osim ograđivanja u borbi protiv spekulativnog urbanizma (Sood 2019; Fields 2023), prisvajanje delova zajedničkog prostora postavljanjem barijera i ograda takođe je česta strategija zajednice u borbi protiv „bahatih“, „samoživih“ i „bezobzirnih“ komšija i pre svega nepropisnog parkiranja (Ilustracija 52).

Ilustracija 52: Žardinjera - barikada. Blok 22, jul 2021. Izvor: S.N.

Pišući o fenomenu ograđivanja otvorenog prostora na Novom Zagrebu, Valentina Gulin Zrnić ističe da se ne samo pejzaž i ritam grada, već i naš doživljaj prostora i kretanje kroz njega naglo menja kada se u otvoreni, prostrani i pregledni javni prostor postavi ograda.¹⁰² Pregrađivanjem otvorenog bloka, iako sa pretpostavkom dobre namere, narušavaju se političke implikacije o jednakosti, zajedništvu i solidarnosti koje su upisane u prostor. Ove vrednosti teško da mogu koegzistirati sa ogradama, bez obzira da li ih je samoinicijativno podigla grupa stanara, Opština, ili neka druga nadležna služba.

Međutim, Rajmon i saradnici ukazuju na to da su u stambenom kontekstu struktuiranje vremena i obeležavanje, odnosno ograđivanje, prostora usko povezani. Naime, ogradom „rezervisani“ prostori stvaraju „rezervno“ vreme (Raymond et al. 2001, 69). Jedan od takvih prostora je i „Indija“ – park na obodu bloka 45 koji je ime dobio po sorti kanabisa, a koji je, na inicijativu roditelja da se u njemu obeshrabre „noćne bleje dokonih tinejdžera“, ograđen početkom

¹⁰² Gulin Zrnić, Valentina. 2017. “Ograde, o grade!“, *H-alter*. Dostupno na: <https://arhiva.h-alter.org/vijesti/ograde-o-grade>. Pristupljeno: 21.3.2023.

dvehiljaditih. U slučaju „Indije“ (Ilustracija 53) nije reč samo o rezervisanju prostora za dečije igralište, i stvaranja „rezervnog“ vremena u roditeljskom rasporedu za njega, već radije o „rezervisanju“ prostora za jednu konkretnu namenu.

Ilustracija 53: Ograda oko „Indije“. Blok 45, jul 2021. Izvor: S.N.

Podizanjem ograde „Indija“ je pripitomljena i vraćena na korišćenje svojim predviđenim korisnicima, odnosno deci. Preciznije, podizanjem ograde ostalim „rekreativnim“ korisnicima ovog parka, a pre svega tinejdžerima koji su se u večernjim časovima skupljali u njemu, signalizirano je da su nepoželjni. Pomenuta grupa autora ograde kojima se zabranjuje pristup nepoželjnima, ali i trend povlačenja iz javne sfere, tumači kao izraz „patološke devijacije vlasničkog instinkta“ (Raymond et al. 2001, 60). Međutim, ovu tvrdnju ublažavaju tvrdeći da „podruštvljavanje tendencije ograđivanja ne vodi ka instrumentalizaciji ograde kao instrumenta za odbranu svojine, već kao faktora tranzicije između unutrašnjeg i spoljašnjeg“ (Raymond et al. 2001, 60). Za njih ograda ima dvojaku funkciju: da ograniči, odnosno ritualizuje put od spoljašnjosti ka unutrašnjosti, i obrnuto. Na taj način, smatraju, podruštvljavanje težnje i popularizovanje ograđivanja prostora ne rezultira izgradnjom „tvrđave-poseda“ (Ibid.). Naprotiv, obeležavanjem prostora na ovaj način samo se dodatno potvrđuje postojeća mreža društvenih odnosa. Za razliku od Valentine Gulin Zrnić, Rajmon i saradnici smatraju da čin ograđivanja nije motivisan navodnim „instinktom“ privatnog vlasništva, već potrebom da se postojeći društveni odnosi u susedstvu projektuju u prostor (Raymond et al. 2001).

Međutim, odnos između društva, odnosno kulture, i prostora nije jednosmeran. Prostor nije samo „pasivna fizikalnost” (Bodnar 2001, 177), korito, niti prazno platno na kome se odvijaju društveni (i kulturni) fenomeni. Prostor je, naprotiv, jedna od „konstruktivnih dimenzija“ društvenog života (Brenner et al. 2003, 7). Dakle, ne samo da kultura privatizma oblikuje urbane forme, u ovom slučaju podstiče ograđivanje, već i jednom kada su postavljene, ove „trijumfalno individualističke arhitektonske kreacije“ šalju poruke koje nastavljaju da oblikuju kulturu (Hirt 2012, 30). Preciznije, oblikuje načine na koji se u javnom prostoru krećemo, socijalizujemo, provodimo slobodno vreme. Zato se u čitanju ograde oko „Indije“ vraćam na početak – na radikalnu tezu Valentine Gulin Zrnić koja, protiveći se ogradama i mono-funkcionalnim javnim prostorima, priziva argument Džejn Džekobs (Džekobs 2011 [1961]) da je društvena raznolikost jedan od glavnih preduslova za razvijanje osećaja zajedništva. Na istom tragu Sonja Hirt upozorava na mogućnost da se ograđivanje intenzivira kada se stopa kriminala (u slučaju novobeogradskih blokova: okupljanja tinejdžera, mlađih huligana i sitnih dilera i konzumenata marihuane) smanji, odnosno kada diskurs o kriminalu postane način uređenja sveta (Caldeira 2000, Hirt 2012).

Zajednički imenitelj za unutarblokove baštice, vidljive i nevidljive ograde, je koncept privatizma (Hirt 2012) u kome su sadržane i „prostorne secesije“, i to one koje se odnose na „ograđivanje prostora“ (*spatial enclosure*, eng.), ali i na zamaglivanje odnosa i granica između privatnog i javnog prostora – u korist privatnog.

5.3.2.2.2. Blokove fasade

Konačno, pored ograđivanja i uređenja baštica ispred zgrada, briga o zajedničkom kao produžetku privatnog iskazuje se na još jedan način – ulepšavanjem fasada. Za razliku od bloka 22 u kome su betonski fasadni zidovi ujedno i konstruktivni i dekorativni elementi, čija restauracija i obnavljanje termo-izolacije predstavlja skup i komplikovan proces, restauracija fasada u bloku 45 je, naizgled, lakši i jeftiniji proces.

Međutim, ispitanici koji visoko vrednuju estetski, istorijski, i politički značaj arhitekture jugoslovenskog socijalizma često su izražavali strepnju od „neukih“ restauracija fasada i njihove „pastelizacije“ po ugledu na druga velika stambena naselja u Istočnoj i Centralnoj Evropi (Szafranska 2015, Nikolić 2019). S. iz bloka 45 na sledeći način govorio je o tim intervencijama koje „i jesu i nisu kozmetičke“:

Restauriranje zgrada, to jest obnavljanje fasada je prioritet po meni. Zato što 45. ima jako lepu fasadu, cigle i mermerne kockice, i svaki put kad padne kiša meni terasa bude puna tih

mermernih pločica. Ne znam koliko bi koštalo da se to obnovi, realno ne toliko. A opet mislim da je nekako bitno za taj osećaj da je taj prostor nekako živ, da nije zapušten. A uskoro ćeš imati verovatno, umesto tih belih kockica, samo onaj stiropor i izolaciju i onda će se neko setiti da to ofarba u žuto ili bordo i... Kad krene jedna zgrada, krenuće i druga i tako. Ali tako neke stvari, koje su kozmetičke, i nisu kozmetičke i trivijalne u tom nekom širem smislu (M_1985_blok 45)

U bloku 45 postoje dva tipa stambenih zgrada – soliteri (od 15, 13 i 8 spratova sa po 6 stanova) i „potkovice“ (od 4 ili 2 sprata sa po 3, odnosno 2 stana) – na kojima se tretman fasada znatno razlikuje. Fasade na soliterima obložene su kombinacijom materijala: fasadnom opekom koja je veoma otporna na vremenske uslove, i belim „mermernim kockicama“ koje se na pojedinim delovima „krune“ i otpadaju. Zbog dimenzija ovih solitera, do sada nije bilo pokušaja radova na renoviranju i ulepšavanju ovih fasada. Isto se ne može reći i za „potkovice“ čija niska spratnost omogućava veću pristupačnost izvođačima radova, bilo da se radi o profesionalnim molerima koje unajmljuju zajednice stanara (Ilustracija 54), ili o preduzmljivim pojedincima. Pored toga, fasade na „potkovicama“ obložene su samo pomenutim kockicama (belim sa prednje i zadnje strane, a smeđim na bočnim zidovima i garažama) koje su, usled zuba vremena i klimatskih uslova, počele da otpadaju.

Ono što poštovaoci materijalnog kulturnog nasleđa i zaljubljenici u arhitekturu bloka neretko zameraju ovakvim praksama ulepšavanja fasada jeste činjenica da se ne radi o adekvatnoj restauraciji mozaik-fasade, već o prostom premazivanju „kockica“ slojem farbe. Na ovaj način se prividno uklanja prljavština, ali se i umanjuje dekorativna vrednost fasade koja se temelji na sposobnosti ovih „mermernih“ (najverovatnije kvarcnih) delića mozaika da reflektuju svetlost i obasjaju „naselje Sunca“. Međutim, adekvatna restauracija ovog tipa fasade veoma je skupa, i zahteva posebnu ekspertizu.

Ilustracija 54: Krečenje. Blok 45, jun 2020. Izvor: S.N.

Osim toga, ne samo da su ove zgrade niže spratnosti pristupačnije, već u njima stanuje i gotovo 6 puta manji broj domaćinstava u odnosu na solitere, te je samim tim samoorganizacija i prikupljanje sredstava na nivou kućnog saveta znatno jednostavniji i efikasniji proces. Konačno, niska spratnost ovih zgrada stavlja ih „na metu“ crtača grafita – onih profesionalnih, ali i buntovih tinejdžera koji bi samo da obeleže teritoriju ili izraze lojalnost klubu za koji navijaju. Međutim, kao što se na osnovu fotografije (Ilustracija 54) može pretpostaviti – krečenje fasade ne odnosi se na grafite.

S tim u vezi, jedan od ispitanika, po zanimanju arhitekta koji je na alternativnoj beogradskoj sceni prepoznat kao jedno od vodećih imena u grafiti kulturi, ukazao mi je na još jednu specifičnost bloka 45 koja se oslikava upravo u odnosu stanovnika prema grafitima: ne kao prema vandalizmu, već kao uličnoj umetnosti, i kulturnom nasleđu ovog dela grada. Naime, u kontekstu novobeogradskih blokova, a posebno Savskih blokova, grafiti nemaju inhibitorni efekat na osećaj odgovornosti stanovnika za stambeno okruženje niti evociraju osećaj straha i nebezbednosti, kao što je slučaj u nekim zapadnim kontekstima (Katyal 2002; Wilson, Kelling 1982). Naprotiv, stanari ovog bloka toliko su navikli na uličnu umetnost da se prema njoj orijentišu i njome se ponose (Radošević 2009). Stoga se u bloku 45 grafiti ne crtaju krišom i u gluvo doba noći. Štaviše, nije neobično da starije komšije i komšinice kao dobri domaćini posluže kafu i rakiju, ili donesu kolače grafiterima.

Ne samo da su grafiti dobrodošli u bloku 45, već se smatraju i delom „lokalne tradicije“, na koju me je uputila jedna sredovečna ispitanica:

Pre nekoliko godina je došao novi direktor škole i svi su mu rekli da ne prekreči ovaj grafit u dvorištu jer je to tradicija. Tradicija je da svake godine u ovo vreme, pošto inače su grafiti tradicija bloka 45 – odavde su nastali neki poznati „grafitaši“ koji ceo grad oslikavaju. Svake godine je drugačiji dizajn ovog grafita u dvorištu, to je godina rođenja dece koja sada maturiraju. Deca sama dizajniraju i oslikavaju taj grafit na kraju školske godine. I kad je došao novi direktor svi su mu govorili: „Nemoj da to prekrečiš!“. Prosto to stoji do sledeće generacije. I on je „Ma šta vi to meni“, ovo-ono, i on je naredio da se to prekreči. Sutra ujutru je cela škola bila unakažena grafitima. To je bilo neko nepisano pravilo - dali smo vam ovaj zid, ali nemojte ostatak škole. On je to pravilo narušio i sutradan je cela škola bila izgrafitirana. (S.N: Kako su roditelji reagovali na tu osvetu?) Nikako. Šta nas briga? Kad nije hteo da sluša, neka sad kreči celu školu. (Ž_1970_blok 45)

5.3.2.2.2.1. Grafiterski kodeks bloka 45

Ne samo da stanovnici bloka 45 cene uličnu umetnost i smatraju je tradicijom i kulturnim nasleđem svog naselja, već je i na alternativnoj sceni ovaj blok prepoznat kao „kolevka“ i „meka“ grafita odakle se, početkom osamdesetih godina, grafiti scena širila po Srbiji (Radošević 2009). Takođe, od nedavno su u alternativnoj turističkoj ponudi Beograda i „street art“ pešačke ture, u kojima posebno mesto zauzima blok 45.¹⁰³ Ovaj kulturni status zaslužen je i za razvijanje „kodeksa ponašanja“ među crtačima.

Jedno od prvih pravila odnosi se na kategorizaciju površina za crtanje. Površine najnižeg reda, takozvane „zidove za vežbanje“, čine bočni zidovi četvorospratnica i dvospratnica koji su od prolaznika, ali i od pogleda kritičara, sakriveni niskim rastinjem posađenim oko zgrade. M. iz bloka 44 – „po zanimanju arhitekta, a po životnom pozivu crtač grafita“ – koji mi je bio ključni sagovornik za ovu temu, na sledeći način se tokom senzobiografske šetnje prisećao svojih početničkih dana:

I tu smo imali taj jedan zid, zvali smo ga zid za vežbanje, gde smo učili da crtamo, jer te niko ne cima, niko ne dolazi tu, šta ima među cevima. Niko normalan tu nije osim nas. Tu sam pio prvi liker, prvo pivo sam probao, sve se nekako vrtelo oko tog zida. (M_1985_blok 44)

Drugi po redu su zidovi bočnih fasada koji su izloženi pogledima prolaznika, najčešće u blizini glavnih pešačkih transverzala koje spajaju središte bloka i Savski kej, a zatim i zidovi garaža na

¹⁰³ <https://streetartbelgrade.com/ture-i-predavanja/prvi-kcb-urban-hike/> Pristupljeno: 22.6.2023.

kojima svoju kreativnost i umeće izražavaju već etablirani crtači. Konačno, površine najvišeg reda predstavljaju bočne fasade dvospratnica sa pogledom na Savski kej, ali i žardinjere i drugi betonski mobilijar u takozvanom „muzeju“ grafita na Keju.

Pored kategorizacije površina, druga važna stavka u grafiterskom kodeksu bloka 45 odnosi se na zabranu crtanja na prednjim fasadama „potkovića“, odnosno u blizini ulaznih vrata i prozora u prizemlju:

Ne crtamo ispod prozora, na onoj garaži imaš mesta koliko hoćeš. Imamo i Kej, zašto bi nekom „pržio“ ispod prozora. Pronašli smo način da živimo jedni s drugima. Dok mi njima ne useravamo roletne, oni su kul. (M_1985_blok 44)

Stoga prizor koji vidimo na fotografiji ispod (Ilustracija 55) nije uobičajen. Osim toga, po kvalitetu grafita i „tagova“ može se zaključiti da oni nisu delo „starijih“ crtača upoznatih sa kodeksom, već su maslo „dokonih tinejdžera“.

Ilustracija 55: Dva lica bloka. Blok 45, jun 2020. Izvor: S.N.

Budući da je blok 45 „meka“ grafita, odlikuje ga i nepisano pravilo u kome se stari grafiti čuvaju. Odnosno, dok je životni vek grafita u centru grada dve do tri godine, u bloku 45 je zahvaljujući pravilu da „nema gaženja“¹⁰⁴ moguće videti grafite nastale pre više od dvadeset godina

¹⁰⁴ *Izgaziti* ili *pregaziti* u grafiti slengu označava praksu crtanja preko postojećih, starijih, grafita. Ova praksa ponekad je shvaćena izrazom nepoštovanja.

(Ilustracija 56). Ovo pravilo utemeljeno je upravo na prepoznavanju ulične umetnosti kao kulturnog nasleđa i identiteta bloka 45.

Ovo je jedan od najkultnijih ono grafita ono ikada, razumeš, nacrtan '99 koji se i dalje koliko-toliko drži, i to je bila revolucija. Ne samo u bloku nego generalno u Srbiji jer je prvi put urađeno tako nešto veliko i da ima neku smislenu priču – ti kao astronauti koji su zaboli ovu zastavicu na mesec sa blokom 45. To je kao bila fora, kao mi smo najjači! (M_1985_blok 44)

Ilustracija 56: Astronauti (1999). Autori Mise, Sub i Abs. Izvor: Fourtyfivers.com

Konačno, poslednje pravilo ovog kodeksa, krucijalno za mir i bezbednost u bloku, odnosi se na zabranu navijačkih grafita, čime se grafiti-pejzaž bloka 45 znatno razlikuje od ostatka Novog Beograda:

Verujem da više vole da vide ove stvari nego navijačke grafite, mi smo se uvek trudili da se oni ne pojavljuju u bloku. Kad god bi neko nas iscimao da uradimo, ono Grobari, Delije – mi smo rekli ne. Jer znamo da bi se to pretvorilo u ajde sad i ovde, ajde onde, i onda bi se oni prelazili međusobno, pa da bi se onda pobili oko grafita, i kao zajebi, ne može. (M_1985_blok 44)

Na kraju, u kakvom odnosu stoje koncept privatizma i grafiti kultura bloka 45? U ključnoj studiji o privatizmu „iza gvozdene zavese“, Sonja Hirt upozorava da se privatizam, kao i bilo koja druga vrsta masovnih uverenja, ne može jednostavno isčitati iz urbanog prostora kao da je transparentan medij kulturnog izražavanja (Hirt 2012, 30). Naprotiv, njegovi izrazi su suptilni te često mogu proćaci istraživačkom radaru. Stoga, ukoliko pođemo od pretpostavke da je, u klimi privatizma, zajedničko vrednovano zbog toga što predstavlja produžetak privatnog, kodeks crtača grafita možemo interpretirati kao „brigu o svom dvorištu“. Crtači grafita koji su autori i izvršitelji ovih nepisanih pravila rođeni su i odrastali u blokovima. Stoga su, kako bi održali dobre odnose sa komšijama i time izbegli stigmatizaciju, konflikte, kriminalizaciju i progon, ali i kako bi nastavili da izražavaju svoju kreativnost i performiraju lokal-patriotizam, razvili ovaj skup pravila koja se zatim, putem anegdota i urbanih legendi, prenose sa generacije na generaciju crtača. Ova

pravila, kao izraz „brige o svom“, postaju utoliko važnija kada uzmemo u obzir da prestaju da važe „sa one strane reke“, u centru grada u kome su svi zidovi „podjednako ničiji“.

5.4. Zajednička dobra i lokalni aktivizam

Ako neko nema priliku da promeni svoje okruženje za neko drugo i pritom nema pravo ni da ga izmeni, ta pojava ima i psiholosku i socijalnu, a i politicku, samoupravnu dimenziju.
(Kara-Pešić 1977, 7)

Kroz vrtlog brzih i silovitih transformacija Novog Beograda i, posebno, njegove Centralne zone, naziru se obrisi „novog građanstva“ o kome je Lefevr promišljao. Naime, u eseju posvećenom stogodišnjici prvog toma „Kapitala“, šezdesetih godina dvadesetog veka Anri Lefevr razvio je koncept „prava na grad“ koje predstavlja „vapaj i zahtev“. *Vapaj* je bio odgovor na egzistencijalnu patnju iscrpljujuće krize svakodnevnog života u gradovima, dok je *zahtev* je zaista bio naredba da se toj krizi jasno pogleda u oči i da se stvori alternativni urbani život koji je manje otuđen, smisleniji i razigran (Harvi 2012, 10). Polazeći od razlike između kolektivnih i pojedinačnih, to jest individualnih društvenih potreba, Lefevr je definisao potrebu za gradom kao jednu od suštinskih ljudskih potreba. Za razliku od uobičajeno razmatranih – individualnih ljudskih potreba, posredovanih potrošačkim društvom i kulturom, *potrebu za gradom* Lefevr je prepoznao kao društvenu potrebu, odnosno potrebu „za određenim mjestima simultanosti i susreta, mjestima na kojima se razmjena neće smatrati razmjenskom vrijednošću, trgovinom i profitom” (Lefebvre 2008, 17) koja, kao takva, u sebi sadrži i potrebu za vremenom tih susreta i razmena.

Lefevrov apel za novo građanstvo snažno je zagovarao „nova građanska prava“: pravo na informisanje, slobodu izražavanja, kulturu, identitet u različitosti (jednakost), samoupravljanje, gradski prostor i njegove službe. *Pravo na grad* podrazumeva pravo na stanovanje i infrastrukturu, ali istovremeno signalizira i potencijal reorganizacije grada na kolektivističke, socijalno pravednije i ekološki održivije načine (Vasudevan 2023, 47). Iako su pojedini autori u interpretaciji prava na grad naglašavali značaj prava na stanovanje (Aalbers & Gibb 2014), neke od najrasprostranjenijih (aktivističkih) tumačenja odnose se na „pravo na javne prostore“, dok u pojedinim legalističkim tumačenjima dominiraju interpretacije koje naglasak stavljaju na pravo građana na učešće u procesima donošenja odluka, kao i na demokratizaciju procesa planiranja (Vasudevan 2017).

Međutim, veoma važno mesto u Lefevrovoj koncepciji *prava na grad* zauzima urbano samoupravljanje. U arhitektonsko i urbanističko oblikovanje novobeogradskih blokova uzidana je ideja socijalističkog samoupravljanja koja je, barem u teoriji, podsticala stanovnike da „postanu gospodari svoje stambene situacije“, ali i da, vođeni interesom šireg društva, kontrolišu sferu stanovanja. Sam prostor je bio veliki projekat socijalizacije čiji je cilj bilo stvaranje novog „socijalističkog pojedinca“, nezainteresovanog za privatnu korist i voljnog da nesebično doprinese

društvu u celini (Hirt 2012, 37). Putem urbanističkog oblikovanja prostora, a samim tim i stambenih naselja, prenošena je jasna ideološka poruka o porazu privatne, a trijumfu javne – odnosno društvene – svojine (Crowley, Reid 2002).

Na tom tragu lokalni aktivizam i angažovanje stanovnika u novobeogradskim blokovima, na izvestan način, čak i kada oni toga nisu svesni, predstavlja nasleđe ideologije socijalističkog samoupravljanja i organizacije stanara u mesne zajednice, lokalne odbore i kućne savete kroz koje su (izabrani) predstavnici prikupljali mesečne naknade, organizovali popravke i rešavali nesuglasice. Jedna od nasleđenih institucija – kućni savet – isprva je popunila pravni vakuum nastao privatizacijom stambenog fonda (Soaita 2012).

Međutim, kućni saveti su Zakonom o stanovanju i održavanju zgrada iz 2016. godine (Sl. glasnik RS, 104/2016) zamenjeni zajednicama stanara i (profesionalnim) upravnicima zgrada. Na taj način konačno je privatizovana briga o stambenom fondu. Iako je na taj način prikupljanje sredstava, organizacija i rad na održavanju zgrada i njihove neposredne okoline prepušten u ruke „profesionalaca“, u velikom broju stambenih zajednica ovu funkciju vrše nekadašnji predsednici kućnih saveta, dok su oni „nametnuti“ profesionalni upavnici često viđeni kao nesposobni, nezainteresovani ili, prosto, paraziti.

Kada je reč o otvorenim delovima bloka, oni su, kao i sav javni prostor, postali predmet urbanizacije i komodifikacije nakon socijalističkog perioda, pri čemu lokalne i republičke vlasti nemaju interes da ih zaštite ili da pruže adekvatne povezane usluge (Toto et al. 2023, 156), kao što je prikazano u odeljku o institucionalnim ograničenjima koja stoje na putu brizi o zajedničkom. Kao rezultat takvog procesa, širom regiona, otpor „odozdo“ javlja se uglavnom dva oblika.

Prvu mogućnost predstavlja okretanje aktivizmu u vidu protesta, peticija i participativnih mehanizama ukorenjenih u kritikama vladinih socijalnih, ekonomskih i stambenih politika. Drugu mogućnost predstavljaju samoorganizovane prakse prisvajanja, održavanja i proizvodnje prostora. Često se, takođe, dešava da ista grupa ljudi sudeluje u oba ova vida otpora, te ovo razgraničenje među njima ne treba doživljavati kao previše rigidno.

Budući da distinkcija između ova dva najčešća vida otpora daljoj komodifikaciji zajedničkog prostora obuhvata i lokalni aktivizam na Novom Beogradu, u nastavku ovog poglavlja predstaviću uvide sa terenskog istraživanja u blokovima 22 i 45. Ono što je zajedničko aktivističkim praksama u ovim naseljima jeste to što je aktivizam duboko utemeljen i ograničen na mesto stanovanja i neposredno okruženje, dolazi „odozdo“, u velikoj meri se oslanja na društvene mreže, reaktivan je i neretko je usmeren isključivo protiv lokalne vlasti ili vladajuće partije, te kao takav ne sagledava makroekonomske procese pred kojima bi, sasvim verovatno, bio potpuno nemoćan. U kontekstu „predatorskog kapitalizma“ pojedini autori (Erić 2009) prepoznaju nove vidove lokalnog samoorganizovanja kao ključne aspekte za razvoj „diferenciranih susedstava“ Novog

Beograda. Međutim, ono što je takođe zajedničko ovim vidovima lokalnog organizovanja jeste nedostatak šire mobilizacije i izgradnje solidarnosti u borbi za pravedno i održivo društveno uređenje, odnosno stambene i urbane politike (Iguman, Mijatović, Nikolić 2022).

5.4.1. Blok 22

Na mestu današnjeg Centralnog parkića u bloku 22 nekada se nalazila velika bara u kojoj su se, prema rečima jedne starije ispitanice, „deca leti kupala, a zimi klizala”. Nakon što je 1972. godine završena izgradnja („starog dela”) ovog stambenog bloka, bara je isušena, a na njenom mestu našla se „livada“ – prazna, odnosno neizgrađena i svrsi neprivedena površina otvorenog bloka. Tridesetak godina kasnije, kao što je već predstavljeno u odeljku o „rupama u zakonu“ koje otežavaju održavanje bloka 22, ova „livada“ je, kao rezultat kompromisa između pobunjenih stanara i lokalnih vlasti, postala park. Međutim, činjenica da ovaj park nikada nije postao „pravi“ park ima svoje prednosti, ali i ograničenja.

Sa jedne strane, liminalni i nedovršeni karakter ovog prostora, kao i činjenica da je park nastao iz pobune, otvaraju mogućnost za prisvajanje prostora, kao i izgradnju i redefinisane društvenih odnosa u naselju. I dok sa jedne strane nejasne nadležnosti za održavanje ovog parka ostavljaju prostora za prisvajanje putem održavanja i praktikovanja zajedničkog, sa druge strane istovremeno podstiču nezadovoljstvo i tenziju unutar bloka. Lefevr je ukazao na sličan paradoks (Lefebvre 1991). Naime, kako bi se javni prostor zaštitio, njime vladaju pravila i regulacije. U praksi, međutim, uvek postoji prostorni sukob između dominacije i prisvajanja. Mnogi ispitanici o ovom sukobu govorili su sa izraženom dozom ambivalencije, istovremeno izražavajući izrazito nezadovoljstvo radom nadležnih institucija za koje smatraju da „ne rade svoj posao“ i zadovoljstvo zbog odsustva istih institucija koje im omogućava da „preuzmu stvari u svoje ruke“ i da se, kroz zajednički rad i brigu o prostoru, povezuju sa komšijama. Sa jedne strane, smatra Lefevr, država, njene institucije i njeni zakoni nikada u potpunosti ne mogu zaštititi javni prostor od prisvajanja, dok sa druge strane prostoru uvek preti represija (Lefebvre 1991). Međutim, Lefevr ističe da društveni, odnosno prisvojeni prostor nužno otvara mogućnosti kontrakulture ili kontraprostora, budući da svojim postojanjem nudi alternativu postojećoj situaciji.

Ilustracija 57: Jesenja sadnja. Blok 22, oktobar 2019. Izvor: S.N.

Ilustracija 58: Samoorganizovani humanitarni bazar. Oktobar 2020. Blok 22. Izvor: S.N.

Međutim, da li Centralni parkić u središtu bloka 22 (Ilustracija 57, 58) danas zaista predstavlja „kontraprostor“, odnosno da li se kroz praksu zajedničkog i lokalni aktivizam u njemu nudi alternativa postojećoj situaciji?

U narednom iskazu je M. – mama i savetnica za korporativnu odgovornost u jednoj stranoj banci – na sledeći način sumirala samoorganizovane aktivnosti koje se odvijaju u Centralnom parkiću, i odnose koji se pritom (ne)uspostavljaju:

Malo malo pa ima neki ivent¹⁰⁵ napolju, iznesemo vatromet, kitimo jelku, čistimo, sadimo, to mi je baš bilo ono...Ali onda shvataš da to nisu svi. Ali meni je super što dobiješ mogućnost da se okružiš na neki način takvim ljudima, ja nemam pojma za većinu ljudi gde rade, šta rade, da ne pričam o političkim uverenjima, ali su mi super i masu tih akcija smo sproveli zajedno. (Ž_1981_blok 22)

Jedna od dimenzija „gubitka identiteta“ koji se pominje u literaturi o džentrifikaciji stambenih naselja odnosi se na sve manji osećaj zajedništva i bliskosti. Naime, literatura ukazuje na to da novopridošli stanovnici samo delimično učestvuju u društvenom životu naselja, te da izbegavaju lokalne prodavnice, javne predškolske, školske i zdravstvene ustanove, kao i da ne uspostavljaju komunikaciju sa komšijama (Blokland 2003; Butler, Robson 2003). Međutim, kao što je već nagovešteno u odeljku o džentrifikaciji Novog Beograda, proces vaspitanja dece u novobeogradskim blokovima ima veoma naglašenu prostornu dimenziju (Karsten 2002). Ovaj proces se, svakako, ne odvija samo u porodičnom domu ili za to specijalizovanim ustanovama poput škole, već i u komšiluku, i javnom prostoru u širem smislu. Pored toga što u blok 22 „porodični džentrifikatori“ donose ekonomski kapital koji u određenoj meri ulažu u održavanje zgrada, ovi mladi srednjoklasni roditelji donose i kulturni kapital koji podstiče emancipatorske procese (Karsten 2014). Istražujući slične procese u post-socijalističkoj Poljskoj, Pavel Kubicki je prepoznao novu srednju klasu kao „lokalno angažovane pojedince koji koriste privatne resurse kako bi ostvarili javne ciljeve“ (Kubicki 2011 u Grabkowska 2023, 46), pri čemu se njihovi privatni resursi najpre odnose na društveni i kulturni, a ne finansijski kapital. Ovi procesi se u bloku 22 najčešće se javljaju u obliku lokalnog, komšijskog ili ekološkog aktivizma, ili organizacije humanitarnih bazara.

O ključnoj ulozi koju doseljavanje „porodičnih džentrifikatora“ ima na izgled bloka 22, ali i sliku o njemu, M. je govorila kroz primer svoje stambene zajednice:

Na primer, naš predsednik¹⁰⁶ je vrlo zadovoljan dolaskom mlađih... Ja sam baš cimala to, kupila sam kosilicu za blok, reko dajte tu kosilicu da pokosimo ovu travu kad je već Zelenilo ne kosi. Na kraju se komšija odazove i kaže evo juriš kosilicu, našao sam ja kosilicu. I kao

¹⁰⁵ Događaj, dešavanje, *event* (eng.), prim. aut.

¹⁰⁶ Kućnog saveta, prim. aut.

kaže on pogledaj kroz prozor. Ja pogledam kroz prozor, a ono iz Gradskog zelenila kose. A inače ne kose kod naše zgrade, zaobilaze to, ali ih je on video tu, dao im neke pare ili kafu ili nešto, i kao ajde pokosite ovo, a mi ćemo posle da skupimo. I onda mi izađemo, uzmemo grabuljice, skupimo, i predsednik je presrećan što se konačno to.... Pre nego što smo se mi uselili oni su to radili, ali su ih onda godine stizale i niko sad nema energije za to. To mnogo znači, ja najčešće to radim kad izađem napolje sa ćerkom i onda, svaki put kad sedim na klupi dok se ona igra pomislim što da sedim. I onda uzmem pa počistim malo, počupam travu ili nešto. To radiš zato što imaš decu napolju, u tom uzrastu kad im treba neki nadzor, a i prijatno ti je. (Ž_1981_blok 22)

U studiji o „fleksibilnom građanstvu“ transnacionalne srednje klase, Aiva Ong (Ong 1999) predlaže dve dodatne forme kulturnog kapitala: lokaciju i filantropiju. Obe ove odrednice od posebnog su značaja za komšijski aktivizam i praktikovanje zajedničkog u bloku 22. Pored toga što usko lokalni aktivizam koriste kao platformu za podsticanje pozitivne društvene promene u svojim naseljima (filantropiju), mnogi mladi roditelji, kako priznaju, učestvuju u ovakvim aktivnostima pre svega zbog njegove „vaspitno-obrazovne“ uloge – kako bi svojim angažmanom predstavili pozitivan primer deci. Međutim, „roditeljski aktivizam“ jedna je od nedovoljno obrađenih tema u literaturi o civilnom društvu i aktivizmu. Taj nedostatak akademskog interesovanja, smatra Elžbeta Korolčuk (Elżbieta Korolczuk), može se objasniti „teorijskim razdvajanjem porodice i građanskog društva, za koje se često smatralo da zauzimaju dve različite i odvojene sfere – privatnu i javnu“ (Korolczuk 2017, 130).

Konačno, važno je napomenuti da upravo srednjoklasni, urbani roditelji-aktivisti, odnosno novi Novobeograđani poseduju znanja, resurse, kontakte i društveni kapital koji je neophodan da mobilizuju ostatak zajednice, ali i da utiču na nadležne institucije.

Kao jedna od ključnih sagovornica za ovu temu koja je i profesionalno i lično zainteresovana za lokalni aktivizam i podsticanje društvene promene M. mi je sa ponosom govorila o strategijama kojima se služi kako bi u bloku u kome stanuje stala na kraj nepropisnom parkiranju i zauzimanju zelenih površina. U narednom citatu detaljno mi je objasnila korake koje je preduzela kako bi se izborila za uklanjanje jednog bilborda koji je protiv propisa bio postavljen na trotoaru u blizini autobuske i tramvajske stanice preko puta Sava Centra, na obodu bloka 22:

Slučajno sam ušetala u tu temu uklanjanja bilborda... To mi je bilo samoinicijativno, dodatno sam se angažovala, iscimala neke svoje stručne sposobnosti i kontakte, da to dođe do medija i to. Apelujući ne na državu, nego na kompaniju. I onda zbog negativnog publiciteta oni na

kraju izmeste to. Ali to su trikovi koji rade nekad, a nekad ne. Nešto će možda uspeti. Kad se pojavi u medijima, izašli neki moji tvitovi, diskusije, jer sam ja iscimala moju prijateljicu novinarku, i rekla „e je l misliš da ovde ima mesa za neku priču“. I onda je to Blic preneo, na kraju Beogradska hronika... A ja im uredno napisala, onako kao zabrinuta građanka, da to ugrožava bezbednost staza, da deca istrčavaju, da je vozačima smanjena preglednost... Mislim jeste to sve stvarno. Ali da to nije dospelo do medija ne bi se time bavili. A onda posle 3 dana kad je to ušlo u medije, oni mi odgovaraju i najljubavnije se zahvaljuju na inicijativi, i eto sklonili su. (Ž_1981_blok 22)

Isticanjem sopstvenog građanskog angažmana i socijalnog kapitala, kao i „Pinterest-enterijerima“, gedžetima i pričama o putovanjima na egzotične destinacije, ispitanici potvrđuju svoj srednjoklasni status. Međutim, dovođenjem u vezu sopstvenog aktivizma i profesionalnog života, lokalni, građanski angažman predstavlja se kao aktivnost kojom se premošćuje podela između privatnog i javnog, koja razdvaja profesionalni i privatni život i zanemaruje „rodne hijerarhije upisane u ovu podelu“ (Korolczuk 2017, 139).

Sa druge strane, povlačenje iz javne sfere, rastući individualizam i preokupaciju privatnim (i privatnošću) Sonja Hirt (Hirt 2012) definiše kao privatizam, odnosno „kulturno stanje“ koje je direktna posledica „stanja postsocijalizma“. Preokupacija mikro-društvenim problemima i usko-lokalnim pitanjima, odnosno aktivizam novobeogradske srednje klase koji je ograničen na „sopstveno dvorište“ i sopstvene interese (u ovom slučaju: vaspitanje, komfor i bezbednost svoje dece) i kao takav ne podstiče na kolektivnu akciju i kritičku refleksiju o sistemskim uzrocima problema, niti dovodi u pitanje uvreženi rivalitet među novobeogradskim blokovima, odnosno između Novog Beograda i centra grada, može se takođe tumačiti kao izraz „građanskog privatizma“ (Peterson 1984).

Pojam privatizma ne označava samo depolitizaciju javne sfere već i istovremeni porast interesovanja za potrošnju i razonodu, kao i karijeru i društveni status (Habermas 1975, 75). Na ovaj način određen, „porodično-profesionalni“ privatizam karakterišu buržoaske vrednosti „posesivnog individualizma, utilitarizma i tradicionalizma“ koje se transponuju kroz obrazovne strukture i vaspitanje dece (Habermas 1977). Na ovom tragu, Kerstin Jakobson zastupa tezu da se etos privatizma u postsocijalističkom kontekstu prelijeva na građanski angažman srednje klase (Jacobsson 2017). Ova autorka građanski privatizam tumači kao „hibrid buržoaske i građanske uloge i etosa, sa izvesnom fuzijom akcionih logika i političkog i ekonomskog/tržišnog građanstva“ koja rezultira specifičnom kombinacijom individualizma i angažmana za opšte dobro. Neke od odlika „preduzetničkog aktivizma“ o kome Jakobson piše mogu se pronaći i u aktivističkim

poduhvatima stanovnika bloka 22. To su oslanjanje na lične kontakte i mreže, prioritizacija rezultata (a ne procesa) i profesionalizacija (a ne mobilizacija) (Ibid).

Milim da je to super što se napravilo udruženje koje će možda neke stvari moći, iskusnije, institucionalno da uradi. U smislu nekih ideja, nečega... Imaš grupu ljudi koji su u tome izverziraniji, znaju kako se to radi, imaju kontakte. Možeš na njih da se osloniš da će lupiti pečat, predati neki papir. Jer kad budemo kao ma to će neko, onda obično niko ne bude.
(Ž_1981_blok 22)

Iako zajednička dobra podstiču „solidarnost i socijabilnost“ unutar zajednica, ona istovremeno isključuju i druge koji nisu njihov deo. Drugi može biti bilo ko – starije komšije, tinejdžeri, studenti i mladi bez dece, siromašni naslednici, stanovnici susednog bloka, „ljudi iz centra grada“, „izbeglice“ doseljene u blok devedesetih godina i, najagresivnije, Romi koji stanuju obližnjim naseljima koji su objektivno „dvostruki Drugi“ (Nikolić 2023).

Kako bi prevazišla osećaj isključenosti i spontani ejdžizam (*agism*, eng.)¹⁰⁷ i ableizam (*ablism*, eng.)¹⁰⁸ poletnih, mladih komšija-aktivista, šezdesetogodišnja M. predložila je povratak oprobanoj modelu mesnih zajednica:

Ne učestvujem sad nešto puno, ali pratim, čujem da se događa, ali opet mislim da je to za malu grupu ljudi i da učestvuju malo njih u svemu tome. Oni to nekako organizuju za sebe i svoju decu, ne za nas babe, pa čak ne ni za neku omladinu. Pozdravljam, to je super, ne samo što će da se ukrasi i očisti nego što se i ljudi malo upoznaju, druže. Mislim da je super ali mi je nekako mlako sve to. Ja ne učestvujem jer sam kilava, ne mogu da stojim dugo, i ne idem na takve stvari. Najbolje bi bilo – mesne zajednice. Kad bi bilo to da neki sedi ceo dan i sve zna, šta god ga pitaš da ti pravu informaciju, redovno obaveštava, šta god da se dešava u bloku. Ovako nije loše, ali nema baš nekog efekta. (Ž_1960_blok 22)

Zaokret „od članstva ka upravljanju“ (Skocpol 2003) i profesionalizacija su „istraženi studijama društvenih, političkih partija, i neprofitnih organizacija“ (Iguman, Mijatović, Nikolić 2022) Pomenuti zaokret implicira da se samonikla udruženja, poput Udruženja stanara bloka 22, vremenom transformišu u grupe za zastupanje i pružanje usluga, pri čemu ne grade kapacitete sopstvenog članstva već podršku dele na pristalice i donatore (Skocpol 2003). Stoga jedno od pitanja koje u tekstu o pasivnoj podršci jednom sličnom novobeogradskom udruženju postavljaju

¹⁰⁷ Stereotipi, predrasude i diskriminacija na osnovu starosti, prim.aut.

¹⁰⁸ Stereotipi, predrasude i diskriminacija prema osobama sa invaliditetom, hroničnim bolestima i drugim zdravstvenim i razvojnim stanjima zbog kojih se osobama pripisuju „posebne potrebe“, prim.aut.

Sanja Iguman i saradnice (među kojima sam i ja) glasi: „da li su stanovnici novobeogradskih stambenih naselja željni da preuzmu aktivniju i posvećeniju ulogu u borbi za svoje, ali i za interese šire zajednice?“ (Iguman, Mijatović, Nikolić 2022, 137).

Budući da se pomenuti tekst značajnim delom temelji na empirijskom materijalu prikupljenom tokom ovog doktorskog istraživanja, važno je istaći da većina ispitanika probleme u svom bloku ne vidi kao odraz dominantnih gradskih politika prema javnim dobrima, te stoga ni ne zahtevaju „radikalnije promene koje bi dovele do intervencija koje nisu samo estetske ili proceduralne prirode“ (Iguman, Mijatović, Nikolić 2022, 137). Naprotiv, kao što je kroz brojne primere u prethodnim poglavljima već nagovešteno, preovlađujuće je interesovanje za aktivnosti poput sadnje cveća ili čišćenja komšiluka, što možemo tumačiti kao afirmaciju vrednosti koje su rezultat rastućeg bogatstva (Rose 1997, 471) i društvenog statusa nove srednje klase (Dolenec 2013).

Potpuno zatečen, i pomalo neizainteresovan, pitanjem šta je u njegovom bloku potrebno promeniti na bolje, O. – IT menadžer iz bloka 22 – je o nemogućnosti organizovanja na lokalnu govorio na sledeći način:

Pa ja ne znam šta da ti kažem, osećam da ono što ja individualno mogu da postignem to je okej. Na primer ovo što smo sređivali, što su deca farbala te betonske žardinjere i to. Ali za nešto ozbiljnije... Nemam uopšte sliku ni kako bi se to postiglo da se svi sad nešto dogovaramo. Da se svi stanari slože oko nekog velikog plana mi deluje dosta teško. Nemam pojma kakva uloga Grada uopšte može da bude s tim, nisam upoznat. Tako da svodi se sve na individualne neke akcije. Tako mi je u glavi. (M_1973_blok 22)

U tom smislu, depolitizovana i sporadična praksa samoupravljanja, samoorganizovanja i „zajedničkog“ u Centralnom parkiću odgovara potrebama i ukusu srednje klase jer „nudi platformu za izražavanje nezadovoljstva na način koji ne oduzima previše vremena i, što je još važnije, ne ugrožava njihov društveni položaj“ (Iguman, Mijatović, Nikolić 2022, 137). Stoga smatram da Centralni parkić u bloku 22, bez obzira na to što je nastao iz borbe i što usled institucionalnih ograničenja otvara prostor za samoorganizovanje, danas ne predstavlja kontraprostor, odnosno ne nudi alternativu postojećem sistemu, već postoji unutar njega. Naime, ako zajednička dobra razumemo samo kao resurs koji se deli kroz kolektivna pravila upravljanja, koji nije direktno povezan sa tržištem ili državom, onda ona ne moraju nužno doneti željenu, progresivnu društvenu i političku promenu (Harvey 2012). Ukoliko se kroz samoorganizovanje i stvaranje društvenog prostora ne pokreću pitanja o kolektivitetu, moći, različitosti, inkluziji, isključivanju, i svojini, nema mesta upotrebi koncepta zajedničkog dobra kada se o takvom prostoru misli i piše. Tim pre što se u teorijskom okviru na koji se u ovoj disertaciji oslanjam pojam zajedničkih dobara ne

razumeva (samo) u terminima resursa ili imovine, već kao društvena praksa, kroz glagol – *commoning* (Harvey 2012, 72) ili „praksa zajedničkog“.

Međutim, uprkos svim iznetim kritikama na račun roditeljskog, srednjoklasnog aktivizma stanovnika bloka 22, smatram da je značajno napomenuti da orijentacija ka dobrobiti nečije porodice ne predstavlja uvek i nužno antitezu delovanju u ime opšteg dobra, o čemu svedoče priče i lične istorije mojih ispitanika, od kojih su neki angažovani i u široj društvenoj i političkoj zajednici. Pojedini autori, poput Elžbete Korolčuk, zagovaraju tezu da roditeljsko samoorganizovanje ukazuje da su granice između javne i privatne sfere porozne i da se o njima može pregovarati, te da iako roditeljski aktivizam često niče iz brige o praktičnim interesima i pitanjima vezanim za neposredno okruženje, on ipak poseduje potencijal za širu mobilizaciju orijentisanu ka društvenim promenama (Korolczuk 2017, 131). Pitanja koja se nameću, a koja prevazilaze okvire ovog doktorskog istraživanja, jesu da li se taj potencijal koristi, na koji način, i sa kojim ciljem?

5.4.2. Blok 45

Kolektivistički odnos prema javnom zemljištu, utemeljen kako u socijalističkoj, tako i u predsocijalističkoj tradiciji, u savremenom kontekstu na Novom Beogradu opstaje istovremeno, pa čak i uprkos neoliberalnom urbanom razvoju. Kako Golubčikov i saradnice primećuju, ovi uslovi međusobnog koegzistiranja neoliberalnog i socijalističkog nasleđa, posebno u gradskim sredinama, stvaraju „hibridne prostornosti“ – „’čudne’ geografije koje funkcionišu u skladu sa melodijom kapitala, ali često prikrivaju svoju kapitalističku prirodu ’nasleđem’ iz socijalističkog doba“ (Golubchikov, Badyina, Makhrova 2014, 618). Stoga u „džepovima kolektivnog upravljanja“ nastaju prostori u kojima su privatni i državni interesi isprepleteni sa kolektivnim, na unosan način. Međutim, kada je reč o kolektivnim interesima koji ne generišu profit, oni se u javnom diskursu denunciraju kao „komunističko nasleđe“, čime se u pitanje dovodi njihova održivost.

Otvoreni prostori novobeogradskih stambenih blokova, nezaštićeni javnim politikama i zakonodavstvom, kao što smo u prethodnim poglavljima imali prilike da vidimo, zanemareni su relikti prošlosti, godinama neformalno prisvajani i (zlo)upotrebljavani od strane sitnih lokalnih preduzetnika i dovtljivih stanara, ili, od nedavno, u potpunosti komodifikovani od strane investitora. Međutim, za razliku od bloka 22 koji je po površini manji i u kome nema mnogo slobodnog, neizgrađenog, javnog prostora, blok 45 obiluje takvim prostorima. Poslednjih nekoliko godina javne institucije širom regiona rade na preuređenju i prenameni ovakvih prostora u cilju ulepšavanja pejzaža i dalje komodifikacije prostora kroz densifikaciju (Zupan, Smirnova, Zadorian

2021). Kao rezultat, odnos prema zajedničkom i praksa zajedničkog u otvorenim delovima bloka 45 i okolnih blokova (i, posebno, Savskog keja) odlikuju brojne inicijative i udruženja građana za ponovno prisvajanje grada – Savski nasip, Za naš Kej, Blok 45 akcija, Zajednička akcija 70 i 70a i druge. U tom smislu, u bloku 45, mnogo više nego u bloku 22, u kontekstu „hibridnog stanja prostornih zajedničkih dobara“ (Toto et al. 2023, 168), odnos prema otvorenom (zajedničkom, javnom) prostoru, kao i prema stanovanju, definisan je političko-ekonomskim okruženjem.

Rapidnu densifikaciju otvorenog bloka, odnosno „višak zgrada na mestima na kojima može da bude nešto drugo“ (M_1985_blok 45) jedna od ispitanica iz bloka 45 interpretirala je u terminima promene pristupa stanovanju i razvoju gradova tokom neoliberalne transformacije društva:

Udaljili smo se uopšte i od ideje, pogledajte kako se sada uopšte razvija urbanizam. Vi urbanizam razvijate tako što kažete ja sam sad kupio parcelu i imam pravo da radim šta hoću. Nikada više neće sesti neki pametni ljudi i mozgovi i reći „Čekajte da osmislimo ovaj deo grada“. Profit je mera svega, apsolutno svega. Mislim da će se ovo [blok 45, prim.aut.] i godinama unapred proučavati kao nešto što je igrom slučaja preživelo sve ove godine. Ovde je dobra gradnja, ovde su dobri materijali. Kod mame u stanu je pianino, kad L. svira komšije gore ne čuju. Tamo u onim [novim, prim.aut] zgradama kad na prvom spratu dete svira čuje se na šestom. Kao da su kartonske. Ovde je još uvek na nekim stanovima drvenarija koja dihtuje od '73. To više nikada se neće uraditi nigde tako kako je tad rađeno. Ovo je raritet postao. Ni u evropskim standardima ne znam da li se ovoliko ikada brinulo pri izgradnji o malom čoveku. Na sve to vi zamislite ti stanovi su dobijani tako što ste na listi i onda radnički savet donese odluku i vi dobijete ključ u ruke i uselite se sa porodicom. (...) I sad se o tim vremenima priča kao o teroru, totalitarizmu i ostalo. Ajde da se ne lažemo. Mene užasava to šta se dešava sa gradovima i sa urbanizmom. (Ž_1970_blok 45)

Ilustracija 59: Javno zemljište u Bloku 45. Izvor: Ilustracija S.N. na predlošku satelitskog snimka Google Maps.

Na ovoj ilustraciji (Ilustracija 59) crvenom bojom označene su teritorije na kojima se nalaze Enjub (gore), Stari zanatski centar, pomoćni teren FK Bežanija i „prazna livada“ u njihovoj blizini (u sredini). Kada je reč o prostoru na kome se nalazi Enjub, stanovnici bloka zabrinuti su zbog mogućnosti nove, luksuzne stanogradnje i dalje densifikacije budući da je planom generalne regulacije iz 2016. uz Ulicu Jurija Gagarina uvedena mogućnost gradnje objekata mešovite namene visine do 37 metara odnosno do 8 odnosno 9 spratova. Na tim površinama PGR predviđa neposredno sprovođenje bez obaveze uključivanja javnosti kroz planove nižeg reda, odnosno planove detaljne regulacije (Graovac et al. 2022). Da su njihove strepnje opravdane svedoči i činjenica da je na pomenutoj parceli već izgrađen jedan novi stambeni objektat. Naime, radi se o stambeno-poslovnoj zgradi nastaloj dodavanjem osam spratova na dvospratni Autocentar Stojanović a zatim i o njenom „produžetku“ (Ilustracija 60), sa čijom gradnjom se počelo u vreme pisanja ovog doktorata. Ova stambena zgrada ne samo što se estetski ne uklapa u urbanističku celinu bloka 45, već je izgrađena na zelenoj površini i delu trotoara koji za pešački saobraćaj povezuje Tržni centar, šetalište Lazaro Kardenasa, Enjub i stajališta gradskog prevoza duž Ulice Jurija Gagarina, a zatim naknadno legalizovana.

Ilustracija 60: „Njega bih srušila, ne bih trepnula”. Blok 45, decembar 2021.

Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanicom Ž 1996_blok 45_2, S.N.

Razočaran činjenicom da je „autosalon preko noći postao zgrada“, M. iz bloka 44, koji kao arhitekta i sam radi na realizaciji jedne od novih zgrada duž ulice Jurija Gagarina, nostalgичno se prisećao borbene istorije blokova i vremena u kome je – jer interes kapitala još uvek nije bio dovoljno veliki – ipak bilo moguće obustaviti neplansku gradnju:

To ne znam kako se dogodilo. I benzinska pumpa, i sve (...) Četrespeti je uvek bio ono, baš su ljudi diktirali šta će da se događa, neka blokada se tu pravila, ništa se nije radilo, blokiralo se gradilište, a sad ipak imaš zgradetinu i benzinsku pumpu. (M_1985_blok 44)

N. iz bloka 45 iz svoje sobe na petnaestom spratu jednog solitera imala je panoramski pogled na čitav Novi Beograd. Taj pogled bio joj je „omiljena stvar u stanu“ i jedna od stvari zbog kojih je oklevala da se odseli iz dvosobnog stana u kome je živela sa roditeljima. Tokom ovog istraživanja „Stojanovićeve zgrade“ (Ilustracija 60) joj je zaklonila ovaj pogled, što je zabeležila u svom foto-dnevniku. Na taj način N. je posredno pokrenula pitanje investitorskog urbanizma i džentrifikacije blokova:

Ne znam, ove nove zgrade mi se ne uklapaju (...) i to me malo boli, narušava mi prizmu ovog dela grada kako ga pamtim, i kako ga zamišljam, i kako su ga ljudi gradili. Mislim, pored ostalih problema koje nosi investitorski urbanizam imam tu sebičnu potrebu da ostane tako kako je bilo jer mi se sviđalo. Bukvalno, nisu blok pravili samo s namerom da svi spavaju, vodili su računa kako sve izgleda. I iz sebične potrebe da ostane tako nekako zapakovano i

lepo me boli što grade. Iako će sad tu da živi više ljudi da deli to oduševljenje blokom kao što ga ja delim, smatram da treba da sačekaju da se neki stan isprazni pa da se usele u njega. Da neko umre (smeh). Malo sam morbidna, ali verovatno su neki od ovih stanova prazni. (Ž_1996_blok 45_2)

Kada je reč o drugoj lokaciji koja se nalazi u središtu bloka i na prethodnoj ilustraciji (Ilustracija 59) je označena crvenom bojom, situacija je još uvek nerazrešena. Naime, 2021. godine pokrenut je predlog za Izmene i dopune „Plana generalne regulacije građevinskog područja sedišta jedinice lokalne samouprave – grad Beograd“, kojim je na ovom prostoru predviđena izgradnja objekata javne uprave: škola i obdaništa. Situacija je dodatno zakomplikovana činjenicom da se deo ove parcele nalazi u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve. Kako svedoče primeri iz „A bloka“ (blok 67a) i bloka 32, na novobeogradskom zemljištu, koje je stekla procesom restitucije, SPC godinama unazad „posluje“ kao glavni investitor luksuznih stambeno-poslovnih kompleksa. Stoga su mnogi ispitanici izrazili sumnju da je izmena namene ovih zelenih površina, zajedno sa renoviranjem šetališta Lazaro Kardenasa, samo „priprema terena“ za stanogradnju u centru bloka. Čak je i baka jedne ispitanice iz bloka 45, koju smo srele tokom senzobiografske šetnje, zaključila da se na tom mestu može naći samo „ili crkva ili soliter“.

Međutim, svi učesnici u istraživanju iz bloka 45 anticipirali su „revoluciju“ ukoliko bi došlo do pokušaja „zaplene“ ove zelene površine. Rečima jedne ispitanice koja od rođenja živi u jednoj od „potkovicu“ u blizini „livade kod Atomskog“:

Mislim, opet, ovo je čudna država, ne možeš ni u šta da budeš sto posto sigurna, ali mislim da bi nam teško bilo oduzeti ovu livadicu. Mislim da bi bilo revolucije kada bi neko reko da će tu da napravi neku novu zgradu. Tu bi nastao rat. Jer su se toliko ljudi sa tim srodili da ne mogu da zamisle život bez toga tu, tu se zimi deca sankaju, tu se šetaju psi, sad kako je pandemija vidim da tu neki ljudi i vežbaju. Nekako, to je od praznog prostora postao park, i mi danas moramo da se borimo da nastavi da bude park ili da postane pravi park pa da dobije rasvetu, trim stazu, klupice.... (Ž_1977_blok 45)

Na temelju ovih sumnji i otpora, tokom januara 2022. stanovnici bloka 45 i okolnih blokova organizovano su prikupljali kolektivne i individualne primedbe na Izmene i dopune Plana Generalne regulacije Beograda (Graovac et al. 2022). U istraživački dnevnik od 1. februara 2022, po povratku sa Javne sednice koju sam posetila zajedno sa komšijama iz bloka, među kojima se našlo i nekoliko ispitanica, zapisala sam sledeće:

Zahvaljujući zajedničkom pritisku i kontinuiranoj kampanji stanovnika da informišu svoje komšije ali i da izvrše pritisak na institucije, uspeali su da predaju preko 5,000 kolektivnih i individualnih primedbi na plan i time zaštite svoje blokove od dalje stambene izgradnje! Tom prilikom desio se jos jedan važan presedan. Prvi put je uspostavljen solidarni front stanovnika iz četiri Savska bloka – 45, 44, 70a, i 70. Aktivisti iz ovih blokova, čuvenih po rivalitetu, do sada nisu uspevali da pronađu zajednički jezik, pa su se tako igrali „dobacivke“ kada god se do sada pominjalo pitanje pešačkog mosta za Adu iz blokova. Ali danas je, zajedno, mreža saboraca na javnoj sednici, uz svesrdnu pomoć komšija iz blokova 8, 71 i 72, glasno i jasno stavila do znanja gradskom urbanisti i komisiji za urbanističko planiranje da ne želi betonizaciju svog kraja, i da će se svim snagama boriti za očuvanje zelenih površina.

Epilog pomenute Javne sednice, održane u prepunoj sali na dvadesetom spratu zgrade u kojoj lift ne radi, kako bi se, verovatno, obeshrabrilo učešće građana, je da je na zasedanju od 14. februara 2022. Skupština grada Beograda usvojila izmene i dopune Plana generalne regulacije Beograda. Ovim izmenama i dopunama iz PGR-a je izuzeto područje Savskih blokova 44, 45, 70 i 70a, čime je pomenuto područje – barem privremeno – zaštićeno od dalje stambene izgradnje. Nakon sednice predstavnici stanovnika navedenih blokova dobili su pismeni odgovor od Sekretarijata za urbanizam i građevinske poslove u kome se navodi da će pri izradi Plana detaljne regulacije uzeti u obzir njihove inicijative i samostalne analize, kao i da će organizovati formalne kanale za participaciju građana pre izrade plana.

Međutim, mnogi ispitanici bili su sumnjičavi prema ovim obećanjima. Kao rezultat „galopirajuće komodifikacije“ (Tonkiss 2013, 143) postsocijalistički gradovi sve više se oslanjaju na privatni kapital, na profitabilne megaprojekte i brendiranje (Grabkowska 2023, 57). Jedna od sumnjičavih ispitanica bila je i N., sredovečna kopirajterka iz bloka 45 koja se usled „profesionalne deformacije“ kritički fokusirala upravo na „brendiranje“ novih stambenih zgrada na Novom Beogradu. Za N. su novi stambeni kompleksi koji „poput korova niču na svakoj praznoj livadi“ epitom „stvorenih potreba“. Nasuprot njima, blok 45 za nju predstavlja „meru dobrog života“, od koje se – kao rezultat neoliberalne transformacije društva – u međuvremenu odustalo:

Da li će ih više ikada pri planiranju biti briga šta su ljudske potrebe? Ne može niko da me ubedi da kad reklamiraju ove moderne stambene da ih reklamiraju kao za potrebe čoveka. Šta oni u tim reklamama nabrajaju? 24h obezbeđenje, spa centar, video nadzor. To nisu ljudske potrebe. To je postala ljudska nužnost zbog vremena u kojem živimo. Ljudske potrebe su ovo kako mi živimo u Bloku 45. Ako bih morala negde da živim, a ne u Bloku 45, imam utisak da bih morala da se preselim u neki manji grad. Ne bih mogla baš da živim na selu

zbog posla i načina na koji živim, ali bih morala u neki manji grad. Ne bih mogla ispod ove mere normalnog života više nikada da živim. Pogledajte mi gde sedimo. Čujete ptice, tamo se čuju deca. Nema automobila. (Ž_1970_blok 45)

Pored oslanjanja na institucionalne mehanizme, važno je istaći da se kod dela stanovnika bloka 45 kritika i otpor investitorskoj gradnji i luksuznom stanovanju često personifikuju, tako da se gnev usmerava prema „snobovima” i „skorojevićima” koji kupuju luksuzne stanove, a ne prema uzroku problema, odnosno donosiocima odluka i dominantnom ekonomskom i političkom poretku:

Smatram da tu žive novokomponovani snobovi, koji su ne znam kako zaradili novac, i žive tu gde im je sve podređeno, sve preterano uređeno, sve je privatno...To tek ne mogu da gledam. Kad bih morala da biram ono ili ovo, apsolutno ovo. Ovo mi je ljudsko, zdravo, prirodnije. (Ž_1974_blok 45)

Ilustracija 61: Savski kej. Blok 45, avgust 2022. Izvor: senzobiografska šetnja sa ispitanikom M_1985_blok 45, S.N.

Dok javni prostor kao „prostor reprezentacije“ (Lefebvre 1991) u sebi nužno sadrži određenu političku moć, zajednička dobra poseduju potencijal za društvenu i političku mobilizaciju, kao što je slučaj u prethodno opisanom primeru. Javni prostor se, u kapitalizmu, konstantno nalazi pred izazovom komodifikacije i uzurpacije, pre svega kroz procese privatizacije i ograđivanja (Harvey 2012). U temelju ideje o zajedničkim dobrima leži preispitivanje postojećih modela vlasništva i upravljanja kojima se u pitanje dovodi oštro razgraničenje između domena politike i domena

ekonomije. Preciznije, zajednička dobra predstavljaju politički čin zajedničke potrage za resursima kroz borbu protiv komodifikacije, komercijalizacije, privatizacije i ograđivanja resursa u korist nekolicine (Tomašević et al. 2018, 14). Istovremeno, kroz zajednička dobra zajednice pružaju otpor birokratskom, centralizovanom donošenju odluka „odozgo“ (Dolenec 2016). Dejvid Harvi smatra da javni prostor postaje zajedničkim dobrom ukoliko kolektivni, i često politički, pokret preuzme kontrolu nad njim (Harvey 2012)

Iako ne u potpunosti, u određenoj meri se o ovom procesu može govoriti u kontekstu Savskog keja, na čijem području i za čije očuvanje se zalaže nekoliko lokalnih udruženja građana – Savski nasip, Za naš Kej i, delimično, Zajednička akcija 70 i 70a. Jedno od ovih udruženja (Za naš Kej) neformalno je osnovano nakon što je 2018. godine zamenik gradonačelnika Beograda najavio da će Savski kej biti rekonstruisan na isti način kao i „Beograd na vodi“ – kontroverzni luksuzni stambeno-poslovni kompleks u centru Beograda kome gotovo u potpunosti nedostaju javne zelene površine. Međutim, iako je najava izgradnje podstakla osnivanje udruženja, osnovni problem koji je okupio aktiviste ovog udruženja bilo je nezadovoljstvo splavovima duž obale Save (Ilustracija 61). Slično tome, udruženje građana Zajednička akcija 70 i 70a osnovano je 2021. godine kao reakcija na Plan generalne regulacije kojim je bila predviđena izgradnja garaže, parkinga i mosta koji bi spajao Savski kej i Adu Ciganliju. Negativna reakcija stanovnika na pomenuti plan temelji se na uverenju da bi na ovaj način sprovedena „turistifikacija“ Savskog keja izazvala nove i produbila postojeće probleme stanovnika Savskih blokova vezane za buku sa splavova, zagađenje reke, nedostatak parkinga za stanare, te da bi pre svega pogodovala vlasnicima ugostiteljskih objekata, a ne građanima. Konačno, neformalno udruženje Savski nasip deli ciljeve sa ova dva udruženja, ali svoju aktivističku delatnost proširuje i na borbu protiv ilegalnih vikendica i privatizacije zemljišta duž Savskog nasipa. Sva tri udruženja poseduju tek po desetak aktivnih članova i članica, a oslanjaju se i na institucionalne (prikupljanje peticija, učešće na javnim sednicama, pisanje pritužbi) i na „gerilske“ mehanizme (sadjnja drveća, čišćenje, *pop-up* izložbe, oslikavanje urbanog mobilijara, blokada prokopavanja nasipa) zagovaranja za očuvanje Savskog keja i nasipa kao „zajedničkog dobra“.

Ove i slične inicijative, na talasu „pro-commons“ aktivizma čijem rastu svedočimo prethodnih nekoliko godina, suprotstavljaju se eroziji države blagostanja sa zahtevima koji se zalažu za njenu rekonstrukciju i pravedniju raspodelu bogatstva (Hardt, Negri 2009). Pojedini autori „zajedništvo“ (*commoning*, eng.) definišu kao „društvenu praksu zajedničke proizvodnje, prisvajanja i upravljanja“ (Card 2019, 309) prostorom. Druga grupa autora tvrdi da sam „čin zajedništva“ (*the act of commoning*, eng.) proizvodi zajednicu (Huron 2018, 87), odnosno „nove oblike zajedničkog života i kulturu deljenja“ (Stavrides 2016, 4–5). Konkretno, kada se primeni na život u gradu,

zajednička upotreba se sastoji od „deljenja prostora“, „deljenja kroz prostor“ i zamišljanja „reprezentacija zajedničkih prostora-kao-pragova“ (Stavrides 2016, 7). Konačno, kritičke teorije komonsa, ili zajedničkih dobara nastale su iz potrebe da se koncept zajedničkih dobara proširi i *politizuje* kao mehanizam za progresivnu društvenu promenu (Čukić, Timotijević 2020, 25)

Međutim, pomenute inicijative neretko nekritički i na talasu akademskog, i pre svega, donatorskog trenda, koriste pojam zajedničkog dobra. Pored toga i za takozvanu „lokalnu zajednicu“ još važnije – osim sporadičnih akcija poput prikupljanja potpisa, organizacije festivala ili blokade prokopavanja Savskog nasipa kojima uspeju da mobilizuju lokalno stanovništvo – ova udruženja pre svega imaju pasivnu podršku stanovnika Savskih blokova. Prema poslednjem popisu stanovništva (RZS 2022) u blokovima 71 (naselje dr Ivana Ribara), 45, 44, 70 i 70a, koji direktno izlaze na Savski kej, stanuje 32 431 osoba. Ukoliko se uračunaju i susedni blokovi 72, 61, 62, 63, 64, 67a (A blok) i 67 (Belvil) sa druge strane Ulice Jurija Gagarina, čiji su stanovnici takođe česti korisnici sadržaja koje Savski kej nudi, „ciljna grupa“ ovih udruženja broji čak 73 696 osoba, dok sama udruženja broje zajedno tridesetak aktivnih članova. Rečima supruge jednog ispitanika:

A ovako, šta ja znam. Nije loše, ali nema baš nekog efekta, malo je i hermetično. To sve jedni te isti ljudi. (Ž_1961_blok 45)

Sanja Iguman i saradnice prepoznaju nekoliko razloga za takvo stanje: loša informisanost, koja se temelji na činjenici da se aktivizam ovih udruženja odvija pre svega na društvenim mrežama, pa tek potom na terenu; zatim apatija i političko nepoverenje karakteristično za post-socijalistički kontekst; i, konačno, strateška i ideološka neslaganja (Iguman, Mijatović, Nikolić 2022, 127-133). Potonje je najrelevantnije u kontekstu diskusije o zajedničkim dobrima.

S. iz bloka 45 je na temelju svojih antikapitalističkih uverenja izneo elaboriranu kritiku na račun „političke nepismenosti“ pomenutih udruženja. Njegova veoma kritička pozicija, pa čak i frustracije, isprovocirana je jednim od događaja koji je udruženje Za naš Kej organizovalo u prostorijama mesne zajednice. Učesnici ovog događaja bili su predstavnici udruženja, zainteresovani stanovnici bloka 45 i okolnih blokova kao i vlasnici splavova i vikendica na Savi, dok su predstavnici institucija i organa opštinskih i gradskih vlasti upadljivo izostajali.

Mislim, meni je inače kod te priče sa Kejom zasmetalo što je bilo nepismeno politički, istorijski nekako. Mislim, ne kao da treba da čitaš neku političku teoriju ali nekako se previše, ne previše – potpuno oslanja na neke peticije i apele gradskim vlastima koja mi je naivna. Ne znam kakvo viđenje o svetu treba da imaš i gde si živeo prethodnih godina da misliš da će to nešto da uradi. I onda sam bio tad jednom i video sam da od toga nema ništa i onda se nisam

više pojavljivao. (...) Ne znam šta da kažem. Da dižemo vikendice u vazduh? Pa da, mislim... Realno omasovljenje bi zahtevalo povezivanje sa drugim inicijativama koje nemaju viđenje društvenog života koje se zasniva na pravnoj regulaciji i na tim mitovima na kojima su oni dojeni devedesetih. Ali to ne postoji. (...) Imaju inicijative koje imaju nekako sličnu valentnost, kao što je ova Za krov nad glavom, prosto možda mogu nešto da nauče iz toga, vezano za odnos prava i vlasništva i svega toga čime se bave – a ne znaju da se time bave. Možda bi kroz to povezivanje mogli da dobiju na omasovljenju i možda taj način dođu do načina da se reši taj problem. (...) Kada bih učestvovao u tome nekako bih gledao da stvar okrenem na stranu povezivanja sa inicijativama koje se bave sličnim problemima kapitalizma. Ali to valjda nije tako očigledno ako si odrastao na Utisku nedelje. (M_1985_blok 45)

Nedovoljno radikalni zahtevi („da dižemo vikendice u vazduh“), otupela kritička oštrica („viđenje društvenog života koje se zasniva na pravnoj regulaciji i mitovima kojima su oni dojeni devedesetih“), zanemarivanje političkog i istorijskog konteksta („nepismeno politički, istorijski nekako“) i zahtevi za omasovljenjem i širenjem zajedničkih dobara koje prepoznaje ovaj ispitanik neke su od uobičajenih mana pristupa zajedničkih dobara koje Migel Anhel Martinez prepoznaje kao „nedostatak ključnih elemenata antikapitalističkog pristupa“ (Martínez 2020, 1401).

U tom smislu, smatram da ovi aktivistički naponi predstavljaju samo jedan od načina kojima se srednjoklasni stanovnici Novog Beograda trude da odbrane sopstvena „zajednička dobra“ kako bi očuvali svoje privilegije (Stavrides 2016, 37) i zadovoljstvo stanovanjem. Imajući u vidu da bez oklevanja, nekritički a ponekad i „na crno“ unajmljuju jeftinu radnu snagu (baštovane, higijeničarke) da brinu o njihovom „zajedničkom“ prostoru, da špekulišu svojim stambenim jedinicima i podstiču proces džentrifikacije (Card 2020, 165) i kroz učešće u institucionalnim mehanizmima daju legitimitet vlasti i državi protiv čije se samovlade, barem nominalno, bore, o njihovom aktivizmu ne možemo govoriti kao o antihegemonim inicijativama koje proizvode kontra-prostore. Nedostatak ambicioznijih (ili radikalnijih) antikapitalističkih zahteva, zajedno sa oslanjanjem na institucionalne mehanizme kojima se legitimizuje vlast, čini da aktivistički naponi ovih udruženja budu veoma podložni kooptaciji. Primera radi, jedno od pomenutih udruženja tokom prethodnih godina se u borbi protiv „divljih“ splavova duž Savskog keja nije zalagalo za, primera radi, dekomodifikaciju rečnog priobalja, već za „poštovanje propisa“. Na taj način formulisan zahtev omogućio je gradskim vlastima manevarski prostor da pokažu da „uvažavaju stavove i apele građana“, a da istovremeno ne odustanu od privatizacije i „zaplene“ priobalja. Naime, udruženje „Za naš Kej“ se, između ostalog, tokom 2020. i 2021. godine intenzivno zalagalo za poštovanje zakonski propisanog međuosovinskog razmaka među splavovima koji je iznosi 15

metara, ili za povećanje predviđenog obaveznog razmaka na 30 metara, zatim za uvođenje (i poštovanje) regulative o plutajućim objektima, poštovanje propisa o upotrebi motornih vozila na Keju i nasipu, uključivanje „predstavnik stanovnika Savskih blokova“ u procese odlučivanja koji se tiču intervencija u njihovom susedstvu, kao i za obnovu i redovno održavanje Keja. Krajem 2022. godine objavljen je Oglas za postavljanje splavova na Savskom keju, kojim je povećan dozvoljeni razmak među splavovima (sa 15 na 20m), ali je istim Oglasom povećana maksimalna dozvoljena površina (sa 450 na 700m²), i maksimalna visina (sa 7 na 10m). Konačno, na jesen 2023. godine, gradske vlasti su, u jeku predizborne kampanje otpočele proces uklanjanja 110 splavova i najavile rekonstrukciju Savskog keja. Rešenjem o davanju u zakup vodnog zemljišta dužinom Savskog keja sada je predviđeno 28 splavova. Ovi splavovi, to jest njihovi vlasnici, stekli su pravo zakupa kroz netransparentne konkurse i licitacije, a budući da se radi o višemilionskim iznosima, nakon što je vlast „poslušala volju građana“ više neće biti mesta za „komšijske“ splavove sklepane od dasaka na kojima se jeftino može pojesti sveža rečna riba.

Pored nedovoljno artikulisane antikapitalističke perspektive, druga dimenzija koja ključna u razumevanju zajedničkih dobara, a koja takođe nedostaje u brobama za očuvanje i brigu o Savskom keju je: emancipatorska. Prilagođavajući teorije zajedničkih dobara savremenom gradu, Stavros Stavrides (2014, 2016) je skovao pojam „zajedničkog prostora“ koji je različit i od javnih i od privatnih prostora (Stavrides 2016, 2). U zajedničkim prostorima koji su otvoreni za javnu upotrebu pravila i oblici korišćenja ne (bi trebalo da) zavise niti da su pod kontrolom vlasti, a njihov glavni atribut predstavlja „prostornost pragova“ odnosno „socioprostorna konfiguracija koju generiše zajednica koja prevazilazi granice bilo koje unapred uspostavljene ili zatvorene mreže“ (Volont 2019, 263). Ovi pragovi prostor čine „poroznim“ i „otvorenim za pridošlice“, te na taj način zajednički prostor postaje osnova zajedništva – bez obzira na socio-ekonomsku pripadnost ili druge aspekte identiteta svojih korisnika. Ovakvom definicijom Stavrides naglašava da „zajedničko korišćenje nije samo deljenje prostora koji se smatra resursom ili imovinom, već skup praksi i inventivnih imaginarija koji istražuju emancipatorski potencijale deljenja“ (Stavrides 2016, 2). Međutim, neki od simpatizera udruženja koji se predano zalažu za Kej kao „zajednički prostor“, odnosno protiv „prostornih secesija“ (Hirt 2012) i dalje stambene izgradnje u svojim blokovima i učestvuju u ekološkim protestima i akcijama, istovremeno sa jednakim žarom propagiraju rasističke i ksenofobične narative, pozivajući na prinudna iseljenja romskih naselja (Nikolić 2023) ili šireći paniku o prisustvu „migranata“ na Keju. U takvoj atmosferi, kada je reč o predikcijama o novom izgledu Savskog keja nakon rekonstrukcije, ne bi trebalo da nas iznenadi ni moguće prisustvo privatnog obezbeđenja koje će – kao na Sava promenadi na suprotnoj obali – prisilno udaljivati tamnopute prolaznike ili osobe u situaciji beskućništva.

Na ovom mestu važno je naglasiti da pomenute isključujuće i stigmatizujuće narative ne propagiraju pomenuta udruženja (Za naš Kej, Savski nasip, Zajednička akcija 70 i 70a) i njihovi prominentni aktivisti i aktivistkinje, već da u neformalnim Internet grupama za komšijsko organizovanje, među stanovnicima Savskih blokova i simpatizerima pomenutih udruženja, vlada „klima“ u kojoj je „svakodnevni rasizam“ normalizovan i nije sankcionisan. Štaviše, nije neobično da oni koji dovedu u pitanje rasističke narative i „pozive na linč“ budu sankcionisani, to jest privremeno ili trajno blokirani i uklonjeni iz komšijskih grupa. Pojedini stanovnici bloka 45 tako su oformili fejsbuk grupu „BLOKada SMRADA“ čija je glavna delatnost, čini se, proganjanje i maltretiranje i nametljivo snimanje stanovnika obližnjeg neformalnog („romskog“) naselja koji – pod prinudom teških materijalnih uslova i segregacije – privređuju sakupljanjem sekundarnih sirovina i greju svoje domove na ekološki neadekvatne i energetski neefikasne načine. Kada bi tokom senzobiografskih šetnji govorili o zagađenju vazduha, pojedini ispitanici i ispitanice – za koje sam kasnije saznala da su članovi pomenute Fejsbuk grupe – često su, pod okriljem brige za zdravlje dece i životnu sredinu, u središte narativa smeštali samoviktimizujuće narative i preneglašavali sopstvenu ranjivost, zanemarujući čak i samu mogućnost da prakse „paljenja đubreta, kablova i guma“ nisu izraz Romske „prirode“, „kulture“ ili „stila života“, već naprosto posledica egzistencijalne prinude, ekstremnog siromaštva, sistemskog zanemarivanja i socijalne isključenosti (Nikolić 2023, 170-171).

D., pravnik iz bloka 45, je – obeshrabren rasističkim narativima komšija u fejsbuk grupi bloka 45 – u potpunosti je odustao od samoorganizovanja na lokalnu buduću da „sa takvim aktivistima“ ne deli osnovne vrednosti, te prema tome ni osnovne ciljeve:

Ti ljudi koji su im smetali na keju čak uopšte nisu bili „migranti“ nego radnici koji prave zgradu onom idiotu tamo na kraju, Stojanoviću. Tako da, eto, u suštini ne znam puno, ne znam u šta bi se uključio. Možda čak i ne bi s obzirom da vidim šta se dešava tu i ko se sve zove aktivistom. (M_1986_blok 45)

U takvom kontekstu, kada je reč o Savskom keju, slično kao i sa Centralnim parkićem u bloku 22, smatram da uprkos postojanju građanskog aktivizma i spremnosti stanovnika da učestvuju u formalnim mehanizmima odlučivanja na lokalnom nivou, o njemu ne možemo, barem još uvek, govoriti kao o „zajedničkom prostoru“ (Stavrides 2016) ili „zajedničkom dobru“. Naime, ukoliko nedostaje antikapitalističko jezgro i otpor svim oblicima eksploatacije i eksproprijacije zajedničkog rada, znanja i oruđa, te ukoliko prostor kontrolišu vlast i privatne kompanije, on postaje „fetišizovan i koristi se na ambivalentne načine koji ili izoluju njihove organizacione karakteristike ili neutrališu njihov razvoj“ (Martínez 2022, 1401). Iako park, nasip ili kej možemo

prepoznati kao zajednički zbog njegovog značaja za društvenu reprodukciju, označavajući ga kao „zajedničko dobro“ ili „zajednički prostor“ zamaglili bismo činjenicu da isti taj park, nasip ili kej podjednako doprinosi reprodukciji kapitala i tržišta nekretnina (Ibid.).

Stoga, ukoliko „projektovanje, izgradnju, upravljanje i održavanje obavljaju gradska skupština i kapitalističke kompanije uz pomoć najamnog rada, a ne ograničena zajednica koja može demokratski samostalno upravljati svim tim procesima na egalitaran i neprofitan način“ (Martínez 2022, 1401), pogrešno je ovakve prostore nazivati zajedničkim dobrima ili zajedničkim prostorim. Kao što se iz D-ove priče o „migrantima“ na Savskom keju vidi, ovi „zajednički prostori“ u praksi (i u imaginaciji onih koji se za njih bore) nisu uvek uključujući za sve, već postoje granice i očekivanja kome oni mogu služiti – „stanovnicima“ pre nego „prolaznicima“, „domaćima“ pre nego „strancima“. Ukratko, prisvajanje prostora i participativnost urbanističkih procesa nisu dovoljni da određeni javni prostor postane zajednički prostor ili zajedničko prostorno dobro. Osim toga, ovakvi i slični zahtevi za „zajedničkim gradom“ često su mobilisani od strane „municipalističkih“ političkih pokreta (Thompson 2020) koji se zalažu za ostvarivanje *prava na grad*, a ne za negovanje radikalnijeg političkog programa koji bi se zalagao za pretvaranje čitavog grada u primarnu i proširenu zajedničku imovinu i na taj način pružao kontra-težu i prefigurativno iskustvo postkapitalističke urbane politike (Martínez 2022, 1402).

Konačno, značajno je istaći da Savski kej i Savski nasip, na način na koji danas funkcionišu, nisu jedini koji „ne zavređuju“ da budu svrstani u kategoriju prostornih ili prirodnih zajedničkih dobara, iako na prvi pogled tako deluje. I mnoge druge inicijative za opšte dobro, poput urbanog baštovanstva (Rubić, Gulin Zrnić 2018; Bokan, Lay 2018; Cepić, Tomicevic-Dubljevic, Zivojinovic 2020; Čepić 2022), zajedničke brige o deci (Zechner 2022) ili odbrane prirodnih dobara poput reka i vazduha (Barlow 2008; Fattori 2013; Boehnert 2015; Dupuits et al. 2020), iako su vredne kao mesta individualne emancipacije i pružaju dragoceno iskustvo organizovanja „odozdo“, često predstavljaju apolitične, fragmentisane akcije koje ne adresiraju strukturne probleme.

Međutim, borbom protiv komodifikacije i eksploatacije Savskog nasipa, njegovim privremenim zauzimanjem i prisvajanjem, poput blokade kopanja kako bi se položili kablovi za ilegalno postavljene luksuzne splavove-restorane, kritikom državnih i tržišnih neuspeha, ovi javni prostori približavaju se „zajedničkom dobru“ (Harvey 2012; Linebaugh 2014; Martinez 2020). Kerstin Jakobson i Elžbeta Korolčuk (Jacobsson, Korolczuk 2020) ističu da su, uprkos svojim ograničenjima, ovakvi – često „previđani i potcenjivani“ oblici aktivizma koje u post-socijalističkim gradovima iniciraju pojedinci ili male, neformalne grupe i koji ne dobijaju mnogo prostora u medijima i (Jacobsson, Korolczuk 2020, 130), ipak značajni za promenu percepcije i načina upotrebe javnih prostora, kao i za njegovu delimičnu dekomodifikaciju.

6. Zaključak

Nigdje nema idealne mjesne zajednice, ali...
(Kramer, 1974, 11)

Ništa se danas ne čini svrsishodnijim od mišljenja zajednice i, kao što piše Roberto Espozito, „ništa nije potrebnije, traženije i znakovitije u situaciji koja spaja u jedinstvenom epohalnom čvoru neuspeh svih komunizama sa bedom novih individualizama” (Espozito 2019, 221). I mnogi drugi kolektivistički utopijski ideali koji su – poput falanastera – prethodili komunizmima, temeljili su se na nadi da će zajedničko (to jest kolektivno) vlasništvo nad prostorom dovesti do kolektivističkog društva. Istorija nam poručuje da se ovi ideali ipak ne mogu svesti samo na simbolizam prostora.

Međutim, ovo istraživanje pokazalo je da „džepovi preostalog kolektivističkog identiteta“ (Toto et al. 2023) – odnosno zajednički prostori – opstaju čak i u kontekstu izraženog nepoverenja, apatije i razočaranja. Preciznije, ovo istraživanje pokazuje da nasleđe jugoslovenskog samoupravnog socijalizma – a pre svega materijalno nasleđe to jest infrastruktura, koncepcija otvorenog bloka i arhitektura socijalističkog modernizma – u određenoj meri prkosi silama ekonomske, političke, društvene i kulturne transformacije koje, pod uticajem međunarodnih aktera (Haase et al. 2019; Zupan Büdenbender 2019), na našim prostorima deluju već trideset godina. Naime, najveći doprinos prostorne morfologije, urbanističkog i arhitektonskog oblikovanja istraživanih novobeogradskih blokova ogleda se u veoma izraženom zadovoljstvu stanovanjem i naglašenoj privrženosti mestu. Ovo istraživanje pokazalo je da novobeogradski blokovi za svoje stanovnike nisu ni puki građevinski ansambli, ni „spavaonice“ sa lošim izgledima za „društveno konstituisanje“, niti „uredno poslagani kolektivni mrtvački sanduci“ već naprotiv – „mera dobrog života“ i prostorna manifestacija „brige o malom čoveku“. Kao takvi, za mnoge učesnike u ovom istraživanju, novobeogradski blokovi nude simbolički okvir koji oblikuje kolektivno sećanje, ali i očekivanja. Rečima jedne sagovornice: „asfalt na kome ne možeš da prođeš ulicom, a da te neko ne zakači ramenom (...) narušava dostojanstvo, a onda kako možeš da se osećaš kao građanin“. U tom smislu, ovo etnografsko istraživanje potvrđuje i nalaze kvantitativnih studija o zadovoljstvu stanovanjem kakve su sprovedene na svim meridijanima i u različitim političkim, ekonomskim i kulturnim kontekstima (Svirčić Gotovac, Đokić 2023; Talen 1999; Smith 2011), a koji ukazuju da stanovnici ovakvog tipa naselja doživljavaju viši nivo zajedništva budući da upravo prostorne karakteristike velikih stambenih naselja ne samo da zadovoljavaju stambene potrebe već i pružaju više prilika za ostvarivanje komunikacije i razvoj komšijskih veza. Stoga duboka povezanost sa izgrađenim okruženjem, odnosno mestom čije oblikovanje ne „namiruje“ samo najosnovnije stambene potrebe, već uz to i uvažava dostojanstvo, zajedno sa mrežama komšijskih odnosa koje

u novobeogradskim blokovima nastaju, postavlja okvir za dublje razumevanje društvenih promena i aktivizma u novobeogradskim blokovima.

Međutim, istovremeno sa naglašenim zadovoljstvom stanovanjem i privrženosti mestu kakvu sam primetila kod mnogih Novobeograđanki i Novobeograđana koji su učestvovali u ovom istraživanju, zapazila sam i drugu značajnu odliku kulture stanovanja na Novom Beogradu. Ona se ogleda u uvidu da njegovi pojedini stanovnici – a ponajviše oni koji su na njemu odrastali krajem osamdesetih, tokom devedesetih i početkom dvehiljaditih godina – pažljivo konstruišu samoreflektujuću „internu sliku” o sebi i svojim naseljima u odnosu na „eksternu” sliku, odnosno metauverenje (Conte & Paolucci 2002) kakvo o njima postoji. Ovakva slika decenijama je građena na temeljima „ikoničnosti“ (Lynch 1960) arhitekture socijalističkog modernizma, urbanih legendi, i široko rasprostranjenim stereotipnim predstavama o kulturi radničke klase u velikim stambenim naseljima širom Evrope. Iako važan deo ovog identitetskog procesa čini „mit o mestu“ (Shields 1991), sam proces nije statičan, već se neprestano redefiniše kroz dijalog „sa ljudima iz centra“, „sa samima sobom“ (odnosno: kroz samorefleksiju, sazrevanje i uvažavanje sopstvenih suprotstavljenih emocija spram negativne reputacije „našeg bloka“), i konačno u odnosu na aktuelne ekonomske, socijalne i kulturne promene koje se ukratko mogu okarakterisati kao džentrifikacija.

Naime, jedan od najznačajnijih načina na koji se političke, ekonomske i socijalne promene - koje su sastavni deo post-socijalističke, neoliberalne transformacije Beograda - odražavaju na kulturu stanovanja na Novom Beogradu odnosi se na proces „meke džentrifikacije“. Ovaj proces predvodi nova „džentrifikujuća klasa“ koju čine *yupps*-i (*young urban professional parents*, eng.) (Karsten 2003) ili „porodični džentrifikatori“. Oni poseduju specifične stambene preferencije, to jest visoko vrednuju arhitekturu socijalističkog modernizma, nasleđenu infrastrukturu i organizaciju otvorenog bloka, te kupovinom nekretnina po visokim tržišnim cenama „izmeštaju“ ostarelu i osiromašenu generaciju prvih vlasnika stanova. Ovo istraživanje potvrđuje uvide iz oblasti studija džentrifikacije da promene u strukturi i demografskoj slici stanovništva prate delimična (i u slučaju novobeogradskih blokova: samofinansirana) sanacija i obnova stambenog fonda, rast cena stanova, nastanak novih prostora potrošnje i (ograničena) institucionalna ulaganja u infrastrukturu (Atkinson, Bridge 2005; Backović 2015; Lees, Phillips 2018; Sýkora, Špačková 2022), poput renoviranja šetališta, dečijih igrališta, izgradnje prostora za rekreaciju i provođenje slobodnog vremena i slično. Budući da je klasna struktura novobeogradskih blokova oduvek bila homogena (Petrović 2007, Backović 2010, Le Normand 2014), te da su stanovi sistemom raspodele najpre dodeljivani pripadnicima socijalističke srednje klase (Archer 2013; 2016), na Novom Beogradu ne dolazi do značajnijih promena klasne strukture naselja ili do istiskivanja „gradske sirotinje“ na obode grada, kao što je uobičajeno reč u slučaju džentrifikacije. Međutim,

iako na prvi pogled ne dolazi do drastičnih promena u strukturi stanovništva, dramatične promene u političkom i ekonomskom pejzažu u proteklih trideset godina proizvele su nove profesije, nove (prekarne) oblike zaposlenja, intenzivirale globalizaciju i tehničko-tehnološki napredak. Kao rezultat tih procesa, dohodovna nejednakost postala je mnogo veća nego što je ikada bila za vreme socijalizma. Stoga ovaj specifičan oblik džentrifikacije koji se odigrava na Novom Beogradu, a kakav se potencijalno odvija i u drugim velikim gradskim centrima na prostoru bivše Jugoslavije, nazivam „mekom“ džentrifikacijom. Druga važna odlika džentrifikacije Novog Beograda ogleda se u činjenici da se džentrifikacija „starih“ blokova odigrava paralelno sa takozvanim „trećim talasom džentrifikacije“ (Lees et al., 2008, Aalbers 2019). Ovaj proces je na Novom Beogradu najočiglednije izražen kroz novu (luksuznu) stambenu izgradnju na zelenim površinama, kao i na mestima nerealizovanih javnih sadržaja i nekadašnje industrijske zone. Ukratko, „treći talas džentrifikacije“ odnosi se na širenje procesa džentrifikacije „van gradskog jezgra“. Važna odlika „trećeg talasa“ ogleda se u činjenici da nije reč o spontanom procesu, već o procesu u kome ulogu „pokretača, katalizatora ili sponzora socio-prostornog restrukturiranja grada“ (Aalbers 2018, 2) igraju lokalne i državne vlasti koje menjaju regulative, subvencionišu stambenu izgradnju ili kupovinu novogradnje. Izgradnja luksuznih stambenih naselja, šoping-centara, parkova i (uskoro) sportskih objekata, zajedno sa „odetinjavanjem“ javnog prostora (Pétursdóttir 2021, Ley 1996, Swisher et al., 2004) doprinosi „rebrandiranju“ Novog Beograda. Na taj način negativna „eksterna slika“ o hladnom, betonskom getu „s one strane reke“ u kolektivnoj imaginaciji blede, te danas svedočimo re-familifikaciji novobeogradskih blokova. Ovaj specifičan „post-jugoslovenski“ model meke džentrifikacije velikih stambenih naselja zavređuje više pažnje i predstavlja jedan od mogućih pravaca nastavka istraživanja studija urbanog stanovanja u kontekstu neoliberalnog post-socijalističkog grada.

Iako sa jedne strane neoliberalna država i njene institucije koriste raspoložive i kreiraju nove mehanizme kako bi intervenisali u korist kapitala i podstakli proces džentrifikacije, sa druge strane se – kako i ovo istraživanje ilustruje – odriču odgovornosti da upotrebe postojeće mehanizme da zaštite javni prostor i stanovanje, kako u materijalnom, tako i u nematerijalnom pogledu. Uz to, kao i u mnogim drugim post-socijalističkim kontekstima, privatni sektor se agresivno nametnuo u vakuumu koji je nastao povlačenjem institucija i slabljenjem civilnog društva (Hirt 2012, 194). Ovaj slom i kasniju fragmentaciju javne sfere, odnosno – *zajedničkog* prostora – Sonja Hirt naziva *privatizmom*, to jest dominantnom ideologijom „vođenom višestrukim namerama: ponekad je namera povući se iz javne sfere, ponekad prisvojiti njene delove, a ponekad protestovati protiv nje“ (Hirt 2012, 4). *Privatizam*, kao najznačajnija odlika savremene kulture urbanog stanovanja Novom Beogradu (a zasigurno i šire), ipak nije monolitan. Ovo istraživanje pokazuje da u novobeogradskim blokovima „žive“ najmanje četiri komplementarna izraza privatizma. Pre nego

što se upustim u sumiranje svakog od njih, smatram da je važno napomenuti da su granice među njima porozne, što im omogućava da se međusobno podupiru i osnažuju.

Prvi među njima odnosi se na *stambeni privatizam* (Saunders, Williams 1988) srednje klase. Prevlad privatnog vlasništva nad stambenim prostorim nakon masovne privatizacije društvenog stambenog fonda početkom devedesetih godina, zajedno sa tehnološkim razvojem, prekarizacijom rada i privatizacijom i „neoliberalnom fetišizacijom“ dokolice“, doprineli su širokoj rasprostranjenosti ovog „stanja“ u kome se dom prepoznaje kao „kontrolni centar“ odakle se ostvaruju želje i odakle se upravlja interakcijom sa javnom sferom (Dowling 2012, 369). Većina novobeogradskih stanova koje sam tokom ovog istraživanja imala priliku da posetim bili su „projekti u toku“, neprestano unapređivani, prepravljani i doradivani tako da potvrde i signaliziraju klasni položaj svojih ukućana. Naime, moji srednjoklasni sagovornici su – bez obzira na to da li se radi o „naslednicima“ ili o „džentifikatorima“ – kroz „rad na kući“, tačnije kroz renoviranje i potrošnju, prisvajali uniformne, prefabrikovane novobeogradske stanove na materijalnom i društvenom nivou (up. Miller 1988). Pored praktičnih intervencija poput zamene starih prozora energetski efikasnijim PVC prozorima, jedna od najuobičajenijih intervencija u stanovima sagovornika i sagovornica iz bloka 22 bilo je rušenje zida „Altove kuhinje“ i izgradnja šanka, čime su „po američkom receptu“ povezivali kuhinju i dnevni boravak u prostor „otvorenog plana“. Iako ova prostorna intervencija u praksi ipak nije dovela do redefinisavanja duboko ukorenjenih patrijarhalnih uloga u domaćinstvu, nove kuhinje otvorenog tipa postale su mesto ležerne i spontane društvenosti u kojima „koegzistiraju neplanirane i neritualizovane aktivnosti“ (Cruz Petit 2015, 318). Pored toga „rad na kući“ i potrošačke prakse na opremanju doma za mnoge srednjeklasne učesnike u ovom istraživanju predstavljali su arenu za izražavanje autentičnosti i kreativnosti, postizanje komfora, ali i demonstriranje vrednosti i političkih uverenja (poput brige za ekologiju ili anti-konzumerizma), i performiranje rodni uloga. Na taj način prakse uređenja i stvaranja doma među srednjeklasnim Novobeograđanima koji su učestvovali u ovom istraživanju potvrđuju tezu Robin Dauling (Dowling 2012) o domu kao „kontrolnom centru“ putem koga se komunicira sa javnom sferom. Međutim, važna odlika stambenog privatizma jeste i činjenica da opremanje i uređenje doma, odnosno „rad na kući“, istovremeno rezultira i dodatnim povlačenjem iz javne sfere i stvaranjem heterotopskih prostora koji moć stiču „kroz svoju disjunkturu od lokalnih uslova i svoje sposobnosti da simuliraju pripadnost „normalnim“ ekonomskim, političkim i društvenim sistemima za koje se veruje da već postoje negde drugde“ (Fehérváry 2013, 238). Ovo istraživanje ukazuje da su heterotopski prostori stanova novobeogradske srednje klase rezultat pokušaja da se stvore „prostori kompenzacije“ koji su „neumanjivo 'drugi' i savršeni“ (Foucault 1986, 27) u kontrastu sa „haosom“ spoljnog sveta. Poseban doprinos ovog istraživanja ogleda se u uvidu da – trideset godina od raspada Jugoslavije – sveže renovirani novobeogradski stanovi,

paradoksalno, postaju utočište „dobitnika tranzicije“ od „nenormalnog“ sveta postsocijalističkog neoliberalnog kapitalizma. Konačno, iako je u estetskom smislu većina stanova koje sam imala prilike da posetim nalikovala jedna drugima (svetli, savremeno opremljeni, sa naglaskom na prirodne materijale i „raščišćene“, slobodne površine), važno je na ovom mestu podsetiti da se njihovi stanovnici (odnosno učesnici u ovom istraživanju) ugrubo mogu podeliti u dve kategorije. U jednoj se nalaze oni koji o utočištu od dominantnog, „nenormalnog“ sveta i vrednosti postsocijalističkog, neoliberalnog kapitalizma govore implicitno, kroz prakse i potrošačke izbore kojima signaliziraju svoje vrednosti i uverenja, te na taj način naglašavaju ulogu doma kao „kontrolnog centra“ i „tačke komunikacije“ sa javnom sferom. Drugoj grupi pripadaju sagovornici sa izraženijim konzumerističkim tendencijama koji, osim toga, „bez pardona prisvajaju“, menjaju raspored i dimenzije stanova, pomeraju zidove, izbijaju prozore i pretvaraju terase u dnevne sobe. Ovi učesnici u istraživanju koji su pokazivali manje interesovanja za arhitekturu (i vrednosti) jugoslovenskog socijalizma, ujedno su pridavali više značaja privatnosti porodičnog života, domu kao „tvrđavi“ i „utočištu“. U duhu povlačenja iz javne sfere – upravo ovi učesnici u istraživanju nisu pokazivali interesovanje za pokušaje komšijskog samoorganizovanja i zajedničko uređenje zajedničkih prostora.

To nas dovodi do drugog izraza privatizma na Novom Beogradu – *privatizma javnih prostora*, odnosno njihovog zanemarivanja, uzurpacije, „zaplene“, i privatizacije. U određenoj meri, razlog za takvo stanje leži u logici postsocijalističke neoliberalne države i masovne privatizacije društvenog stambenog fonda. Etnografska građa prikupljena tokom ovog istraživanja ilustruje kategorizaciju koju su ponudile Andreja Cirman i saradnice (Cirman, Mandić, Zorić 2013), prema kojoj *privatizam javnih prostora* obuhvata degradaciju odnosa prema zajedničkom, ali i finansijske i institucionalne prepreke da se o zajedničkom prostoru adekvatno vodi računa. Kada je reč o degradaciji odnosa prema zajedničkom, odnosno nepoštovanju, zanemarivanju i obezvređivanju zajedničkog kao „podjednako ničijeg“ ono je ilustrovano brojnim izrazima „prostornih secesija“, to jest hotimičnim činovima odvajanja i oblikovanja zajedničkog dobra zarad sopstvenih potreba (Hirt 2012), poput dograđivanja čitavih prostorija u prizemljima „potkovica“ u bloku 45, ili nadogradnjama na krovovima solitera kojima se blokiraju evakuacioni putevi ostalim komšijama. Kada je reč o finansijskim ograničenjima, ona ne proističu iz privatizma kao kulturnog procesa, već pre iz ekonomskih posledica procesa privatizacije. Naime, pored toga što se privatizacijom društvenog stambenog fonda postsocijalistička neoliberalna država odriče uloge stambenog zbrinjavanja, ona se odriče i sistematične brige o postojećem stambenom fondu i pratećoj infrastrukturi. Uz to, brojna istraživanja ukazuju da su procesi političke i ekonomske tranzicije širom Centralne i Istočne Evrope, pa i na prostoru bivše Jugoslavije, doprineli izgradnji nacija „siromašnih vlasnika“ (Hegedüs, Teller 2006) koji nisu u mogućnosti da ravnopravno, ili uopšte,

učestvuju u prikupljanju novca za redovno održavanje zgrade ili veće popravke. Konačno, kada je reč o institucionalnim ograničenjima ona u velikoj meri variraju u zavisnosti od toga da li je reč o stambenim blokovima koji su projektovani kako bi odgovorili na stambene potrebe JNA, ili o onima koji su građeni za zaposlene u drugim (civilnim) društvenim preduzećima. Pored razlike u nadležnostima i metodama rada između „Gradskog stambenog“ i „Vojnog stambenog“, značajne institucionalne prepreke za sistematičnu brigu o zajedničkim prostorima u bloku 22 predstavljaju i birokratski propusti da se po privatizaciji „razdvoje“ podzemni i nadzemni nivo (odnosno: garaža i park), da se parkovi i zelene površine unesu u mapu održavanja komunalnih preduzeća, kao i nedovoljan broj zaposlenih u javnim preduzećima na pozicijama održavanja.

Treći *privatizam* predstavlja, na neki način, naizgled benevolentniju formu *privatizma javnih prostora* i označava vrednovanje zajedničkog (i javnog) prostora i kolektivne imovine isključivo kao produžetka privatnog prostora (odnosno: vlasništva). Naime, usled visokog zadovoljstva stanovanjem, neki od učesnika u ovom istraživanju su – bez obzira na dužinu „novobeogradskog staža“ ili stanarski status – ulagali vreme i resurse kako bi uredili i oplemenili zajedničke prostore i kolektivnu „okućnicu“. Ovakve prakse najuočljivije su kada je reč o reprezentativnim prostorima kojima cirkulišu gosti i posetioci – ulazi, hodnici, baštice i prilazi. Osim toga što ovakve prakse na očiglednom nivou doprinose „kvalitetu života“, u njih je utkana i potreba srednjoklasnih stanovnika „monotone betonske spavaonice“ za razlikovanjem i signaliziranjem sloge, blagostanja i dobrog domaćinstva svoje stambene zajednice komšijama i prolaznicima. Međutim, pod naslagama dobronamernog interesovanja za pojedinačno i zajedničko uređenje, čišćenje i oplemenjivanje prostora oko zgrade kao „naše bašte“ ili „našeg dvorišta“ (ili uspostavljanja usmenog „grafiterskog kodeksa“ koji važi samo u „našim blokovima“) kojima se izražava spontana svakodnevna kreativnost (Rihtman Augustin 1988) i od „spavaonice“ stvara „dom“, primetila sam da *javnost*, ipak, ne dopušta „niveo“. Odnosno, da u kontekstu privatizma ne postoji polu-javno – jer je inherentni kvalitet javnog prostora taj da je otvoren za sve i dostupan svima – već samo polu-privatno. Stoga smatram da čak i ovaj benevolentni izraz privatizma, to jest samoorganizovanje zarad zajedničkog uređenja i brige o „našem“ *javnom*, onda kada ne počiva na solidarnosti i inkluzivnosti kao deljenim političkim vrednostima već na logici privatnog vlasništva, poseduje sužen i ograničen kritički domet.

Ovaj uvid vodi nas do poslednjeg, četvrtog izraza privatizma u novobeogradskim blokovima koji čini *građanski privatizam*. On se ogleda u sporadičnom, lokalno vrlo specifičnom i hermetičnom aktivizmu srednje klase u bloku 22 i u Savskim blokovima, kojima pripadaju i blok 44 i 45. Kada je reč o bloku 22, nešto najbliže „zajedničkom dobru“ predstavlja takozvani Centralni parkić. Međutim, ovo istraživanje pokazuje da su aktivnosti koje se u njemu odvijaju sporadične, depolitizovane i uglavnom filantropske, te da kao takve ne predstavljaju „praksu

zajedničkog“, već srednjoklasnim roditeljima-aktivistima, ujedinjenim oko dobrobiti svoje dece, nude platformu za „kvalitetno zajedničko provođenje vremena“, praktikovanje „javnog roditeljstva“ (Karsten 2013) i „izražavanje nezadovoljstva na način koji ne oduzima previše vremena i, što je još važnije, ne ugrožava njihov društveni položaj“ (Iguman, Mijatović, Nikolić 2022, 137). Iako je ovaj park nastao zahvaljujući borbi, a usled institucionalnih ograničenja nudi prostor za samoorganizovanje i anti-hegemono, „lefevrovsko“ prisvajanje prostora, on danas ipak ne predstavlja *kontraprostor*. Međutim, ovom kritikom ne nastojim da umanjim značaj i dobronamernost aktivizma mojih sagovornika i sagovornica. Naprotiv, smatram da roditeljsko samoorganizovanje kakvo je prisutno u bloku 22 ukazuje da su granice između javne i privatne sfere, čak i u kontekstu privatizma, porozne i da se o njima može pregovarati, te da kao hibrid tih dvaju sfera njihov angažman predstavlja potencijalno plodonosno polje u studijama aktivizma i društvenog angažmana. Sa druge strane, odnos stanovnika blokova 44 i 45 prema otvorenom (zajedničkom, javnom) prostoru, kao i prema stanovanju, kritički je usmeren protiv nove stambene izgradnje i densifikacije duž ulice Jurija Gagarina, kao i splavova na Savi i ilegalnih vikendica na Savskom nasipu koje „otimaju“ pogled i zagađuju reku. U tom smislu, njihov aktivizam jasnije je određen neposrednim političko-ekonomskim okruženjem i kao takav znatno artikulisaniji i kritički nastrojen prema savremenim urbanim procesima, nego odnos stanovnika bloka 22 prema „svom“ Centralnom parkiću. Međutim, iako su u biti političkiji i oslonjeni na institucionalne mehanizme građanske participacije, aktivistički napor stanovnika Savskih blokova najpre predstavljaju jedan od načina kojima se srednjoklasni stanovnici novobeogradskih blokova bore da odbrane *sopstvena* „zajednička dobra“ kako bi očuvali svoje privilegije (Stavrides 2016, 37) i zadovoljstvo stanovanjem, dok su retki sagovornici koji su prepoznali i jasno artikulisali neophodnost umrežavanja sa drugim „komšijskim inicijativama“ i značaj „šire slike“ i „šire političke borbe“. Iako (još uvek) ograničenog dometa i bez jasno definisane anti-kapitalističke perspektive, ovakvi oblici komšijskog udruživanja ipak, u određenoj meri, doprinose promeni percepcije i načina upotrebe javnih prostora. Suočeni sa brojnim preprekama poput „sužavanja javne sfere“, „profesionalizacije civilnog društva“ (Skocpol 2003), „anti-politike“ (Eyal 2000; Willems, van Dooren, van den Hurk 2017; Clarke et al. 2018; Fiket, Pudar Draško, Urošević 2022) apatije (Greenberg 2010; Fiket, Pavlović, Pudar Draško 2017; Pudar Draško, Fiket, Vasiljević 2019; Fiket, Pudar Draško 2021) i „delatne blokade“ (Spasić 2013) političkog angažmana, ovi raznorodni oblici lokalno-specifičnog i roditeljskog aktivizma ipak predstavljaju vredne pokušaje dekomodifikacije javnog prostora. Osim toga, komšijsko samoorganizovanje kakvom prethodnih godina svedočimo ne samo na Novom Beogradu u sazvučju je sa dobrim i ostvarenim, ali i sa neostvarenim ili nedovoljno promišljenim aspektima mesnih zajednica kao korisnih ali

neusavršenih oblika političkog organizovanja u mestu stanovanja, oblika koji je, rečima Igora Duda, „pomalo bio proširena obitelj i pomalo lokalna jedinica“ (Duda 2023, 239).

Ove redove pišem iz (još) jednog iznajmljenog novobeogradskog stana koji mi je baš „po meri“, iz radne sobe koja je nastala tako što su vlasnici „uštinuli“ parče kuhinje i tako možda, ni ne znajući, u prostor „uzidali“ svoj emancipatorski stav, i redefinisali omer između kućnog i ostalog (u mom slučaju: naučnog) rada. Međutim, „mera dobrog života“ (o kojoj sam ne jednom slušala od svojih sagovornika tokom istraživanja) za mene ne znači (samo) oslobađanje od dvostrukog tereta i dobar balans radnog i „privatnog“ (sic!) vremena. Tu „meru“ čitam i u stotinama prozora pred sobom – u balansu između kolektivizma i sigurnosti koje je nudilo kolektivno stanovanje u (naizgled) istovetnim naseljima u kojima su (bile planirane da budu) zadovoljene sve osnovne potrebe, i komfora, autentičnosti i fleksibilnosti koje je omogućavala autorska arhitektura Beogradske škole stanovanja. A ispod, u podnožju solitera, „meru“ vidim i u otvorenim prostorima i parkovima slobodnim za prisvajanje. Međutim, kako to prisvajanje ne bi (ponovo) skliznulo u privatizam, ono se mora voditi praktičnom i političkom solidarnošću, a ne privatnim interesima pojedinaca. Pitanje koje se na samom kraju ovog istraživanja nameće glasi: kako odoleti destruktivnom, sveprožimajućem, otuđujućem, apolitičnom privatizmu? Kao jedan od mogućih „protivotrova“ čini se povratak „meri dobrog života“ kakva je oprostorena u ovakvoj arhitektonskoj i ideološkoj koncepciji Novog Beograda. Tako, umesto da se zadovoljimo „džepovima preostalog kolektivističkog identiteta“ (Toto et al. 2023) i ponovo upadnemo u atomizujuću „zamku“ privatizma iz koje svaki blok, zgradu ili stan posmatramo kao „svet za sebe“, ostaje nam mogućnost da o njima mislimo *zajedno*, i povezano, te da ih stvaramo, prisvajamo i čuvamo kao meru sveta u kome će i intimno i kolektivno, konačno, naći svoje mesto.

7. Literatura

1. Aalbers, Manuel and Brett Christophers. 2014. "Centring Housing in Political Economy", *Housing, Theory and Society* 31 (4): 373-394.
2. Aalbers, Manuel and Kenneth Gibb. 2014. "Housing and the right to the city: introduction to the special issue". *International Journal of Housing Policy* 14 (3): 207-213.
3. Aalbers, Manuel. 2008. "The Financialization of Home and the Mortgage Market Crisis". *Competition & Change* 12, no. 2: 148-166.
4. Aalbers, Manuel. 2016. *The financialization of housing: a political economy approach*. Routledge: London.
5. Aalbers, Manuel. 2019. "Introduction To The Forum: From Third To Fifth-Wave Gentrification," *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 110 (1): 1-11.
6. Abram, Sandi. 2021. "Sensory Capital: Sensing Transformations in Ljubljana, 1850s-2020". PhD diss., University of Eastern Finland.
7. Ahmed, Sara. 2000. *Strange Encounters: Embodied Others in Post-Coloniality*. London: Routledge.
8. Aigner, Anita. 2015. "Living in a monument – a matter of taste and class". *Estudo Prévio* 8 (1):1-28.
9. Ajduk, Marija i Marko Pišev. 2018. „'Blok brate, Bruklin brate' – prilog proučavanju odnosa muzike i mesta na primeru antropološkog istraživanja novobeogradske hip-hop kulture". *Antropologija* 18 (3): 59-71.
10. Alfirević Đorđe i Sanja Simonović Alfirević. 2018a. „'Socijalistički stan' u Jugoslaviji: obrazac ili tendencija?" *Spatium* 40: 8-17.
11. Alfirević, Đorđe i Sanja Simonović Alfirević. 2018. „Koncept kružne veze u stambenoj arhitekturi". *Arhitektura i urbanizam* 46: 16-28.
12. Alfirević, Đorđe, and Sanja Simonović Alfirević. 2013. "Belgrade apartment." *Arhitektura i urbanizam*, 38: 41-47.
13. Amerlinck, Mari-Jose (ed.). 2001. *Architectural Anthropology*. Westport: Bergin & Garvey.
14. Andrusz, Gregory. 1984. *Housing and the Urban Development in the USSR*. Albany: State University of New York Press.
15. Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at Large. Cultural dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

16. Arandelovic, Biljana. 2020. "The Rise and Fall of New Belgrade with Current Developments in Retrospect". In *Belgrade: The 21st Century Metropolis of Southeast Europe*, edited by Biljana Arandelovic and Milena Vukmirovic, 93–144. Cham: Springer International Publishing.
17. Archer, Rory. 2013. „'Imaš kuću – vrati stan': Housing inequalities, socialist morality and discontent 1980s Yugoslavia“. *Godišnjak za društvenu istoriju* 3: 120-139.
18. Archer, Rory. 2016. "“Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats’: Housing Inequalities in 1980s Belgrade." In *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, edited by Rory Archer, Igor Duda, and Paul Stubbs, 23-42. Abingdon: Routledge.
19. Archer, Rory. 2018. "The moral economy of home construction in late socialist Yugoslavia." *History and Anthropology* 29 (2): 141-162.
20. *Arhitektura i urbanizam* 74-77. 1974. nepaginirano, ud. Darko Marušić.
21. Arkaraprasertkul, Non. 2017. „Gentrification and its contentment: An anthropological perspective on housing, heritage and urban socialchange in Shanghai“, *Urban Studies, Special issue article: People and places in urbanizing China* 55 (7): 1561–1578.
22. Atanasovski, Srđan. 2015. „Anri Lefevr“. U *Savremena marksistička teorija umetnosti*. Priredili Nikola Dedić, Rade Pantić, i Sanela Nikolić, 136-146- Beograd: Orion Art i Fakultet za medije i komunikacije.
23. Atkinson, Rowland and John Flint. 2001. "Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies“. *Social Research Update* 33.
24. Atkinson, Rowland. and Garry Bridge (eds.) 2005. *Gentrification in a Global Context. The New Urban Colonialism* London: Routledge.
25. Aula, Inkeri. 2021. Discovering Weedy Landscapes as Sensory Commons. *Dimensions* 2(1): 165-181.
26. Bach, Jonathan. 2015. "Collecting Communism: Private Museums of Everyday Life under Socialism in Former East Germany“. *German Politics & Society* 33 (1–2):135–45.
27. Bach, Jonathan. 2017. *What Remains: Everyday Encounters with the Socialist Past in Germany*. New York: Columbia University Press.
28. Backović, Vera. 2010. *Socioprostorni razvoj Novog Beograda*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
29. Backović, Vera. 2015. „Džentifikacija kao socio-prostorni fenomen savremenog grada: sociološka analiza koncepta“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.
30. Backović, Vera. 2016. „Dominantni pristupi proučavanju džentifikacije“. *Sociologija* 58 (3): 372-388.

31. Backović, Vera. 2018. „Doprinos teorije Pierrea Bourdieua analizi procesa gentrifikacije“, *Sociologija i prostor* 56(2): 99-118.
32. Backović, Vera. 2019. “The Specificity of Gentrification in the Postsocialist City: The Case of the Belgrade Waterfront Project”, In *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia* edited by Jelisaveta Petrović and Vera Backović, 23-43. Belgrade, Institut za sociološka istraživanja.
33. Bailey, Joe. 2002. “From Public to Private: The Development of the Concept of the ‘Private.’” *Social Research* 69 (1): 15–31.
34. Bajlon, Mate. 1972. „Neka pitanja u vezi sa upotrebnom vrednosti stana“. *Izgradnja* (posebno izdanje): 27-38.
35. Bajlon, Mate. 1975. „Stan u Beogradu“. *Arhitektura i urbanizam* 74-77: 23-42.
36. Bajlon, Mate. 1979. *Stanovanje*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
37. Balibar, Etienne. 2009. “Europe as Borderland“. *Environment and Planning D: Society and Space*, 27(2): 190–215.
38. Ball, Michael. 2006. *European housing review*. London: RICS.
39. Bashir, Nadia. (2018). “Doing research in peoples’ homes: fieldwork, ethics and safety – on the practical challenges of researching and representing life on the margins”. *Qualitative Research* 18(6): 638-653.
40. Basu, Soutrik, Joost Jongerden and Guido Ruivenkamp. 2017. „Development of the drought tolerant variety Sahbhagi Dhan: exploring the concepts commons and community building“. *International Journal of the Commons*, 11(1): 144–170.
41. Bengsston, Bo (2002) „Path Dependency in Housing-The Puzzle of the Nordic Housing Regimes”. *ENHR Conference: Housing Cultures: Convergence and Diversity*. Vienna-Austria, 1-5 July
42. Bennett, Tony, Mike Savage, Elizabeth Bortolaia Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal, and David Wright. 2009. *Culture, Class, Distinction*. London: Routledge.
43. Benjamin, Walter. 1999. *The Arcades Project*. Cambridge, MA: Harvard University Press
44. Berdahl, Daphne. 1999. *Where the World Ended: Re-Unification and Identity in the German Borderland*. Berkley: California University Press.
45. Berger, John. 1991. *And Our Faces, My Heart, Brief as Photos*. New York: Vintage Inc.
46. Berger, Peter and Thomas Luckmann. 1967. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City: Doubleday.
47. Bernt Matthias, Gentile Michael and Szymon Marcińczak. 2015. “Gentrification in post-communist countries: An introduction”. *Geografie* 120(2): 104–112.
48. Bešlin, Milivoj. 2014. „Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972: između

- ‘revolucionarnog kursa’ i reformskih težnji.“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
49. Bešlin, Milivoj. 2019. „Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji”. U *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate*, ur. Igor Duda. 11-33. Zagreb, Pula: Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile.
 50. Bežovan, Gojko i Josip Pandžić. 2020. „Kvaliteta stanovanja u programu javnog najamnog stanovanja: primjer Novog Jelkovca.” *Sociologija i prostor* 58 (1): 33-57.
 51. Bežovan, Gojko. 1987. *Stanovanje i stambena kriza*. Zagreb, Radna zajednica republičke konferencije saveza socijalističke omladine.
 52. Bičanić, Rudolf. 1973. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, Cambridge: Cambridge University Press.
 53. Bilandžić, Dušan. 1985. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga.
 54. Bjeladinović-Jerčić, Jasna 1987: „O darivanju odećom u društvenim običajima u Srbiji”. *Etnoantropološki problemi*, 2: 55–68.
 55. Blagojević, Ljiljana. 2014. “Novi Beograd: Reinventing Utopia“. In *Urban revolution now: Henri Lefebvre in social research and architecture* edited by Christian Schmid, Łukasz Stanek and Ákos Moravánszky, 301–318. Farnham: Ashgate Publishing.
 56. Blagojević, Ljiljana. 2007. *Novi Beograd: Osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike.
 57. Blagojević, Ljiljana. 2009. "The Problematic of a ‘New Urban’: The Right to New Belgrade." In *Autogestion or Henri Lefebvre in New Belgrade*, edited by Bitter Sabine, Helmut Weber, and Henri Lefebvre, 119-134. Vancouver BC Berlin: Fillip Editions, Sternberg Press.
 58. Blagojević, Ljiljana. 2012. "The residence as a decisive factor: Modern housing in the central zone of New Belgrade." *Arhitektúra & urbanizmus* 46 (3-4): 228-249.
 59. Blokland Talja. 2003. *Urban Bonds: Social Relationships in an Inner-city Neighbourhood*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
 60. Blunt, Alison and Robyn Dowling. 2006. *Home*. London: Routledge.
 61. Bodnar, Judit, and Jozsef Borocz. 1998. “Housing Advantages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary’s Late State- Socialist Housing Inequalities.” *Social Forces* 76 (4): 1275–1304.
 62. Bodnar, Judit. 1996. “‘He That Hath to Him Shall Be Given’: Housing Privatization in Budapest after State Socialism“. *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(4): 616–636.

63. Bodnar, Judit. 2001. *Fin de millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
64. Boehnert, Joanna. 2015. "Cutting up the Commons: The Violence of Epistemological Error". *Journal of Visual Culture* 14(2): 200-204.
65. Boggs, Carl. 1997. "The great retreat: decline of the public sphere in late twentieth-century America". *Theory and Society* 26: 741–80.
66. Bokan, Nataša i Vladimir Lay. 2018. „Sociologijski aspekti urbanih vrtova: trendovi i dosezi proizvodnje hrane u gradovima.” *Socijalna ekologija* 27 (2): 141-164.
67. Bolton Angela, Christopher Pole and Phillip Mizen. 2001. "Picture this: Researching child workers", *Sociology* 35: 501–518.
68. Boterman, Willem. 2012. *Residential Practices of Middle Classes in the Field of Parenthood*. Amsterdam: UvA.
69. Boudon, Philippe. 1972. *Lived-in architecture. Le Corbusier's Pessac revisited*. London: Lund Humphries.
70. Bourdieu, Pierre, Alain Accardo, Gabrielle Balazs, Stephane Beaud, François Bonvin, Emmanuel Bourdieu, Philippe Bourgois, Sylvain Broccolichi, Patrick Champagne, Rosine Christin, Jean-Pierre Faguer, Sandrine Garcia, Remi Lenoir, Françoise Œuvrard, Michel Pialoux, Louis Pinto, Denis Podalydes, Abdelmalek Sayad, Charles Soulie, Loïc J. D. Wacquant. 1999. *The weight of the world: social suffering in contemporary society*. Polity, Oxford.
71. Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
72. Bourdieu, Pierre. 1992. *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford: Stanford University Press.
73. Bourdieu, Pierre. 1993. *The field of cultural production*, New York: Columbia University Press.
74. Bourdieu, Pierre. 2008. *The Social Structures of Economy*. Cambridge: Polity.
75. Boym, Svetlana. 2008. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
76. Brenner, Neil and Nik Theodore. 2002. "Cities and the Geographies of Actually Existing Neoliberalism." *Antipode* 34: 349-379.
77. Brenner, Neil, Peter Marcuse and Margit Mayer (eds.) 2012. *Cities for People, Not for Profit. Urban Critical Theory and the Right to the City*. London and New York: Routledge
78. Brenner, Niel, Bob Jessop, Martin Jones and Gordon Macleod (eds.) 2003. *State/space: a reader*. Oxford: Blackwell.

79. Broulíková Hana and Montag Josef. 2020. "Housing Privatization in Transition Countries: Institutional Features and Outcomes." *Review of Economic Perspectives* 20(1): 51-71.
80. Buchli, Victor. 2000. *An Archaeology of Socialism*. Oxford: Berg.
81. Buckingham, Susan, and Monica Montserrat Degen. 2012. "Sensing our way: using yoga as a research method". *Senses & Society*. 7: 329-344.
82. Bull Michael and Les Back (eds.). 2003. *The Auditory Culture Reader*. Oxford UK: Berg.
83. Bull, Michael, Paul Gilroy, David Howes and Douglas Kahn. 2006. "Introducing Sensory Studies." *The Senses and Society* 1(1): 5-7.
84. Burawoy, Michael, and Katherine Verdery. 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham: Rowman & Littlefield.
85. Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt Za Jednu Teoriju Prakse: Tri Studije o Kabilskoj Etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
86. Burdije, Pjer. 2013. *Distinkcija: društvena kritika suda*. Podgorica: CID.
87. Butler, Chris. 2012. *Henri Lefebvre: Spatial politics, everyday life and the right to the city*. New York: Routledge.
88. Butler, Tim and Gary Robson. 2003. "Plotting the Middle Classes: Gentrification and Circuits of Education in London". *Housing Studies* 18: 5–28.
89. Caldeira, Teresa. 2000. *City of walls: crime, segregation, and citizenship in São Paulo*. Berkeley: University of California Press.
90. Callan, Hillary (ed.) 2018. *The International Encyclopedia of Anthropology*. Hoboken: Wiley & Sons, Ltd.
91. Card, Kenton. 2020. "Contradictions of housing commons: between middle class and anarchist models in Berlin", in *Commoning the City: Empirical Perspectives on Urban Ecology, Economics, and Ethics* edited by Derya Özkan and Güldem Baykal Büyüksaraç, 159-176. Abingdon: Routledge.
92. Carpiano, Richard. 2008. "Come take a walk with me: The "Go-Along" interview as a novel method for studying the implications of place for health and well-being". *Health & Place* 15: 263-272.
93. Cepic, Slavica, Jelena Tomicevic-Dubljevic, and Ivana Zivojinovic. 2020. "Is there a demand for collective urban gardens? Needs and motivations of potential gardeners in Belgrade." *Urban Forestry & Urban Greening* 53: 126716.
94. Chatterton, Paul. 2010. "Commentary: the student city: an ongoing story of neoliberalism, gentrification, and commodification." *Environment and Planning A*, 42 (3): 509–514.

95. Cieraad, Irene. 1999. *At Home: An Anthropology of Domestic Space*. Syracuse: Syracuse University Press.
96. Cieraad, Irene. 2018. "Home." In *The International Encyclopedia of Anthropology* edited by Hilary Callan. Hoboken: John Wiley & Sons, Ltd.
97. Cirman, Andreja Srna Mandić, and Jelena Zorić. 2013. "Decisions to Renovate: Identifying Key Determinants in Central and Eastern European Post-socialist Countries." *Urban Studies* 50(16): 3378-3393.
98. Clapham, David, Jozef Hegedüs, Keith Kintrea, Ivan Tosics and Helen Kay (eds.) 1996. *Housing privatization in Eastern Europe*. Westport, CT: Greenwood Press.
99. Clarke, Nick, Will Jennings, Jonathan Moss, and Gerry Stoker. 2018. *The Good Politician: Folk Theories, Political Interaction, and the Rise of Anti-Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
100. Classen Constance (ed.). 2005. *The Book of Touch*. Oxford: Berg.
101. Classen, Constance. 1997. "Foundations for an anthropology of the senses." *International Social Science Journal* 49 (153): 401-412.
102. Cohen, Lenard. 1990. *The Socialist Pyramid Elites and Power in Yugoslavia*. Oakville: Mosaic Press.
103. Collier, Stephen. 2011. *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton: Princeton University Press.
104. Conte, Rosaria and Mario Paolucci. 2002. *Reputation in Artificial Societies: Social Beliefs for Social Order*, Norwell, Massachusetts: Kluwer Academic Publishers.
105. Cook, J. Linda. 2007. *Postcommunist Welfare States: Reform Politics in Russia and Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
106. Cox, Rosie. 2013. "The Complications of 'Hiring a hubby': Gender Relations and the Commoditisation of Home Maintenance in New Zealand." *Social & Cultural Geography* 14(5): 575–590.
107. Cox, Rosie. 2014. "Working on Masculinity at Home." In *Masculinities and Place*, edited by Andrew Gorman-Murray and Peter Hopkins, 227-240. Aldershot: Ashgate.
108. Cox, Rosie. 2015. "Materials, Skills and Gender Identities: Men, Women and Home Improvement Practices in New Zealand." *Gender, Place and Culture* 23 (4): 572-588.
109. Crowley, David and Susan Reid (eds.) 2002. *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford: Berg.
110. Cruz Petit, Bruno. 2015. "Old and New Spaces". *Home Cultures*, 12(3): 311-327

111. Czepczyński, Mariusz. 2016. *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. London: Routledge.
112. Čalić, Mari-Žanin. 2013. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.
113. Čanak, Mihailo. (2014) *Svi moji stanovi*. Beograd: Orion art
114. Čepić, Slavica. 2022. „Socio-ekonomski značaj urbanih bašta i mogućnosti integracije u sistem zelenih površina Beograda.” Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Šumarski fakultet.
115. Čukić, Iva and Jovana Timotijević. 2020. „What are the commons.“ In *Spaces of Commoning: Urban Commons in the Ex-Yu Region*, edited by Iva Čukić and Jovana Timotijević, 19-36. Beograd: Ministarstvo prostora.
116. Daković, Nevena. 2012. "The Crime that Changed Serbia." In *Post communist Film- Russia, Eastern Europe and World Culture: Moving images of post communism*, edited by Lars Kristensen, 134-143. New York/London: Routledge.
117. Dalakoglou, Dimitris. 2016. "Infrastructural Gap: Commons, State and Anthropology". *City* 6 (2): 822-831.
118. Dalakoglou, Dimitris. 2017. *The Road: An Ethnography of (Im)Mobility, Space, and Cross-border Infrastructures in the Balkans*. Manchester: Manchester University Press
119. Dalal, Ayham. 2022. *From Shelters to Dwellings*. The Zataari Refugee Camp. Bielefeld, Transcript Publishing
120. Danker Joanne, Iva Strnadová and Therese Cumming. 2017. "Engaging students with autism spectrum disorder in research through participant-driven photo-elicitation research technique." *Australasian Journal of Special Education* 41(1): 35–50.
121. Davidoff, Leonore and Catherine Hall. 1987. *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*. London: Hutchinson.
122. Dawisha, Karen and Bruce Parrot (eds.) 1997. *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*. New York: Cambridge University Press.
123. de Lille, Lydia Coudroy. 2013. "Housing in the Polish People's Republic: From 'Deficit' to 'Crisis'." *Le Mouvement Social*, 109-122.
124. Deener, Andrew. 2007. "Commerce as the Structure and Symbol of Neighbourhood Life: Reshaping the Meaning of Community in Venice, California". *City and Community* 6: 291–314.
125. Dekker, Karien and Ronald van Kempen. 2005. "Large housing estates in Europe: A contemporary Overview." In *Restructuring Large Housing Estates in Europe*, edited by

126. Dekker, Karien, Sjoerd de Vos, Sako Musterd, and Ronald van Kempen. 2011. "Residential Satisfaction in Housing Estates in European Cities: A Multi-Level Research Approach." *Housing Studies* 26(4): 479-499.
127. Deleuze, Gilles and Félix Guattari. 1987. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
128. Dellenbaugh-Losse Mary, Nils-Eyk Zimmermann and Nicole de Vries. 2020. *The Urban Commons Cookbook Strategies and Insights for Creating and Maintaining Urban Commons*. Berlin: Dellenbaugh-Losse Mary.
129. Dellenbaugh, Mary, Markus Kip, Majken Bieniok, Agnes Katharina Müller and Martin Schwegmann Basel (eds.) 2015. *Urban Commons: Moving Beyond State and Market*. Berlin: Birkhauser Press.
130. DeSena, Judith. 2006. "What's a mother to do?": Gentrification, school selection, and the consequences for community cohesion." *American Behavioral Scientist*, 50(2): 241–257.
131. Diappi, Lidia and Paola Bolchi. 2006. "Gentrification Waves in the Inner-City of Milan A multi agent /cellular automata model based on Smith's Rent Gap theory". In *Innovations in Design & Decision Support Systems in Architecture and Urban Planning*, edited by Jos Van Leeuwen and Harry Timmermans, 187-201. Dordrecht: Springer.
132. Dickson-Swift, Virginia, Erica James, Sandra Kippen, and Pranee Liamputtong. 2007. "Doing sensitive research: what challenges do qualitative researchers face?" *Qualitative Research* 7(3): 327–353.
133. Diener, Roger. 2012. "New Belgrade: The Instability of the Collective Form." In *Belgrade Formal*, edited by Institut Stadt der Gegenwart and Eidgenössische Technische Hochschule Zürich Studio Basel, 80-115. Zürich: Scheidegger & Spiess.
134. Dimitrijević, Aleksandar. 2009. „Vrla nova novobeogradska susedstva.“ U *Diferencirana susedstva Novog Beograda*, uredio Zoran Erić, 109-119. Beograd, Muzej Savremene umetnosti.
135. Dowling, Robyn, Rowland Atkinson and Pauline McGuirk. 2010. "Privatism, privatisation and social distinction in master-planned residential estates." *Urban Policy and Research*, 28 (4): 391- 410.
136. Dowling, Robyn. 2012. Privacy, sanctuary and privatism. In *International Encyclopedia of Housing and Home*, edited by Susan Smith,. 367-371. Oxford: Elsevier.
137. Downey, Hilary, Kathy Hamilton and Miriam Catterall. 2007. "Researching vulnerability: what about the researcher?", *European Journal of Marketing*, 41 (7-8): 734-739.

138. Dragutinovic Anica, Utta Pottgiesser and Michel Melenhorst. 2019. "The Minimum Dwelling: New Belgrade Flat and Reflections on the Minimum Today". In: *100 Years Bauhaus. What Interest Do We Take In Modern Movement Today?*, edited by Michel Melenhorst, Utta Pottgieser, Theresa Kellner, Franz Jaschke, Hochschule Ostwestfalen-Lippe, 352-365, Berlin, Lemgo.
139. Dragutinovic, Anica, and Utta Pottgiesser. 2021. "Reuse of common space as a tactic for mass housing revitalization". In *The 16th international docomomo conference Tokyo Japan 2020+1, inheritable resilience: Sharing values of global modernities* edited by Ana Tostões and Yoshiyuki Yamana, 340–345. Tokyo: Docomomo International and Docomomo Japan.
140. Dragutinović, Anica, Utta Pottgiesser, and Wido Quist. 2022. "Self-Management of Housing and Urban Commons: New Belgrade and Reflections on Commons Today", *Urban Planning* 7 (1): 267-279.
141. Drašković, Božo i Svetozar Krstić. 2021. „Obrnuta tranzicija promena sistema iz socijalizma u kapitalizam.“ U *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, priredili Jovana Minović, Milica Kočović de Santo i Aleksandar Matković. 88-113. Beograd, Institut ekonomskih nauka i Centar za ekonomsku istoriju.
142. Drazin, Adam, 2001. "A Man Will Get Furnished: Wood and Domesticity in Urban Romania". In *Home Possessions*, ed. Daniel Miller, 173–99. Oxford: Berg.
143. Drazin, Adam. 2009. "Vânătoarea de molii: curățenie, intimitate și progres în România". In *Etnograii urbane. Cotidianul văzut de aproape*, ur. Vintilă Mihăilescu, 65–86. Iași: Polirom.
144. Dražeta, Bogdan. 2016. „Ekonomске strategije pripadnika kineske zajednice na Novom Beogradu.” *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*. 80: 185-194.
145. Drobnick, Jim (ed.). 2006. *The Smell Culture Reader*. Oxford: Berg.
146. Duda, Igor. 2012a. „Nema goriva. INA, nestašice i mjere štednje u Hrvatskoj 1979.-1984.“ U *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvaške zgodovine 20. stoletja*, ur. Iskra Iveljić, Stjepan Matković i Žarko Lazarević, 111-122. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
147. Duda, Igor. 2023. *Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji*, Zagreb i Pula: Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
148. Duijzings, Ger and Tauri Tuvikene (eds.). 2023. *If Cars Could Walk. Postsocialist Streets in Transformation*. New York and Oxford: Berghain Books.
149. Dukanac, Dalia. 2023. „Re-konceptualizacija upotrebne vrednosti stana:

- Tumačenje svakodnevnog života u stambenoj izgradnji za potrebe JNA”. Doktorska disertacija. Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
150. Dupuits, Emilie, Michiel Baud, Rutgerd Boelens, Fabio De Castro, and Barbara Hogenboom. 2020. "Scaling up but losing out? Water commons' dilemmas between transnational movements and grassroots struggles in Latin America." *Ecological Economics* 172: 106625.
 151. Duque, Melisa, Sarah Pink, Michael Mortimer, Yolande Strengers, Rex Martin, Larissa Nicholls, Ben Horan, Alicia Eugene, and Sue Thomson. 2022. 'Troubleshooting as a Method in COVID-19 Times: Smart Home Ethnographies and Remote Aged Care Innovation'. *Digital Creativity* 33 (3): 188–203.
 152. Džejkobs, Džejn. 2011. *Smrt i život velikih američkih gradova*. Novi Sad: MEDITERRAN.
 153. Easthope, Hazel. 2004. 'A Place Called Home'. *Housing Theory and Society* 21(3):128–38.
 154. EC (European Commission). 2005. *Joint report on social inclusion in the 10 new member states*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
 155. Edwards, Elizabeth and Kaushik Baumik (eds.). 2008. *Visual Sense: A Cultural Reader*. Oxford: Berg.
 156. Elden, Stuart. 2007. "There is a Politics of Space Because Space is Political. Henri Lefebvre and the Production of Space". *Radical Philosophy Review* 10 (2):101-116.
 157. Elsinga, Marja, Mark Stephens, and Thomas Knorr-Siedow. 2014. "The Privatisation of Social Housing: Three Different Pathways". In *Social Housing in Europe*, eds. Kathleen Scanlon, Melissa Fernández Arrigoitia and Christine Whitehead, 389-413. Hoboken: Wiley.
 158. Epstein, Iris, Bonnie Stevens, Patricia McKeever, and Sylvain Baruchel. 2006. "Photo Elicitation Interview (PEI): Using Photos to Elicit Children's Perspectives". *International Journal of Qualitative Methods* 5 (3):1-11.
 159. Erdei, Ildiko. 2006. „Odrastanje u poznom socijalizmu – od „pionira malenih“ do „vojske potrošača““. U *Devijacije i promašaji, etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica, 205-240. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
 160. Erdei, Ildiko. 2007. "It Takes Two to Tango: Encounters of 'East' and 'West' in Everyday Economies in Postsocialist Serbia." In *Places of Encounter, In memoriam*

- Borut Bruman*, edited by Rajko Muršič and Jaka Repič, 151-168. Zupančičeva knjižnica, Ljubljana.
161. Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje*. Beograd: XX vek.
 162. Erdei, Ildiko. 2018. *Čekajući Ikeu: od tačkica do ikeizacije*. Beograd: Evoluta.
 163. Erdei, Ildiko. 2020. *Moderni život u udarnom terminu. Televizija, humor i politika u socijalističkoj Jugoslaviji*. Beograd, Evoluta.
 164. Erdei, Ildiko. 2014. "IKEA in Serbia: debates on modernity, culture and democracy in the pre-accession period." In *Mirroring Europe*, edited by Tanja Petrović, 114-134. Leiden: Brill.
 165. Erić, Zoran (ur.) 2009. *Diferencirana susedstva Novog Beograda*. Beograd: Muzej savremene umetnosti.
 166. Espozito, Roberto. 2019. "Communitas: poreklo i sudbina zajednice." .” U *Živeti zajedno*, priredili Petar Bojanić i Vladan Đokić, 221-235. Beograd: Arhitektonski fakultet
 167. Esra Nasir, Şebnem Timur and Meltem Gürel. 2019. "Living Rooms Occupied: Narratives on the Recontextualization of the 'Museum-Salon' Practice in Modern Turkish Domesticity", *Home Cultures*, 16 (1): 63-92.
 168. Essed, Philomena. 1991. *Understanding Everyday Racism: An Interdisciplinary Theory*. Thousand Oaks: SAGE.
 169. Eyal, Gil. 2000. "Anti-politics and the spirit of capitalism: Dissidents, monetarists, and the Czech transition to capitalism". *Theory and Society* 29 (1): 49–92.
 170. Fabula, Szabolcs, Lajos Boros, Zoltán Kovács, Dániel Horváth, and Viktor Pál. 2017. "Studentification, Diversity and Social Cohesion in Post-Socialist Budapest". *Hungarian Geographical Bulletin* 66 (2): 157-73.
 171. Fattori, Tommaso. 2013. "From the Water Commons Movement to the Commonification of the Public Realm". *South Atlantic Quarterly* 1,112 (2): 377–387
 172. Federici, Silvia and George Caffenciz. 2014. "Commons Against and Beyond Capitalism" *Community Development Journal* 49: 92–105.
 173. Fehérváry, Krisztina. 2002. "American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Postsocialist Hungary". *Ethnos* 67(3): 369–400.
 174. Fehérváry, Krisztina. 2009. "Goods and States: The Political Logic of State-Socialist Material Culture." *Comparative Studies in Society and History* 51 (2): 426–459.
 175. Fehérváry, Krisztina. 2013. *Politics in Color and Concrete. Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
 176. Feld, Steven and Keith Basso (eds.).1996. *Senses of Place*. Santa Fe: School of

American Research Press.

177. Ferguson, Francesca (ed.). 2014. *Make_Shift City*. Berlin: Jovis.
178. Fields, Desiree. 2023. "Speculative urbanism". *Environment and Planning* 55 (2): 511–516.
179. Fiket, Irena and Gazela Pudar Draško. 2021. "Possibility of non-institutional political participation within the non-responsive system of Serbia: The impact of (dis)trust and internal political efficiency". *Sociologija* 63 (2): 400-418.
180. Fiket, Irena, Zoran Pavlović i Gazela Pudar Draško. 2017. *Političke orijentacije građana Srbije: Kartografija nemoći*. Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung.
181. Fiket, Irena, Gazela Pudar Draško and Milan Urošević. 2022. "Anti-politics as 'culture of rejection': the case of Serbia." *Patterns of Prejudice* 56 (4-5): 279-296.
182. Filipovic, Masa. 2008. "Influences on the Sense of Neighborhood: Case of Slovenia." *Urban Affairs Review* 43 (5): 718-732
183. Filipović, Milenko. 1991. „Nesrodnička i predvojena zadruga“, *Milenko S. Filipović. Čovek među ljudima*, ur. Đurđica Petrović, 18-90. Beograd, Srpska književna zadruga.
184. Finch, Janet, and Lynn Hayes. 1994. "Inheritance, Death And The Concept Of The Home." *Sociology* 28 (2): 417–33.
185. Fine, Gary Alan and Corey Abramson. 2020. "Ethnography in the Time of COVID-19: Vectors and the Vulnerable", *Etnografia e ricerca qualitativa* 2: 165-174.
186. Forrest, Ray and Alan Murrie. 1986. "Marginalization and subsidized individualism: the sale of council houses in the restructuring of the British welfare state." *International Journal of Urban and Regional Research* 10 (1): 46-66.
187. Forsyth, Tim and Craig Johnson. 2014. "Elinor Ostrom's legacy: governing the commons, and the rational choice controversy", *Development and Change* 45 (5): 1093–1110.
188. Foucault, Michel. 1986. Texts/Contexts. Of Other Spaces. *Diacritics* 16 (1): 22–27.
189. French, Shaun, Andrew Leyshon and Thomas Wainwright. 2011. "Financializing space, spacing financialization". *Progress in Human Geography* 35(6): 798-819.
190. Frischmann, Brett, Alain Marciano, and Giovanni Battista Ramello. 2019. "Retrospectives: Tragedy of the Commons after 50 Years." *The Journal of Economic Perspectives* 33(4): 211–228.

191. Frykman, Jonas and Nils Gilje. 2003. "Being There: An Introduction". In *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, edited by Jonas Frykman and Nils Gilje. Lund: Nordic Academic Press.
192. Garret, Hardin and John Baden (eds.). 1977. *Managing the Commons*. San Francisco: W.H. Freeman & Co.
193. Garvey, Pauline. 2005. "Domestic boundaries: Privacy, visibility and the Norwegian window." *Journal of Material Culture*, 10(2):157–176.
194. Gato, Maria Assunção. 2016. "Adding Value to Urban Spaces. Two Examples from Lisbon." *Etnološka tribina* 46 (39): 126-138
195. Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books
196. Gelber, Stephen. 1997. "Do-It-Yourself: Constructing, Repairing and Maintaining Domestic Masculinity." *American Quarterly* 49: 66–112.
197. Georg Glasze, Robert Pütz, Mélina Germes, Henning Schirmel and Adam Brailich. 2012. "'The Same But Not the Same': The Discursive Constitution of Large Housing Estates in Germany, France, and Poland." *Urban Geography*, 33(8): 1192-1211.
198. Gibson-Graham, J.K, Jenny Cameron and Stephen Healy. 2016. "Commoning as a postcapitalist politics." In *Releasing the Commons: Rethinking the Futures of the Commons*, Ash Amin and Philip Howell (eds). New York: Routledge.
199. Golubchikov, Oleg, Anna Badyina, and Alla Makhrova. 2014. "The Hybrid Spatialities of Transition: Capitalism, Legacy and Uneven Urban Economic Restructuring." *Urban Studies*, 51(4): 617-633.
200. Golubović, Jovan i Gobeljić Milan. 1985. *Beograd – grad akcijaša: omladinska radna akcija „Beograd“*. Beograd: Gradska konferencija SSO Beograda, Omladinska radna akcija
201. Goodsell, Todd. 2013. "Familification: Family, Neighborhood Change, and Housing Policy." *Housing Studies*, 28 (6): 845-868.
202. Grabkowska, Maja and Jan Frankowski. 2016. "'Close to the city centre, close to the university'. Are there symptoms of studentification in Gdańsk, Poland?" *Bulletin of Geography*, 32: 73–83.
203. Grabkowska, Maja. 2011. "Inner-city Transformations After Socialism. Findings from Interviews with Residents of Pre-war Tenement Houses in Gdańsk". *Bulletin of Geography*, 15: 117-129.
204. Grabkowska, Maja. 2023. *Post-Socialist Cities and the Urban Common Good. Transformations in Central and Eastern Europe*. London: Routledge.
205. Graham, Jennu, Ini Grewal and Jane Lewis. 2007. *Ethics in social research: The*

- views of research participants*. Government Social Research.
206. Graovac, Ana, Đokić Jasmina, Ksenija Radovanović i Ljubica Slavković. 2022. *Javni uvid u izmene i dopune Plana generalne regulacije PGR Beograda 2022*. Beograd: Nova planska praksa.
 207. Greenberg, Jessica. 2010. "‘There’s Nothing Anyone Can Do about It’: Participation, Apathy, and ‘Successful’ Democratic Transition in Postsocialist Serbia". *Slavic Review* 69(1): 41–64.
 208. Grimshaw, Anna. 2001. *The Ethnographer’s Eye: Ways of Seeing in Modern Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
 209. Grossmann Katrin, Nadja Kabisch and Sigrun Kabisch. 2017. "Understanding the social development of a post-socialist large housing estate: the case of Leipzig-Grünau in eastern Germany in long-term perspective." *European Urban and Regional Studies* 24(2):142–161
 210. Groys, Boris. 2008. "The Topology of Contemporary Art" In *Antinomies of Art and Culture: Modernity, Postmodernity, Contemporaneity*, Okwui Enwezor, Nancy Condee and Terry Smith (ur.), 71-80. New York, USA: Duke University Press.
 211. Grupa autora. 1976. *Kvalitet i karakteristike stanovanja u Bloku 21 na Novom Beogradu*. Beograd: Centar za stanovanje IIMSRS.
 212. Guillemain Marilys and Sara Drew. 2010. "Questions of process in participant-generated visual methodologies" *Visual Studies* 25(2): 175-188.
 213. Gulin Zrnić, Valentina i Dubravka Vranić. 2015. „‘Praznine’ Novog Zagreba: sukob modernističkog urbanističkog naslijeđa i suvremenih prostornih praksi.“ U *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa*, prir. Mladen Obad Šćitaroci, 132–137. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet.
 214. Gulin Zrnić, Valentina i Tihana Rubić. 2018. "City-making through Urban Gardening: Public Space and Civic Engagement in Zagreb." *Narodna umjetnost* 55 (1): 159-179.
 215. Gulin Zrnić, Valentina. 2004. „Moj dom: stvaranje mjesta u novozaagrebačkom prostoru“. *Život umjetnosti* 73/38.
 216. Gulin Zrnić, Valentina. 2009. *Kvartovska spika: značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
 217. Gulin Zrnić, Valentina. 2017. "Green Spaces in Socialist and Postsocialist Zagreb." In *Green Landscapes in European City, 1750-2010*, edited by Petera Clarka, Marjaane Niemi, and Chatarine Nolin, 105-119. New York: Routledge.

218. Günther, Jutta. 2000. "Social Consequences of Housing Privatisation in Hungary." *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe* 3 (3): 23–33.
219. Gupta, Akhil, and James Ferguson. 1992. "Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference." *Cultural Anthropology* 7 (1): 6–23.
220. Gutman, Robert. 1976. "The Social Function of the Built Environment." In *The Mutual Interaction of People and their Built Environment: A Cross-Cultural Perspective*, (ed.) Amos Rapoport, 37-50. The Hague and Paris: Mouton.
221. Habermas, Jürgen. 1975. *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
222. Habermas, Jürgen. 1989. *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge, MA: MIT Press.
223. Hann, Chris. 2005. "Property." In *A Handbook of Economic Anthropology* (ed.) James Carrier, 110–23. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
224. Hardin, Garrett. 1968. "The tragedy of the commons", *Science* 162 (3859): 1243–1248.
225. Hardt, Michael and Antonio Negri. 2009. *Commonwealth*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
226. Harloe, Michael and Iván Szélényi (eds.) 1996. *Cities after socialism. Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Hoboken: Wiley
227. Harper, Douglas. 2002. "Talking about pictures: A case for photo elicitation". *Visual Studies*, 17(1): 13-26.
228. Harvey, David. 1989a. "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism." *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography* 71 (1): 3–17.
229. Harvey, David. 1989b. *The Urban Experience*. Oxford: Blackwell.
230. Harvey, David. 2012. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
231. Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
232. Hegedüs, Jozef and Nóra Teller. 2006. "Managing risks in the new housing regimes of the transition countries: the case of Hungary." In *Home Ownership: Getting In, Getting From, Getting Out II*, edited by John Doling and Marja Elsinga, 175–200. Amsterdam: IOS Press.
233. Hegedüs, Jozsef, Iván Tosics & Stephen K. Mayo. 1996. "Transition Of The Housing Sector In The East Central European Countries". *Review of Urban & Regional Development Studies* 8: 101-136.

234. Heidegger, Martin. 2001. *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper Perennial Modern Classics.
235. Herzfeld, Michael. 2010. „Engagement, Gentrification, and the Neoliberal Hijacking of History.“ *Current Anthropology* 5: 259-267.
236. Hess, Charlotte, and Elinor Ostrom. 2007. “Introduction: An Overview of the Knowledge Commons”. In *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*, Charlotte Hess and Elinor Ostrom (eds.), 3–26. Cambridge: The MIT Press.
237. Hess, Daniel Baldwin, Tiit Tammaru, and Maarten van Ham. 2018. “Lessons Learned from a Pan-European Study of Large Housing Estates: Origin, Trajectories of Change and Future Prospects”. In: *Housing Estates in Europe. The Urban Book Series* Daniel Baldwin Hess, Tiit Tammaru and Maarten van Ham (eds), 3-35. Cham: Springer.
238. Hirt, Sonia and Kiril Stanilov. 2009. *Twenty years of transition: the evolution of urban planning in Eastern Europe and the former Soviet Union, 1989–2009*. Nairobi: UN-HABITAT.
239. Hirt, Sonia. 2008. "Landscapes of post-modernity: changes in the built fabric of Belgrade and Sofia since the end of socialism." *Urban Geography* 29: 785–809.
240. Hirt, Sonia. 2009. "Belgrade, Serbia." *Cities* 26 (5): 293–303.
241. Hirt, Sonia. 2012. *Iron Curtains: Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post Socialist City*. John Wiley & Sons.
242. Hlebec, Valentina, Masa Filipovic Hrast, and Tina Kogovsek. 2010. “Social Networks in Slovenia.” *European Societies* 12(5):697-717.
243. Hoggart, Richard. 2017 (1957). *The Uses of Literacy*. London: Taylor and Francis.
244. Hojer Bruun, Maja. 2015. “Communities and the commons: Open access and community ownership of the urban commons”. In *Urban Commons: Rethinking the City*, Christian Borch and Martin Kornberger (eds.), 153–170. New York: Routledge
245. Hollander, Jessica. 1991, ‘The Idea of a Home: A Kind of Space’, *Social Research*, 58 (1): 31–49.
246. Holmans, Alan. 2021 (1987). *Housing Policy in Britain*. London, Routledge, Chapman & Hall, Inc.
247. Howes David (ed.). 2004. *Empire of the Senses: The Sensual Cultural Reader*. Oxford: Berg.
248. Howes, David and Constance Classen. 2014. *Ways of Sensing: Understanding the Senses In Society*. London, Routledge.
249. Howes, David. 2006. “Charting the Sensorial Revolution”. *The Senses and*

- Society*, 1: 113-128.
250. Howes, David. 2009. *The Sixth Sense Reader*. Oxford: Berg.
 251. Howes, David. 2019. „Multisensory Anthropology“, In *Annual Review of Anthropology* 48(1): 17-28.
 252. Hubbard, Phill. 2009. “Geographies of studentification and purpose-built student accommodation: leading separate lives?” *Environment and Planning A* 41: 1903–1923.
 253. Hurdley, Rachel. 2006. ‘Dismantling Mantelpieces: Narrating Identities and Materializing Culture in the Home’: *Sociology* 40 (4): 717–33.
 254. Huron, Amanda. 2018. *Carving Out the Commons. Tenant Organizing and Housing Cooperatives in Washington, D.C.*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
 255. Hyde, Lewis. 2010. *Common as Air: Revolution, Art and Ownership*. Farrar: Straus and Giroux.
 256. Iancu, Bogdan. 2011. “The Golden Age of *Termopane*. The Social Life of Post-Socialist Windows.” *Martor* 16: 19-33.
 257. Ignjatović, Dušan i Nataša Ignjatović Čuković (ur.) 2014. *Use-Re-Use: New Belgrade: the city, buildings, open spaces*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
 258. Iguman, Sanja, Nevena Mijatović i Sara Nikolić. 2022. "“Keep up the good work, Za naš Kej!” citizens’ passive support to the local activist group." *Filozofija i društvo* 33 (1): 120-142.
 259. Ingold, Tim and Jo Lee Vergunst. 2008. *Ways of walking: ethnography and practice on foot*. Aldershot: Ashgate.
 260. Ingold, Tim. 2010. "Footprints through the weather-world: walking, breathing, knowing". *The Journal of the Royal Anthropological Institute*. 16 (1): 121-139.
 261. Ingold, Tim. 2014. That’s enough about ethnography! *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 4(1): 383-395 .
 262. Jacobsson Kerstin and Elżbieta Koroleczuk.2020. “Mobilizing grassroots ni the city: Lessons for civil society research in Central and Eastern Europe.” *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 33(2): 125-142.
 263. Jacobsson, Kerstin. 2017. “Rethinking Civic Privatism in a Postsocialist Context. Individualism and Personalization in Polish Civil Society Organizations.“ In *Civil Society Revisited. Lessons from Poland* Jacobsson, Kerstin and Elżbieta Koroleczuk (eds.), 81-104. New York and Oxford: Berghain Books.
 264. Jakovljevic, Branislav. 2016. *Alienation effects: Performance and self-management in Yugoslavia, 1945–91*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
 265. James, Clifford and George Marcus (eds.) 1986. *Writing Culture: The Poetics and*

Politics of Ethnography. Berkley: University of California Press.

266. Janković, Miloš. 2021. „Pogledi na direktnu demokratiju i samoupravljanje iz perspektive časopisa *Praxis*”. *Arhe* 18 (36): 275–94.
267. Jelinić, Grga. 2012. *50 godina graditeljstva i stanogradnje : stambene zablude i privilegiji*. Zagreb, Studio Hrg.
268. Jovanović, Jelica. 2015. "Nove metodologije valorizacije modernističkog stanovanja druge polovine 20. veka. Primer centralne zone Novog Beograda." In *Arhitektura i urbanizam posle Drugog svetskog rata. Zaštita kao proces ili model*, edited by Živković, Nada, 53-69. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
269. Jovanović, Jelica. 2017. "Mass Heritage of New Belgrade: Housing Laboratory and So Much More." *Periodica Polytechnica Architecture* 48 (2): 106-112.
270. Jovanović, Jelica. 2018a. "New Belgrade: Past-Present-Future, and the Future That Never Came." *Docomomo Journal*, 59: 68-73.
271. Jovanović, Jelica. 2018b. "Brutal And Fragile: Case Study Of New Belgrade's 'Concrete Baroque' in *Metamorphosis, The Continuity of Change* – Conference proceedings." 655-657.
272. Jovanović, Jelica. 2018c. "Designing the Growth. Planners of Belgrade Housing." In *Women's Creativity since the Modern Movement (1918-2018): Toward a New Perception and Reception*, edited by Helena Seražin, Caterina Franchini, and Emilia Garda, 884-890. Ljubljana: RC SAZU, France Stele Institute of Art History.
273. Jovanović, Jelica. 2019. „Arhitekta Aleksandar Stjepanović. Infrastruktura društva: stanovanje i prateće funkcije, objekti dečije zaštite, školstva i visokog obrazovanja.“ *14th Belgrade International Architecture Week - Catalog*: 35-58.
274. Jovanović, Jelica. 2022. “Materializing the self-management: Tracking the commons in Yugoslav housing economy“. In *Housing as Commons: Housing Alternatives as Response to the Current Urban Crisis*, edited by Stavros Stavrides & Penny Travlou, 209–232. London: Bloomsbury Academic.
275. Jovanović, Miomir. 2004. „Urbanistički koncepti razvoja gradova – komparativna analiza.“ *Industrija* 32 (3): 37-71.
276. Jovanović, Predrag, and Ana Graovac. 2017. "Relation between Planning and Realization of Open Spaces in New Belgrade Super-Blocks: Case Studies of Block 45 and 70." In *Keeping Up with Technologies in the Context of Urban and Rural Synergy: Book of Conference Proceedings / [4th International Academic Conference] Places and Technologies 2017 Sarajevo June 08th - 09th 2017*.
277. József Hegedüs & Iván Tosics. 1998. “Rent Reform-Issues for the Countries of

- Eastern Europe and the Newly Independent States“. *Housing Studies* 13 (5): 657-678.
278. Kara-Pešić, Živojin. 1977. “Standardi i gradski prostor”, Bilten Centra za stanovanje, broj 18 (April 1977), 5-11.
279. Kardelj, Edvard. 1981. *O komuni*. Beograd: Radnička štampa
280. Karsten, Lia. 2002. “Mapping Childhood in Amsterdam: The Spatial and Social Construction of Children’s Domains in the City“. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 93: 231–241.
281. Karsten, Lia. 2003. “Family Gentrifiers: Challenging the City as a Place to Simultaneously Build a Career and Raise Children“. *Urban Studies* 40: 2573– 2584.
282. Karsten, Lia. 2007. “Housing as a Way of Life: Towards an Understanding of Middle Class Families’ Preferences for an Urban Residential Location“. *Housing Studies* (22): 83–98.
283. Karsten, Lia. 2014. “From Yuppies to Yupps: Family Gentrifiers consuming spaces and re-inventing cities“. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 105(2): 175–188.
284. Katyal, Neal Kumar. 2002. “Architecture as Crime Control.” *The Yale Law Journal* 111 (5): 1039–1139.
285. Kearns, Ade and Michael Parkinson. 2001. “The Significance of Neighbourhood”. *Urban Studies*, 38(12): 2103-2110.
286. Kearns, Ade and Ray Forrest. 2001. “Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood”. *Urban Studies*, 38(12): 2125-2143.
287. Kearns, Ade, Oliver Kearns & Louise Lawson. 2013. “Notorious Places: Image, Reputation, Stigma. The Role of Newspapers in Area Reputations for Social Housing Estates“. *Housing Studies*, 28(4): 579–598.
288. Khalvashi, Tamta. 2019. „Ascending Order: Georgia’s coin-operated lifts.“ *The Architectural Review*: 41-42.
289. Klasić, Anamaria i Anđelina Svirčić Gotovac. 2023. „Zadovoljstvo stanovanjem i društveni odnosi u stambenim naseljima u Hrvatskoj i Sloveniji“. *Nacionalni kongres hrvatskog sociološkog društva*, ur. Inga Tomić-Koludrović, Mirko, Petrić, Mirko, Marko Marelić, Marko i Mirela Bilandžić, 41-42. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
290. Kojanić, Ognjen. 2018. “Flipping the Transition Script.” *Anthropology News* 59 (2): 244-248.
291. Korolczuk, Elżbieta. 2017. “When Parents Become Activists Exploring the Intersection of Civil Society and Family.“ In *Civil Society Revisited. Lessons from Poland* (eds.) Kerstin Jacobsson and Elżbieta Korolczuk, 129-152. New York and Oxford:

- Berghain Books.
292. Korsmeyer, Carolyn (ed.). 2005. *The Taste Culture Reader: Experiencing Food and Drink*. Oxford: Berg.
 293. Kotkin, Stephen. 1997. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press.
 294. Kovács, Zoltán and Günter Herfert. 2012. "Development Pathways of Large Housing Estates in Post-socialist Cities: An International Comparison", *Housing Studies*, 27(2): 324-342.
 295. Kovačević, Miloš. 2018. „Praktikovanje zajedničkog kao alternativa robnoj proizvodnji“. U: *Zajednička dobra i granice kapitalizma*, Aleksandar Matković (ur). Beograd: zajednicko.org.
 296. Kramer, Robert. 1974. „Vi ste vlast – riješite problem“. *Mjesna zajednica*: 11.
 297. Kirn, Gal. 2019. *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform and the Spectre of Socialist Yugoslavia*. Chicago: Pluto Press.
 298. Krstić, Iskra. 2018. „Stambene politike u Jugoslaviji“. U *Gradove smo vam podigli: o protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma*, priredili Vida Knežević i Marko Miletić, 127-142. Beograd: CZKD.
 299. Kršić, Dejan. 2012. „Grafički dizajn i vizualne komunikacije 1950-1975.“ U *Socijalizam i modernist - umjetnost, kultura, politika 1950-1974*, priredila Ljiljana Kolesnik, 209-226. Zagreb: IPU i MSU.
 300. Kubeš, Jan and Zoltán Kovács. 2020. "The kaleidoscope of gentrification in post-socialist cities." *Urban Studies*, 57(13): 2591-2611.
 301. Kubicki, Paweł. 2011. „Now mieszczanie - now aktorzy na miejskiej scenie.“ *Przegląd Socjologiczny* 60(2-3): 203-227.
 302. Kulić, Vladimir, Maroje Mrduljaš and Wolfgang Thaler. 2012. *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*. Berlin: Jovis.
 303. Kulić, Vladimir. 2009a. "“East? West? Or Both?” Foreign Perceptions of Architecture in Socialist Yugoslavia". *The Journal of Architecture* 14 (1): 129–47.
 304. Kulu, Hill. 2003. "Housing differences in the late Soviet city: the case of Tartu, Estonia." *International Journal of Urban and Regional Research* 27: 897-911.
 305. Kümin, Beat and Cornelia Usborne. 2013. "At Home And in the Workplace: A Historical Introduction To The ‘Spatial Turn’". *History and Theory*, 52: 305-318.
 306. Kusenbach, Margarethe. 2003. "Street phenomenology: the go-along as ethnographic research tool". *Ethnography* 4(3): 455–485.
 307. Kuusk, Kalle, and Jarek Kurnitski. 2019. "State-Subsidised Refurbishment of

- Socialist Apartment Buildings in Estonia." In *Housing Estates in the Baltic Countries: The Legacy of Central Planning in Estonia, Latvia and Lithuania*, edited by Baldwin Hess and Tiit Tammaru, 339-358. Cham: Springer.
308. Laplantine, François. 2015. *The life of the senses. Introduction to a modal anthropology*. London: Bloomsbury.
309. Lareau, Anette. 2003. *Unequal Childhoods: Class, Race and Family Life*. Berkeley, CA: University of California Press.
310. Larkin, Brian. 2013. "The politics and poetics of infrastructure". *Annual Review of Anthropology*, 42: 327–343.
311. Latour, Bruno. 1996. *Aramis, or the love of technology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
312. Lawrence-Zúñiga, Denise. 2001. "From Bourgeois to Modern: Transforming Houses and Family Life in Rural Portugal". In *Architectural Anthropology*, edited by Amerlinck, Mari-Jose, 171-200. Westport: Bergin & Garvey.
313. Le Corbusier. 1965 (1933). *Atinska povelja*. Beograd: Klub mladih arhitekata.
314. Le Normand, Brigitte. 2014. *Designing Tito's Capital: Urban planning, Modernism and socialism in Belgrade*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
315. Lebow, Katherine. 2013. *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. Ithaca: Cornell University Press.
316. Lees, Loretta and Martin Phillips. 2018. *Handbook of Gentrification Studies*. Cheltenham and Camberley: Edward Edgar Publishings.
317. Lees, Loretta. 2003. "The ambivalence of diversity and the politics of urban renaissance: The case of youth in downtown Portland, Maine". *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(3): 613–634.
318. Lees, Loretta., Tom Slater and Elvin Wyly. 2008. *Gentrification*. New York: Routledge.
319. Lefebvre, Henri. 2008. *Pravo na grad*. U *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, priredili Leonardo Kovačević, Tomislav Medak, Petar Milat, Marko Sančanin, Tonči Valentić i Vesna Vuković, 16-29. Zagreb: Multimedijalni Insititut.
320. Lefebvre, Henry. 1959. *Dijalektički materijalizam / Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed.
321. Lefebvre, Henry. 1970, "Urbanisme aujourd'hui: Mythes et réalités: Débat entre Henri Lefebvre, Jean Ballardur et Michel Ecochard." In Henri Lefebvre, *Du rural à l'urbain*, 217–227. Paris: Anthropos.
322. Lefebvre, Henry. 1976. "Reflections on the Politics of Space". *Antipode*, 8: 30-37.

323. Lefebvre, Henry. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing
324. Lefebvre, Henry. 1992. *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*. London: Bloomsbury.
325. Lefevr, Anri. 1974. *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit.
326. Lehečka, Michal. 2019. " 'To Own or Not to Own': Post-socialist Housing Policy, Privatism and Regimes of Vulnerability in Prague, Czech Republic". *Archivo Antropologico Mediterraneo*, 21: 1-15.
327. Ley, David. 1996. *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*. Oxford: Oxford University Press.
328. Linebaugh, Peter. 2014. *Stop, Thief! The Commons, Enclosures, and Resistance*, Oakland: PM Press.
329. Liotta, Peter. 2001. *Dismembering the State: The Death of Yugoslavia and Why It Matters*. Lanham Md: Lexington Books.
330. Lofgren, Orvar 1984: "The Sweetness of Home. Class, Culture and Family Life in Sweden". *Ethnologia Europaea* 14: 44-64.
331. Lofland, Lyn. 1990. "Is Peace Possible? An Analysis of Sociology". *Sociological Perspectives* 33(3): 313-25
332. Lojanica, Vladimir, Jelena Ristić i Verica Međo. 2011. "Multi-family Housing Architecture in Belgrade: Models and Development", in *Proceedings from the International Conference on Architecture and Design INTERCAD*. Vienna: Technical University, 5-13.
333. Low, Setha. 2003. *Behind the Gates: Life Security and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. New York: Routledge.
334. Low, Setha. 2009. 'Towards an Anthropological Theory of Space and Place'. *Semiotica* 175: 21-37.
335. Lowe, Stuart and Sasha Tsenkova (eds.) 2003. *Housing change in East and Central Europe: integration or fragmentation?*. Aldershot: Ashgate.
336. Lukić, Ivana. 2010. "Mogućnosti i ograničenja ortogonalne urbane matrice Novog Beograda sa aspekta vizuelnih efekata." *Nauka i praksa*, 13: 57-61.
337. Lutherová, Soňa. 2014. "Sweet Property O'Mine", *Home Cultures*, 11 (1): 79-102.
338. Lux, Martin and Petr Sunega. 2014. "Public Housing in the Post-Socialist States of Central and Eastern Europe: Decline and an Open Future" *Housing Studies* 29: 501–519.
339. Lynch Erin, David Howes and Martin French. 2020. "A touch of luck and a 'real

- taste of Vegas’: a sensory ethnography of the Montreal Casino“. *Senses and Society* 15 (2): 192-215.
340. Lynch, Kevin. 1960. *Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press.
341. Madigan, Ruth, and Moira Munro. 1996. ‘‘House Beautiful’: Style and Consumption in the Home:’ *Sociology* 30 (1): 41–57.
342. Magnani, José and Deborah Neale. 2005. “From close up and within: notes for an urban ethnography“. In *Revista Brasileira de Ciências Sociais*, 17 (49): 11-29.
343. Mah, Alice. 2009. “Devastation but Also Home: Place Attachment in Areas of Industrial Decline”. *Home Cultures* 6 (3): 287–310.
344. Malaia, Kateryna. 2020. “A Unit of Homemaking: The Prefabricated Panel and Domestic Architecture in the Late Soviet Union”. *Architectural Histories* 8 (1): 12.
345. Mallett, Shelley. “Understanding Home: A Critical Review of the Literature.” *The Sociological Review* 52 (1): 62–89.
346. Manahasa, Edmond and Odeta Manahasa. 2022. “Nostalgia for the Lost Built Environment of a Socialist City: An Empirical Study in Post-Socialist Tirana”. *Habitat International* 119: 102493.
347. Mandic, Srna and David Clapham, 1996. “The Meaning of Home Ownership in the Transition from Socialism: The Example of Slovenia.” *Urban Studies Journal Limited* 33(1): 83-97.
348. Mandič, Srna 1996. *Stanovanje i država*. Ljubljana: Forum.
349. Mandič, Srna. 2010. “The changing role of housing assets in post-socialist countries.” *Journal of Housing and the Built Environment* 25: 213–226.
350. Mandić, Srna. 2001. “Residential mobility versus 'in-place' adjustments in Slovenia: Viewpoint from a society 'in transition'.” *Housing Studies* 16 (1): 53-73.
351. Mandleco, Barbara. 2013. “Research with children as participants: photo elicitation.” *Journal for specialists in pediatric nursing* 18(1): 78-82.
352. Manić, Željka i Vera Backović, 2010. „Arhitektura moderne u funkciji promocije Beograda“, *Arhitektura i urbanizam* 12 (30): 47-51.
353. Marcoux, Jean-Sébastien. 2001. “The “Casser Maison” Ritual: Constructing the Self by Emptying the Home”. *Journal of Material Culture* 6 (2): 213–35.
354. Marcus, George. 1995. “Ethnography in/of the world system: the emergence of multi- sited ethnography”. *Annual Review of Anthropology* 24 (1): 95–117.
355. Marcuse, Peter. 1996. “Privatization and its Discontents: Property Rights in Land and Housing in Eastern Europe.” In *Cities After Socialism: Urban and Regional Change*

- and Conflict in Post-Socialist Societies*, edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Szelenyi, 119-191. London: Blackwell.
356. Marcuse, Peter. 2009. "From critical urban theory to the right to the city", *City* 13 (2-3): 185-197.
357. Marčetić, Iva. 2020. *Stambene politike u službi društvenih i prostornih (ne)jednakosti*. Zagreb: Pravo na grad.
358. Marić, Igor, Ana Niković, and Božidar Manić. 2010. 'Transformation of the New Belgrade Urban Tissue: Filling the Space Instead of Interpolation'. *Spatium* 22: 47-56.
359. Marković, Peđa. 1992. *Beograd i Evropa 1918-1941 : Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*. Beograd: Savremena administracija.
360. Marks, Karl. 1968. „Iz VI sveske. Čvrne tačke u razvitku filozofije“, u *Karl Marx, Friedrich Engels. Dela*, prvi tom (preveo Branimir Živojinović). Beograd: Prosveta.
361. Martens, Lydia, Dale Southerton & Sue Scott. 2004. "Bringing Children (and Parents), into the Sociology of Consumption: Towards a Theoretical and Empirical Agenda." *Journal of Consumer Culture* 4: 155-182.
362. Martínez, Miguel. 2020. "Urban Commons from an Anti-Capitalist Approach" *Partecipazione e Conflitto* 13(3): 1390-1410.
363. Matić, Miloš. 2007. „Privatno preduzetništvo u savremenoj Srbiji: Koncept ruralne ekonomije kao model mišljenja u sa- vremenom preduzetništvu“. *Antropologija* 3: 86-96.
364. Matić, Miloš. 2008. „Uloga institucije pozajmanja u životu seljaka“. *Istorija poljoprivrede XV-XVI*: 85-95.
365. Matić, Miloš. 2009. *Razmena dobara u seljačkom društvu Srbije*. Beograd: Etnografski muzej.
366. Mattei, Ugo and Alessandra Quarta. 2015. "Right to the City or Urban Commoning? Thoughts on the Generative Transformation of Property Law", *The Italian Law Journal* 303: 2-15.
367. Mattei, Ugo. 2012. „First Thoughts for a Phenomenology of the Commons“ In *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State*, edited by David Bollier and Silke Helfrich, 37- 44. Amherst: Levellers Press.
368. Maude, Barlow. 2008. *Our Water Commons. Toward a New Freshwater Narrative*. Ottawa: The Council of Canadians.
369. Maudlin, Daniel and Marcel Vellinga (eds.). 2014. *Consuming Architecture: On the occupation, appropriation and interpretation of buildings*. Hoboken: Taylor and

- Francis.
370. Mauss, Marcel. 2006. *Techniques, Technology and Civilization*. Oxford, NY: Berghahn Books.
371. McCauley, Karen. 1995. "The aesthetics of production: The Russian avant-garde and the rise of Socialist realism." PhD diss. University of California.
372. McKendrick, John, Michael Bradford and Anna Fielder 2000. "Kid Customer?: Commercialization Of Playspace And The Commodification Of Childhood". *Childhood* 7(3): 295-314.
373. Mecanov, Dragana. 2010. „Valorizacija arhitekture stambenih zgrada iz perioda moderne.” *Nasleđe* 11: 79–101.
374. Mecanov, Dragana. 2015. „Sustav prefabricirane gradnje Jugomont iz Zagreba: Zgrada ‘potkovica’ u bloku 28 u Novom Beogradu”, *Prostor* 49 (23): 174-185.
375. Meo, Analia Ines. 2010. "Picturing students' habitus: The advantages and limitations of photo-elicitation interviewing in a qualitative study in the city of Buenos Aires" *International Journal of Qualitative Methods*, 9: 149–171.
376. Meza-Palmeros, José Alejandro. 2020. 'Risk Perception, Coronavirus and Precariousness. A Reflection on Fieldwork under Quarantine'. *Health Sociology Review* 29 (2): 113–21.
377. Mihaljević, Domagoj. 2017. *Zbogom avangardo. Na razvalinama jugoslavenske socijalističke modernizacije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe
378. Mijić, Emilija. 2008. „Primena folklornog dijamanta na idiokulturi novobeogradskog bloka 63.” *Etnološke sveske* 12: 125-137.
379. Mijić, Emilija. 2011. „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumeiranje sadašnjosti.“ *Etnoantropološki problemi* 6(3): 763-782.
380. Milan, Chiara. 2022. "The Mobilization for Spatial Justice in Divided Societies: Urban Commons, Trust Reconstruction, and Socialist Memory in Bosnia and Herzegovina". *East European Politics and Societies* 36(2): 669–691.
381. Miletić, Geran-Marko. 2013. „Jednom nogom na otoku: sekundarno stanovanje na Zlarinu.“ *Migracijske i etničke teme* 29 (2): 225-249.
382. Miller, Daniel (ed.) 2001. *Home Possessions: Material Culture behind Closed Doors*. London: Routledge.
383. Miller, Daniel. 1988. "Appropriating the State on the Council Estate", *Man* 23(2): 353-372.
384. Miller, Daniel. 1994. *Modernity: An Ethnographic Approach. Dualism and Mass Consumption in Trinidad*. Oxford: Berg.

385. Milojević, Milica, Marija Maruna, and Aleksandar Djordjević. 2019. "Transition of collective land in modernistic residential settings in New Belgrade, Serbia." *Land* 8 (11): Article 174.
386. Mišetić, Anka. 2006. "Koncept povezanosti s mjestom i sekundarno stanovanje." *Društvena istraživanja* 15 (81-82): 27-42.
387. Mizen, Phill. 2005. "A little 'light work'? Children's images of their labour." *Visual Studies* 20: 124–139.
388. Molnár, Virag. 2005. "Cultural Politics and Modernist Architecture: The Tulip Debate in Postwar Hungary." *American Sociological Review*: 111-135.
389. Molnár, Virág. 2013. *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. London and New York: Routledge.
390. Moran, Joe. 2005. *Reading the Everyday*. New York, Routledge.
391. Morgan, Lewis Henry. 2003. *Houses and House-Life of the American Aborigines*. Salt Lake City: University of Utah Press.
392. Morrison, Carey-Ann. 2012. "Home and Heterosexuality in Aotearoa New Zealand: The Spaces and Practices of DIY and Home Renovation." *New Zealand Geographer* 68: 121–129.
393. Mrenović, Lav. 2016. 'Arhitektura Sava centra u kontekstu urbanističkog razvoja Novog Beograda'. *Artum - Istorijско-umetnički časopis* 3 (3): 37–46.
394. Munro, Moira and Philip Leather. 2000. "Nest-building or investing in the future? Owner-occupiers' home improvement behaviour", *Policy & Politics* 28 (4): 511-526.
395. Muraj, Aleksandra. 1977. „Transformiranje načina i kulture stanovanja u Jalševcu.“ *Narodna umjetnost*, 14 (1): 95-146.
396. Murawski, Michal. 2018. "Actually-Existing Success: Economics, Aesthetics and the Specificity of Still-Socialist Urbanism". *Comparative Studies in Society and History*, 60(4): 907-937.
397. Murie, Alan, Iván Tosics, Manuel Aalbers, Richard Sendi and Barbara Černić Mali. 2005. "Privatisation and After." In *Restructuring Large Housing Estates in Europe*, edited by Ronald van Kempen, Karien Dekker, Stephen Hall and Iván Tosics, 63-84. Bristol: The Policy Press.
398. Mušić, Miroslav. 2015. „Dizajnerske prakse druge polovine 20. veka - novosadski kulturni plakat”. *Zbornik radova Akademije umjetnosti* 3: 75-93.
399. Mušić, Nenad. 2011. „Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj” *Pravnik*, 45, 2 (91): 129-149.

400. Naderifar, Mahin, Hamideh Goli, and Fereshteh Ghaljaie. 2017. 'Snowball Sampling: A Purposeful Method of Sampling in Qualitative Research'. *Strides in Development of Medical Education* 14 (3).
401. Nestorović, Bogdan. 1955. „Evolucija beogradskog stana“. *Godišnjak grada Beograda* 2: 247-266.
402. Nikezić, Ana i Nataša Janković. 2013. „Eko-matrica kao strategija formiranja produktivnog urbanog pejzaža na primeru priobalja Novog Beograda“. U *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje : kreiranje strategija i obrazaca*, ur. Vladan Đokić i Zoran Lazović, 128-147. Beograd: Arhitektonski fakultet.
403. Nikolić, Sara i Anja Vujović. 2020. „Draži zajedništva: senzorni pristupi prostornim zajedničkim dobrima“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* (68):149-168.
404. Nikolić, Sara, Jovana Timotijević i Danilo Ćurčić. 2022. *Na šta mislimo kada kažemo... Pravedne stambene politike*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
405. Nikolić, Sara. 2019. "Pastelozna-Refurbishing of the PPR heritage." *Urban Development Issues* 63: 51-64.
406. Nikolić, Sara. 2023. "Burning Tires, Sauerkraut and Dung: The (Classist) Boundaries of an Olfactory Landscape" In *Sensory Environmental Relationships. Between Memories of the Past and Imaginings of the Future*, edited by Blaž Blaž and Ana Svetel, 153-173. Delaware and Malaga: Vernon Press.
407. Niškanović, Vilma. 1978. „Neke karakteristike svadbenih običaja u Beogradu na primeru opština Stari Grad i Novi Beograd“. *Etnološke sveske* (Stara serija: 1978–1990): 153-197.
408. Novaković, Nevena. 2022. „The concept of appropriation in collective housing design: Understanding dwelling as a poetic practice“. *Writingplace, Journal for Architecture and Literature*, 6: 90-106.
409. Nowak, Marek i Przemysław Plucinski. 2011. „Problemy ze sfera publiczna. O pozytkach z partykularnych rozstrzygniec“ U: *O miejskiej sferze pub. licznej. Obywatelskosc i konflikty o przestrzen*, ur. Marek Nowak i Przemysław Plucinski, 11-43. Kraków: Korporacja Halart.
410. Noy, Chaim. 2008. "Sampling Knowledge: The Hermeneutics of Snowball Sampling in Qualitative Research", *International Journal of Social Research Methodology* 11(4): 327-344.
411. Oldenburg, Ray 1989. *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and How They Get You Through the Day*. New York: Paragon House.

412. Oldenburg, Ray 1997. Our Vanishing “Third Places”. *Planning Commissioners Journal*, 25: 6-10.
413. Ostojić, Mladen. 2022. Na šta mislimo kada kažemo...Mesna samouprava. Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju
414. Ostojić, Mladen. 2023. „Yugoslav Self-Management as a Model of Participatory Municipal Governance? Local Communities in Belgrade in the 1980s“ In *How to Engage in Autocracy: Participatory Democratic Innovations in Southeast Europe* Irena Fiket et al. (Routledge: u štampi)
415. Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
416. Patel, Raj. 2010. *The Value of Nothing*. Edinburgh: Portobello Books.
417. Patnam, Robert. 2008. *Kuglati sam. Slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
418. Patton, Michael Quinn. 1990. *Qualitative evaluation and research methods*. Beverly Hills, CA: Sage.
419. Pelikánová, Hana. 2012. “Housing as a Norm and as an Everyday Life Strategy in Communist Czechoslovakia (1968–89).” In *Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions*, edited by Daniela Koleva, 175–194. New Brunswick, NJ: Transaction.
420. Permentier, Matthieu Gideon Bolt and Maarten van Ham. 2011. “Determinants of neighbourhood satisfaction and perception of neighbourhood reputation.” *Urban Studies* 48(5): 977–996.
421. Peterson, Steven- 1984. “Privatism and Politics: A Research Note.” *The Western Quarterly* 37 (3): 484–489.
422. Petovar, Ksenija. 1976. „Sociološko istraživanje uslova života u stambenim zajednicama u Novom Beogradu“. Mag.tez. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
423. Petričić, Branko. 1975. „Prve urbanističke realizacije: Novi Beograd 1955–1975.“ *Godišnjak grada Beograda* 22: 219–234.
424. Petrović, Mina i Vera Backović. 2009. „Istraživanje susedstva u Novom Beogradu.“ U *Diferencirana susedstva Novog Beograda*, priredio Zoran Erić, 63-86. Beograd: Muzej Savremene umetnosti.
425. Petrović, Mina. 2004. *Sociologija stanovanja. Stambena politika: Izazovi i mogućnosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
426. Petrović, Mina. 2007. „Istraživanje socijalnih aspekata urbanog susedstva: Percepcija stručnjaka na Novom Beogradu“. *Sociologija*, 50 (1): 55-78.

427. Pétursdóttir, Eyrún, 2021. "Childifying : a child-centered socio-spatial integration approach ". Master teza. Swedish University of Agricultural Sciences.
428. Pickles, John. 2010. "The spirit of post-socialism: Common spaces and the production of diversity". *European Urban and Regional Studies* 17: 127–140.
429. Pink, Sarah. 2004. *Home Truths. Gender, Domestic Objects and Everyday Life*. London: Routledge.
430. Pink, Sarah. 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London: SAGE.
431. Pink, Sarah. 2010. "The future of sensory anthropology/the anthropology of the senses." *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 18 (3): 331-333.
432. Pojani, Dorina and Kenneth Baar. 2016. "Multi-family housing management in post-socialist countries: the Albanian experience". *House and the Built Environment* 31: 743–760.
433. Pojani, Dorina and Migena Buka. 2015. "From Camaraderie to Detachment: The Effect of Changing Built Environment Forms on Neighborhood Relations in A Post-Communist Context." *Cities* 49: 66-75.
434. Power, Nicole Gerarda, Moss Edward Norman and Kathryne Dupré. 2014. "Rural youth and emotional geographies: How photovoice and words-alone methods tell different stories of place." *Journal of Youth Studies* (17): 1114–1129.
435. Priemus, Hugo and Srna Mandic. 2000. „Rental housing in Central and Eastern Europe as no man's land“. *Journal of Housing and the Built Environment* 15(3):205-215.
436. Prokopljević, Jelena. 2015. "Do Not Throw Concrete Blocks! Social and Public Housing in New Belgrade and Their Representations in Popular Culture." *Fusion Journal* (6): 1–18.
437. Pudar Draško, Gazela, Irena Fiket and Jelena Vasiljević 2019. "Big dreams and small steps: comparative perspectives on the social movement struggle for democracy in Serbia and North Macedonia". *Southeast European and Black Sea Studies* 20 (1): 199-219.
438. Pusić, Eugen. 1985. *Upravni sistemi: Upravni sistem u Jugoslaviji*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
439. Putnam, Robert.1993. *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
440. Putnam, Tim. 2006. "Postmodern Home Life." In *At Home: An Anthropology of Domestic Space*, edited by Irene Cieraad, 144–152. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
441. Rabenhorst, Carol and Sonia Ignatova. 2009. *Condominium Housing and*

- Mortgage Lending in Emerging Markets—Constraints and Opportunities*. Urban Institute Center on International Development and Governance.
442. Raby, Rebecca, Wolfgang Lehmann, Jane Helleiner and Riley Easterbrook. 2018. "Reflections on Using Participant-Generated, Digital Photo-Elicitation in Research With Young Canadians About Their First Part-Time Jobs." *International Journal of Qualitative Methods*, 17(1): 1-10.
443. Radošević, Ljiljana. 2009. „Njujorški grafiti u socijalističkom getu“. U *Diferencirana susedstva Novog Beograda*, priredio Zoran Erić, 150-161. Beograd: Muzej savremene umetnosti.
444. Radović, Srđan. 2012. *Gradski tekst i toponimija i konstrukcija lokalnog identiteta*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
445. Radović, Svetlana. 2016. „Poimanje fizičkog prostora u društvenoj teoriji: mogućnosti sociološke analize prostorne dimenzije grada“, *Sociologija*, 58 (1): 146-164.
446. Rapoport, Amos. 1998. "Using 'Culture' in Housing Design." *Housing and Society*, 25: (1-2): 1-20.
447. Raymond Henri, Nicole Haumont, Marie Geneviève Raymond, Antoine Haumont. 2001 [1968]. *L'habitat pavillonnaire*. Paris: Centre de recherche d'urbanisme.
448. Reichle, Leon Rosa. 2022. *Alienated Social Reproduction: A study on the politics of neoliberal urban restructuring in Leipzig, East Germany*. PhD diss. Leicester, De Montfort University.
449. Reichle, Leon Rosa. 2023. "Between Depression and Hope: Affective Mediations of Urban Restructuring in Leipzig, East Germany". *International Journal of Urban and Regional Research* 47(4): 546-562.
450. Riaubienė, Edita & Liutauras Nekrošius. 2021. "Standardisation and architectural ideas for school buildings in Soviet Lithuania." *Oxford Review of Education* 47 (5): 638-658.
451. Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
452. Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice Moga Grada : Antropologija Domaćeg Terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
453. Ristanović, Slobodan. 2009. *Novi Beograd: graditeljski poduhvat veka*. Beograd: Kse-Na.
454. Ristić, Dušan i Dušan Marinković. 2015. „Prakse, moć, prostor“. *Sociološki pregled* 49 (3): 349-363.
455. Rodman, Margaret. 1992. . "Empowering Place: Multilocality and

- Multivocality.” *American Anthropologist* 94 (3): 640–656.
456. Romjin, Peter, Gilles Scott-Smith and Joes Segal. 2012. *Divided Dreamworlds*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
457. Rosbrook-Thompson, James and Gary Armstrong. 2018. *Mixed-Occupancy Housing in London: A Living Tapestry*, New York and London: Routledge.
458. Rose, Fred 1997. “Toward a Class-Cultural Theory of Social Movements: Reinterpreting New Social Movements”, *Sociological Forum* 12 (3): 461–494.
459. Ross, Kirstin. 1988. *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
460. Roter-Blagojević, Mirjana. 1998. „Oblici višeporodičnog stanovanja krajem XIX i početkom XX veka u Beogradu.“ *Unapređenje stanovanja*, 21-32.
461. Rowe, Jonathan. 2013. *Our Common Wealth: The Hidden Economy That Makes Everything Else Work*. Oakland: Berrett-Koehler Publishing.
462. Rubić, Tihana i Saša Šimpraga (ur.). 2012. “Urbano vrtlarjenje”, *Zarez – Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 345: 19–28
463. Rubin, Eli. 2006. “The Form of Socialism without Ornament: Consumption, Ideology, and the Fall and Rise of Modernist Design in the German Democratic Republic.” *Journal of Design History*: 155-168.
464. Rykwert, Joseph. 1991. “The Idea of a Home: A Kind of Space.” *Social Research*, 58 (1): 51–62.
465. Sandercock, Leonie. 2002. “Difference, fear and habitus: a political economy of urban fears.” In *Habitus: a sense of place*, edited by Jean Hillier and Emma Rooksby, 235-250. Ashgate: Aldershot.
466. Saunders Peter and Peter Williams. 1988. “The Constitution of the Home: Towards a Research Agenda”, *Housing Studies* 3 (2): 81–93.
467. Savage, Mike, Gaynor Bagnall and Brian Longhurst. 2005. “Local habitus and working-class culture“. In *Rethinking class: culture, identities and lifestyle*, edited by Fiona Devine, Mike Savage, John Scott and Rosemary Crompto, 95-122. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
468. Schafran, Alex. 2019. “Urban Restructuring“. In: *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Urban and Regional Studies*, edited by Anthony Orum. Oxford: Wiley.
469. Scott, James. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
470. Scruton, Roger. 1984. Public space and the classical vernacular. *Public Interest*, 74: 5–16.

471. Seek, N. H. 1983. "Adjusting housing consumption: improve or move." *Urban Studies* 20: 455–469.
472. Seferagić, Dušica. 1988. *Kvalitet života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
473. Sekulić, Dubravka. 2012. *Glottz Nicht so Romantisch!: On Extralegal Space in Belgrade*. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
474. Senjković, Reana. 2016. *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
475. Shah, Alpa. 2017. "Ethnography?: Participant observation, a potentially revolutionary praxis", *HAU Journal of Ethnographic Theory* 7 (1): 45-59.
476. Shenton, Andrew. 2004. "Strategies for Ensuring Trustworthiness in Qualitative Research Projects". *Education for Information* 22(2):63-75
477. Shevchenko, Olga. 2002. "Between the holes': Emerging identities and hybrid patterns of consumption in post-socialist Russia". *Europe-Asia Studies* 54 (6): 841-866.
478. Shields, Rob. 1991. *Places on the margin*. London: Routledge.
479. Shilling, Chris. 2016. "The rise of body studies and the embodiment of society: A review of the field". *Horizons in Humanities and Social Sciences: An International Refereed Journal*, 2 (1): 1-14.
480. Sibley, David. 1995. *Geographies of exclusion*. London: Routledge.
481. Sík, Endre. 1988b. "The Reciprocal Exchange of Labour in Hungary." In *On Work: Historical, Comparative and Theoretical Approaches*, edited by Raymond. E. Pahl, 527–547. Oxford: Basil Blackwell.
482. Simić, Marina. 2017. „Muzealizacija socijalističkog nasleđa: Preliminarna antropološka analiza Muzeja istorije Jugoslavije.“ *Genero* 21: 117-134.
483. Skifter-Andersen, Hans. 2008. "Why do residents want to leave deprived neighbourhoods? The importance of residents' subjective evaluations of their neighbourhood and its reputation." *Journal of Housing and the Built Environment* 23: 79–101.
484. Skocpol, Theda. 2003. *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Oklahoma City: University of Oklahoma Press.
485. Slater, Tom. 2009. "Missing Marcuse. On gentrification and displacement." *City* 13 (2-3): 292–311.
486. Slavuj, Lana, Marin Cvitanović, and Vedran Prelogović. 2009. "Emergence of Problem Areas in the Urban Structure of Post-Socialist Zagreb". *Spatium* 21: 76–83.
487. Smith, Darren. 2005. "'Studentification': the gentrification factory?" In

- Gentrification in a Global Context. The New Urban Colonialism*, edited by Rowland Atkinson and Garry Bridge, 72-89. London: Routledge.
488. Smith, Kylie. 2011. "The relationship between residential satisfaction, sense of community, sense of belonging and sense of place in a Western Australian urban planned community." Doktorska disertacija, Edith Cowan University.
489. Smith, Neil. 1996. *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge.
490. Smith, Neil. 2003. "Foreward2. In Lefebvre, Henry. *The urban revolution*, VII-XXIII. Minneapolis: University of Minnesota Press.
491. Soaita, Adriana. 2012. "Strategies for Home Improvement in Romanian Large Housing Estates," *Housing Studies*, 27(7):1008-1030.
492. Soja, Edward. 1980. "The Socio-Spatial Dialectic", *Annals of the Association of American Geographers* 70/2: 207-225.
493. Soja, Edward. 2009. „Resistance after the spatial turn“. In *What is Radical Politics Today?*, edited by Johnatan Pugh, Johnatan, 69-74. London: Palgrave Macmillan.
494. Somerville, Peter. 1989. "Home Sweet Home: A Critical Comment on Saunders and Williams," *Housing Studies* 4: 113–118.
495. Sood, Ashima. 2019. "Speculative Urbanism“. In *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Urban and Regional Studie*, edited by Anthony Orum. Oxford: Wiley Blackwell.
496. Spasić, Ivana. 2013. *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Belgrade: Fabrika knjiga.
497. Stanek, Łukasz. 2011. *Henri Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research, and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
498. Stanilov, Kiril. 2007. *The post-socialist city: urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*. New York: Springer.
499. Stavrides, Stavros. 2016. *Common Space. City as Commons*, London: Zed Books.
500. Stender, Marie and Marie Blomgren Jepsen. 2021. „An outdoor living room. Balconies and blurring boundaries“. In *Architectural anthropology. Exploring Lived Space*, edited by Marie Stender, Claus Bech-Danielsen, and Aina Landsverk Hagen, 48-61. London: Routledge.
501. Stender, Marie, Claus Bech-Danielsen, and Aina Landsverk Hagen. 2021. *Architectural Anthropology: Exploring Lived Space*. London: Routledge.
502. Stender, Marie. 2016. "Towards an architectural anthropology: What architects can learn from anthropology and vice versa". *Architectural Theory Review* 21(1): 27–43.

503. Stengers, Isabelle. 2017. *Another Science is Possible: A Manifesto for Slow Science*. Hoboken: Wiley.
504. Stepanović, Ivana. 2020. *Život na internetu: pravo na privatnost i online komunikacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
505. Stephens, Mark, Martin Lux and Petr Sunega. 2015. "Post-socialist housing systems in Europe: Housing welfare regimes by default?". *Housing Studies*, 30 (8):1210-1234.
506. Stephens, Mark. 2005. "A Critical Analysis of Housing Finance Reform in a 'Super' Home-ownership State: The Case of Armenia". *Urban Studies*, 42(10): 1795-1815.
507. Stockhammer, Engelbert. 2004. "Financialisation and the Slowdown of Accumulation." *Cambridge Journal of Economics* 28 (5) : 719–41.
508. Struyk, Raymond (ed.). 1996. *Economic restructuring of the former Soviet block. The case of housing*. Washington: The Urban Institute Press.
509. Supek, Rudi. 1975. "Organization as an Intermediary Between the Individual and Society: The Democratic and Humanitarian Form of Organization." In *Self-governing Socialism, A Reader* vol. 2, edited by Branko Horvat, Mihailo Marković and Rudi Supek, 49-60. White Plains: International Arts and Sciences Press.
510. Supek, Rudi. 1979. "Some Contradictions and Insufficiencies of Yugoslav Self-Managing Socialism." In *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*, edited by Mihailo Marković and Gajo Petrović, 249-271. Dordrecht and London: D. Reidl Publishing Company.
511. Susser, Ida and Stephane Tonnelat. 2013. "Transformative cities: The three urban commons", *Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology* 66: 105–132.
512. Sutton, David. 2006. "Following in a Mestre's Footsteps: Embodied Apprenticeship in Brazil". *The Senses and Society*. 1 (1): 137-139.
513. Suttor, Greg. 2016. *Still Renovating. A History of Canadian Social Housing Policy*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press.
514. Svetska banka. 1993. *Housing: Enabling Markets to Work*. Policy paper.
515. Svirčić Gotovac Anđelina i Ratko Đokić. 2023. *Osnovni pregled rezultata o kvaliteti života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja u Hrvatskoj i Sloveniji*. Zagreb: Institut za sociološka istraživanja.
516. Swisher, Raymond, Stephen Sweet and Phyllis Moen. 2004. "The Family-Friendly Community and Its Life Course Fit for Dual-Earner Couples." *Journal of Marriage and Family*, 66 (2): 281–292.

517. Sýkora, Jan & Petra Špačková. 2022. "Neighbourhood at the Crossroads: Differentiation in Residential Change and Gentrification in a Post-Socialist Inner-City Neighbourhood." *Housing Studies*, 37(5): 693-719.
518. Sýkora, Luděk (2005) Gentrification in post-communist cities. In *Gentrification in Global Context: The New Urban Colonialism*, edited by Rowland Atkinson, Gary Bridge, 90–105. London: Routledge.
519. Szafranska, Ewa. 2015. "Transformations of Large Housing Estates in Central and Eastern Europe after the Collapse of Communism." *Geographia Polonica*, 88(4): 621-648.
520. Szelényi, Iván. 1983. *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
521. Talen, Emily. 1999. "Sense of Community and Neighbourhood Form: An Assessment of the Social Doctrine of New Urbanism." *Urban Studies* 36(8):1361-1379
522. Taylor, Charles. 2004. *Modern social imaginaries*. Durham, NC: Duke University Press.
523. Taylor, Monique. 2002. *Harlem: Between Heaven and Hell*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
524. Tenis, Ferdinand. 2019. „Pojam *Gemeinschaft*.” U *Živeti zajedno*, priredili Petar Bojanić i Vladan Đokić, 155-164. Beograd: Arhitektonski fakultet.
525. Terence Milstead and Rebecca Miles. 2011. "DIY Home Improvements in a Post-Soviet Housing Market: A Socio-Spatial Analysis of Vilnius, Lithuania". *Housing Studies*, 26(3): 403-421.
526. Thoreau, Henry David. 2016. *Hodanje*. Zagreb: Društvo za promicanje književnosti na novim medijima.
527. Timotijević, Jovana. 2018. „Grad i prostorna zajednička dobra“. U *Zajednička dobra i granice kapitalizma*, priredio Aleksandar Matković, 66-77. Beograd: zajednicko.org
528. Tiple, Graham. 2000. *Extending themselves: User-initiated transformations of government-built housing in developing countries*. Liverpool: University of Liverpool Press.
529. Todorčić, Jovana, and Ivan Ratkaj. 2011. "Neighborhood Perception As an Indicator of Gentrification in Central Zone of Belgrade." *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic," SASA* 61 (3): 63–79.

530. Tomašević, Tomislav, Vedran Horvat, Alma Midžić, Ivana Dragšić and Miodrag Dakić, eds. 2018. *Commons in South East Europe: Case of Croatia, Bosnia & Herzegovina and Macedonia*. Zagreb: Institute for Political Ecology.
531. Topalović, Milica. 2012. "Brick & Gold: The Urbanism & Architecture of Informal Belgrade." In *Belgrade Formal/Informal: a research on urban transformation*, edited by Institut Stadt der Gegenwart and Eidgenössische Technische Hochschule Zürich Studio Basel, 80-115. Zürich: Scheidegger & Spiess.
532. Toto, Rudina, Maja Grabkowska, Peter Nientied, Vera Smirnova, and Sonja Dragović. 2023. "The Uncommonness of Urban Commons in Central and Eastern European Countries". *The Commons Journal* 17 (1): 155–173.
533. Treija, Sanda, and Uldis Bratuškis. 2019. "Socialist Ideals and Physical Reality: Large Housing Estates in Riga, Latvia." In *Housing Estates in the Baltic Countries. The Urban Book Series*, edited by Daniel Baldwin Hess and Tiit Tammaru, 339-358. Cham: Springer.
534. Turner, Bengt, József Hegedüs and Iván Tosics (eds.) 1992. *The reform of housing in Eastern Europe and the Soviet Union*. New York: Routledge.
535. Tuvikene, Tauri, Carola Neugebauer and Wladimir Sgibnev (Eds.). 2019. *Post-Socialist Urban Infrastructures*. London and New York: Routledge.
536. Tuvikene, Tauri, Wladimir Sgibnev, Daniela Zupan, Deana Jovanović and Carola S. Neugebauer. 2020. "Post-Socialist Infrastructuring", *Area* 52(3): 575–82.
537. Tylor, Edward Burnett (1971). *Primitive culture*. London: J. Murray.
538. Udvarhelyi, Éva. 2010. "Man on the Street: Anthropology, Citizenship and the Fight for Housing Rights in Hungary". *Practicing Anthropology* 32 (2): 17-20.
539. Unkovski-Korica, Vladimir. 2016). *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. New York-London: I. B. Taurus.
540. van Kempen, Ronald Karien Dekker, Stephen Hall and Iván Tosics (eds.) 2005. *Restructuring Large Housing Estates in Europe*. Bristol: The Policy Press.
541. Vasiljević, Jelena. 2021. "Solidarity Reasoning and Citizenship Agendas: From Socialist Yugoslavia to Neoliberal Serbia." *East European Politics and Societies*, 35(2): 271-292.
542. Vasudevan, Alex. 2023. *The Autonomous City: A History of Urban Squatting*. London: Verso Books.
543. Veenis, Milena. 2012. *Material Fantasies: Expectations of the Western Consumer World Among East Germans*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

544. Vellinga, Marcel. 2011. "The End of the Vernacular: Anthropology and the Architecture of the Other". *Etnofoor* 23 (1): 171–92.
545. Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.
546. Verdery, Katherine. 1999. *The Political Life of Dead Bodies*. New York: Columbia University Press.
547. Vesković, Ivana i Jelica Jovanović. 2018. „Izgradnja blokova 21, 22, 23 Centralne zone Novog Beograda i njihov značaj u okviru kulturnog nasleđa Beograda“, *Nasleđe*: 35-51.
548. Vincent, Carol and Stephen Ball. 2007. "‘Making Up’ the Middle-class Child: Families, Activities and Class Dispositions." *Sociology* 41 (6): 1061–1077.
549. Vlajinac Milan. 1929. *Moba i pozajmica*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
550. Volont, Louis. 2019. "DIY Urbanism and the Lens of the Commons: Observations from Spain." *City & Community* 18(1): 257–279.
551. Von Hoffman, Alexander. 2008. *Enter the Housing Industry, Stage Right: A Working Paper on the History of Housing Policy. No. 1*. Cambridge, MA: Joint Center for Housing Studies, Harvard University
552. Vučinić Nešković, Vesna. 1995. „Antropologija u 'divljim' naseljima; Pogled na Staro Sajmište u Beogradu“. U *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 44: 168-184.
553. Vučinić Nešković, Vesna. 1999. *Prostorno ponašanje u Dubrovniku*. Beograd: Filozofski fakultet.
554. Vujović, Sreten. 1990. *Ljudi i gradovi*. Budva: Mediteran.
555. Vuković, Stevan. 2009. „Čiji je to 'hud'? Ratovi identiteta u Novom Beogradu: Slučaj bloka 70.“ U *Diferencirana susedstva Novog Beograda*, priredio Zoran Erić, 186-209. Beograd, Muzej Savremene umetnosti.
556. Vuksanović-Macura, Zlata. 2011. 'Social Housing in Belgrade in the First Half of the 20th Century'. *Nasleđe* 12: 65–89.
557. Vuksanović-Macura, Zlata. 2011a. *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu (1919-1941)*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
558. Vuksanović-Macura, Zlata. 2011b. "Socijalni stanovi Beograda u prvoj polovini 20. veka." *Nasleđe* 12: 65-89.
559. Vuksanović-Macura, Zlata. 2012a. *Život na ivici: Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919- 1941*. Beograd: Orion Art.
560. Vuksanović-Macura, Zlata. 2012b. „Rentijerski stanovi za siromašne Beograđane 1919-1941.“ *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 8: 77-86.

561. Waley, Paul. 2011. "From Modernist to Market Urbanism: The Transformation of New Belgrade". *Planning Perspectives* 26 (2): 209–35.
562. Wassenberg, Frank. 2004. "Large social housing estates: From stigma to demolition?", *Journal of Housing and the Built Environment* 19 (3): 223–232.
563. Watt, Paul. 2006. "Respectability, Roughness and 'Race': Neighbourhood Place Images and the Making of Working-Class Social Distinctions in London." *International Journal of Urban and Regional Research* 30 (4): 776-797.
564. Weesep, Jan van. 1997. "Comment: A Perspective on Housing Privatization in Eastern Europe." *The Urban Lawyer* 29 (3): 595–605.
565. Weszkalnys, Gisa. 2010. *Berlin, Alexanderplatz: Transforming Place in a Unified Germany*. New York: Berghahn.
566. Willems, Tom, Wouter Van Dooren and Martijn van den Hurk. 2017. "PPP Policy, Depoliticization, and Anti-Politics". *Partecipazione e Conflictio* 10 (2): 448-471.
567. Williams, Raymond. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Paperback.
568. Wilson, Duncan. 1978. "Self-Management in Yugoslavia." *International Affairs* 54, (2): 253–63.
569. Wilson, James and George Kelling. 1982. "Broken windows". *Atlantic Monthly* 249 (3): 29–38.
570. Wissen, Markus and Matthias Naumann. 2006. "A New Logic of Infrastructure Supply: The Commercialization of Water and the Transformation of Urban Governance in Germany." *Social Justice* 33(3): 20–37.
571. Woodward, Ian. 2001. "Domestic Objects and the Taste Epiphany: A Resource for Consumption Methodology." *Journal of Material Culture*, 6 (2): 115-136.
572. Yin, Robert. 1984. *Case study research: Design and methods*. Beverly Hills, CA: Sage Publishing.
573. Zarecor, Kimberly. 2010. "The Local History of an International Type: The Structural Panel Building in Czechoslovakia." *Home Cultures*, 217-236.
574. Zechner, Manuela. 2022. "Childcare commons: Of feminist subversions of community and commune in Barcelona". *Ephemera: Theory & Politics in Organization*, 2: 19-49.
575. Zhang, Zhongyuan. 2006. "What is lived space?". *Ephemera*, 6 (2): 219.-223
576. Zückert, Hartmut. 2015. "The Commons – A Historical Concept of Property Rights" In *The Wealth of the Commons*, Amherst, edited by David Boiler, David and Silke Helfrich. Amherst: Levellers Press.
577. Zukin, Sharon, 1989. *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. New

Brunswick: Rutgers University Press.

578. Zukin, Sharon. 2009. "New Retail Capital and Neighbourhood Change: Boutiques and Gentrification in New York City". *City and Community* 8: 47–64.
579. Zupan, Danijela, Vera Smirnova, and Amanda Zadorian. 2021. "Governing through *stolichnaya praktika*: Housing renovation from Moscow to the regions." *Geoforum* 120: 155–164.
580. Zvijer, Nemanja. 2023. "Visual Methodological Approaches between Sociology and Anthropology: Photo-elicitation and Photovoice". *Etnoantropološki* 18(2): 351–370.
581. Živković, Miroslav. 1968. „Jedan primer segregacije u razvoju nasih gradova." *Sociologija* 10(3): 37- 58.

8. Internet izvori

- Bollier, David. 2016. "Commoning as a Transformative Social Paradigm". *The Next System Project*. Dostupno na: thenextsystem.org/commoning-as-a-transformative-social-paradigm (Pristupljeno: 30. novembar 2023)
- Dolenec, Danijela. 2013. „Socialism and the Commons". *Open Democracy*. Dostupno na: <https://www.opendemocracy.net/en/socialism-and-commons/> (Pristupljeno: 5. avgust 2023)
- Dolenec, Danijela. 2016. „Expanding democracy through the commons". *Open Democracy*. Dostupno na: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/expanding-democracy-through-commons/> (Pristupljeno: 5. avgust 2023)
- Engels, Frederick. 1872. *The Housing Question*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1872/housing-question/> (Pristupljeno: 27. februar 2023)
- Harvey, David. 2013. "The Creation of the Urban Commons". *Mapping the Commons*. Dostupno na: mappingthecommons.wordpress.com/2012/11/13/the-creation-of-the-urban-commons-by-david-harvey (Pristupljeno: 27. februar 2023)
- Jacobs, Ron. 2015. „The Tragedy of the Capitalism". *Counterpunch*. Dostupno na: <https://www.counterpunch.org/2015/04/10/the-tragedy-of-capitalism/> (Pristupljeno: 27. februar 2023)

- Jacobs, Ron. 2015. „The Tragedy of the Capitalism“. *Counterpunch*. Dostupno na: <https://www.counterpunch.org/2015/04/10/the-tragedy-of-capitalism/> Pristupljeno: 27. februar 2023.
- Kim, Sung-Bae and Cho, Sung Bong. 2015. „The Tragedy of the Privatization of the Commons“. *Commons Amidst Complexity and Change, the Fifteenth Biennial Conference of the International Association for the Study of the Commons*, Edmonton, Alberta (May 2015). Dostupno na: <https://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/10535/9840>. (Pristupljeno: 27. februar 2023)
- Nikolić, Sara. 2021. Credence, Chlorine and Curfew: Doing Ethnography Under the Pandemic. *International Journal of Urban and Regional Issues* (Spotlight On Becoming an Urban Researcher During a Pandemic). Dostupno na: <https://www.ijurr.org/spotlight-on/becoming-an-urban-researcher-during-a-pandemic/credence-chlorine-and-curfew-doing-ethnography-under-the-pandemic/>. (Pristupljeno: 17.11.2023)
- Ostolski, Adam. 2021. „Elinor Ostrom: The Case for the Messy Federalism“. *Green European Journal*. Dostupno na: <https://www.greeneuropeanjournal.eu/elinor-ostrom-the-case-for-a-messy-federalism/>. (Pristupljeno: 27. februar 2023)
- Parker, C., S. Scott, and A. Geddes. 2019. ‘Snowball Sampling’. *SAGE Research Methods Foundations*. Dostupno na: <http://methods.sagepub.com/foundations/snowball-sampling>. (Pristupljeno: 30. novembar 2023)
- Sinden, Amy. 2007. “The Tragedy of the Commons and the Myth of a Private Property Solution“. *Temple University Legal Studies Research Paper*, Dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=895724>. (Pristupljeno: 27. februar 2023)
- Vasudevan, Alex. 2017. Squatting the city: on developing alternatives to mainstream forms of urban regeneration. *The Architectural Review*. Dostupno na: <https://www.architectural-review.com/essays/squatting-the-city-on-developing-alternatives-to-mainstream-forms-of-urban-regeneration>. (Pristupljeno: 26. Novembar 2023)

9. Izvori

Glas stanara, 15. februar 1984, 11-13.

Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (Službeni list FNRJ 43/50)

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022, knjiga 1. 2023. Beograd: Republički zavod za statistiku. (uz to, korišćeni su i mikropodaci o broju stanovnika iz Registra prostornih jedinica istraživanim blokovima, dobijeni ljubaznošću Republičkog zavoda za statistiku)

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Ustavi socijalističkih republika i pokrajina: Ustavni zakon, Registar pojmova, Beograd: Prosveta, 1974.

Zakon o mesnim zajednicama SR Srbije: priručnik za primenu Zakona i ostvarivanje ustavne uloge mesnih zajednica, Beograd: Porodica i domaćinstvo, 1984.

Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (Službeni list FNRJ 52/58)

Zakon o stanovanju i održavanju zgrada (Službeni glasnik Republike Srbije 2016/104)

Zakonom o stambenim odnosima (Službeni list FNRJ 17/62, 10/65, 57/65).

10. Prilozi

Prilog 1 – Vodič za intervju

1. Koliko dugo živite u bloku 22/45?
 - a. Da li ste sve vreme živeli u ovom stanu?
 - b. Gde ste ranije živeli?
 - c. *Za naslednike*: kako je došlo do toga da vaša porodica dobije stan u ovom bloku?
 - d. *Za one koji su kupili stan/podstanare*: Na osnovu čega ste odabrali da se preselite baš ovde? Šta vam je sve bilo važno prilikom kupovine/iznajmljivanja stana?
2. Na koji način se vaš stan vremenom menjao?
 - a. Koje je najveće promene pretrpeo?
 - b. Kako je došlo do toga? (slobodno prošetati stanom, podstaći ih da pokažu)
 - c. Kako ste ga prilagodili svojim potrebama?
 - d. Da li ste se trudili da prostor prilagodite svom ukusu? Gde se to najbolje vidi?
 - e. Sećate li se/znate li kako je izgledao prvobitni raspored? (ukoliko su ga menjali)
 - f. Zbog čega ste ga menjali?
 - g. Imate li neke fotografije na kojima se vidi raniji izgled stana?
3. Šta najviše volite u vezi sa svojim stanom?
4. Koji je vaš omiljeni kutak u stanu/gde provodite najviše vremena?
5. Šta vam najviše smeta u vezi sa ovim stanom?
 - a. Šta vam nedostaje?
 - b. Šta biste promenili?
6. Kako su u vašem domaćinstvu podeljene obaveze oko održavanja stana? Kako ste zadovoljni takvom podelom?
7. Postoje li neki veći problemi i kvarovi koje bi trebalo rešavati na nivou zgrade (izolacija, kanalizacija, prokišnjavanje, krećenje ulaza, lift, poplavljeni podrumi itd)?
 - a. Da li se nešto radi po tom pitanju?
 - b. Koje su najveće prepreke?
8. Koji je bio vaš prvi utisak o ovom bloku, kada ste se tek doselili?
 - a. Možete li da mi opišete neku upečatljivu situaciju?
9. Kako biste opisali život na Novom Beogradu nekome ko ga nikada nije posetio?
 - a. Po čemu se on razlikuje od ostalih delova grada?
10. U filmovima i muzičkim spotovima Novi Beograd je često predstavljen kao oronuo i hladan, kao poprište kriminala – kako se vama čini ta slika?
 - a. Ima li ona uporišta u realnosti?

- b. Da li se nešto promenilo?
11. Po čemu se blok u kome vi živite razlikuje od ostalih?
 - a. Možete li da mi date neki primer?
 12. Na koji način se Vaš blok vremenom menjao?
 - a. Imate li neke stare fotografije?
 - b. Koje su promene najuočljivije?
 - c. Kako na njih gledate?
 - d. Da li biste mogli da ih mapirate u vremenu?
 13. Imate li utisak da kao stanovnici ovog bloka imate uticaj na to kako se on razvija i menja?
 - a. Da li ste upoznati sa nekim mehanizmima odlučivanja na nivou mesne zajednice, opštine, grada itd?
 14. Šta su prema vašem mišljenju prioriteti za razvoj bloka?
 15. Da li vam nešto nedostaje u bloku/neposrednoj okolini?
 - a. Kako to rešavate?
 16. Šta vam najviše smeta?
 - a. Na koji način se nosite sa tim problemima?
 17. Šta vam se najviše dopada?
 18. Da li se družite sa komšijama?
 - a. Gde i u kojim aktivnostima najčešće provodite vreme zajedno?
 19. Kako biste opisali međuljudske odnose u svom ulazu?
 - a. A u bloku uopšte?
 - b. Možete li da mi date neki primer?
 20. Kako biste opisali društvenu strukturu svog bloka?
 21. Da li postoje neki stereotipi o ljudima iz blokova/s Novog Beograda?
 - a. Kako gledate na njih?
 22. Kako u vašem ulazu funkcioniše kućni savet?
 - a. Da li se redovno sastajete?
 - b. Imate li na primer Viber grupu ili neki kanal za redovnu komunikaciju?
 - c. Da li je upravni zgrade “profesionalni”, ili je to neko iz vašeg ulaza?
 23. Da li ste primetili neke razlike među ulazima u svom bloku?
 - a. U čemu se one ogledaju?
 24. Koje su vam zajedničke prostorije na raspolaganju u zgradi?
 - a. Da li ih koristite/na koji način?
 - b. Kako biste opisali odnos prema zajedničkim prostorijama i površinama u svom bloku?

- c. Zbog čega mislite da je to tako?
25. Da li ste aktivni na fejsbuk grupi svog bloka?
- a. Da li je smatrate korisnom?
 - b. Šta vam se najviše dopada u vezi sa njom?
 - c. Da li vam nešto smeta?
26. Da li učestvujete u aktivnostima zajedničkog uređenja bloka, čišćenja, novogodišnjem vatrometu?
- a. Šta mislite o takvim akcijama?
27. Koje je vaše mišljenje o udruženjima i neformalnim grupama koje deluju na prostoru NBG i zalažu se za njegovo očuvanje/uređenje? (*npr. Savski nasip, Ne dam Kej, samoorganizacija protiv izgradnje benzinske pumpe itd.*)
- a. Da li podržavate njihove aktivnosti?
 - b. Da li učestvujete u njima?
 - c. Zbog čega?
28. Kako biste ocenili rad komunalnih preduzeća (gradsko/vojno stambeno, zelenilo, gradska čistoća) u održavanju bloka?
- a. Zašto?
 - b. Šta bi, prema vašem mišljenju, moglo da bude bolje?

Biografija

Sara Nikolić rođena je 1993. godine u Loznici, gde je pohađala osnovnu i srednju školu. Osnovne studije etnologije i antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu završila je 2016. godine, sa prosekom 9,73, a master studije na istom odeljenju 2017. godine sa prosekom 10. Iste godine upisala je doktorske studije na matičnom odeljenju, tokom kojih je ostvarila prosečan uspeh sa ocenom 10. Tokom studija bila je stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i Fonda za mlade talente (Dositeja) Ministarstva omladine i sporta Republike Srbije. Na konkursu za mlade istraživače 2018. godine zaposlena je kao istraživačica-pripravnica na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Kroz rad Laboratorije za aktivno građanstvo i demokratske inovacije (ActiveLab) i Laboratorije za teoriju, stvaranje i politiku prostora (PerspectLab) IFDT je učestvovala u interdisciplinarnim kvalitativnim istraživanjima o novim društvenim pokretima, kulturama odbacivanja (VWS: 94765), društvenog poverenja (H2020: 870572) i zadovoljstva stanovanjem. Tokom doktorskih studija bila je dobitnica Young Leaders Fellowship stipendije Sylff asocijacije za 2020. i 2021. godinu. Učestvovala je u više međunarodnih konferencija, doktorskih letnjih škola, radionica i seminara. Do sada je objavila tri recenzirana rada u domaćim časopisima od međunarodnog značaja, kao i dva poglavlja u tematskim zbornicima.

Образак 5.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Сара Николић
Број индекса 8E17/4

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Антропологија новобеоградских блокова: урбано становање, стварање друштвених простора и нови живот просторних заједничких добара

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 4. 12. 2023.

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Сара Николић

Број индекса 8E17/4

Студијски програм етнологија и антропологија

Наслов рада Антропологија новобеоградских блокова: урбано становање,
стварање друштвених простора и нови живот просторних заједничких добара

Ментор проф. др Илдико Ердеи, ванр. проф. др Нина Куленовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 4.12.2023. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Антропологија новобеоградских блокова: урбано становање, стварање друштвених простора и нови живот просторних заједничких добара

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 4.12.2023.

-
1. **Ауторство.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
 2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
 3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
 4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада

дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.